Ltn
√502

Ltn
√501

ff. 26.

1999

ՓԻՐԻՄԱՑ

ՊԱՏԱՄԽԱՆՆԵՐ

ԿՐՕՆՔԻ

ԴԷՄ

ԱՒՀԱՍԱՐԱԿ ՏԱՐԱԾՕՒՆՑ

ԸՆԴԴԻՄՈՒԹԵԱՆՑ

ԹԱՐԳՄԱՆԵՑ

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ Վ. ՊԱՒԼՃԵԱՆ

ԻՄԽԻԹ՝ ԱՒԽՏԷՆ

ՀԱՏՕՐ Ա.

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՑ ՏՊԱՐԱՆԸ

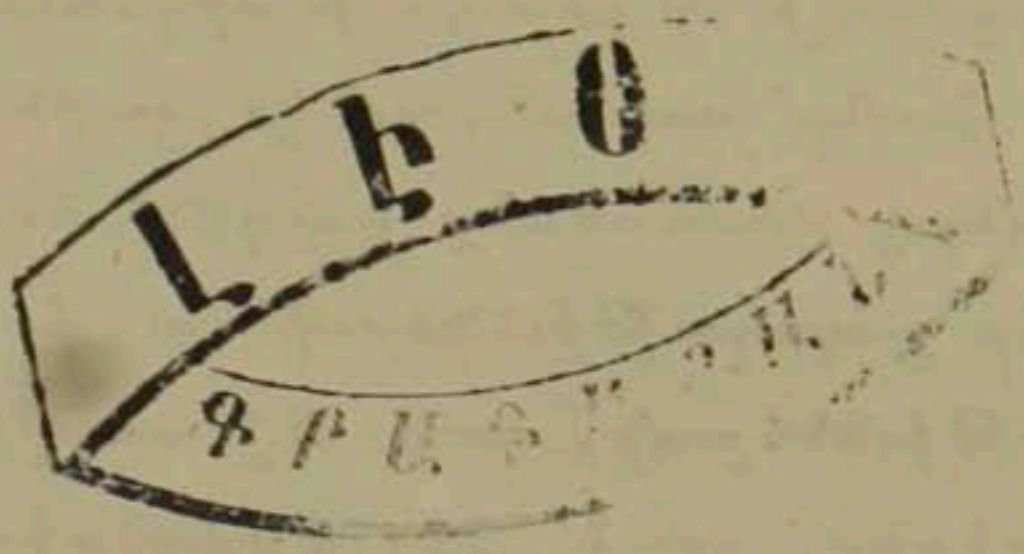
1864.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ МУЗЕЙ АРМЯНСКОЙ ССР
им. А. Мясникяна
II ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ

9 501-60

29.501

ԱԶՆԻՒ ԸՆԹԵՐՑՈՂ

Ամէն թարգմանիչ իր գրաւոր աշխատուԹիւնը հրատարակելէն յառաջ՝ սովորաբար Թէ բնագրին եւ Թէ իր թարգմանուԹեան որպիսուԹեան, վախճանին եւ առանձին հանգամանքներուն վրայ համառօտ տեղեկուԹիւն մը կու տայ։ Եթէ մեծանուն հեղինակը յառաջաբանուԹեան մէջ այս ամենայն իր մասնագրուԹեան նկատմամբ աչքիդ առջեւը դրած չըլլար, ստուգիւ ինծի անհրաժեշտ պարտք մը կը համարէի ատոնց վրայ ընդհանուր տեսուԹիւն մը տալու· բայց որովհետեւ ինք արդէն ըստ բաւականին գրած է, ինծի ուրիշ բան չի մնար, բայց եթէ հրաւիրել զքեզ, որ ուշադրուԹեամբ կարդաս իր գեղեցիկ խօսքերը, որոնցմէ՝ դուն քեզմէ կրնաս անվրէպ գուշակել եւ իմանալ իր մեծ հանճարը, ժամանակիս հոգւոյն Թափանցելը եւ միանգամայն մարդկային՝ մանաւանդ երիտասարդական բնաւորուԹեան խորին ճանաչումը, որոնք, կրնամ ըսել, ամէն մէկ պարբերուԹեան մէջ միտքդ կը զմայլեցընեն։ Բայց ասկից՝ կը գտնես նաեւ պարզ եւ ընտանեկան ոճ մը, որն որ իր համոզիչ ազդեցուԹեամբն ընթերցողին միտքը կը հանգչեցընէ, սիրտը կը գրաւէ։ Այս ձիր-

քերն էին, որ զիս յորդորեցին յօժար կամօք թարգմանութեան ձեռք զարնելու:

Մի համարիր թէ ատոնք այնպիսի գովեստներ են, որ թարգմանչի մը բերնէն՝ թարգմանութեանը յարդ տալու համար՝ շատ անգամ կը լսուին: Հ. Ալեքսանտրոս Փրանգոյ Յիսուսեանց կարգէն՝ եւրոպական անուն ունի իր քարոզութիւններովն ու իր այնչափ մատենագրութիւններովը, որոնց մէջ առաջին տեղին ունի աս մատեանս, որուն՝ քիչ ժամանակուան մէջ՝ Իտալիա երեք տպագրութիւնները տեսաւ՝ մէկը մէկալէն գերազանց. վասն զի անխոնջ մատենագիրն ամէն մէկ տպագրութեան ատեն նոր հատուածներ եւ առանձին ճառեր կ'աւելցընէր, այնպէս որ երրորդ տպագրութիւնը՝ որմէ հայերէն թարգմանութիւնս ալ կատարուեցաւ, առաջիններէն անհամեմատ առաւելութիւններ ունի:

Ա.յս միայն չէ. նոյն իսկ Հաւատոյ Տարածման Ս. Ժողովքը, որ այնչափ փոյթ ու խնամք ունի աբեւելեան ազգաց բարւոյն եւ լուսաւորութեան, երբ որ հայերէն թարգմանութեանս վրայ ծանօթութիւն ունեցաւ, չէ թէ միայն իր ծանրակշիռ հաւանութիւնը շնորհեց, այլ նաեւ յուսացուած բարիքն յառաջացընել բաղձալով, տպագրութեանն ալ օգնութիւն մ'ընելու հաճեցաւ՝ այսպիսի ժամանակ մը, ուր ինքն իսկ Իտալիայի դժբախտ դէպքերուն պատճառաւ, մեծ նեղութեան մէջ կը գտնուի:

Բայց դառնանք մեր թարգմանութեան: Ջանացի որչափ. կարելի էր՝ դիւրիմաց եւ պարզ ոճով գրելու. այսու ամենայնիւ կան նիւթեր, զորոնք ի հարկէ մատդրութեամբ պէտք է կարդալ իմաստին խորութեան հասնելու կամ հեղինակին միտքը թա-

վանցելու համար. մանաւանդ որ շատ հեղ այնպիսի եւրոպական նոր գաղափարներու վրայ է խօսքը, որոնց բացատրութիւնը մեր հայկական գրագիտութեան մէջ հազիւ թէ մուտք ունեցած է կամ թէ բոլորովին նոր է: Բայց աս կողմանէ մեր ուշիմ երիտասարդաց հանճարն ու յարատեւութիւնը բաւականէն աւելի մեզի վստահութիւն կու տան, որ իրենց մտադիր ընթերցմանէն այն հոգեւոր օգուտն ու բարոյական պտուղները առատութեամբ քաղեն, զորոնք այսպիսի մատեան մը իրենց կ'ընծայէ, մանաւանդ հիմակուան ատեններս, որ այնչափ անարգ եւ թիւնալից գրքերու հեղեղ մը արեւելք ալ սկսած է ողղեղելու, որոնցմէ, իբրեւ է պէշոց եւ անոթի բաներէ զերծ ձեռքէ, կ'ըսէ Առաքեալ, զի ոչ ոք ցոլ գոյցեն յամպարշտութիւնս:

Խմաստուն հեղինակն իր մատենագրութիւնն ամէն կողմանէ կատարեալ ընելու համար՝ առանձին գլուխներով երկայն գրած է քանի մը նորահնար մտքերու վրայ ալ, որոնք Եւրոպայի մէջ վերջի տարիները շատ տարածուած ըլլալով, թէ՛ եկեղեցւոյ եւ թէ՛ քաղաքական օրինաւոր իշխանութենց մեծամեծ վնասներ հասցնելէն եռքը՝ արիւնահեղ խռովութենց ալ պատճառ են: Բայց որովհետեւ այսպիսի զեղծ սկզբունքներէ աղբերնիս դեռ անարատ պահուած է, եւ կը յուսանք որ երկնից օգնութեամբն անանկ ալ կը մնայ, ասոր համար այն քանի մը գլուխները զանց ըրինք թարգմանելու, ազնուական ընթերցողաց մտադրութիւնն առաւելապէս անոնց վրայ ամփոփելով, որոնք մտաց սուրբ յատակութիւնը կը պղտորեն, սրտի մաքրութիւնը կ'արատեն, եւ այն երջանիկ անմեղութեան

դարանակալ բլլալէն եաքը՝ հոգին կը սպաննեն: Ա-
հաւասիկ թարգմանութեանս վախճանը եւ իմ դի-
տաւորութիւնս:

Բայց այս ամենայն ինչ է: Ես գիտեմ, կ'ըսէ Առաքեալ, Պողոս լուր եւ, այլ Աստուած աճեցոյց: Գրեց հեղինակը, ես թարգմանեցի. բայց ով է հե-
ղինակը, ով է թարգմանիչը, նուաստ պաշտօնեաներ. Աստուած է՝ որ պիտ'որ յաջողէ, աճեցընէ, պտղա-
բեր ընէ բարեպաշտութեան, հաւատոյ եւ սիրոյ սեր-
մունքը հաւատացելոց եւ առանձինն՝ պատանեաց սրտին մէջ, զորն որ ուխտիւ կը խնդրեմ Աստուծմէ, եւ այս միայն՝ փոքր աշխատութեանս վարձք կը հա-
մարիմ:

Հռոմ, Նոյեմբեր, 1863:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉԸ

ԳԱԹԱՉՈՒԹԻՆ

Ամէն առեն գտնուած են թէ մեղք եւ թէ մեղաւորք. ասոր հակառակն ըսելը՝ յայտնի յիմարութիւն է, զորն որ ամէն պատմութիւն եւ ամէն դարերու փորձը ստուգ կը հանէ: Եթէ մեր դարերուն մէջ արտաքոյ կարգի երեւոյթ մը կայ, ան է՝ որ ա՛լ մարդիկ չեն ուզեր իրենց գէշ ու մեղք ճանչնալ անբանը՝ որն որ իրաւցընէ գէշ եւ մեղք է: Ասոր համար ուր որ առեն մը յանցանք գործողը՝ գոնէ ինք վինքը մեղաւոր կը ճանչնար. մեր օրերը մեղքով աղտեղողը՝ այնպէս կը վարուի եւ նոյնը կ'ընէ, ինչ որ Հոգւոյն սրբոյ նկարագրած կինը կ'ընէր, երեսը կը սրբէր ու կ'ըսէր. գէշ բան մը չեմ գործած. Լա՜նայ եա՜ ասէ, ես չէ՞ ինչ գործեալ[1]:

Մանաւանդ թէ յանցանքն աւելի եւս արդարացընելու համար՝ այնպիսի առածներ, կանոններ ու սկզբունքներ առաջ կը բերուին, որոնք աւելի դատապարտելի են, քան զնոյն մեղանչական գործքերը՝ որոնք անոնցմով պաշտպանել կ'ուզուին: Ընթերցողներուն ասոր մէկ ճաշակը տալու համար՝ ահաւասիկ ինչ որ ստէպ կը պատահի: Օրինակի համար դնենք թէ մէկը ձանձրութենէ ու զաղջութենէ յաղթուելով, աստուածային պաշտամանն պարտաւոր գործքերը կամ բոլորովին եւ կամ ըստ մասին զանց ըրած ըլլայ. ասիկա արդէն ինք զինքը ծոյլ կամ զանցառու

[1] Առակ. Լ. 20:

չհաճանչնար, ինչպէս ատեն մը. բայց իր ծուլութիւնն ու զանցառութիւնն արդարացընելու եւ պաշտպանելու համար, խաբէական սկզբունքներու ալ կը դիմէ, ըսելով թէ Աստուած հոգ չ'ըներ այսպիսի գործքերը, թէ ատոնք հարկաւոր բաներ չեն, թէ Աստուած սրտին կը նայի, եւ ատոնց պէս ուրիշ սկըզբունքներ: Ասոր նման՝ անցած ատեններըը, երբ որ քրիստոնեայ մը սրտին ապականութեան եւ երթալու դժբախտութեան մէջ ինկած կ'ըլլար, դոնե խիղճը կը զարնէր, եւ սրտին մէջ ինք զինքն այնպէս անատակ կը համարէր, ինչպէս որ էր: Հիմա անանկ չէ. այնպիսին ալ պատճառներ կը փնտռէ, սկըզբունքներ կը գտնէ, որոնց զօրութեամբ ինք զինքն արդար կը հրատարակէ, եւ կը հաստատէ թէ բնութեան դրդման հետեւիլը՝ դէշ բան մը չէ, թէ ամէնքն ալ այնպէս կ'ընեն, թէ ուրիշ կերպ ալ չի կրնար ըլլալ, եւ ուրիշ ատոնց նման բաներ: Արդ՝ ինչ որ ես ասկէ երկու դէպքերուն մէջ դիտեցի, դուն նոյնը տարածէ անթիւ անհամար պատուիրանազանցութեանց բազմութեան վրայ, որոնց ամէն մէկուն դիմացը՝ առածներ, վճիռներ ու սկզբունքներ գրտնուած են՝ զամէնքն ալ ջատագովելու, ամենուն վրայէն իրենց երկիւղալից երեւոյթը վերցընելու եւ զամէնքն ալ բոլորովին արդարացընելու համար:

Ա՛ս անօրէն սկզբանց թիւը շատցընելու երկու պատճառները մեծ ազդեցութեամբ կը զուգընթանան. մէկ կողմանէ կիրքերը, մէկալ կողմանէ բողոքականութիւնը: Կիրքերն ատ վերջին տարիները ազատութեան հովերուն աստիկ շնչելովն առանձին իմն եղանակաւ ամէն սանձ ու կապ փրցուցած խորտակած են, եւ գերլուռ ողղել կը փնտռեն: Ատոնց մէջ անպատիժ թաղուելու համար՝ սրտին մէջէն ամէն խայթը ջնջել եւ խիղճը բթացընել պէտք է: Ասիկա ինչո՞վ կ'ը-

լայ: Մինակ այն նոր սկզբունքներու, վճիռներու եւ առաջներու օդնութեամբը, որոնք կը հնարուին ու կը հրատարակուին, բարին՝ չար, չարը՝ բարի կոչելով. եւ ուր որ գործուելու գործքերուն ներքին չարութիւնը չիկրնար փոխուիլ, գոնէ անոնց անունը փոխելով՝ մարդիկ իրենք զիրենք կը խաբեն:

Մէկալ ազդու պատճառը՝ բողոքականութիւնն է, որն որ թէպէտ մեր խաղաղական բնակիչներէն չէ, անանկով ալ իբրեւ հիւր եւ անցաւոր մեզի հետ կը վարուի: Մեր գաւառներուն ամէն կողմերը դրքեր, ճառեր եւ վէպեր կը պտըտին, որոնք բողոքականութեան հոգւով տոգորուած են, եւ անոնցմով քարոզուած եւ օրէ օր տարածուած դէշ սկզբունքները կամայ կամայ շատ անզգոյշներու հոգւոյն մէջ տեղի կը գտնեն: Ինչպէս որ վնասակար եւ ապականած օդի մէջ անդադար շունչ առնուլը՝ ամենաբարեխառն առողջութիւնն ալ կ'ապականէ. այսպէս ալ ամէն օր անդադար մոլորական սկզբունքներ ու առաջներ լսելը, երբ երկայն կը տեւէ՝ ամէն առողջ միտքերն ալ կ'ապականէ: Այսպէս, օրինակի համար, բողոքականութեան խօսքեր են, այն՝ շատերուն բերնէն լսուած խօսքերը, թէ ամէն կրօն աղէկ է, թէ պատուաւոր մարդը՝ կրօնը չիփոխեր, թէ Աստուծոյ՝ բաւական է սիրտը, թէ բաւական է բարի գործել, թէ խոստովանանքը քահանաներուն գիւտն է, թէ այնչափ արարողութիւններ, այնչափ արտաքին կրօնական կրթութիւններ հարկաւոր չեն: Բողոքականութեան հոտ մը կու տայ նաեւ Եկեղեցիներու փառաւորութիւնները վար զարնելը, թէ աշխարհական եւ թէ վանական եկեղեցականներու դէմ հակառակութիւն ունենալը, միաբան աղօթք ընելը բանի տեղ չդնելը, եւ ամենէն աւելի՝ սրբազան քահանայապետներու եւ հոգեւոր հովիւներու դէմ այն

հիանալի առաքինութիւնը: Բոլոր կոչումներ են այն մեր օրերս հրատարակուած՝ խորհելու, խօսելու, հաւատալու եւ գործելու ազատութիւնը: Ամէն մարդ կը տեսնէ թէ բոլոր քաղաքականութիւնն ուշադրութեան նիւթերու վրայ կը տարածուի, եւ որպիսի ընդարձակ աղբիւր մըն է խիստ վտանգաւոր սկզբունքներու:

Բայց իր հասցուցած վնասներուն ընդարձակութիւնը միայն չէ որ լալու եւ ողբալու արժանի է, այլ նաեւ ան՝ որ ըրած վէրքերը շատ խորունկ են: Որովհետեւ այս բոլոր քաղաքականութեան հոգին ուր որ կը մտնէ, մեր հաւատքին ամենէն կենդանական սկզբունքներն արմատէն կը խախտէ. ինչպէս են սրբոյն Պետրոսի գլխաւորութիւնը, Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը, սուրբ խորհուրդներուն ճշմարտութիւնը, պատարագին սրբութիւնը, սուրբերուն բարեխօսութիւնը եւ ասոնց նմանները: Կ'եղծանէ կը խանդարէ ամէն կրօնական կրթութիւնները, ինչու որ ասոնք չեն կրնար ի գործ դրուիլ՝ ուր որ կրօնի ճշմարտութեան եւ զանիկա ի գործ դնելու հարկաւորութեան համոզումը խորունկ չէ, եւ հաւատացեալներն ան ատիճանի կը հասցընէ՝ որ գրեթէ միայն ուղղափառութեան անունը վրանին կը կրեն, եւ վարքերնին այլասանդներուն վարքէն վար չիմնար:

Այսու ամենայնիւ առանց Երեմիայի ողբերն ու լացքն անօգուտ տեղ կրկնելու, ուշ որ հիմակուան ընկերութեան որպիսութիւնը քիչ մը կը ճանչնայ, գիտէ թէ այս ամէն բաներս ինչ աստիճանի ճշմարիտ են նոյն ընկերութեան մէջ: Կը գտնուին ամբողջ ընտանիքներ, որոնք իրենց թշնամանք մը կը համարին եթէ հաւատքնին տարակուսի տակ ձգուելու ըլլայ. բայց միանգամայն գլուխներնուն մէջ այնպիսի այլանդակ սկզբունքներ եւ

այնպիսի խիստ բողոքական վարդապետութիւններ ունին, որ եթէ Լմնոն կամ Պերլին կրթուած ըլլային, աւելի չէին կրնար ունենալ: Շատ երիտասարդներ՝ որոնք ժամանակիս համալսարաններուն մէջ կրթուած են, խօսակցութենէն եւ ընկերական առնչութեանց մէջ ուղղափառութեան հակառակ այնպիսի վարդապետութիւններ ու դատափարներ կը համարձակին պաշտպանելու, որպիսի ոչ Վոլտերականները եւ ոչ ալ Եկեղեցւոյ դէմ հակառակող թագաւորական ու վարդապետական ըսուած աղանդաւորները պաշտպանեցին: Մինչեւ դեռ բոլորովին ճամբէ դուրս չելած աղջկանց բերնէն այնպիսի վճիռներ ու կարծիքներ կը լսուին, որ առկուժ կը պատճառեն. բայց իրենք ամենեւին եւ ոչ իսկ կը կասկածին թէ այնպիսի գէշ բաներ ըլլան ըսածնին ու կարծածնին, ինչպէս որ են իրօք, որովհետեւ այնչափ այնչափ անգամ իրենց առջեւը խօսուած ու լսուած բաներ են, որ ալ հասարակ եղած են:

Եթէ նոյն իսկ անունք՝ որոնք բարի կը կոչուին եւ իրօք ալ այնպէս են, ենթադրելով իրենց բարեմասնութիւնը՝ որով կը խօսին ու կը գործեն, այսչափ եւ այսպիսի անօրէն սկզբունքներէ ապականած կը գտնուին, ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ մտածել անոնց վիճակը, որոնք հոգւոյ եւ կրօնի բաներն անանկ բարակ չեն մտածեր: Թէ ասոնց ապականութիւնը որ աստիճանի հասած է, անկարելի բան է նկարագրելը: Ասոնցմէ ոմանք անտարբերութեամբ մը ամենէն լիրբ Վոլտերականութիւն մը կը դաւանին, ոմանք ամենէն լաւ կրօնի մը պէս կը գովեն ու կը բարձրացընեն այն կրօնը՝ որն որ ամէն կրօնները կ'ուրանայ, որ նոյն իսկ բողոքականութիւնն ըսել է: Կան՝ որ յայտնապէս ընկերավարութիւն կը քարոզեն, եւ կան որ հասարակավարութիւն, մինչեւ Ֆուրիէի եւ Սէն

Սիմոնի ազատասիրութիւններն ալ իրենց գովողները ու հետեւողները կ'ունենան:

Ա՛ս ամէն բաները քիչ մը առնել վեր մտածելով եւ արտիս մէջ կակծալով, ինք իրմէս առանձին կը քննէի ու կը փնտռէի, թէ արդեօք պէտք չէ՞ որ այս ամէն չարիքներու հեղեղին դէմ պատսպարան մը գտնուի: Ո՞վ գիտէ, կ'ըսէի ես ինծի, եթէ գիտութեամբ մոլորողները չէ նէ, գոնէ խաբուելով մոլորողներն իրենց մոլորութենէն կրնան ետ դառնալ, եթէ մէկը սիրով իրենց ազդեցութիւն մ'ընէ: Ո՞վ գիտէ՝ եթէ լսելու ըլլան, որ ան սկզբունքները՝ զորոնք բարեմտութեամբ կամ անխոհեմութեամբ կը զբուցեն, ապականիչ սկզբունքներ են, ուղղափառ հաւատոյ սրբութեան հակառակ են, կարելի է կը սոսկան ու կը մերժեն: Աստուգիւ շատերէն այսպիսի պտուղ մը կը յուսացուի, իրենց վարքին բարութեան եւ ճշմարտասիրութեան նայելով: Արդ՝ եթէ այսպիսի բարիք մը կրնայ յուսացուիլ, ինչո՞ւ պիտի չփորձենք: Այսպիսի մտածութիւններով՝ միտքս ինկաւ կրօնական նիւթերու վրայ պատրաստ գլխաւոր մոլորութիւններու ցանկ մը հիւսել, եւ կարգի մը դնելով՝ ընթերցողներուն առջեւը հանել, որպէս զի ինչպէս որ նաւաստիները ծովացոյց թղթերուն վրայ կը տեսնեն այն յորձանքներն ու ժայռերը, որոնցմէ փախչելու են, այսպէս ալ իրենք աս թերթերուն մէջ տեսնելով այն սկզբունքները՝ որոնք կրնան իրենց կամ հաւատքը եւ կամ բարոյականն ապականել, անոնցմէ փախչին:

Միայն քիչ մը առեն կը տարակուսէի, թէ արդեօք այն մոլորութիւններէն ամէն մէկուն վրայ ալ պէ՞տք է կատարեալ ցրում մը աւելցնել, չէ նէ՝ բաւական է յիշելը, որ այս կամ ան մտածմունքն ուղղափառական՝ կաթողիկէական չէ: Ա՛ս երկրորդ

ճամբան աւելի դիւրին ու կարճ էր, բայց դուխ խոր-
հրդածող ընթերցողներուն բաղձանքը չէր կատա-
րեր: Ինչու որ նաեւ ուղղափառները, որչափ որ ալ
պատրաստ ըլլան հաւատքի բաներու մէջ եկեղեցւոյ
հրամանին ու իշխանութեան հպատակելու, այսու ա-
մենայնիւ նոր զօրութիւն մը կը ստանան՝ երբ որ կը
լսեն այն պատճառները, որոնք եկեղեցւոյ՝ իրենց մօ-
րը՝ հրամաններուն իմաստութիւնն ու խոհեմութիւնը
կը ցուցընեն: Մէկալ ճամբան իրաւցընէ աւելի լայն
եւ աւելի կատարեալ էր, բայց շատ անգամ երկայն
ու բարակ բարակ քննութիւններ կը պահանջէր, ո-
րոնք դիւրաւ կը ձանձրացընեն եւ զորոնք ամէնքը
դժուարաւ կ'իմանան: Աս պատճառաւ վերջապէս որո-
շեցի որ միջին ճամբայ մը բռնեմ, այնպէս որ հարկ
ըլլայ ամէն նիւթի վրայ ճառ մը գրել, եւ ոչ ալ
մէկ դի ձգել այն քանի մը պատշաճաւոր եւ հաս-
տատուն պատճառները, որոնք կրնան ցուցընել դա-
տապարտելի սկզբունքներուն ստութիւնը:

Ամենէն աւելի ան պատճառներն ընտրեցի, ո-
րոնք ինծի աւելի դիւրըմբռնելի երեւցան: Վասն զի
բաց անկից որ հասարակ պատճառները շատ անգամ
աւելի ազդու են, ինչ օգուտ կ'ըլլար նուրբ պատ-
ճառաբանութեանց մէջ թափառիլը, երբ որ անի-
մանալի կը մնային: Գիտուն անձինք բան մը չեն կոր-
սընցըներ, եթէ տուած պատճառներնիս պարզ ըլլան,
բայց ժողովուրդը բոլորը կը կորսընցընէր՝ եթէ նուրբ
եւ անիմանալի ըլլային: Ասոր համար մէկը չզարմանայ,
տեսնելով թէ շատ անգամ մէկ դի ձգուած են այն
հաստատուն պատճառները, զորոնք սուրբ վարդա-
պետները յառաջ կը բերեն եւ որոնք ինդրոյն յաղ-
թութիւն կու տան, եւ անոնց տեղ ուրիշ պատճառ-
ներ տրուած են, զորոնք ամէնքը չեն բանեցըներ: Ա-
սոր պատճառն ան է, որ երբեմն կը յուսահատէի ա-

ռաջին տեսակ պատճառները ժողովրդեան դիւրին ընելու, եւ անոր ներհակ կը յուսայի որ եռքինները ժողովուրդն աղէկ կրնայ միտք առնուլ:

Ահաւասիկ, ազնիւ ընթերցող, դիտաւորութիւնս: Աստուած տայ, որուն փառացը համար միայն ասա փոքր աշխատութեանս ձեռք զարկի, որ նոյնը արդեամբ ալ օգուտ ընէ ընթերցողներուն, թէ ան ամէն ստութիւններն իրենց յայտնելով, որոնցմով հոգինին խաւարած է, եւ թէ իրենց աչքին առջեւը պայծառ լուսաւորելով ան ճշմարտութիւնները, զորոնք դեռ չէին ճանչնար: Ա ամենայն կը յուսամ եա Աննկից միայն, որն որ մինակ կրնայ բարի բաղձանքներու կատարումը տալ:

ԳԼՈՒԽ Ա.

Աստուծոյ նախախնամութիւն:

Ա. Ինչպէս նախախնամող է Աստուած՝ երբ որ ոմանք հարուստ, ոմանք տգբատ կ'ըլլան: — Բ. Բարիները ճնշուած կեցած են, իսկ չարերը երջանիկ կ'ըլլան:

Քրիստոնէական կրօնին գլխաւոր կէտերէն ու աշխատութիւն են՝ որ Աստուածութեան վրայ որչափ կարելի է նուազ անկատար գաղափար մը տալ մարդուն. ինչպէս որ ասիկա՝ ուղիղ իմանալու հիմն ըլլալով, միանգամայն ուղիղ ապրելու եւ գործելու նեցուկն է: Քրիստոնէական կրօնն ասոր բանին մէջ մեծ համարձակութեամբ եւ ապահովութեամբ մը կը յառաջանայ, վասն զի նոյն իսկ Աստուծոյ Որդին մեզի հետ իր բերնովը խօսած եւ իր բերնովը մեզի սորվեցուցած ըլլալով, հիմայ բաւական է միայն ականջ դնելը՝ ճշմարտութեան ստուգութեամբ հաւանելու: Իսկ թերահաւատութիւնը բոլորովին ասոր ներհակը կը գործէ, ուրիշ ամէն բաներէն յառաջ Աստուծոյ գաղափարը մեր մէջը մթընցընելու կ'աշխատի՝ անոր նախախնամութիւնը վար զարնելով, անոր արդարութիւնը նուաստացընելով եւ անոր բարութեան բնածին հանգամանքներուն տուտ կերպարանք մը տալով. եւ այսպէս դիւրաւ մեր կրօնին առարկան մեզմէ կը վերցընէ, զնոյն ինքն Աստուած մեզմէ հեռացընելով: Ինչու որ Աստուած այնպիսի էակ մըն է, որ թէ՛ նախախնամող, թէ՛ արդար եւ թէ՛ յանուանհմանս բարի է:

Աստուծոյ նախախնամութեան գլխաւորապար հակառակ երեւցածն է՝ երկրաւոր բարիքներուն անհաւասար բաշխումը, որ աշխարհքիս վրայ կը տեսնուի: Ի՞նչպէս նախախնամող է Աստուած, կը հարցընեն ոմանք, երբ որ կը տեսնէ որ մեռնող ամէն հանգուցեալներուն վրայ կը վայելեն. եւ շատերը ողբերելով կ'ուրիշ մը հայէ կարօտ են, որ կ'ուտելիքին պահին: Բաց ասկից. Ի՞նչ հոգ առնէ վրայ, երբ կը տեսնէ որ ընչեր անօրէններ, որոնց բարին ամէն չարը չին պատահներ, եւ օրէ օր աւելի երջանիկ կ'ըլլան. եւ ասոր ներհակ անանց՝ որ Աստուծմէ կը վախնան, ձեզ վատը կը հանդիպի: Եւ այսպէս կը գայթակղին, կը տրտնջեն եւ չեն կրնար հանգչիլ: Արդ՝ առջի բաժներնուն պատասխանը տալու համար միտք դիր:

Ա. Անոնք կը տրտնջեն, որ ամէն ամէն աստուածներուն վրայ կը վայելէ ապ, ամբիծերը փնանիութեան վրայ կը գտնուին: Բայց թէ որ Աստուած՝ աշխարհքս ստեղծելու եւ կարգաւորելու ատեն՝ ուզած ըլլար որ ամէն մարդիկ ալ երկրաւոր բարիքներու մէջ այնպէս չքաւոր ըլլային, ինչպէս վերոյիշեալ անանկներն են, չէր կրնար արդեօք ասոնք դնել, այսպէս ստեղծել: Անտարակոյս ինքն ամենուն տէրն էր, եւ եթէ զիրենք փորձելու, իրենց հաւատարմութիւնը կրթելու եւ արքայութեան

հանելու հարկաւոր պայման մը դնելու համար՝ այս չարակրութիւններն իրենցմէ պահանջէր, այո, առանց անիրաւութեան կարող էր ընել։ Արդ՝ ի՞նչ անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ անոնց՝ որոնցմէ նոյնը կը պահանջէ, ինչպէս են աղքատները։

Գուցէ թէ ոմանցմէ՝ ինչպէս են հարուստները՝ նոյնը չպահանջելովը, մէկալնոնց անիրաւութի՞ւն կ'ընէ, որոնցմէ աւանկ կը պահանջէ։ Բայց Քիառա Քրիստոս արդէն աս դժուարութեան պատասխանը տուած է։ Հարուստին մէկը, կ'ըսէ, իր աւետարանին մէջ, այգին խրկեց իր գործաւորները պլէւայլ ժամու մէջ, ոմանք՝ առաւուանց, ոմանք՝ դէպ ի կէսօր եւ ոմանք ալ գրեթէ գործելու վերջին ժամը։ Եւ իրիկուանը ուզեց աս վերջիններուն ալ նոյն վարձքը տալ, ինչ որ առջիններուն տուած էր։ Ատոնք կը տրտնջէին, որ բոլոր օրուան տաքն ու ցուրտը կրած ըլլալնիին՝ մէկալնոնց հաւասար կը համարուին, որոնք այնչափ քիչ աշխատած էին. բայց իրենց տէրը բերաննին փոցեց, ըսելով. Ի՞նչ անիրաւութիւն կ'ընեմ ձեզի, թէ որ դրած դաշինքներնուս համեմատ ձեզի վճարելէս ետքը, ուրիշներուն ալ նոյն վարձքը տալ կ'ուզեմ։ Գուցէ թէ ես աղեկ ըլլալուս համար՝ ինծի չարիք կ'ուզէք, եւ կը նախանձիք որ ես բարեբար եմ։ Նոյնը կրնայ ըսուիլ անոնց՝ որոնք ուրիշին հարստութեան վրայ կը տրտնջեն։ Ասոնք իրաւունք ունէր զամէնքն ալ աղքատութեան մէջ ձգելու, որպէս զի ասիկայ իրենց փորձ մը, առաքինութեան կրթութիւն մ'ըլլայ. եւ ի՞նչ անիրաւութիւն կ'ընէ ուրեմն ձեզի, թէ որ ոմանք ազատ կ'ընէ։

Բայց ասկից՝ ոմանց աղքատ եւ ոմանց հարուստ ըլլալը հասարակաց բարիք մըն է։ Ինչու որ առանց այսպիսի զանազանութեան, ո՛չ աշխարհ եւ ո՛չ ընկերութիւնը կրնար յառաջանալ։ Պարզկային մարմնոյ վրայ աչաց եւ ականջաց պաշտօնը՝ ձեռաց եւ ոտից պաշտօնէն աղնուական է. այսու ամենայնիւ առանց այնչափ հարկաւորութիւն ունինք, որչափ աչաց ու ականջաց, որովհետեւ ամէն անդամներն ալ հաւասար եղանակաւ հարկաւոր են մարդուն կատարելութեան։ Արդ՝ նոյնը կը պատահի ընկերութեան մէջ ալ. աղքատները հարուստներէն քիչ հարկաւոր չեն, թէպէտ եւ պաշտօններնին տարբեր է։ Ընկերութեան մէջ հարկ է որ ըլլան ոմանք՝ որ հրամայեն, տրվին, խիստ դժուարին եւ խիստ ծանր հրահանգներն ի գործ դնեն, հասարակութեան բարիքը յառաջ տանին։ Արդ՝ այս ամէնայն չկրնար ըլլալ՝ եթէ տրվելու համար հարկաւոր եղած ժամանակը չունենան, որն որ շատ անգամ խիստ երկայն ալ կը տեւէ, ուստի նաեւ պատշաճաւոր դիւրութիւններն ալ ունենալու են. ուրեմն պէտք է որ այսպիսիները առատութեամբ բախտի բարիքներն ունենան։ Բայց ընկերութեան մէջ հարկաւոր է նաեւ ծառայական արուեստներն ի գործ դնել, երկիր մշակել, գէնքով իւրաքանչիւր իր գաւառը պաշտպանել,

գործել, հիւսել, բանիլ, եւ այն ամէն արուեստները բանեցընել, որոնք հարկաւոր են կենաց պահպանութեան։ Արդ՝ ով յանձն կ'առնուր աս աւուրին բաներուն զբաղելու, որոնք թէպէտ այնչափ աշխուժական չեն, բայց առուգիւ առջիններէն աւելի հարկաւոր են։ Ոչ ոք անտարակոյս, թէ որ մէկն ի հարկէ ասիկայնուած չըլլար։ Ուրեմն Աստուծոյ մեծ նախախնամութիւնն եղած է, որ շատերն ապրուստի պակասութենէ, ընտանեաց ու ծննդեան որպիսութենէ, մէկ խօսքով՝ ապրելու հարկաւորութենէն ատոնց կը զբաղին։ Ա՛ս պատճառաւ չէ թէ միայն նախախնամութեան պակասութիւնը չէ, որ ոմանք առատութեան եւ ոմանք չքաւորութեան մէջ են, հապա եթէ ատանկ չըլլար, նախախնամութեան պակասութիւնը կ'ըլլար։ Երբեմն շինող մը՝ սրինգները զանազան երկայնութեամբ եւ լայնութեամբ կը շինէ։ Արդ՝ երբեմն կոշտ մարդ մը՝ որ նոյն երգեհոնը տեսնելով, կը սկսի վար զարնել արուեստաւորը, թէ սրինգներուն ամէնն ալ մէկմէկու հաւասար շինած չէ, եւ թէ ատով չափակցութիւնը կորսընցուցած է. այսպիսւոյն ինչ կրնար պատասխան տրուիլ, բայց եթէ որ ո՛չ ըսածը եւ ո՛չ անարդածը գիտէ։ թէ որ երգեհոնի սրինգներն ամէնն ալ մէկ չափով ըլլային, ներդաշնակութիւնն անկարելի կ'ըլլար։ Նոյնը պէտք է ըսել անոր՝ որ աշխարհքիս այլեւայլ վիճակներու զանազանութիւնը կ'անարգէ, թէ որ աս զանազանութիւնը վերցուի, ատով բոլոր մարդկային ընկերութեան գաշնակաւոր պեղեցիկ կապակցութիւնը կը կորսուի։

Բաց ատկից՝ աղքատութեան եւ ուրիշ շատ թշուառութեանց մէջ ինկած ըլլալնուն վրայ տրտնջողներուն՝ կրնար ուրիշ պատասխան մ'ալ տրուիլ։ Այո՛, հիմա դժբախտութեան, աղքատութեան եւ տրտմութեան մէջ էք. բայց ինչո՞ւ դուք ձեզմէ պատճառեցիք։ Աստուած պարտական չէ ձեզի համար ամէն բոպէ հրաշքներ գործելու։ Բանաւորութեան լոյսն արդէն ձեզի շնորհած, մեր մեծերուն առաջնորդութիւնը ձեզի տուած եւ հաւատոյ պայծառ ջահն ալ առջեւնիս լուսաւորած ըլլալով, հիմայ կը պահանջէ ձեզմէ որ անոր լուսովը քալենք։ Արդ՝ ինչո՞ւ այնպէս չվարուեցաք։

Շատ երիտասարդներ՝ որ իրենց ուսման ընթացքին մէջտեղը ետ ձեալով՝ թէ իրենք իրենց եւ թէ ուրիշներուն անօգուտ եղած են, չեն գիտեր դէպքին ուր զարնեն, որ կարենան պատուով ապրիլ, եւ աստուածային նախախնամութեան դէմ կը հայհոյեն։ Բայց որո՞ւն է յանցանքը, թէ որ այն ամենագիտակ վիճակին մէջ ինկած են։ Ինչո՞ւ երբ որ ժամանակը ձեռնուրնին էր, չսորվեցան. ինչո՞ւ երբեք ուրիշ բան չուզեցին լսել, բայց եթէ զբօսանք ու դատարկութիւն։ Ինչո՞ւ չանսացին իրենց ծնողաց, վարպետներուն, խղճմտանքի եւ կրօնի ձայնին, որ զիրենք կը յանդիմաներ։ Թո՛ղ իրենց անհոգութիւնը, իրենց անզգամութիւնը մեղադրեն, որ պատճառ

եղած են։ Այսպէս կը պտնուին նաեւ բազմաթիւ վաւկլներով բեռնաւորուած կանայք, որոնց անպուճի էրիկը՝ քովերնին կեցած է աւելի պաուզանի հարուածները՝ քան թէ հացի պատառիկները տալու. այսպիսիները հիմա կ'ելլեն նախանձումը թիւնը կը հայհոյեն. բայց ինչո՞ւ չեն յիշեր որ աղքատութեան առեն՝ արդէն իրենց աղդեցութիւն եղած էր, որ ան մարդն իրենց համար չէ։ Ինչո՞ւ չանսացին իրենց ծնողքներուն եւ մինչեւ նաեւ իրենց տան բարեկամներուն, որոնք զիրենք կը յորդորէին՝ խորհուրդներնէն եւս կենալու։ Ինչո՞ւ ան առեն կատաղութեամբ բորբոքած, կը կանչուըռտէին թէ ուզածնուն պէս պէտք է ըլլալ, թէ իրենք են՝ որ կ'առնեն եւ թէ իրենք պիտի կրեն։ Ուրեմն չէ թէ նախանձումութիւնը, այլ իրենք զիրենք թող մեղադրեն։ Նոյնն ըսելու է այնչափ խանութպաններու, այնչափ արուեստաւորներու, այնչափ ծառաներու համար ալ, որոնք հրապարակական փողոցներուն վրայ թափառելով, բեռանններնէն հայհոյութենէն ուրիշ խօսք չեն հաներ, իբրեւ թէ իրենց համար նախանձումութիւն չկայ։ Առանք պէտք էին յիշել՝ որ իրենց գործքին ու խանութին ու ծառայութեան միտ դնելու տեղ, բոլոր օրը պանդոկները, սրճանոցները, բարեկամներուն ու բարեկամուհիներուն ընկերութիւնները կը պալտէին, յիշեն որ չափի ու կշռոյ մէջ կը խաբէին, որ մնխող ու դառարկաները ըլլալովնին՝ կամաց կամաց յարգերնին ալ կորսընցուցին, որ իրենց յանցանքովնին անուննին աւրուելով՝ ալ ոչ ոք իրենց վրայ վստահութիւն կ'ունենայ, եւ այսպէս այնպիսի աղքատութեան հասած են։ Նոյնն ըսելու է առեն մը հարուստ եւ հիմա թշուառութեան մէջ ինկողներուն համար ալ. ինչ յանցանք ունի նախանձումութիւնը, թէ որ իրենք էին՝ որ ուզեցին իրենց եկամուտքէն աւելի շռայլութեամբ փափկանալ, մեծախորհիկ ճաշեր ու ընթրիքներ տալ, առն թէատրոններու, խաղերու, ճամբորդութիւններու եւ մոլութեանց նորանոր հաճոյքները վնտռել ու կատարել։ Առանց եւ իրենց նմաններուն բերանը շատ պէշ կը հնչէ նախանձումութեան դէմ արտունջը, երբ որ բոլոր յանցանքն իրենցն է։

Ով որ սուր աչքով ընկերութեան վիճակը դիտելու ըլլայ, պայծառ կը տեսնէ որ շատերուն վրայ ծանրացած ողորմելութիւններուն առանին ինքն՝ միայն առ աղբիւրէն յառաջ եկած է։ Ասոնք առն մարդ կը տեսնէ թէ որչափ մեծ անօրէնութիւն է առոր համար Աստուծոյ դէմ ելլել։

Այսու առնանդիւ առ առն այսպէս յայտնի պատճառները դեռ առներէն նուազառներն են։ Վասն զի ով որ կարող է բոպէ մը միտքն երկրաւոր բաներէն վերացընել, առջեւն ալ աւելի ընդարձակ դաշտ մը կը բացուի մտածելու։ Ի՞նչ է վախճանը, որուն համար Աստուած զմեզ քիչ մը առենուան համար երկրիս վրայ դրած է։ Վայելելո՞ւ, խաղալո՞ւ, խնոալո՞ւ համար։ Չէ. առուգիւ չէ։ Հապա որպէս զի այս առենակարճ կեանքը

մեզի համար փորձ մ'ընէլով, որով առնն ալկերնիս իրեն մեր հաւատարմութիւնը ցուցընենք. եւ անոնք՝ որ իրեն հնազանդ եւ հաւատարիմ կը մնան, յաւիտենական կեանք, յաւիտենական երջանկութիւն սպառնան. ասոր ներհակ որոնք որ անհաւատարիմ եւ անհնազանդ կը գտնուին, կրեն պատիժը՝ որուն արժանի եղած են: Այս աստուածային դիտաւորութեան պայծառ տեսութիւնը բանալի մըն է, որ երկրիս վրայ աստուածային նախախնամութեան գաղտնիքներն առջեւնիս կը բանայ: Ինչու որ ան առեն անմիջապէս կը տեսնուի թէ ինչու համար են մեծերն ու պզտիկները, հարուստներն ու աղքատները, եւ առն ուրիշ ընկերական անհաւասարութիւնները, որոնք այնչափ կը նեղացընեն ու կ'ընկճեն քանի մը կոյր եւ կրից տէր մարդիկը:

Հարկաւոր է աս գանազանութիւնը, վասն զի Աստուած կ'ուզէ որ երկնրց արքայութիւնը ոտք կոխած օրերնիս, չէ թէ միայն կարող ըլլանք զԱստուած այս մեծ պարգեւին աղբիւրն ու բաշխողն օրհնել ու փառաւորել, այլ նաեւ մխիթարուիլ մեր աշխատութեանց եւ մեր արդիւնքներուն վարձքն ընդունելնուս համար: Հարկաւոր է աս գանազանութիւնը, ինչու որ յաւիտենական չարիքներէն ազատելնիս՝ չէ թէ միայն Աստուծոյ սիրոյն ու առաքինութեան, այլ նաեւ մեր դժոխքի պատուհը պիտ'որ ըլլայ: Հարկաւոր է աս գանազանութիւնը, վասն զի հարկաւոր է առաքինութեանց կրթութիւնը, որոնք չեն կրնար աւելի պեղեցիկ դաշտ մը գտնել իրենց առջեւը՝ քան այլեւայլ վիճակներու պեղեցիկ հիւսուածքը: Ան անհաւասարութեան մէջ Աստուած կը փորձէ հարուստները, պատուիրելով որ ներքուստ չկպչին գեղական բարիքներուն՝ որոնք գիրենք կը պատեն, որ կարեկցութիւն, առատաձեռնութիւն, ողորմութիւն ընեն կարօտութիւն կրողներուն, եւ միանգամայն արգելելով որ առն բան իրենց անձանց կրից եւ ցանկութիւններուն չզոհեն: Միեւնոյն ժամանակ կը փորձէ նաեւ աղքատները եւ իրենցմէ խոնարհութիւն, համբերութիւն, հպատակութիւն, Աստուծոյ կամացը համաձայնութիւն, եւ ան առն աքինութիւնները կը պահանջէ՝ որ իրենց վիճակին համաձայն են: Ան անհաւասարութեան մէջ կը փորձէ մեծերն ու իշխանները, իրենց պատուէր տալով որ պերճութեան ու փառաւորութեան մէջ պարկեշտութիւն ու խոնարհութիւն ունենան, եւ աղքատներուն ու հպատակութեան բարեղն հոգ տանին. կը փորձէ առն ժողովուրդն ու հպատակները՝ իրենցմէ ալ հպատակութիւն ու չարքաշութիւն պահանջելով: Ան եղանակաւ առն քաղաքական, ընկերական, բարոյական եւ կրօնական առաքինութիւններն իրարու հետ կը հիւսուին, եւ թէ աղքատն ու թէ հարուստը իրենց վիճակին պարտաւորութիւններուն հաւատարիմ գտնուելով, եւ իրենց վտանգներուն մէջ պատեպատ-

մելով, հաստատութեամբ կը ցուցընեն որ զԱստուած ամէն բանէն աւելի կը սիրեն, ամենայն եղանակաւ անոր կամացը կը հպատակին եւ իրենց փրկութիւնը կ'ապահովցընեն։ Այսչափ սուտ է ուրեմն ան որ կ'ըսեն թէ այս վիճակներու զանազանութիւնը ներհակ է նախախնամութեան. մանաւանդ թէ ասիկա միջոց մըն է, որով Տէրն մեր իր զարմանալի նախախնամութիւնը կը բանեցընէ։

Միայն անոնք կրնան քանքաւել այս կարկաւորութիւններուն դէմ, որոնք չեն իմանար թէ ինչու համար երկրիս վրայ ենք։ Այո, ով որ կը կարծէ թէ մեր վախճանն է քիչ մը աւեն վայելել, խաղալ խնամալ, առանց մտածելու ոչ հոգւոյ եւ ոչ յաւիտենականութեան վրայ, չկրնար խելք հասցընել այս վիճակներու զանազանութեան։ Բայց զարմանալի բան չէ՝ որ չհասկընար, վասն զի եւ ոչ ալ գուցէ կ'իմանայ թէ ինք անասուններէն վեր է, որոնք միայն երկրաւոր վախճան մը ունին։ Սակայն որո՞ւն է յանցանքը։ Մեր հաւատքը մեզի բաւական յայտնի կը խօսի, թէ Ոչ «ՆՒՄ ՀՈՂԻ, որ ասոնք ճաշակ է, թէ հոս մնացող հայրենիք չունինք. ապագայ հայրենիք մը կը փնտռենք, Այլ ՀԱՆԴԵՐՁԵԼՆ ԽՆԴՐԻՄ[1], որն որ մինակ ի յաւիտեանս պիտի տեւէ. արդ թէ որ մէկը չ'ուզեր ասոր հաւատալ, յաւիտենական ճշմարտութիւնն ինչ յանցանք ունի։

Եւ ոչ ոք պէտք է համարի թէ այն փորձին կամ կըրթութեան մէջ, որով Աստուած թէ հարուստներն ու թէ աղքատները կը փորձէ, հարուստներուն բանն աւելի աղէկ երթայ։ Թէ որ յաւիտենական ճշմարտութեան կը հաւատանք, որոնք որ աս կեանց բարիքներուն նկատումն չբաւար են, որոնք որ հոս նեղութիւն կը կրեն, որոնք որ կու լան, անոնց բանն աւելի աղէկ է։

Ինչո՞ւ. թէ որ հարուստն ու աղքատն ամէն մէկն իրենց վիճակին սեպհական փորձովը կը փորձուին, հարուստներուն փորձն աւելի դժուարաւ տանելի է, քան թէ աղքատներուննը։ Աւելի դժուարին է շատ ունեցողի մը պատշաճ չափուն մէջ մնալը, քան թէ աղքատի մը համբերութեամբ տանելը։ Հարստութիւնները սիրտը կ'ուռեցընեն, կեանքը դատարկութեան կը վարժեցընեն, կիրքերը կը բորբոքեն, եւ աստնց զովութիւն մը տալու համար պատրաստ առիթներ կուտան, այնպէս որ արուսեղ կարդի դժուարին կ'ըլլայ այն հաճոյից գաւաթին մէջ ըմբունքը չթաթխելը, որ այնպէս դեղեցիկ կը փայլէ մարդուն առջեւը։ Ուր որ ասոր ներհակ աղքատութիւնը բնականօրէն ոգին կը խոնարհեցընէ, սիրտն երկրաւոր բարիքներէն բաժնելու կ'օգնէ, դատարկութիւնը կը մերժէ, եւ սրտին խոնարհութիւն տալով, ամէն չնորհաց եւ առաքինութեանց կը պատմադրէ։

1 ԵԲՐ. ԺԳ. 14.

Յիսուս Քրիստոս առաքեալներին մէջ ան ամէն ճըշմարտութիւններն այնպիսի պայծառութեամբ սորվեցուց, որ զարմանալի բան է, թէ կարող ըլլան չկիտնալ անոնք՝ որ իրենք զիրենք քրիստոնեայ կը դատանին։ Անոր համար հազար անգամ աղքատներուն երանի տուաւ, մարդարէներուն բերնով հրատարակեց թէ ինք աղքատներուն պիտ՚որ աւետարանէ. միշտ աղքատներուն հետ կենցաղավարիլն աւելի ընտրեց, աղքատութեան վիճակին ալ իր վրայ առաւ. կառարելութեան հասնիլ ուզողներուն՝ աղքատութեան հետեւելու խորհուրդը տուաւ, ապահովութիւն տուաւ որ աղքատներուն է երկնից արքայութիւնը, յայտնապէս ըրուցեց թէ աղքատներուն հետ ինքն իսկ ապրելը պիտի դառնէ, մէկ խօսքով իր ամէն առանձին շնորհքներն ուզեց մանաւորապէս աղքատներուն ընծայել։ Ուր որ հարուստներուն հետ շատ տարբեր ոճով խօսեցաւ։

Հարուստներուն՝ տակաւին թշուառութիւն սպառնացաւ, եթէ սրտերնին իրենց ստացած բարիքներէն չբաժնեն. պատուէր տուաւ որ աւելորդն աղքատներուն բաշխեն, հաստատեց թէ օր մը պիտի գան՝ որոնք որ հիմայ կը վայելեն. եւ այնչափ հասաւ, որ ըսաւ թէ հարուստներուն շատ դժուարին է արքայութիւն մտնելը, եւ թէ աստուածային ամենակարողութեան կը կարօտին։ Արդ՝ ան տանկ ըլլալով, ինչպէս կրնան համարձակիլ տեսակ մը անխելք ուղղափառները՝ որոնք դեռ Յիսուսի Քրիստոսի խօսքին կը հաւատան, քանքաւելու եւ ըսելու թէ հարուստներուն բանն իրենցմէ շատ աղէկ կ՚երթայ։ Թէ որ արտնջելու առիթ ունեցող կայ, աւելի հարուստներն են, որոնք եթէ ան աշխարհքիս մէջ առաւելութիւն մը ունին, անդին առանց օգնութեան են. եթէ կորստական բարիքներու յաջողութիւնն ունին, տեւող եւ յաւիտենական բարիքներուն մէջ նոյնը չունին։ Եւ եթէ անոնք ալ պէտք չեն տրտնջել, միայն ասոր համար է՝ որ միշտ իրենց ձեռքն է ուսերնէն նոյն բեռը նետել, որ այնչափ խիստ կը ծանրանայ իրենց վրայ, եւ ինչպէս այնչափ սուրբերն ըրին, անխափան երկնից ճամբուն մէջ յառաջանալ։

Բ. Աստուածային նախախնամութեան դէմ՝ մէկալ դժուարութիւնը ոմանք ասկից կ՚առնեն, որ անօրէններուն երբեմն ամէն երջանկութիւն մէջ յափոշած կը տեսնուին, սուրբերուն նեղութեանց մէջ ձգուած կը հետեւին։ Այսու ամենայնիւ՝ ատանք ալ իրաւունք չունին այնչափ գայթակղելու։ Ինչու որ մէկ դի ձգելով վերը յիշուած պատճառները, որ աս դժուարութեան ալ դիմացը կ՚առնեն, նախ առաջին կը հարցնեմ քեզի. ասո՞ր է ասիկա՝ որ մինակ բարիները թշուառութիւն կը կրեն, եւ չարերը միշտ ազատ են անկից։ Ան դժբախտութիւնները՝ որ ամէն մարդու հասարակ են, ինչպէս հիւանդութիւնները, ժանտախտները, սովերը, պատերազմները, քաղցը,

անտարակոյս թէ մէկուն եւ թէ մէկալին վրայ կու գան աւանդ զանազանութեան։ Բայց նաեւ ան դժբախտութիւնները՝ որոնք անձնական են, աւելի չարերուն կը հանդիպին՝ քան թէ բարիներուն։ Եւ եթէ երբեմն բարին ալ ողբալութեան մէջ ինկած է, իր սոսկումները կորընչելով առանց իր յանցանքին, այսպիսի կործանում մը անիրաւներուն, յափշտակողներուն, խաբեբաներուն, արիւնհոսներուն, ցանկասէրներուն, խաղացողներուն աւելի հազարակ է, որոնց սոսկումները կորսուեան պատճառը՝ իրենց անձնական մոլութիւններն են, ինչպէս ամէն օր կը տեսնենք. ուր որ բարիները իրենց սեպհական բարութեան պատճառաւը յաջողութիւն կը գտնեն, կամ գոնէ հայրենական սոսկումին կը պահեն։

Հիւանդութիւնները, վաղահաս մահերն աւելի անհաւասարներուն չեն հանդիպիր։ Ով որ դեռ բոլորովին նոր աշխարհք եկած չէ, գիտէ որ մեր օրերը երիտասարդաց մէկ մեծագոյն մասը ժամանակէն յառաջ գերեզման կ'իջնան, գլխաւորաբար իրենց անզգաստ եւ սպանիչ բարուցը պատճառաւ։ Եւ ասիկայ միայն չարագործներուն ամենադառն պատիժը չէ։ Ընքորները, բանտարկութիւնները, սոսկումով յարքունիս գրաւումները, եւ հազարումէկ անպատուութիւնները, որով մարդկային օրէնքները կը պատժեն, հասարակօրէն որո՞նց համար են։ Հեշտաւ կը գիջանիմ, թէ երբեմն անմեղ մըն ալ զոհ կրնայ ըլլալ ուրիշին բռնաբարութեան. բայց սոյպէ՝ որ հասարակօրէն միայն չարագործներուն կը պատահի ասիկայ, ուսկից որ բարիները ազատ են։ Սուտ է ուրեմն թէ ընդհանրապէս չարերն աւելի բարեբախտ ըլլան՝ քան զբարիները։

Բայց ասկից՝ ամէն բարի կարծուողներն իրաւցընէ միմպէս են։ Աշխարհքիս մէջ չկան այնչափ այնչափ բռնած գերեզմաններ, որոնք արտաքուստ մեծ մաքրութեան կերպարանք մը ունին, բայց ներքուստ եւ Աստուծոյ աչքին առջեւը ուրիշ բան չեն, բայց եթէ փտութեան զանգուած մը՝ գարշահոտ որդերով լեցուն։ Կ'ուզեմ ըսել թէ այնպիսիները գաղտնի մոլութիւններու, գաղտնի յանցանքներու, գաղտնի ապականութիւններու տէր են, որոնց համար իրենց վրայ կը ծանրանայ Անոր ձեռքը, որն որ արտին խորհուրդները կը գիտէ։ Ո՜հ, որչափ անգամ աշխարհքս արդար կը համարի չարակրութեան մէջ գտնուող մէկը, որն որ ամենամեծ մեղաւոր է։ Եւ մենք՝ որ Աստուծոյ արդարութեան դէմ քանքարտեղու վճռութեան մէջ կ'կրնանք, իրր թէ այնպիսի մէկը կը պատժէ, աւելի պէտք ենք Աստուածային ողորմութիւնը փառաւորել, որ սա միջոցով այնպիսին ապաշխարութեան կը կանչէ։

Բայց ըսենք թէ արդար մէկն ըլլայ այն թշուառութիւնը կրողը, արդեօք միշտ արդար եղած էր, արդեօք անցած կեանցը մէջ շատ մեղքեր չէր գործած։ Ինքն ալ իր երիտասարդութեան տաեն Աստուծոյ դէմ չէր եղած, այսինքն՝ ծանր

այնթակղութիւններ չէր առած, եկեղեցիները չէր անարգած, անիրաւութիւն չէր ըրած, մարմնոյ ցանկութիւններով ու պղծութիւններով ինքն ալ չէր աղտոտած։ Թէ որ առանկ եղած է, թեպետ հիմայ զպատուցած եւ ուղղուած ըլլայ, փոխանակ անիրաւութեան՝ մեծ ողորմութեան գործք մը չէ՞ աս աշխարհքիս մէջ իր յանցանքները քաւել տալը, որպէս զի անդին աշխարհք չմնան։ Հիմայ աս չարիքներն իրեն արդիւնք կը համարուին, բաւական որ Աստուծոյ արդար դատաստանն ու աւրը վախճանը դիտելով անոր ձեռքէն ընդունի այն վիշտը եւ անոր ձեռքը յանձնուի. ուր որ անդին աշխարհք միայն հատուցողական պիտ'որ ըլլային՝ առանց իր վարձքը կամ արդիւնքն աւելցընելու։

Աս փոքր դիտողութիւնները բաւական են համոզցընելու բանաւոր ըլլողը. բայց մեր հաւատքն աս նիւթին մէջ ուրիշ մեծ խորհուրդ մը կը յայտնէ, որն որ արժանի է մտադրութեան։ Գիտենք որ ոչ ոք երկինք կը հանի, եթէ Քրիստոսի նմանող չ'ըլլար. Զոր յաւրէնսն ծանուչէր, յաւրէնսփոյն հրէութեաց ևերպարանակից լինել պարկեշտ էր[1]։ Աշխարհքիս խելքը չի հանիր աստր, բայց ճշմարտութիւնն ան է, որ ոչ ոք երկինք կը մտնէ՝ առանց Յիսուսի Քրիստոսի նմանելու։ Արդ՝ Յիսուս եղաւ աղքատ, եղաւ խոնարհ, եղաւ հալածեալ. Յիսուս բոլոր կեանքն աշխատեցաւ, քաղցի ու ցուրտի տարաւ, մահուան չարչարանք եւ խաչի մահուան չարչարանք կրեց։ Որոնք որ փրկուիլ կ'ուզեն, հարկ է որ նոյն նկարագիրն իրենց անձանց վրայ նկարեն. մանաւանդ որ Յիսուս Քրիստոս աս ճամբեն կը տանի զանոնք՝ զորոնք առաջնէնն կը սիրէ, որպէս զի աւելի շուտով եւ աւելի կատարեալ կերպով իրեն նմանին։ Առնցմէ զատ՝ տառապանքներով քաւել կու տայ իրենց նախընթաց մեղքերը եւ աւելի եւս զիրենք կը մաքրէ, տառապանքներով իրեն հետ աւելի կը կապէ եւ աստ զիրենք շատ մեղքերէ կը պահէ։ Տունկ մը՝ որ մեծի մը պարտէզը պիտի տնկուի, կը քշտեն, կը կտրեն, ճայրերն ու գոգաթը կը յատկտեն ու կը մաքրեն, որպէս զի իր ժամանակին աւելի աղուոր երեւայ. ինչպէս աստր ներհակ ծառ մը՝ որ կրակ վառելու պիտի ծառայէ, ամենեւին չինայուիր եւ թոզ կը տրուի որ ուտի։ Այսպէս ահաւասիկ կը տրտվեցընէ մեզի Յիսուս եւ կ'ըսէ, թէ իր երկնաւոր Հայրն աղէկ ծառը պիտ'որ մաքրէ ու յարդարէ, որպէս զի աւելի պտղաւոր ըլլայ։ Ուր որ ամբարիշտներուն բոլորովին աստր ներհակը կը պատահի։ Առնք յարկի ծառեր չեն, եւ ոչ ալ պարտէզի մէջ անկուելու արժանի, ուստի երեսէ ձղուած՝ անդարման կ'ուռին։

Երբ որ Աստուած աստիկ բարկացած է, երբ որ չէ թէ իրեւ հայր, այլ իրեւ դատաւոր կ'ուզէ պատժել, ինչ կ'ընէ։ Մեր լեզուովը խօսելով, անձը մեղաւորին վիզը կը պլէ,

[1] Հռոմ. Ը. 29։

թող կու տայ որ ուզածն ընէ, թող կու տայ որ մոլորի, եւ ալ չ'ուզեր այնպիսին ուղղել։ Դիտաճ ես թէ երկրաւոր հայր մը ինչպես կը վարուի իր անխրատ որդւոյն հետ, որն որ որչափ աւելի խրատուած, յանդիմանուած, սպառնալիք ու պատիժ ընդունած է, այնչափ աւելի ինք զինքն անատակութեան տուած է։ Հայրը՝ ալ ամենեւին ձայն չհաներ, բայց իր կուսակին մէջն ալ զանիկա իր որդին չճանչնալով, ժառանգութենէ կը զրկէ։ Այսպէս կ'ընէ նաեւ Աստուած. ալ պատիժներով չխիօսիր, թող կու տայ որ մեղաւորը դլուխ վերցընէ. բայց եոքը երբ որ ժամանակը կու գայ, կը զրկէ զանիկայ յաւիտենական ժառանգութենէ։

Ասով Աստուած երկու ամենիմաստ վախճաններու կը հասնի։ Մեղաւորին ունեցած ինչ եւ իցէ երկրաւոր յաջողութիւններն իրեն ձեռքը թող տալովը, անոր այն փոքր բարեգործութիւններն ալ կը վարձատրէ, զորոնք իր այնչափ չարագործութեանց հետ խառնած է. որովհետեւ երկրիս վրայ անկարելի է, որ մէկը մինակ չարիք գործած ըլլայ։ Բայց եոքը իր արդարութիւնն ալ կը փառաւորէ՝ յաւիտենական պատիժով պատժելով զանիկայ, որ իր յանցանքներովը պատժոյ արժանի եղած է։

Ասոր համար ով որ աս բաներն աղէկ կը մտածէ, անօրէնին երջանկութիւնը տեսած աստեն՝ չէ թէ միայն չհնախանձիր, հապա սոսկումէն կը սառի կը մնայ։ Տիրապետող մը, որուն ամէն դաւերն ու խաբէութիւնները կը յաջողին, կին մը՝ որ զեղխութիւններով անուանի եղած է, անառակ մը՝ որ իր պղտեղութեանց մէջ թաղուած է, դատաւոր մը՝ որ արդարութիւնը ծախելով կը հարստանայ, աղանդաւոր մը՝ որ իր նենգութիւններովը կը յառաջանայ, տէրութեան պաշտօնեայ մը՝ որ անիրաւութիւն անիրաւութեան վրայ դիզելով՝ պաշտօնին մէջ մնայ, որպիսի եւ իցէ մեղաւոր մը՝ որ իր ամբարշտութիւններովը կը յղփանայ, ասոնց ամէն մէկը մեզի մեյմէկ թշուառներ պէտք է որ երեւան, որոնց վրայէն դժոխքի հուր կը բուրէ եւ իրրեւ դատապարտեալ մեր մէջը կ'ապրին ու կը պտըտին։

Ասոնց բանն յաջող է. ուրեմն Աստուած զիրենք յաւիտենական վրէժխնդրութեան պահած է։ Բաներնին յաջող է. ուրեմն Աստուած իրենցմէ հեռացուցած է ամենէն զօրաւոր միջոցը զիրենք դարձի կոչելու։ Բաներնին յաջող է. ուրեմն օրէ օր աւելի կը հաստատուին մոլութեանց լպրծուն ճամբուն մէջ։ Բաներնին յաջող է. ուրեմն եւս պիտի չկենան մինչեւ որ դժոխքին յատակը հասնին։ Ա'լ թող նախանձի ով որ կ'ուզէ, պայթակղի ով որ կրնայ, ասիկա անիրաւութիւն է աղաղակէ ով որ ախրա ունի. ինչու որ անոնք՝ որոնց հաւատքը դեռ կենդանի է, այսպիսի յաջողութիւնը միշտ Աստուծոյ արդարութեան ամենէն սոսկալի դործքը կը համարին, որով մեղաւորին հետ կը վարուի։

Ես իմ կողմանէս իմ ընթերցողներուս համար ուրիշ ընտրհք կը խնդրեմ, որ Աստուած զիրենք իր ողորմութեամբն ազատ պահէ ամէն մեղքերէն. բայց թէ որ մեծ դժբախտութեամբ՝ մեղաց մէջ ինկած են, գոնէ թող չտայ որ յամլոզութիւն գոնեն, եւ զիրենք ի ժամանակի խստիւ պատժելով, իր դթութեամբը՝ յաւիտենականութեան մէջ իրենց խնայէ:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Աստուածային արդարութիւն:

Ա. Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ առանց մկրտութեան մեռնող մանկունք, որ դժոխքի դատապարտուին: — Բ. Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ հեթանոսներ, որոնց համար քարոզուած չէ: — Գ. Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափները՝ որ հերետիկոսութեան մէջ կը ծնանին:

Աստուածային նախախնամութիւնը երկրաւոր բաներու տնտեսութեան մէջ ուրանալէն ետքը, շատ անգամ Աստուածային արդարութեան դէմ կը յարձակին մարդիկ, իբրեւ թէ Աստուած երբեմն կը պատժէ զանոնք՝ որ իրենց աչքին առջեւն ամենեւին այնպիսի պատժոյ արժանի չեն երեւար: Ա՛ս դժուարութիւնը գլխաւորաբար յառաջ կը բերեն կռապաշտներուն, հերձուածողներուն, բողոքականներուն եւ կաթողիկէ եկեղեցիէն բաժնուած ուրիշ մարդիկներուն յաւիտենական փրկութեան նկատմամբ: Ա՛ս խնդիրը շարժողները՝ միեւնակ ամբարիշտները չեն, որոնք կը հայհոյեն՝ ինչ որ չեն գիտեր. հապա կը գտնուին նաեւ աղէկներուն մէջէն ալ ոմանք, որոնց բաղձալի բան մըն է ատոր վրայ լուսաւորութիւն ունենալ՝ իրենց դիւրութեան ու միխիթարութեան համար:

Ի՞նչ յանցանք ունին, կը հարցընեն նախ ամէնքն ալ, այնչափ հեթանոսները՝ որ կը դատապարտուին, ըլլ որ ինչքա՜ն ոտ առիթարանն իրենց տրուած է, ա՜ յո՛ր ըլլ իրենց հարց՝ որուն տրուած էր, գտնիլ ճշմարիտը: Ի՞նչ յանցանք իրենց գտնելէ գլխաւորաբար պղտոց վրայ՝ որ առանց հրամանի կը ծնանին. ինչո՞ պիտ'որ դատապարտուին:

Ա. Ա՛ս եսքի դժուարութենէն սկսելով՝ ասիկա կը ծնանի առանց հրամանի ծնող պղտոց վրայ եկեղեցւոյ ունեցած վարդապետութիւնն իմանալու եղանակէն:

Արդ ատ պղտոց դատապարտութիւնն ինչ բանի վրայ կը կայանայ: Միթէ ատոնք հրոյ լոցին մէջ կը նետուին կամ շարչարանքներու մէջ կը ձգուին: Սուրբ եկեղեցին դեռ երբեք պարտաւորած չէ այսպիսի վարդապետութիւն մը ընդունելու, կ'ըսէ Պալմա: Եկեղեցին միայն կը սորվեցնէ թէ այն պղտոցը չեն հասնիր երանութեան՝ որ Աստուծոյ երջանկացուցիչ տեսութեան վրայ կը կայանայ. բայց երբեք չիսորվեցը-

ներ որ անոնք չարչարանքներու տակ իյնան։ Պատահանդ թէ սրբազան վարդապետներուն մեծ մասը կը յանդիմանեն քանի մը անզգոյշ վարդապետները, որոնք համարձակած են այսպիսի վարդապետութիւն մը քարոզելու. ասոր ներհակ հաստատ կ'օրէն կը տրվեցընեն թէ այն ուղղափառ, թէպէտ եւ երջանկացուցիչ տեսութիւնէ ղրկուած են, այսու ամենայնիւ այնպիսի զուարթ եւ բախտաւոր կեանց վիճակի մը մէջ կը դանուին՝ որ իրենց համար շատ լաւ է այնպիսի եղանակաւ գոյութիւն ունենալը, քան թէ ամենեւին չունենալը։

Թէ այն սղալ երջանկացուցիչ տեսութիւն պիտի չունենան, ասիկա ոմանց մտքին մէջ դժուարութիւն մը կը ձնանի, եւ իրենց շատ խիստ կ'երեւայ, որ այն մանկիկները, որոնք ամենեւին ներգործական մեղաց ընդունակութիւն չունին, արքայութեան փառքէն մերժուելու պարտաւոր ըլլան, միայն աս պատճառաւ՝ որ սկզբնական մեղքն իրենց վրայէն ջնջուած չէ. բայց թէ աս եւ թէ ուրիշ ասոր նման դժուարութիւնները՝ որ կրնան յառաջ բերուիլ, շքեղ եղանակաւ մը լուծելու համար, շատ լաւ կ'ըլլայ մէկ քանի ճշմարտութիւններ նորէն յիշատակել։ Յաւիտենական երջանկութիւնն ի՞նչ է։ Ուղղափառ վարդապետութիւնը կ'ըսէ թէ Աստուծոյ երես առ երես տեսութիւնը, Աստուծոյ երանացուցիչ տառացումն է։ Ասիկա մարդուս բնական վիճակին է։ Ո՛չ երբեք. այլ բոլորովին բնականէն վեր կամ գերբնական վիճակ մըն է, որուն կարելի չէ հասնիլ առանց բոլորովին գերբնական օգնութեան մը։ Արդ՝ մինչ Աստուած անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ իր արարածին, եթէ զանիկայ այն վիճակին չհրաւիրացըներ։ Ո՛չ երբեք ի յաւիտեան։ Գուցէ Աստուած, օրինակի համար, անիրաւութիւն կ'ընէ քարերուն, իրենց կեանք չտալովը՝ ինչպէս տունկերուն կու տայ, եւ կամ զդացում մը գլանալովը՝ ինչպէս կենդանիներուն կը շնորհէ։ Ո՛չ իրաւցընէ։ Երբ որ էակի մը կու տայ այն ամէն բան՝ որ անոր սեպհական է իր կարգին համեմատ, որուն մէջ դրուած է, Աստուած արդէն բաւական ըրած է։ Բայց աս խորհրդածութեան նայելով, ինչ կրնար ըլլալ այն երանութիւնը, որ մարդուս պատշաճաւոր կրնար համարուիլ, եթէ գերբնական վիճակի մը բարձրացած չըլլար։ Պէտք էր՝ պարզապէս բնական եւ իր զգայարանքներուն ու բանաւորութեան պատշաճական երանութիւն մը ըլլալ, եւ ասիկա ընդարձակ հատուցում մը կ'ըլլար մարդկան Աստուծոյ համար ամէն ըրածներուն։ Եւ ոչ ալ խոտութիւն կամ անիրաւութիւն մը կրնար ասոր մէջ տեսնուիլ. ինչու որ Աստուած իրենց արդեանց համեմատ պատշաճաւոր վարձք մը տուած կ'ըլլար։ Օրինակի համար իշխան մը կ'ուզէ իր երկու հաւատարիմ ծառաները վարձատրել, եւ ինչ կ'ընէ։ Մէկուն չափէ դուրս վարձք մը կու տայ, զինքն իր թագաւորութեան բարձակից եւ ընկեր կ'առնու. մէկալին ալ իր

վարձքը կու տայ մինակ իր արդիւնքներուն համեմատ, եւ իրեն զանազան պատառներ եւ փառաւորութիւններ կը շնորհէ։ Արդ՝ անիրաւութիւն ըլած կ'ըլլայ երկրորդ ծառային, երբ որ իրեն վայելածը շնորհելէն եաքը, առաջին ծառան անհամեմատ աւելի մեծամեծ պարգեւներով կը լեցընէ։ Անիկա ոչ ոք կը յանդգնի հատուցանել։ Բայց աս է՝ որ մեր խնդրոյն մէջ ալ կը տեսնուի։ Աստուած՝ ակրտութեամբ գերբնական վիճակի մը բարձրացուցներն արուստքոյ կարգի եղանակաւ կը վարձատրէ, այս ինքն է երանացուցիչ տեսութեամբ. իսկ առանց ակրտութեան մեռնող ուղղ լաւական կը համարի իրենց բնութեան պարզապէս սպասուելիք վիճակ մը շնորհել, որ է բնական բարիքներու մասնակցութիւնն ու Աստուծոյ բնական ծանօթութիւնն ու սէրը։ Մէսոյին ընդ նմա (ընդ Տեառն) հաղորդակցութեամբ բնական բարիքներուն, այնպէս ինչ՝ դէ ե՛ վայելել է նմա կրնայն բնականն ծանօթութեամբ ե՛ սէրով, կ'ըսէ Ս. Թովմաս։

Բայց, կրնայ ըսել մէկը, իրենք ալ պիտի կրեն ճանչնալով թէ որպիսի բարիքէ զրկուած են։ Ա՛ս ալ տեղի չունի, կը պատասխանէ Ս. Թովմաս. ինչու որ թէպէտ իրենք ընդհանրապէս պիտի ճանչնան թէ ինչ է երանութիւն, բայց թէ ինչ է երանացուցիչ տեսութիւնը, ասիկա չեն կրնար ճանչնալ։ Ճանաչին պերճանութիւն չընդհանուրն ըստ հատորակ իմանալոյ, ե՛ ոչ ըստ մանաւանդին. ուստի եւ ասոր համար ալ իրենց զրկման պատճառաւ ցաւ պիտ'որ չզգան, վասն այնորիկ ե՛ն ոչ ցաւին ընդ նորանոն։

Բայց իրենց երանութիւնը մինչեւ ո՞ր կը հասնի։ Անիկայ ո՛չ ես եւ ո՛չ ուրիշ մը կարող է քեզի ըսել, ինչու որ Աստուած չհաճեցաւ ասիկայ մեզի յայտնել։ Ս. Թովմաս՝ որ այնպէս գգուշաւոր է վճիռ տալու մէջ, կը հաստատէ թէ աս տղաք կրնան ունենալ Աստուծոյ ծանօթութիւն եւ սէր պարզ բնական կարգի մէջ, եւ կրնան վայելել ան տեսակ բարիքները՝ զորոնք Աստուած իրենց շնորհած է. բայց ասկից աւելի մեկնութիւն մը չիտար։ Ուրիշ իմաստուն աստուածաբաններ՝ աս խնդրոյն մէջ եկեղեցւոյ տուած ազատութեամբը վարուելով, քիչ կամ շատ հաւանական կարծիքով կը քննեն, թէ ինչ կրնայ ըլլալ այն տղոց երանութիւնը։ Ոմանք՝ Բիկիոյ, Գաբրինոյ, Մոլինա, Սալմերոնէ աստուածաբաններուն հետեւելով, կը համարին թէ բոլորովին մաքրուած եւ պեղեցկացած երկրիս վրայ պիտի բնակին։ Ոմանք Ս. Բոնաւենդուրայի եւ Պելլարմինոսի հետ կը սորվեցընեն թէ ամենեւին ցաւ պիտ'որ չզգան. գարձեալ ուրիշները Սֆոնտրատոյի հետ կ'ըսեն թէ Աստուծոյ բնական սէրով երջանիկ եւ խաղաղ կեանք մը պիտ'որ ունենան։ Այս ամենայն ինչպէս որ ըլլայ, ասոնք որ Ս. եկեղեցին երբեք զմեզ չիպարտաւորեր հաւատալու, թէ դժոխական պատիժ մը կը կրեն, մանաւանդ թէ սրբազան վարդապետները

կը սորվեցընեն, որ թէեւ գերբնական երանութեանէ զրկուած ըլլան, այսու ամենայնիւ բնական երանութեան մէջ են։

Եթէ աս ատանկ է, Աստուած իրենց ինչ անիրաւութիւն ըրած կ'ըլլայ, երբ որ իրենց մեծապէն եւս բարիքներ չի պարգեւեր։ Երանագուշիչ տեսութիւնն այնպիսի ձրի բարիք մըն է, որ եթէ Աստուած մէկու մ'ալ խոստացած չըլլար, մարդիկ չէ թէ միայն չէին կրնար պահանջել, հապա եւ ոչ կրնային ճանչնալ։ Ուրեմն ինչ իրաւունք ունին։ Եւ եթէ իրաւունք չեն կրնար ունենալ, Աստուած իրենց զրկո՞ւմ մը կ'ընէ՝ թէ որ կը զանայ։ Դիր որ իշխան մը աղքատի մը շնորհք ըրած ըլլայ, որ իր պալատին մէջ ճաշէ. աս աղքատը կրնա՞ր համարձակիլ ըսանջել թէ ինչու նոյն իսկ իշխանին հետ սեղանի չինստիր։ Թէ որ առաստաձեռնութիւնը երբեք պարտք մը չի կրնար ըլլալ, թէ որ չափաւոր կերպով բարեբարութիւն ընելն անիրաւութիւն չի կրնար սեպուիլ, երբեք աստուածային վարմունքն ալ չի կրնար ամբաստանուիլ։

Բ. Հապա Խոպոչինդրը։ Կռապաշտներուն նկատմամբ ալ Աստուած ամենեւին անիրաւութիւն մը չ'ըներ։ Միտքդ բեր աս նիւթիս վրայ քանի մը կարեւոր ճշմարտութիւններ։

Ամենէն առաջ հաւատալի չէ, թէ ան ամէն ազգերը՝ որ Հեթանոսի անունով կը նշանակուին, միանակ կռապաշտներէ բաղկացած ըլլան. ինչու որ թէեւ նոյն մոլորութիւնը խիստ շատերը գրաւած էր, այսու ամենայնիւ իրենց մէջ չէին պակսեր անոնք ալ, որ ճշմարիտ Աստուծոյ ծանօթութիւնն ունէին. եւ ասոր փորձն ունինք Յովբայ եւ իր բարեկամներուն, նոյնպէս աւետարանի հարիւրապետին վրայ, եւ հաւանականապէս է թէ ինչպէս ասոնք, այսպէս ալ հեթանոսներուն մէջ ուրիշ շատերը ճշմարիտ Աստուծոյ կը հաւատային, որոնք կամ հին աւանդութիւնները պահած էին, կամ աշխարհքիս այնչափ կողմերը ցրուած Հրեաներէն սորված էին, եւ կամ իրենց տրուած բնական միտաց լոյսն ազէկ գործածելով՝ տեսանուած բաներէն չտեսանուածներուն խելք հասցուցած էին, ինչպէս սուրբ Գիրքը կը զրուցէ։

Երկրորդ՝ կռապաշտութեան մէջ ծնածներն ալ Աստուած անանկ լծող տուած է, որ ամենեւին փրկուելու միջոցներ ունեցած չըլլան։ Ոչ երբեք։ Ուրիշ բան է ըսել՝ թէ չունեցան այնպիսի առաւելութեամբ՝ ինչպէս մէկ քանի ժողովուրդներ ունեցան, եւ ուրիշ բան՝ ըսել թէ ամենեւին չունեցած ըլլան այն միջոցները՝ որ բոլորովին հարկաւոր են։ Երբեք եղած չէ որ նաեւ իրենց մէջէն մէկը՝ առանց իր յանցանքին դատապարտուած ըլլայ։ Նախ առաջին՝ հեթանոսները զԱստուած ճանչնալու հարկաւոր շնորհքն ունեցած են, եւ այնպիսի չափով ունեցած են՝ որ զինքը ճանչնալէն ետքը կարող ըլլան նաեւ զինքը փառաւորել։ Թէ որ աս շնորհքն ունեցած չըլլային, արդէն եւ ոչ իսկ կը մեղանչէին իրենց կռա-

պաշտուելեան մէջ, ինչու որ մեղք չեկրնար ենթադրուիլ՝ ուր որ մեղքի ծանօթութիւն եւ անկից հեռանալու ազատութիւն չկայ։

Աստր համար եթէ կռապաշտները հաւատարիմ պըտնուելու ըլլան Աստուծոյ իրենց տուած շնորհքին, Աստուած ալ չէ թէ իրենց արդեանց, հապա իր հաւատարմութեան համար կը պարտաւորի զիրենք յետագայ շնորհքներէն չզըրկել, որ հարկաւոր են փրկութեան հասնելու։ Այսու ամենայնիւ չիդադրիր զիրենք իր ծանօթութիւններովը լուսաւորելէն, իր շնորհքներովը զօրացընելէն, որպէս զի միշտ աւելի եւս յառաջանալով՝ զինքն ամէն բանէ վեր սիրելու եւ վերջապէս մեղքերնուն վրայ օգտիւ զղջալու հասնին։

Բայց գիտենք, կ'ըսեն, թէ Դրախտին եւ Ցուդասի քրիստոս՝ յաւիտենական Մինուորդն հաւատալը, հարկաւոր է էրլուեան. ասիկա ինչպէս կ'ունենան։

Ա՛ս ընդդիմաբանութիւնն ալ զքեզ չվախցընէ. ասիկայ ամենեւին փրկութեան ճամբան չկոցեր՝ հաստատութեամբ փրկուիլ ուզողին։ Ինչու որ սրբազան վարդապետները նոյն նիւթին վրայ աս խորհրդածութիւնը կ'ընեն. Աստուածային Մինուորդին վրայ խօսելով, կ'ըսեն թէ Աստուած շատերուն զանիկա պայծառութեամբ յայտնած է, ինչպէս Յովքայ, որն որ կ'ըսէ. Գիտե՞ մէկ իմ էրկիւղ ինդրանի է[1]։ Իսկ եթէ յայտնած չըլլայ, այսու ամենայնիւ իրենք աստուածային Մինուորդին նկատմամբ բացայայտ հաւատքն ալ չէ նէ, գոնէ լուսեղէնքն ունեցած են՝ աստուածային նախախնամութեան մէջ, հաւատալով թէ Աստուած պիտ'որ փրկէ զմարդիկ ան եղանակաւ, որ իրեն հաճոյ է։ (Ս. Թովմ։) Իսկ մկրտութիւնը՝ թէպէտ եւ ամենահարկաւոր է, բայց հարկ չէ որ իրօք ընդունուի, բաւական է որ բաղձանքով եղած ըլլայ. եւ ուր որ հարկաւոր ըլլալն անյաղթելի տգիտութեամբ չիգիտցուիր, ինչպէս կը հանդիպի հեթանոսաց մէջ, կը պարունակուի նոյն բաղձանքն այն սիրոյ ներգործութեան մէջ, որով զԱստուած ամէն բանէն վեր կը սիրեն։ Ա՛ս պատճառաւ նաեւ հեթանոսները, թէպէտ եւ մեր ունեցած ամէն առաւ միջոցները չունենան, սակայն անոնցմէ այնպէս զրկուած չեն՝ որ եթէ ունեցածնին հաւատարմութեամբ գործածեն, կարող չըլլան փրկուիլ։ Մէկ խօսքով Աստուած ամէն ժամանակ զմարդիկ այնպիսի եղանակաւ կը նախախնամէ, որ կարող ըլլան զինքը ճանչնալ, եւ ճանչնալով՝ փառաւորել. եւ երբ որ իրենք իրենց կողմանէ կրցածնին կ'ընեն, Աստուած՝ որ իրօք ամենուն փրկութիւնը կ'ուզէ, իրենց չկրցածը վրան կ'աւելցընէ։

Գ. Բողոքականներուն եւ հերձուածողներուն նկատմամբ աւելի դիւրին է պատասխանը։ Ինչու որ միթէ իրա՞ւ է ոմանց ենթադրածը, թէ Ս. Եկեղեցին վարդապետէ որ ամենքն ալ

[1] Ըստ լ. ԺԹ. 25.

անդարմանելի կերպով դատապարտուին։ Զէ՞ Ս. Եկեղեցին կը սորվեցընէ թէ ճշմարիտ եկեղեցիէն դուրս փրկութիւն չկայ, բայց այնպիսի մտքով՝ որ անոնց կարծածէն տարբեր է։ Երկու եղանակաւ կրնայ մէկը կամովին եկեղեցիէն դուրս դըտնուիլ։ Մէյ մը դուրս կը գտնուի, վասն զի հերետիկոսութեան կամ հերձուածոյ մէջ ծնած է, առանց իր յանցանքին։ Մէյ մ՚ալ դուրս կը գտնուի, վասն զի ինք իրմէ հերետիկոսութիւն կամ հերձուած մը ընդունած կ՚ըլլայ։ Ո՛վ որ դժբախտութեամբ մոլորութեան մէջ ծնած է, յանցաւոր չէ ցորչափ ի բարի հաւատս անոր մէջ կը մնայ, այսինքն է՝ ցորչափ որ ծանր կասկած մը, մտադիր կասկած մը չ՚ունենար անոր ուանդած վարդապետութիւններուն վրայ։ Ցորչափ որ ի բարի հաւատս է, Ս. Եկեղեցին զանիկա իրմէ նիւթապէս բաժնուած կը համարի եւ չիսորվեցըներ որ աս բանիս համար փրկութեան ճամբէն դուրս եղած ըլլայ։ Ա՛ս դէպքիս մէջ բողոքականն ու հերձուածողը կրնայ եւ պէտք է գոնէ այնչափ ընել որչափ որ ի բարի հաւատս կը հաւատայ թէ պարտաւոր է ընելու։ Եւ որովհետեւ մկրտութեան օրինաւոր դռնէն մտած է, որովհետեւ գոնէ հաւատոյ ամենէն պէտքաւոր բաներուն վրայ ծանօթութիւն ունի, եւ որովհետեւ միայն անյաղթելի տգիտութեամբ չ՚ընդունիր ուրիշ յայտնուած ճշմարտութիւնները, անոր համար եթէ ձեռքն ունեցած միջոցները գործածելու ըլլայ, կրնայ ինքն ալ փրկութեան հասնիլ։

Սոսկ է՝ որ աս միջոցներն իրենց համար այնպէս առատ չեն, ինչպէս ուղղափառներուն տրուածները. սոսկ է, որ բողոքականը պէտքաւորապար ո՛չ ապաշխարութեան եւ ո՛չ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհուրդներն ունի, որոնցմով այնպէս դիւրաւ մեղաց թողութիւն եւ սուտուածային շնորհքները կ՚ընդունինք. այսու ամենայնիւ երբ որ անյաղթելի եղանակաւ սոնց հարկաւորութիւնը չիգիտեր, կրնայ անոնց տեղը լեցընել՝ ան եղանակաւ ինչպէս ուղղափառք կ՚ընեն վերջին հարկաւորութեան առեն՝ երբ խոստովանահայր չիգըտնուիր, ինք զինքը մեղացը կատարեալ զղջման եւ միանպատմոյն սուտուածային կատարեալ սիրոյ շարժելով, որով որ Աստուած ամէն բանէն վեր կը սիրուի, եւ այսպէս մեղաց թողութիւն եւ փրկութիւն գտնել։ Պատուանդ թէ մենք ուղղափառքս աս վարդապետութեան վրայ հիմ դնելով, կը յուսանք որ մեր սիրելի՝ բայց դժբախտութեամբ մեզմէ բաժնուած եղբարց մէջէն շատերը, օր մը մեզի հետ պիտ՚որ միանան ի հայրենիս, որովհետեւ իրենց բաժանումը նիւթական է։ Բայց ասիկա ընելու համար արդեօք հարկաւոր եղած շնորհքն ունի՞։ Ունին անտարակոյս, վասն զի՝ ինչպէս որ ամէն մարդ ցորչափ որ կենդանի է, պարտական է Աստուած յուսալ եւ զԱստուած սիրել, եւ ինչպէս որ առաւել եւս պարտական է նոյնն ընել՝ երբ որ իր վերջին ժամը կը հասնի, զորն որ յայտնի

է թէ առանց աստուածային շնորհաց չկրնար ընել. այսպէս ալ հարկ է՝ որ նաեւ այս գործերուն համար հարկաւոր շնորհքներն ունենան: Ապա թէ ոչ՝ կը հետեւէր թէ մարդս մեղք մը գործելու կարողութիւն ունի, բայց չունի կարողութիւն անկից հեռանալու, որն որ անհանճար մտածմունք է եւ աստուածային բարութեան դէմ հայհոյութիւն:

Բայց թէ որ հերձուածողն ու բողոքականը կատարեալ գիտութեամբ եւ իրենց կամօքը՝ հերետիկոսութիւնը կամ հերձուածողութիւնն ընդունած են, եւ կամ չար կամքով, այսինքն՝ մոլորութեան մէջ ըլլալու ծանր եւ խոհական տարակուսանքով, նոյնին մէջ կը մնան, ան ատեն Աստուած ինչ յանցանք կ'ունենայ, թէ որ զիրենք կը դատապարտէ, երբ որ իրենք ճանչցած ճշմարտութիւնին կը մերժեն, կամ չեն փնտռեր նոյն ճշմարտութիւնը, երբ կ'իմանան թէ չունին: Ան ատեն իրենք են՝ որ աչուընին այն լուսոյն դէմ կը գոցեն, որով Աստուած զիրենք կ'ուզէ լուսաւորել. ան ատեն հակառակ կ'ելլեն իրենց խղճմտանաց խայթերուն. ան ատեն ամենեւին հոգ ըրած չեն ըլլար ամենահարկաւոր ճշմարտութիւններն իմանալու, ինչպէս են Աստուծմէ յայտնուածները, եւ այսպէս յանցաւոր կ'ըլլան ամենածանր մեղաց, եւ պէտք չէ զարմանալ եթէ Աստուած զիրենք կը դատապարտէ իբրեւ անհաւատարիմ եւ ամենամեծ մեղաւորներ:

Ակից կ'իմացուի թէ ինչպէս պէտք է ըմբռնել այն վճիռը, որով կը հաստատուի թէ Եկեղեցին դուրս փրկութիւն չկայ: Նոյն խօսքը կը նշանակէ թէ անոնց համար փրկութիւն չկայ, որոնք եկեղեցիէն դուրս կը մնան, գիտնալով կամ գոնէ ծանրապէս փորձուելով, որ դուրսն են. ուր որ դուրսը չեն համարուիր ան դիպուածներուն մէջ որ միայն նիւթապէս դուրսն են: Եթէ աս այսչափ պարզ ճշմարտութիւնները ծանօթ ըլլային, կը դադրէին թէ Աստուծոյ դէմ եղած ծանր հայհոյութիւնները, եւ թէ այն անիրաւ զրպարտութիւնները՝ որով սուրբ եկեղեցին կը վատահամբաւի:

Բայց ասով մեր պարտականութիւնը չինուազիր աւելի եւս շնորհակալ ըլլալու Աստուծոյ մեզի ըրած անգին եւ ամենամեծ բարերարութեան համար, որ զմեզ կաթողիկէ ուղղափառ եկեղեցւոյ գիրկը դրած է: Ինչու որ թէպէտ եւ ստոյգ է թէ այլակրօններու մէջէն ալ՝ ի բարի հաւատս պըտնուողը, ինչպէս մեկնեցինք, փրկուելու վիճակի մէջ է. այսու ամենայնիւ չկրնար ուրացուիլ որ այնպիսին շատ վտանգաւոր վիճակի մէջ ալ է: Մէկ կողմանէ կրօնի վրայ գրուած այնչափ գիրքերը, այնպէս յաճախ ուղղափառաց հետ ունեցած յարաբերութիւններն, Հռոմէական եկեղեցւոյն տարածած լոյսը, եւ օրէ օր աւելի աճող այնչափ մոլորութիւնները՝ որոնց մէջ կը գտնուին բողոքականները, դիւրաւ տարակոյսներ ու կասկածներ կը ձգեն իրենց մտքին ու սրտին մէջ, եւ այսպէս կը

դարի բարի հաւատքը՝ որ ըսինք։ Ինկալ կոչնական ալ այս լուսաւորութեան եռեւէն երթալը, հարկաւոր եղած քննութիւնները ընելն ու եղելն ճանչցած ճշմարտութիւնը դնելը՝ իրենց միշտ ծանր կու գայ, եւ միշտ կը պահանջէ մարդկային նեղութեց յաղթող ըլլալ, այսպիսի ծանրակշռութեան մէջ անձին սէրն ուրանալ, աշխարհիս հաղորդութիւնները ատելի սակ ունենալ, եւ Աստուծոյ հաւատքիմ ձեռք, որ ամենուն համար հասարակ բան չէ. եւ սոր համար է որ շատ անգամ մարդկային կիրքերը կ'արգելուն իրօք ընդունելու ճանիկա, որ սորդ կը ճանչցուի։ Սոր ներհակ մենք՝ ատանց այսպիսի դժուարութեանց յաղթելու պարտաւորուած ըլլալու, Աստուծոյ անճառ եւ սրտաբուխ ողորմութեամբը, արդէն ճշմարտութիւնը առացած ենք, եւ կարող ենք շատ մեծ դիւրութեամբ յաւիտենական փրկութեան հասնիլ։

Բայց սակայն՝ թէպէտ ճշմարիտ է թէ այլակրօնները մէջէն ի բարի հաւատս ըլլողները կրնան փրկուիլ՝ հաւատոյ դաւանութեան կոչնական մնալով. այսու ամենայնիւ փրկութեան հասնելու համար նաեւ բարոյ լաւութիւն կ'ուզուի, որ ըսել է՝ ծանր մեղքէ փախչիլ կամ մեղաց վրայ կատարեալ զղջանք ու սրտաբուխ ատր ունենալ։ Արդ՝ այս ամենայն եւ ոչ մեզի՝ ուղղափառացս համար դիւրին բան է, թէպէտ եւ շատ մեծագոյն օգնութիւններ ունինք, զորոնք իրենք չունին։ որ է զղջալու եղանակին վրայ ճիշդ հրահանգներ. հաւատոյ, յուսոյ եւ սիրոյ ներգործութիւնները ընելու պարտաւորութիւնը. ունինք պատարագին մեծ զոհը, որ մեզի այնպիսի պահուընէն շնորհքներ կը պարգեւէ. ունինք դիւրութիւն խոստովանութեան շնորհքներ նորոգելու. Աստուածային խորհրդով. պատրաստ ունինք Աւետարանը Կասին ու սրտոյ բարեխոհութիւնը, զորոնք մեզի օգնական կը կանչենք. ունինք ամէն շնորհքները՝ զորոնք Ս. Եկեղեցին կ'ընդունի, իր պաշտամանց, արարողութեանց եւ ազօթից մանաւանդ ըլլոլներուն համար. վերջապէս ունինք նոյն իսկ ամէն բարիքներու աղբիւրը՝ սուրբ Ս. Հաղորդութիւնը, որուն հետ միանալով բոլոր բարեխոհութիւն կը սուտանք մեր կրից դէմ պատերազմելու, զօրութիւն եւ հոգի կ'առնուինք բարին գործելու, առաքինութեան եւ վերնական կենաց եռեւէն երթալու։ Արդ՝ թէ որ մենք՝ այսչափ օգնութիւններ ունենալովիս ալ, մեր անձին վրայ կը դառնք թէ մեր սկարութեան ծանր կու գայ ազէկ ապրիլը, դուն ըեզմէ մտածէ թէ ինչ պիտ'որ ըլլայ բողոքականներուն համար, որոնք այս միջոցները չունին։ Այս ուրեմն սրտի դիւրին է՝ որ հաւատոյ պահպանութեան համար չդատապարտուիլ, քրիստոնէական վարուց պահպանութեան համար դատապարտուիլ։

Եւ ան կ'ըսենք՝ ատանց յիշելու այն ատեն թէ շատ

ղողբականներբը (որ այնչափ ալ շատ են), որոնք միշտ ունէին եւս Յիսուս Քրիստոսէն եւ անոր եկեղեցիէն հեռանալով, ամէնուն չարեաց խորունկ փոսին մէջ ինկած են, զարհուրելի բանտարկեալներուն Քրիստոսի Տեառն մերոյ Աստուածութիւնն ու բոլոր յայտնութիւնն ուրանալով։ Անոնք անուանի ղողբական են, բայց իրօք ղողբոսիկն հեթանոս են, որոնց ուրիշ վիճակ մը չեսպասեր, բայց միայն ան անօրէն մահիճները՝ որուն վիճակը՝ որոնք նոյն իսկ կենաց Տուողն ուրացան։ Ամէն ոք ամէն մարդ կրնայ սխալիլ, թէ արդեօք այն թշուառները ճշմարտութեան բերելու համար եռանդնեխս պէտք է բիշնաց, կամ թէ մեր մէջ ամէնաբարեբար Աստուծոյն քիչ շնորհակալութիւն պիտ'որ ընենք, որ իր անճառելի ողորմութեամբը զմեզ Մեր մօրը աստր եկեղեցւոյ գոցը դրած է։

Ա՛ն ամէն բառնեբէդ, կրնայ ըսել ոմկը, կը հետեւի միշտ թէ Աստուած անյանց -ֆնաւ-ՒՒ-ն կ'ընէ, երբ գոնէ ոմանց աւելի առատութեամբ շնորհք կու տայ, քան թէ ուրիշներուն։ Ես ատոր քիչ պատասխան պիտ'որ տամ։ Եթէ զԱստուած սկնաւոր կը կոչես, վասն զի մէկու մը աւելի առատութեամբ իր շնորհքները կը պարգեւէ՝ քան մէկալին, իրաւունք կու տամ քեզի, թէ այնպէս է։ Այո՛, Աստուած ոմանց աւելի առատ շնորհք կու տայ՝ քան թէ ուրիշներուն։ Բայց ինչ։ կ'ուզե՞ս որ Աստուած՝ ամէն էակներու արարիչն ու պերապդն Տէրը՝ չունենայ այն ազատութիւնը, զոր որ դուն՝ երկրի աներես որդի քու անձինդ համար կը պահանջես։ Դուն կը համարիս որ իրաւունք ունիս մէկ ապրատին աւելի բարիք ընելու՝ քան թէ մէկալին, աւելի աս կարգի մարդիկներուն՝ քան մէկալ կարգիններուն։ Դուն ալ անձիդներու սկնաւոր չես, որ այնչափ ազաչողներուն մէջէն՝ մէկը քեզի ծառայ, արուեստաւոր, վաճառական, ատն հոգատարձու կ'ընտրես, եւ ոչ մէկալները։ Երբ որ ուրիշներուն իրական ձեռս մը տուած չես, մինակ քեզի աւելի հաճելի եղող անձինդն ընտրելուդ համար՝ ուրիշներուն անիրաւութիւն մը բրած չես համարուիր։ Եւ Աստուած՝ որ քեզմէ շատ տարբեր եղանակու գերապդն, բացարձակ, ընդհանուր, անկախ, ամէնատուրը եւ ամէնբնական ներ է, չկրնար արդեօք մէկու մը մէկալէն աւելի պարգեւներ շնորհել, մէկը մէկալէն աւելի սիրել։ Ո՞ր ինչ անհամեմատ եւ ազատակամ մտածութիւն է։

Ամէն գաս՝ մեր մէջ անձանց ընտրութիւնը գրեթէ միշտ անկատարութեամբ խառն է, բայց Աստուծոյ վրայ այնպէս չէ։ Երբ որ մենք մեր նմանեներէն ոմանք աւելի կ'ընտրենք՝ քան մէկալները, շատ անգամ մարդկային նկատմունքներէ, անկարդ սէրէ կամ անկարդ հակառակութենէ մը կը շարժինք. շատ անգամ ընտրութիւններս կ'ընենք, եւ ձգելով այնպիսի անձինքը՝ որոնք աւելի իրաւունք կրնան ունենալ մեր ընտրութեան վրայ, եւ կամ աւելի մեր կիրքերուն՝ քան թէ մեր բա-

նաւորութեան ձայնին լսելով։ Բայց Աստուած՝ որն որ յանսահմանս արդար եւ սուրբ է, այսպիսի անկատարութիւններ չեն կրնար պատուիլ։ Եթէ ինք աւելի մէկը կ'ընտրէ՝ քան թէ մէկալը, անսահման իմաստութեամբ ու անսահման ուղղութեամբ կը գործէ։ Ինք իր ամենակարողութեան մէջ իրաւունք ունի սանդկ գործելու, իր իմաստութեան մէջ իր վախճանն ունի, որուն համար սանդկ կը գործէ, եւ իր բարութեան մէջ եղանակը գիտէ պատշաճօրէն սանդկ գործելու։ Ան մինակ կը պակսէր՝ որ մարդս յանդգնէր Աստուած իր եղանակներուն պարտաւորելու եւ Աստուած իր չափովը չափելու։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Աստուծոյ Գիտութիւնը, Նախատեսութիւնն ու Բարութիւնը։

Ա. Աստուած գիտէ թէ պիտի փրկուիմ եւ։ — Բ. Կը փրկուիմ՝ թէ որ նախատեսմանուած եմ։ — Գ. Աստուած բարի է։ — Դ. Աստուած վրէժխնդիր չէ։

Ա. Արդարութենէ եռքը նաեւ աստուածային գիտութիւնը, ոմանք իրենց հակառակութեան նիւթ կ'առնեն, որով թէ իրենք զիրենք եւ թէ ուրիշները կը շփոթեն։ Սանց շարժիչն է այն իմաստակական խօսքը թէ Անթաբակոյս Աթոռած արդէն գետած է, որ պէտք է երեսի՝ն արդեօք, ըէ գոպտպրտո՝ն։ Ուրեմն փրկուելու համար աշխատելէն ինչ կ'ելլէ։ Ո՛ր կողմն որ դառնաս, ան պիտ'որ ըլլայ՝ ինչ որ Աստուած սեռած է։

Ան իմաստակութեան ուղղակի պատասխան տալէն յառաջ, եա ալ նման հարցմունք մ'ունիմ ընծերոցդիս։ Աստուած աստուքիս արդէն գիտէ թէ դուն այսօրուան օրս կերակուրդ պատրաստուած պիտ'որ գտնես, թէ պիտ'որ չգտնես։ Ինչ պէտք է ուրեմն սանակ ծախել, հրաման տալ եւ խոհակերդ աշխատցընել որ եփէ պատրաստէ։ Նմանապէս Աստուած աստուքիս կը տեսնէ որ դուն երբեք կարող պիտի ըլլաս քիչ մը սանակ մէկ դի դնել, թէ միշտ սանդկ խեղճ պիտի մնաս։ Ինչ բանի կը ծառայէ ուրեմն այդչափ հնարքներու, դաշինքներու, առուտուրի մէջ կեանք փճացընելդ սանակ դիզելու համար. երբեք Աստուծոյ տեսածէն աւելի բան մ'ըլլալիք չունի։ Ինչ պատասխան կու տայիր արդեօք սա հարցմունքն ընողին։ Թէեւ պատրաստ պատասխան մ'ալ չունենաս, այսու ամենայնիւ ոչ խոհակերը տնէդ կը հանես, ոչ ալ առուտուրդ կը դադրեցընես։ Ուրեմն ինչո՞ւ նոյնը չես ըներ հոգւոյդ փրկութեան գործողութեան մէջ ալ։ Ինչո՞ւ ամենայն փութով սար հոգ չես տաներ, իբր թէ միայն քեզմէ կախում ունենար։

Բայց գիտնաս որ Աստուծոյ՝ իր անսահման իմաստութեամբն ամէն բան յաւաջադոյն տեսնելը, արդեօք մը չիդներ նոյներուն՝ նաեւ մեր ազատ կամքէն կատարեալապէս կախուած ըլլալուն։ Թէ որ խուռն բազմութեամբ լեցուած հրապարակի մը մէջ բարձր պատշգամի վրայ գտնուելով վար նայելու ըլլաս, ինչ կը տեսնես։ Ոմանք վաճառքնին կը ծախեն, ոմանք կը գնեն, ձիեր՝ որ կը վազեն, կառապք՝ որ կը կռուին, աղաք՝ որ կը խաղան, անարդ մարդիկ՝ որ կը հայհոյեն, եւ ատոնց նմաններըը։ Արդ՝ ինչ որ հոնտեղս կ'ըլլայ՝ դուն ատուգիւ կը տեսնես. բայց անոր պատճառը չես։ Միթէ քու տեսնելուդ համար՝ անոնք իրենց ազատութիւնը կորսընցուցին իրենց գործողութիւնները ընելու կամ չընելու։ Ո՛չ երբեք։ Քու տեսնելդ անոնց ազատութեան վրայ ազդեցութիւն չունի։ Արդ, միտ դիր, Աստուած իր անսահման իմաստութեամբն այնպիսի աչք մ'ունի, որուն առջեւը բաց են բոլոր անցածները, բոլոր ներկան եւ բոլոր գալիքները, եւ բոլորն ալ իրենց ամենամանր պարագաներովը։ Բայց ինչ։ Ինքն է արդեօք պատճառ ան բաներուն՝ զորոնք մենք կը գործենք կամ կը խօսինք։ Ամենեւին։ Ինք թող կու տայ որ գործենք ու խօսինք ան ազատութեամբ, զորն որ մեզի տուած է. չէ թէ մենք կը գործենք՝ վասն զի ինք ամէն բան կը տեսնէ, հապա մենք կը գործենք, եւ ինք գործածնիս կը տեսնէ։

Ասկից մեր մանաւոր խնդրոյն անցնելով, աս կ'ըսեմ քեզի թէ մեր փրկութեան նկատմամբ ըրած գործքերնիս Աստուծոյ տեսնելը՝ ամենեւին ոչինչ եղանակաւ կ'արգելու մեր գործողութիւնը։ Թէ որ ես աստուածային օրէնքը կը պահեմ, թէ որ ես չեմ մեղանչեր, կամ թէ մեղացս ապաշխարանքը կը քաշեմ. Աստուած կը տեսնէ որ կը փրկուիմ։ Թէ որ կը մեղանչեմ, թէ որ մեղաց մէջ կը խառնամ մինչեւ ի մահ, Աստուած կը տեսնէ որ կը դատապարտուիմ։ Աստուծոյ իմաստութիւնն ամենայատակ հայելւոյ մը պէս է, որուն մէջ բոլոր ըրածս եւ ընելիքս ներկայացած է. բայց ո՞վ է պատճառը, որ աւելի աս բանը՝ քան թէ մէկալը ներկայացուած է։ Ա՛ս բանս իմ ազատութեանս ձգուած է։ Նմանապէս մարդս աս աշխարհքիս մէջ պուտանի մը կը նմանի, որ թէատրոնի մէջ խաղ մը կը ներկայացընէ։ Ծողովուրդն ինչ կը տեսնէ. ան միայն եւ այնչափ միայն, ինչ որ պուտանը կը ձեւացընէ։ Եւ թէպէտ Աստուած իր անսահման իմաստութեամբը՝ վարագուրին բացուելէն յառաջ ալ կը տեսնէ, այսու ամենայնիւ ներկայացուած խաղն երբեք ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ան՝ ինչ որ մարդը, որ պուտանն է, կը ներկայացընէ։

Բ. Ասով նաեւ նախասահմանութենէ յառաջ բերուած դժուարութիւնն ալ լուծելու ճամբայ կը բացուի։ Թէ որ նախասահմանուած եմ, կ'ըսեն ոմանք, կը փրկուիմ. ըսէ որ չեմ, ինչ որ ընելս ըլլամ, օգտի պիտի չգտնուիմ։ Սուտ է եւ ա-

մենասուս։ Ինչու որ Աստուած նախատահմանելով ինչ ըրած է։ Ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իր վճռովը վաւերացուցած է անոր որ տեսած է թէ դուն քու ազատութեամբդ պիտ'որ ընես։ Եթէ տեսաւ որ դուն՝ քու ազատ անձնիշխանութիւնդ եւ իր քեզի տուած շնորհքները գործածելով, մինչեւ վերջը սուրբ կեանք մը պիտ'որ անցընես, ինքն ալ անոր տուեն վճռեց որ փրկութեան հասնիս։ Անոր ներհակ եթէ տեսաւ որ չար պիտ'որ գործես եւ մինչեւ մահ պիտի գործես, թէ՛ քու անձնիշխանութիւնդ եւ թէ՛ իր շնորհքները չարաչար գործածելով, ինքն ալ անոր տուեն որոշեց զքեզ թողուլ որ կորսուիս։ Բայց ան եղանակաւ, որ իր՝ ըլլալիքները տեսնելը, իրերուն ըլլալուն պատճառ չէ, մանաւանդ թէ ինք կը տեսնէ՝ վասն զի իրերը կ'ըլլան, ինչպէս վերը ցուցինք։ Սակայն ալ Աստուծոյ վճիռը պատճառ չէ որ դուն բարին կամ չարը կը գործես, եւ սոսկ երկինքը կը վաստակիս կամ կը կորսընցընես. բայց իր տեսնելը՝ որ դուն բարին կամ չարը կ'ընտրէիր, պատճառ է, որ կամ անարգուած կամ նախատահմանուած կ'ըլլաս։

Եւ մեկը չըսէ որ չեմ կրնար իմանալ թէ ինչպէս աստուածային վճիռներն անախտ կ'ըլլան, երբ որ մեր ձեռքն է այն վճիռներուն կատարուիլը կամ չկատարուիլը։ Ինչու որ աս դժուարութիւնն այնչափ զօրութիւն ունի նկատմամբ հոգւոց փրկութեան, որչափ որ ունի մարմնաւոր առողջութիւնը ստանալու, կեանքը պահելու, յաղթութիւն ստանալու եւ ուրիշ ամէն պատահարներու մէջ, զորոնք նոյնպէս Աստուած յառաջուընէ կը տեսնէ մեր անձանց վրայ. բայց այնպիսի եղանակաւ յառաջուընէ կը տեսնէ, որ միշտ մեր ազատ անձնիշխանութենէն կը կախուին։ Արդ աս ամէն բնական պատահարները՝ թէպէտ եւ երկինքը գրուած են, բայց կը հաւատանք որ ատոնք մեր ջանքէն ալ կը կախուին, եւ աս պատճառաւ ալ առողջանալու համար դեղ կ'առնենք, ապրելու համար կերակուր կ'ուտենք, յաղթելու համար կը պատերազմինք։ Սակայն ալ գերբնական կարգի մէջ, թէպէտ եւ մեր փրկութիւնն երկինքը գրուած է, այսու ամենայնիւ պէտք ենք հաւատալ թէ նաեւ մեր գործքէն ալ կախում ունի, եւ ատոր համար պէտք ենք աղօթել, հակել, աստուածային օրէնքները պահել։

Եւ ինչպէս ոչ ոք կը գտնուի, որ խելօք մտածելով՝ առողջութեան, կենաց, յաղթութեան կորուստն անոր վրայ չձգէ, որն որ զանոնք ստանալու համար փոյթ տարած չէ, ըսելով թէ արդէն այն կորուստն երկինքը գրուած էր. այսպէս ալ հոգւոյն փրկութեան կորուստը բոլորովին անոր յանցանքը պէտք է համարուի, որն որ նոյն պատճառանքներով հոգւոյն փրկութեան հարկաւոր միջոցներն ի գործ դրած չէ։ Ատոնց ամենուն վերջին պատճառն աս է, թէ ինչպէս երբ որ Աստուած վճռած է մեզի մեր առողջութիւնը տալու, վճռած է նոյնը տալ պատշաճ միջոցներով, այսինքն՝ ան դեղերով որ

յարմար են. այսպէս ալ մեր յաւիտենական փրկութիւնը վճռած ատեն՝ այն միջոցները կը դիտէր, զորոնք պէտք ենք ի գործ դնել այսպիսի բարձր վախճանի մը հասնելու։

Բայց թէ ըստ պատահման այս ամէն պատճառները բաւական չըլլան քեզի՝ զքեզ հանպէտեցընելու աս նիւթիս մէջ, աս մէկալ ճամբան բռնէ, նորէն յիշէ քանի մը հաստատուն ճշմարտութիւններ, որոնցմէ կրնաս լի եւ կատարեալ միխիթարութիւն առնալ։ 1. Ինչպէս որ ըլլայ աստուածային նախահաստատութիւնը, միշտ ճշմարիտ է եւ ճշմարիտ կը մնայ թէ Աստուած անկեղծ կամք ունի զքեզ փրկելու, եւ աս իր կամքն ամենայն պայծառութեամբ յայտնեց, երբ որ մեռաւ՝ չէ թէ մինակ ամենուն համար ի հասարակի, այլ նաեւ ամէն մէկերնուս համար ալ մասնաւորապէս։ Ասոր համար երեւակայութիւնդ ինչ որ ալ միտքդ ձգելու ըլլայ, դուն կրնաս եւ պէտք ես ըսել Առաքելոյն ըսածը թէ Յիսուս Քրիստոս քեզի եւ քու փրկութեանդ համար մեռաւ. Վասն իմ ի՛ւ վասն իմոյ փրկութեան։ 2. Յիսուս աս անկեղծ կամքովն՝ որ ունի զքեզ փրկելու, քեզի առաստութեամբ ան ամէն միջոցները տուած է, որոնք հարկաւոր են քեզի՝ այն բարձր վախճանիդ հասնելու։ Շնորհած է քեզի ներքին շնորհքներ, տուած է արտաքին շնորհքներ, որոնց եթէ ձեռքէդ եկածին չափ գործակից ըլլաս, կը փրկուիս։ 3. Բոլոր նախահաստատութեան խորհուրդը, թէպէտ եւ քեզի անիմանալի ըլլայ, քեզմէ ամենեւին չվերցըներ քու ազատութիւնդ, զորն որ Աստուած քեզի տուած է բարին գործելու եւ չարէն փախչելու համար։ Ասանկ կ'ապահովցընէ զքեզ սուրբ Գիրքը, ասանկ՝ Ս. Եկեղեցւոյ վճիռները, ասանկ՝ ուղիղ միտքը, որն որ կ'ըսէ թէ այլանդակութիւն է պատիժ տալ մէկու մը ըրած յանցանքին համար, թէ որ կարողութիւն չունի ան յանցանքը չընելու, ինչպէս նաեւ այլանդակութիւն է պարգեւներով վարձատրել մէկը, որ բարի գործ մը կ'ընէ, երբ որ չէր կրնար նոյնը չգործել։ Վերջապէս ցորչափ կ'ապրիս, միշտ կրնաս Աստուծոյ օգնութեամբը հոգիդ փրկել. որովհետեւ ցորչափ որ պարտաւորութիւնդ կը տեւէ մինչեւ ցմահ հաւատալու, յուսալու եւ զԱստուած ամէն բանէ վեր սիրելու, հարկ է ըսել որ մինչեւ ցմահ ալ կարողութիւն ունիս ատ պարտաւորութիւններդ կատարելու, եթէ մէկը չ'ուզեր խելագարութեամբ հաստատել, որ կարելի է առանց մեղքի չհաւատալ, չյուսալ եւ զԱստուած չսիրել, ինչպէս որ կրնար պատահիլ՝ եթէ Աստուած բաւական շնորհք տուած չըլլար։ Ա՛ս սկզբունքներն ուղղափառաց մէջ անտարակուսելի ըլլալով, բաւական են հաւատացեալներուն ամենէն վախկոտներն ալ իրենց որպիսի եւ իցէ խռովութենէն հանդարտեցընելու. իսկ ամպարիշտներուն մէջէն ամենէն անամօթներուն բերանն ալ բոլորովին գոցելու։

Գ. Վերջապէս ուրիշ աստուածային յատկութիւն մ'ալ

կայ, որ (ո՞վ կրնար կարծել) շատերուն մելորութեան պատճառ կու տայ։ Ա՛ս յատկութիւնն է աստուածային ամենաքաղցր բարութիւնը։ Ինչպէս սարդերը թոյն կը քաղեն մի եւ նոյն ծաղկէն՝ ուսոի որ մեղուները մեղր կը ծծեն, այսպէս քանի մը անօրէններ աւելի համարձակութեամբ մեղանչելու առիթ կ'առնուն նոյն բարութիւնը, որն որ այնչափ բարիները մեղքէն կը հեռացընէ։ Ձվայլէր, կ'ըսեն ամպարշտութեամբ, չվայլէր այն անհոգ ողորմութիւնն՝ որ ձգէը պատպտրտէ. Ասոնք ձեր ձեղերովը չ'անօրհնուէր, Ասոնք վրեժ չ'առնուր, Ասոնք իը իղձայ ձեր վրայ, վասն զի ձեր պէտրսութիւնը իը ճանչայ։ Ա՛ս խորհուրդները ունին, չէ թէ իրենք զիրենք շարժելու որ մեղքերնուն վրայ զղջան եւ ինչ մ'ալ չմեղանչելու համար հաստատուն կամք ունենան. հապա բոլորովին սուր ներհակը, սա խորհուրդները կը տածեն իրենց անհաճոյ եղող դժոխքի վախը սրտերնէն հեռացընելու, մեղքի մէջ աւելի հանգստութեամբ թաթխուելու, եւ խղճմտանքնին թմրեցընելու համար։ Արդ՝ կ'ուզենք քննութիւն մ'ընել սոնց՝ որ աստուածային բարութիւնն այսչափ կը գովեն եւ որոնց գովեստն այնչափ բարձր կը հնչէ մեղաւորներուն բերանը։

Աստուած բարի է, այո. բայց արդեօք միայն բարի՞ է։ Ա՛ս մտածութիւնը չէ թէ միայն հերետիկոսութիւն է, հապա միանգամայն խելագարութիւն։ Աստուած արդար է, մանաւանդ թէ նոյն իսկ արդարութիւն է. սուրբ է, մանաւանդ թէ նոյն իսկ սրբութիւն է. Աստուած մաքուր է, մանաւանդ թէ նոյն իսկ մաքրութիւն է. եւ իր աչուքները չեն կրնար անիրաւութիւն մը տեսնել, իր սիրտը չի կրնար զանիկա տանիլ, եւ իր անսահման կատարելութիւնները զինքը կը պարտաւորեն իր բոլոր զօրութեամբը զանիկա ատելու։ Ասոր համար թէ որ անմիջապէս մեղաւորը չխպատժեր, թէ որ աչխարհքիս երեսէն մեղքն իր կայծակներովը չխջնջեր, միայն անոր համար է՝ վասն զի կը սպասէ որ ապաշխարութեամբ ասոր ձարը գտնէ իր սրտին մէջ մեղքին տեղն տալու։

Թէ որ աստնկ չըլլար, Աստուած բարի չէր ըլլար, հապա սպուշ, եւ մարդկային անօրէնութիւններուն մեղսակից կը սեպուէր։ Կուզե՞ս ասա բանս տեսնել։ Եկուր, միտ դիր ան գովեստներուն՝ զորոնք հօր մը սիտի տամ։ Ասիկա քանի մը որդիք ունի, որոնք անհնազանդ, անխրատ, լիրբ տղաք են. իրենց հօրը գլուխ չեն ծռեր, իրենց մօրը վրայ կը խնտան, դրացիներուն հազարումէկ թշնամանք կ'ընեն եւ բոլոր թաղին պայթակղութիւն կու տան։ Բայց իրենց հայրն այնչափ բարի է, որ ամենեւին սիրտը չի բաշխեր որ զիրենք յանդիմանէ եւ պատժէ. միշտ բանական կը համարի զիրենք սիրով խրատել, աղաչել եւ պաղատիլ. բայց Աստուած չընդունիր որ ձեռքը պատժոյ մը վերձեցընէ, թէպէտ եւ անոնք ամենեւին իր բանաձները մտիկ չեն ըներ։ Այնպէս քաղքի մը մէջ դատաւոր մը կայ,

որն որ արդարութիւն ընելու դրուած է: Բայց աս քաղաքը գողերով, մարդասպաններով, արիւնպղակներով, չարագործներով, կոտորածներով, սպանութիւններով լեցուն է: Դատաւորն աս գիտէ, մանաւանդ որ յանցաւորներն ալ կը բրդնեն, առջեւը կը բերուին: Բայց ինչ կ'ըսես: Դատաւորն անանկ բարի է՝ որ ամենեւին չ'ուզեր մեկը պատժել: Շատ շատ, սիրով կը խրատէ յանցաւորը եւ կը թողու իր ազատութեան՝ որ երթայ խաղաղութեամբ: Արդ՝ ինչ կը կարծես դուն աս դատաւորին եւ աս հօրը բարութեան վրայ: Ո՛վ որ խելքը դեռ չէ թռուցած, պէտք է ըսել թէ ան հայրն ապուշ մէկն է, անմիտ մարդ մըն է, թէ ան դատաւորն եղած ամէն անօրէնութիւններուն մեղսակից է, որ իր պատճառաւը կ'ըլլան: Շատ աղէկ: Բայց նոյն տեսակ գովեստը չե՞ մը, զոր դմանք Աստուծոյ կու տան: Եթէ իր բարութիւնը երբեք պատժելու չըլլար, եթէ իր սպառնալիքները պարապ խօսքեր ըլլային, եթէ իր կայծակները մինակ օդի շառաչիւն մը ըլլային, ըսէ ինծի, ասկից ետքը իրմէ վախնալու առիթ մը կը մնար մեզի: Անոնք՝ որ Աստուծոյ այսպիսի գովեստ կու տան, զինքը չեն պատուեր, հապա զարհուրելի եղանակաւ կը թշնամանեն:

Եթէ Աստուած այնչափ բարի է որ փոյթ չ'ըներ մեր ըրածներուն, ինչո՞ւ ուրեմն օրէնք տուած է, ինչո՞ւ այնչափ պատուէրներ դրած է: Վերջին աստիճանի ծաղրական եւ անհանճար գործ մըն է, յորդորել եւ սոխալել այնպիսի բանի մը՝ որ ամենեւին պիտանի չէ: Բաց ասկից՝ այնչափ սպառնալիքներ, այնչափ պատիժներ վրան աւելցընելն ինչ բանի կը ծառայէ: Ո՛հ. Աստուած ալ աստանկ պարապ խօսող մըն է եղեր, ինչպէս մեք որդունքս, որ այնչափ աւելի ձայներնիս կը բարձրացընենք, որչափ որ զմեզ աւելի սկար կը զգանք խօսքերնիս բռնելու:

Ս. Գիրքին՝ Աստուծոյ բարութեան վրայ տուած գաղափարը, երբեք իր անսահման արդարութենէն չի բաժնուիր. Աղօթ է՝ «Ողիղ է» Տէր[1]: Տէրն մեր, այո, բարի է, քաղցր է. բայց միանգամայն արդար է, միանգամայն ուղիղ է: Բարի է, եւ բարի ըլլալուն համար էր՝ որ Մարդեղութիւնն յանձն առաւ եւ մեզի համար խաչին վրայ մեռաւ. բարի է, եւ բարի ըլլալուն համար մեզի անթիւ շնորհքներ կը մատակարարէ մեր փրկութեան համար. բարի է, եւ բարութեանը համար նաեւ մեր մեղանչելէն ետքն ալ մեզի թողութիւն շնորհելու պատրաստ է. բարի է, եւ բարութեանը համար՝ թէ որ զինքը սիրելու ըլլանք, մեզի յաւիտենական վարձք պատրաստած է: Այս ամենայն ամենաճշմարիտ է. բայց իր բարութիւնը զինքը չի կորցըներ, իրեն ապշութիւն չիտար, եւ ոչ ալ զինքը մեր անօրէնութիւններուն մեղսակից կ'ընէ: Բարի է, այսու ամե-

[1] Սաղմ. ԺԶ. 8:

նայնիւ հազարաւոր պատուիրանաղանց հրեշտակներուն համար մասնաւոր դժոխք մը ստեղծեց եւ զիրենք մէջը նետեց։ Բարի է, բայց ազգերն ու ժողովուրդները կը կործանէ՝ երբ անոնց մեղքերուն չափը լեցուած կ'ըլլայ։ Բարի է, այսու ամենայնիւ երկրիս վրայ իր առանձնական եւ հրապարակական պատիժները կը խաւրէ։ Բարի է, եւ շատ անգամ մեղաւորը՝ մեղանչելու առնը՝ կը պատժէ։ Բարի է, բայց զանոնք ամէնքը դժոխք թաւիւելէն ետ չի քաշուիր, որոնք մահուանէ յառաջ իր արդարութիւնը չհաշտեցուցին։ Ինչպէս որ մեղաւորներուն այնչափ բազմութիւնը զինքն իր դահուն վրայ չի սասանեցներ, այսպէս ալ ամենեւին չինքը չեն շարժեր անօրէններուն կեղծաւոր դովեստները՝ որ իր բարութեան կու տան, որպէս զի աւով իր սոսկալի արդարութենէն պատսպարուին։

Դ. Բայց ան առեն, կ'ըսեն քանի մը անհաւատներ, Աստուծոյ ողորմելի մարդիկ ենք, երբ որ զանիկայ չենք կրնար տեսնել։ Ինչպէս կ'ըսես։ Մեզի պէս անարգ որդերուն կը վայլէ զինքը թշնամանել եւ ամէն տեսակ անարգութիւններով զինքը պրպռել, եւ Աստուծոյ չի վայլեր իր պատիւը պահել։ Քիչ մը միտ դիր բերնէդ ելածին, երբ վրէժխնդրութեան վրայ կը խօսիս, եւ երբ որ զանիկայ Աստուծոյ ալ կու տաս։ Մեղի պէս ողորմելի մահկանացուներուն՝ շատ պատճառներու համար առանձնական վրէժխնդրութիւնն արգելուած է. ինչու որ երբեք ճշդիւ չենք կրնար ճանչնալ մեղաց աստիճանը, որով մեր մերձաւորը կրնայ յանցաւոր ըլլալ, որովհետեւ ասիկա գլխաւորաբար անոր սրտին մէջ կը կայանայ, զորն որ միայն Աստուած կը տեսնէ։ Մեզի արգելուած է, վասն զի իշխանութեան սեպհական մէկ գործողութիւնն է, զորն որ առանձնական մարդ մը ուրիշ առանձնականի մը վրայ չի կրնար բանեցընել, որովհետեւ չունի այն իշխանութիւնը։ Մեզի արգելուած է, վասն զի մեր կիրքերը՝ որ վրանիս կը տիրեն, մեր անձնական դատին մէջ մեր դատաստանը կը չի տեսնեն։ Մեզի արգելուած է, վասն զի Աստուած մեր կատարելութեան համար կ'ուզէ որ նմանինք մեր Ցիւսւսին հեզութեան ու սիրոյն, եւ վասն զի ուրիշ ծանր պատճառներ կան, զորոնք տեղը չէ հոս մանրամասն յառաջ բերելը։ Ա՛ս ամէն պատճառներուն համար մեր մէջն առանձնական վրէժխնդրութիւնը յանցանք է, պակասութիւն է։ Բայց նոյնը չի կրնար ըսուիլ Աստուծոյ բարձրութեան նկատմամբ։ Ցանցանքը՝ մեծ անկարգութիւն մըն է, վասն զի կ'եղծանէ Աստուծոյ յաւիտենական օրէնքը, եւ պէտք է որ ասոր դարման մ'ըլլայ։ Ամէն անգամուն՝ որ մարդ ասոր ճարը չի գտնէր՝ կամաւորապէս քաւելով կամ ըրած անիրաւութիւնը ետ կանչելով, հարկ է որ քաւուի բռնութեամբ, եւ Աստուած՝ որ ամենայն կարգի ու կանոնի սահմանիչն է, կը պարտաւորի ասրանիս վրայ իր ձեռքը դնել։ Ինք թէ յանցանքին եւ թէ ա-

նոր պարագաներուն կատարեալ ծանօթութիւն ունի. ուստի եւ անսահման ուղղութեամբ նոյնն ի գործ կը դնէ։ Ինք գերագոյն իշխանութիւնն ունի, ուստի ուրիշ բան չ'ըներ, բայց եթէ իր իրաւունքը կը բանեցընէ։ Իր վրայ կրից վրդովմունք ո՛չ կայ եւ ո՛չ ալ կրնայ ըլլալ, ուստի եւ վերջին հանդարտութեամբ կը գատէ. կը պատժէ յանցանքը, վասն զի յանցանքին տգեղութիւնն ու իր անհուն արդարութիւնն անանկ կը պահանջեն։

Ոչ ոք ուրեմն ինք զինքը խաբէ՝ զԱստուած միանակ բարի կարծելով, ինչու որ ասով ինք զինքը վտանգի մէջ կը դնէ զԱստուած միանակ արդար գտնելու։ Աղէկ կ'ըլլար՝ եթէ աս բանիս միտ դնէին երկու տեսակ մեղաւորներ։ Անոնք՝ որ աղէկ գէշ անտարբեր կը գործեն՝ Աստուծոյ բարութեան վրայ անխոհեմութեամբ յուսալով։ Աստուած՝ իր ողորմութենէն կը պարտաւորի այսպիսի անօրէնները պատժելու, որպէս զի աշխարհքիս վրայ չհաստատուի այսպիսի զարհուրելի սկիզբ մը, թէ որչափ աւելի Աստուած բարի է, այնչափ ալ աւելի մէկը կրնայ յանդգնիլ գինքն անարգելու։ Երկրորդ կարգի մեղաւորներն անոնք են, որոնք յամառութեամբ բարիներուն դէմ պատերազմի ելած են, զանոնք կը նուաճեն, զանոնք ոտքի տակ կ'առնեն, զանոնք կը յափշտակեն եւ զանոնք աշխարհքիս երեսէն կը ջնջեն, վասն զի անոնք ամէն նեղութիւն համբերութեամբ կը կրեն։ Իրաւ է, հիմայ բարիները չեն կրնար եւ ոչ ալ պէտք են վրէժխնդրութիւն ընել. բայց օր մը պիտի գայ, որ ամէն մարդկային կիրքերէն ազատ եւ միայն արդարութեան պարզ սիրոյն համար՝ ձեռքերնին երկինք պիտի վերցընեն եւ աղաղակեն, Խնդրեմ վրէժ առնեն ձերոյ[1]։ Եւ Աստուած՝ որ վրէժխնդրութիւնն իրեն պահած է, անոնց ձայնին պիտի լսէ եւ կատարէ, եւ ամենուն պիտի ցուցընէ թէ իր բարութիւնը գինքը չ'արգելուր յանցանքը պատժելէն, ինչպէս անօրէնները կը պահանջեն, եւ ոչ ալ իր արդարութեան հակառակ է վրէժ խնդրել այն անարգութիւններուն համար, որոնք իր ծառաներուն անունովն իրեն եղած են։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Կրօնք :

Ա. Ամէն կրօն աղէկ է։ — Բ. Ես ամէն կրօն կը յարգեմ։ — Գ. Կ'ուզես որ դժոխք երթան անոնք ամէնքն ալ, որ քեզի պէս չեն մտածեր։

Աշխարհքիս վրայ խիստ քիչ մարդ կայ, որ համարձակի ուրանալ թէ ինչպիսի որ ըլլայ կրօն մը հարկաւոր է։ Ինչու որ երբ ընդունուած ու ամենէն ճանչցուած է թէ Աստուած մը կայ,

[1] Յայտն. Զ. 10։

ամէն մարդ կը տեսնէ որ իրեն պաշտօն մը մատուցանելը չի-
կրնար զլացուիլ: Այսու ամենայնիւ անոնց թիւն ալ քիչ չէ,
որոնք չեն ուզեր տալ Աստուծոյ ան պաշտօնը՝ զորն որ ինք
պահանջելու իրաւունք ունի: Եւ որպէս զի ապահովութեամբ
կարող ըլլան չհնազանդիլ Աստուծոյ, յարդ մը տուած են այն
սիզբունքներուն, որոնք եթէ անգամ մը իբրեւ ճշմարիտ ըն-
ունուելու ըլլան, հազարումէկ անկարգութիւններու դռները
կը բանան: Սկսինք գլխաւորէն: Ամէն կրօն բարի է, կ'ըսեն.
ուստի ինչ պէտք է այնչափ զլուխ յոգնեցընել՝ այնչափ այն-
չափ կրօնական խնդիրներու եւ վիճաբանութիւններու վրայ:
Մինակ չհանգուրժողներն են, որ աս ճշմարտութիւնը չեն
ճանչնար, եւ կը պահանջեն որ ամէնքն ալ իրենց աչքովը
տեսնեն ու մտածեն:

Ան գեղեցիկ սկզբունքները շատ անգամ եւ ստէպ կը
լսես հրապարակներու մէջ, եւ երբեմն մինչեւ այնպիսի անուանի
անձինքներէ, որ հրաշք մը համարելու է՝ եթէ նոյն սկզբունք-
ներն այնպիսի ծանր անօրէնութեան տեղ դնելու ըլլաս՝
ինչպէս որ են: Բայց քննենք քիչ մը:

Ա. Ամէն կրօն աղէկ է: Ան առաջարկութեան մէջ կը
պարունակուի աշխարհքիս վրայ ամենէն մեծ ու ծանր անօրէ-
նութիւնը գործելու թոյլտուութիւն մը: Ալան զի ինչ է
անոր նշանակութիւնը: Կը նշանակէ թէ ուր եւ իցէ աւելոր-
դապաշտութիւն, ուր եւ իցէ կռապաշտութեան գործք, ուր եւ
իցէ մոլորութիւն՝ զորն որ մարդս կրնայ ունենալ Աստուա-
ծութեան վրայ, այնչափ աղէկ է, որչափ աղէկ կրնայ ըլլալ
նոյն Աստուածութեան ընծայուած ամենէն մաքուր պաշտօնը:
Կրօնք են Հրեաներուն, Պրամաններուն, Իրոքացիներուն, Սէն-
տուխի ժողովուրդներուն կրօններն ալ, որոնք զՅիսուս Քրիս-
տոս կ'ուրանան, կամ Պուտային, Շինքքային եւ կամ ու-
րիշ կուռքի մը երկրպագութիւն կ'ընեն: Թէ որ ամէն պաշ-
տօն բարի է, ըսելու է որ մոլորութիւն ու ճշմարտութիւն,
Աստուծոյ պատիւն ու անարգութիւնը, զինքը ճանչնալն ու
չճանչնալը, զինքը պաշտելն ու կուռքերու առջեւը սատա-
նաները պատուելը՝ մէկ բան է: Ասկից աւելի ինչ այլանդակ
բան կրնայ ըլլալ:

Ինչո՞ւ ուրեմն Աստուած հին օրէնքին մէջ այնչափ պա-
տուիրաններով կռապաշտութիւնն արգիլեց: Ինչո՞ւ այնչափ
սպառնալիքներ ըրաւ աս յանցանքը գործողներուն: Ինչո՞ւ
այնչափ պատիժներով կռապաշտները պատժեց. ինչո՞ւ ընչեց
այնչափ ազգերը՝ որ կռապաշտութեան եռեւէ կ'երթային:
Ինչո՞ւ այնչափ զգուշութիւններով պատսպարեց իր ժողո-
վուրդը, որ աս անօրէնութեան մէջ չինյայ: Հիմա նոր յայ-
տնուեցաւ արդեօք ամէն կրօնին աղէկ եւ ամենուն ալ մէկ բան
ըլլալը:

Հրեից ժողովուրդը Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհք գա-

լէն յառաջ կրօն մը ունէր, որն որ ճշմարիտ կրօն էր, վասն զի կը ճանչնար միակ ճշմարիտ Աստուածը, նաեւ աղէկ կրօն էր, վասն զի նոյն իսկ Աստուծոյ ուզած ու յայտնած սուրբ պաշտամունքներովը ղինքը կը պատուէր: Թէ որ ամէն կրօն աղէկ էր, ինչո՞ւ ուրեմն ինքն Քրիստոս եկաւ նոյնը փոխելու եւ ջնջելու համար: Թէ որ Աստուծոյ առջեւն ամէն կրօն մէկ էր, աս փոփոխութիւնն ընելու պատճառ մը չկար:

Բայց գուցէ կ'ուզեն ըսել Թէ գոնէ ան կրօնները՝ որոնք եղանակաւ մը զՅիսուս Քրիստոս կը ճանչնան, ամէնն ալ աղէկ են: Թէեւ իրենց առաջարկութիւնն այսպէս չափաւորելու ալ ըլլան, անանկով ալ ասիկա առջի ըսածներնուն պէս ամբարիշտ եւ այլանդակ խօսք մըն է: Ինչու որ ո՞վ չի-գիտեր Թէ բողոքական աղանդները հազար ու մէկ կողմնակցութիւններու բաժնուած են:

Ան վարդապետութիւնները՝ զորոնք նոյն բողոքականներն ի սկզբան այնչափ սաստկութեամբ կը պաշտպանէին, հիմայ գրեթէ ընդհանրապէս կը մերժեն: Ինչ որ Լուտերականք կ'ընդունին, նոյնը Կալուինականք կը մերժեն. ինչ որ Կալուինականք կը դաւանին, նոյնը Սկովտացիք կ'ուրանան. ինչ որ Սկովտացիք կը խոստովանին, նոյնին հակառակ են Անգլիականները. ինչ որ Անգլիականները կը պաշտպանեն, անոր դէմ կը պատերազմին Այլաղանդները [1], եւ այսպէս գնա յառաջ: Այսօրուան օրս ամէն մէկ աղանդ իր հանգանակն ունի, որ եթէ վաղը հիննալու ըլլայ, վաղը կը փոխուի: Ակնիզ կը հետեւի որ երբ թէ ոմանք մէկ վարդապետութիւնն իբրեւ Աստուծմէ յայտնուած ճշմարտութիւն կը համարին, մէկալնոնք նոյնն ամենեւին յայտնուած չեն համարիր: Այս ամենայն անտարակուսելի է: Ուրեմն ինչ է ան ըսածնին՝ Թէ ան ամէն կրօնները հաւասարապէս աղէկ են. ըսել է Թէ այն ալ, ան ալ հաւասարապէս աղէկ ու ճշմարիտ են: Ինչպէս ըսենք, օրինակի համար, աղէկ է ուղղափառներուն հետ խորհիլ վրայ ամենասուրբ Հաղորդութեան երկրպագութիւն ընելը, բայց նոյնպէս աղէկ է նոյն երկրպագութիւնն ընելով՝ կռապաշտութեան գործք մ'ընելը, ինչպէս կը մտածեն Կալուինականք. աղէկ է մեղաց արձակում առնելն ապաշխարութեան խորհրդին մէջ, ինչպէս կ'ուզեն ուղղափառները, եւ միանգամայն աղէկ է վրան ծիծաղիլ խնամալը, ինչպէս կ'ընեն Անգլիականք. աղէկ է Քրիստոսի՝ իբրեւ կենդանի ու ճշմարիտ որդւոյն Աստուծոյ երկրպագութիւն ընելը, ինչպէս կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ շատ աղանդներ կ'ընեն, եւ աղէկ է զինքը պարզ արարած մը կարծել, ինչպէս կ'ընեն Սոկինեաններն ու Միանձնականները [2]: Բայց ինչ բաներ են ասոնք: Յայտնապէս զՅիսուս Քրիստոս ծաղրել, վրան խնամալ է, ինչու որ գործքով ըսել է Թէ կամ Յիսուս իր յայտնութեամբը չսորվեցուց ինչ

[1] Dissidents. — [2] Unitaires.

որ կ'ուզեր որ մենք հաւատանք ու կատարենք, կամ թէ թէպէտ եւ յայտնեց, բայց չկրցաւ մարդկան խօսք հասկըցընել, եւ կամ վերջապէս ամենեւին ոչ հոգ եւ ոչ փոյթ ունի թէ իր հետեւողներն ինչ կը հաւատան կամ կը գործեն։

Թէ ասիկա որչափ նախատինք է Ցիսուսի եւ որչափ ըստ ինքեան ծանր ամպարշտութիւն մըն է, կրնայ իմացուիլ այն մեծ հոգածողութենէն՝ որ Ցիսուս ունեցաւ զմեզ ճշմարտութեան մէջ կրթելու։ Աստուծոյ միածին որդին, կ'անցնի անսահման հեռաւորութենէ մը՝ որ զմեզ իրմէ կը բաժնէր, կու գայ մարդ կ'ըլլայ, մեր մարդկային բնութեամբն երեւնալով՝ կը քարոզէ, կը սորվեցընէ եւ կը հաստատէ ճշմարտութիւնը. Եկեղեցի մը կը կանգնէ, այս եկեղեցին աւանդապահ կը դնէ իր վարդապետութեան, իր Հոգին անոր կը պարգեւէ անոր կը խոստանայ իր ներկայութիւնն ու օգնութիւնը մինչեւ աշխարհքիս վերջը, որպէս զի մոլորութեան մէջ չկրնայ։ Աստուծոյ որդին իր առաքեալները բոլոր աշխարհք կը խրկէ, որպէս զի այն ճշմարտութիւններն աւետարանեն, զորոնք ինք անձամբ քարոզեց, եւ ամէն տեսակ հրաշքներով, շնորհքներով ու առաքինութիւններով կը հաստատէ, եւ իր հաւատացեալներուն սուրբ արեամբը կ'ամրացընէ։ Ինք այնչափ բան ընելէն ետքը՝ որ մարդիկ կարող ըլլան իր վարդապետութիւնները ժառանգել, հիմայ դուրս կ'ելլէն այս նոր ուսուցիչները, եւ կատարելութեան մեծ գաղտնիք մը գտածի պէս՝ կը սորվեցընեն մեզի որ Քրիստոսի ամենեւին հոգը չէ թէ ուրիշներն ինչ կը հաւատան կամ ինչ կրօնք կը գործածեն։ Բայց թէ որ այսկայ աստուածային վարդապետութիւնը ծաղրել չէ նէ, հապա ինչ է։

Ջ. Քրիստոս այսչափ ծաղրելէն ետքը՝ կը սկսին նաեւ բոլոր Եկեղեցին ծաղրել։ Ինչու որ Քրիստոսի կանգնած աթոռին դէմ հակառակ աթոռ մը կը կանգնեն, անոր սորվեցուցածին՝ ուղղակի հակառակը կը սորվեցընեն։ Եւ ինչպէս չէ. թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, ուրեմն այլ ամենեւին հերետիկոսութիւն չկայ. բայց Առաքեալը հերետիկոսութիւնը մարդասպանութեան եւ չնութեան հաւասար կը դնէ[1], կ'ուզէ որ հերետիկոսը հաւատացեալներէն մերժուի, եւ կը հաստատէ թէ հերետիկոսներն արքայութեան ժառանգ չեն կրնար ըլլալ։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, Ս. Յովհաննէս առաքեալ անիրաւութիւն ըրած է, թէ հրաման տալով որ հերետիկոսը տուն չընդունուի եւ թէ չուզելով հրապարակական բաղնիքը ոտք կոխել, ուր Կերինթոս հերետիկոսապետը կը գտնուէր, ինչպէս կը վկայէ Ս. Իրենէոս։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, Առաքեալն բոլոր տուած խրատները ծիծաղական են, որ կը պատուիրէ հաւատքի աւանդն անարատ պահել եւ հաւատոյ նիւթերու վրայ խօսելու ատեն ճշդութիւն

[1] Գաղ. Ե. 21։

բանեցընել. պարապ բաներ են նաեւ Եկեղեցւոյ բոլոր փոյթն ու ջանքը, որն որ իր հաւատացեալները կը պատժէ հաւատոյ բաներու մէջ նորութիւններ խոթելնուն համար։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, անօգուտ էին այնչափ ժողովքները, այնչափ մրցութիւններն որ եղան հերետիկոսներուն դէմ Եկեղեցւոյ առաջին դարերէն մինչեւ մեր օրերը։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, խեղճ էին այնչափ եպիսկոպոսներ, այնչափ քահանաներ եւ այնչափ հաւատացեալներ, որոնք այնպիսի դառն բանտարկութիւններ եւ այնպիսի անգութ մահեր կրեցին Արիանոսներուն, Նեստորականներուն, Երձուածողներուն եւ կամ ուրիշ հերետիկոսներուն դէմ ուղղափառ ճշմարտութիւնը պաշտպանելնուն համար։

Կը հաւատա՞ս արդեօք։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, չէ թէ միայն անօգուտ բան է եպիսկոպոսներուն հակողութիւնը, քահանայից՝ սորվեցընելու եւ կրթելու ջանքը. հապա նաեւ անօգուտ է Եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը, Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը եւ Ցիսուսի բոլոր գործքերը. ինչու որ իր աշխարհք գալէն յառաջ արդէն կրօններ կը գտնուէին։ Վերջապէս թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, բողոքական եկեղեցականներուն քարոզութիւնն ալ պարապ է, պարապ է նաեւ անհաւատներուն աղաղակները։ Ինչու որ ի՞նչ բան կայ, որ անոնք անանկ եռեւէն ինկած են՝ ուղղափառները կամ բողոքական եւ կամ անհաւատ, անաստուած, բնակրօն, եւ ո՛ր մէկն ըսեմ, ընելու։ Թէ որ ամէն կրօն աղէկ է, իրենք բան չեն վաստկիր ուղղափառներն իրենց ձգելով, եւ ուղղափառներն ալ բան չեն կորսընցըներ ուղղափառ ըլլալնին, ինչու որ ուղղափառութիւնն ալ կրօն մըն է, եւ ամէն կրօն աղէկ է։

Ասկից ամէն մարդ կը տեսնէ թէ ինչպէս աս այլանդակ սկիզբը նաեւ բանաւորութեան եւ մարդուս ուղիղ զգածման ամենաճանր նախատինք մըն է. ինչու որ չիմարական եւ մոլեկան բան է մոքէն ալ անցընելը, թէ այնչափ անչափ ազգեր ամէնքն ալ խաբուած ըլլան, որ իրենց եռանդովը, գործքերուն ու մինչեւ նաեւ կրօնի համար պատերազմի ելլելով իրենց համոզումը ցուցուցին թէ ամէն կրօն աղէկ չիկրնար ըլլալ։ Եւ իրաւցընէ եթէ ճշմարտութիւնն ըստ ինքեան մէկէն աւելի չէ եւ չիկրնար ըլլալ, եթէ Ցիսուս Քրիստոս մինակ մէկ յայտնութիւն տուաւ, եւ եթէ մինակ ան է ճշմարիտը զորն որ ինք սորվեցուց, ուրեմն հարկ է ըսել թէ մէկ է ճշմարտութիւնը եւ մէկ միայն է աղէկ կրօնը։

Բ. Ի՞նչ կը նշանակէ ուրեմն այն խօսքը Թէ ամէն կրօն կը յարգեմ։ Գործնականապէս կ'ուզէ ըսել՝ ես եւ ոչ մէկ կրօն ճշմարիտ կը համարիմ, կամ զամէնքն ալ երկբայական կը համարիմ, եւ կամ այնպիսի խնդրոյ մը տեղ կը դնեմ, որուն լուծում տալը՝ շատ մեծ հոգ մը պէտք չէ ընել։ Առաջինը՝ բոլոր աստուածային յայտնութիւնն ուրանալ է,

իմաստակութիւն մը համարիլ է ան ամէն փաստերն ու ցոյցերը՝ որոնցմով մինչեւ հիմայ ազգերն ու իշխանները, պարզամիտներն ու իմաստուններն շարժեցան եւ յորդորեցան քրիստոնէութիւնը գրկելու։ Երկրորդը ուրացողութեան կերպական գործք մըն է, վասն զի ով որ իր հաւատքին վրայ կը տարակուսի, արդէն անհաւատ է, ինչպէս յայտնի է։ Վերջապէս երրորդն ալ՝ ըսել է թէ չնչին ու նուաստ բան մըն է մարդուս Աստուծոյ վրայ ճշմարտութիւնն իմանալը, թէ հոգ ընելու չ'արժեր ան բանը՝ զորն որ Աստուած մը այնչափ ծանր եւ հարկաւոր համարեցաւ որ մինչեւ երկինքէն իջաւ նոյնը սորվեցընելու, եւ վերջապէս ըսել է թէ բանի մը տեղ դնելու չէ մարդուս իր վերջին վախճանին հասնիլը, որուն կը դիմէ կրօնը։

Ա՛ս եղանակաւ խօսողներէն ու ծաղրողներէն ոմանց վրայ, փիլիսոփայական բարձրութեան եւ մարդասիրական նեղողամտութեան կերպարանք մը կը տեսնուի, որով ամպարիշտները մեծ պարծենկոտութիւն մը կը ցուցընեն. բայց այն ամենայն երեւոյթ մըն է, ուրիշ բան չէ. ինչու որ չկայ բան մը՝ որ ուղիղ եւ աղէկ փիլիսոփայութեան եւ ճշմարիտ մարդասիրութեան այնպէս հակառակ ըլլայ, ինչպէս ամէն կրօններուն նկատմամբ այն յիմարական յարգութիւնն ունենալը։ Ամենէն աւելի եւ ամենէն յառաջ փիլիսոփայութիւնն ատոր հակառակ կ'ելլէ. ինչու որ ո՞ւր լսուած է երբեք որ ճշմարիտ փիլիսոփայ մը սորվեցուցած ըլլայ՝ թէ ինք հաւատարապէս կը յարգէ ամէն իրարու հակառակ վճիռներն ալ։ Եթէ փիլիսոփայութիւնը ճշմարտութեան քննութիւնն է, անխմանալի բան կ'ըլլայ, թէ ինչպէս մոլորութեան մէջ հանգչիլը, կամ որ չարագոյն է՝ մինչեւ մոլորութիւնը յարգելը, փիլիսոփայութեան գործք մը կրնայ ըլլալ։ Բայց աւելի եւս հակառակ է ճշմարիտ մարդասիրութեան։ Ինչու որ ատոյգ է՝ ճշմարիտ մարդասիրութիւնը մոլորեալները չանարգել, իրենց կարեկից ըլլալ, զիրենք սիրել կը սորվեցընէ. բայց երբեք սորվեցուցած չէ որ հանդարտութեամբ մոլորութեան տանելու է։ Այսու ամենայնիւ սա կը նշանակէ այն հռչակաւոր խօսքը։ Ես ամէն կրօն կը յարգեմ ըսելը՝ կը նշանակէ, ես կը յարգեմ ան կրօնն ալ, որ պիտեմ ատուգիւ թէ չի կրնար ճշմարիտ ըլլալ, որովհետեւ ճշմարտութիւնը չի կրնար ամէն իրարու հակառակ առաջարկութիւններու մէջն ալ գտնուիլ։ Եթէ ըսելու ըլլայիր, կը գթամ ամէն մոլորեալներուն վրայ, զանոնք կը սիրեմ, եւ խաւարի մէջ մնացած ըլլալնուն համար իրենց չարիք չեմ ուզեր, չէ թէ միայն իրեւ մարդ՝ այլ նաեւ իրեւ ուղղափառ կը խօսէիր, որուն յատկութիւնն ու նշանն է, ինչպէս Ս. Օգոստինոս կը գրուցէ, մոլորութենէ գարշիլ եւ մոլորեալներուն կարեկից ըլլալ։ Բայց ըսել թէ ես իրենց մոլորութիւնները, իրենց յիմարութիւնները, իրենց

ախալմունքները կը տեսնեմ ու կը յարգեմ, բոլորովին ապշութիւն եւ անօրէնութիւն է։ Ապշութիւն մըն է, վասն զի ըսել է թէ դուն կը յարգես ան բանը՝ որն որ աշխարհքիս վրայ յարգելու բան չէ, այս ինքն է՝ աստուածը. անօրէնութիւն մըն է, վասն զի յայտնի կը քարոզես թէ յարդ ունիս ան բանին վրայ՝ զորն որ Աստուած անսահմանաբար կ'ատէ եւ կ'ուզէ որ աշխարհքիս երեսէն ջնջուի։

Արդ՝ երբ որ սակից եղբը առիթ ունենաս լսելու մէկէն որ կը հաստատէ պարծենալով մը թէ ամէն կրօն աղէկ է, թէ ինք ամէն կրօններն ալ կը յարգէ, դուն այնպիսին գըլխէն մինչեւ ոտք աղէկ մը դիտէ։ Եթէ կը տեսնես որ ան մեծ ուղաքներէն մէկն է, որն որ ազատ մտածող մարդ երեւալ ուզելով, բերնէն դուրս կը թափէ ան վճիռը՝ զորն որ ինքն ալ չիհասկընար, դուն՝ իր վրայ սրտանց ցաւակցելէն եղբը, եթէ կրնաս՝ զինքը խրատէ։ Բայց եթէ կը տեսնես որ ան սասկիկ անօրէններէն մէկն է, որոնք այսպիսի վճիռները դուրս կը հանեն՝ ճանչնալով անոնց բոլոր ներքին թոյները, ան ատեն իրեն դէմ դարձիր՝ իբրեւ թունաւոր օձի մը դէմ, երեսէն դիմակը վար առ, եւ անանկ խայտառակէ, որ անկից եղբը մէյ մ'ալ չյանդգնի առջեւդ փիլիսոփայի մը պէս երեւալ, զՔրիստոս նախատելու եւ անոր արեամբը գնուած հոգիները կորսընցընելու համար։

Գ. Կ'ուզէ՞ որ, կ'ըսեն, քրիստոնեայ անուն ամէնն ալ որ ելլէ պէս չեն մտածեր։ Ընթերցող, աս դժուարութեան վերը պատասխան տուի, յայտնի ցուցընելով թէ մէկը դժուար չ'երթար՝ եթէ չուզէ. ինչու որ Աստուած իր նախախնամութիւնը ո՛չ հեթանոսաց եւ ո՛չ հերետիկոսաց վրայէն կը պակսեցընէ։ Հոս բաւական կը համարիմ հարցմանդ դիմացն ուրիշ հարցում մ'ընել։ Դուն ինծի կը հարցընես. Կ'ուզե՞ս որ դժոխք երթան անոնք ամէնքն ալ՝ որ քեզի պէս չեն մտածեր։ Ես ալ քեզի ասոր դէմ կը հարցընեմ. Կ'ուզե՞ս որ արքայութիւն երթան մարդիկ, ինչ որ ըլլայ իրենց մտածութեան եղանակը։ Բայց ան ատեն Որդին Աստուծոյ ինչո՞ւ աշխարհք եկաւ, վրան մը հաստատեց, ինչո՞ւ մէկալ կրօնները ջնջեց, ինչո՞ւ այնչափ յայտնի կերպով հրատարակեց, թէ իրեն չհաւատացողը պիտ'որ դատապարտուի։ Ո՛հ. այնչափ օրէնքներ կու տա՞ր արդեօք, այնչափ պատիժներ կը սպառնա՞ր, եւ որ աւելի մեծ է, մեզի ուսուցիչ ըլլալուն համար այնչափ նուաստութիւններ յանձն կ'առնէ՞ր, կը կրէ՞ր, որպէս զի ամենուն ալ իրաւունք տայ ուզածնին ընելու։ Ասոր ի՞նչ կ'ըսես։ Ուղղափառ հաւատքն ամենուն կը սորվեցընէ որ Աստուած անկեղծութեամբ ամենուն փրկութիւնը կ'ուզէ, բայց կ'ուզէ որ իր ցուցուցած ճամբով փրկութեան հասնին, եւ եթէ աս չեն կատարեր՝ երբ որ կարող են, ատուգիւ այնպիսիները պիտ'որ դատապարտէ։ Մէկ դէպք մը միտակ կրնայ զիրենք ատոնա-

ծային արդարութեան կայծակներէն պահել, որ է՝ այն տիւ-
ռութիւնը, որուն մարդ չի կրնար յաղթել՝ կասկած մը չունե-
նալով. բայց աս դիպուածին մէջ, ինչպէս ըսինք, Աստուծմէ
օգնութիւն կը գտնեն, նախ՝ որ կարող ըլլան ընել ինչ որ
իրենց գտնուած վիճակին մէջ կարող են ընել, եւ ետքը՝ որ կա-
րող ըլլան ընել նաեւ ան բաները՝ որ հիմա չեն կարող. բայց
Աստուած զԱյլազգին չի փրկեր՝ Այլազգի ձգելով, եւ ոչ ալ
կռապաշտը կը փրկէ՝ կռապաշտ ձգելով, հապա իր շնորհքովը
զանիկա կը բերէ ճշմարտութեան՝ որն որ փրկութեան հար-
կաւոր է, եւ ով որ աստուածային շնորհքին կ'անսայ, փրկու-
թեան կը հասնի, ով որ կը հակառակի եւ անհաւատ կը մնայ,
ողորմելապար կը կորսուի: Ուստի որոնք որ կը կորսուին, ա-
նոր համար դժոխք չեն երթար՝ վասն զի մեզի պէս չեն մտա-
ծեր, հապա անոր համար՝ որ անհաւատարիմ կ'ըլլան ան
շնորհքին՝ զորն որ կ'ընդունին, անոր համար՝ որ իրենց յանցան-
քովը չեն կրնար շիտակ մտածել, ինչպէս որ պէտք են մտածել:

Եւ ոչ ալ տարակուսի տակ ձգելու է աս վարդա-
պետութիւնը՝ ոչ ապուշ կարեկցութեան, ոչ շինծու զգայա-
կանութեան եւ ոչ կեղծապատիր մարդասիրական գթոյ մը
համար: Աստուած՝ որ զմարդիկ ստեղծեց, որ զանոնք փրկեց,
մեզմէ քիչ մը աւելի կը սիրէ զանոնք. եւ եթէ ինքն ասանկ
դրած է, մեզի չ'ի՛նար իր կարգադրութիւնները նորոգել, եւ
իր նախախնամութեան տեղը մեր կարճ տեսութիւնները դնել:

Այսու ամենայնիւ կ'ուզե՞ս տեսնել թէ ուր կը տանին
կը հասցընեն այս զգայական տեսութիւնները: Քանդելու,
կործանելու Ցիսուսի Քրիստոսի գործքը երկրիս վրայ, եւ
ամէն մոլորութիւններու դռները բանալու: Իրօք ալ դուն կը
հաստատես թէ Աստուած չի կրնար դատապարտել զանոնք՝
որոնք մեզի պէս չեն մտածեր, եւ աս խօսքս կը տանիս կը
յարմարցընես բողոքականներու, Հերետիկոսներու եւ անոնց
վրայ՝ որոնք գոնէ ծանօթութիւն մը ունին Ցիսուսի Քրիս-
տոսի. բայց ո՞վ կրնայ արգելուլ ուրիշի մը, որ ասկից Այլ-
ազգիներուն եւ կռապաշտներուն վրայ ալ՝ չտարածէ: Եւ
ինչո՞ւ անոնք պիտի չփրկուին: Անգամ մ'որ աս սկիզբը կը
հաստատուի եւ սիրտը կարեկցութեամբ կ'ընդարձակի, անի-
մանալի բան մը կ'ըլլայ, թէ ինչո՞ւ համար փրկութիւնը Բա-
նաւորականներուն, Ամենատուածեաններուն, Անատուածնե-
րուն վրայ ալ պիտի չտարածուի, որովհետեւ անոնց յանցանքն
ալ աս է՝ որ զԱստուած իրենց եղանակաւը կը պատուեն: Աստու-
գիւ ամպարիշտ ալ պէտք չէ որ դատապարտուին, ինչու որ
անոնք ալ միայն անոր համար յանցաւոր են՝ որ մեզի պէս չեն
մտածեր: Աւելի բացայայտ ըսեմ. Ներոն, Ցուդայ, նոյն իսկ
դժոխքին սատանաները ինչ ըրին: Իրենց ուզածին պէս մտա-
ծեցին, ուրիշ բան չէ: Թէ որ կարեկցութիւնն է, որ օրէնք
պիտ'որ տայ, յայտնի բան է՝ որ ա՛լ քրիստոնէութիւնն անօ-

պուա է. ինչու որ ամէն մարդ՝ որ իր ուզածին պէս կը մոա-
ծէ, հաւասարապէս իրաւունք ունի փրկութեան: Սիրելի ըն-
թերցող, ասիկա այլանդակութեան վերջին ծայրն է: Աստուած
ճշմարտութիւն է, արդարութիւն է, սրբութիւն է. մինակ ո-
ղորմութիւն չէ: Ցիսուս Քրիստոս յայտնի ըսաւ. Ով որ ինձ
իւ հաւատայ ու իւ մկրտուի, իւ էրկնի է. ու ով որ չհաւատար,
իւ պատժուի. եւ՝ հարկ է՝ որ ասանկ ըլլայ: Առաքեալն
ըսաւ. Աստուծոյ հաւատքէ անկարելի է Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ.
ուրեմն հաւատք կ'ուզէ: Ա՛ս վարդապետութեան համաձայն՝
նոյն Առաքեալը հերետիկոսութեան եւ
չնութեան կարգը դրաւ, եւ հաստատեց թէ ով որ աս հե-
րետիկոսութեան յանցաւոր կ'ըլլայ, էրինէց պրէսպիտէրութեան
աթոռէն ինկաւ. ուրեմն յայտնի է թէ այնպիսին արքայութենէ դուրս
պիտ'որ ձգուի: Ա՛ս եւ սուրբ գրոց ուրիշ անթիւ վճիռները,
Ս. Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, բոլոր Ս. Հարց աւանդու-
թիւնը մեզի կը ստուգեն թէ Ցիսուսի Քրիստոսի ճշմարիտ
հաւատքէն դուրս փրկութիւն չկայ: Բաւական չէ ուրեմն
ճշմարտութեան մէջ ըլլալ կարծելն ու մտածելը, երբ որ
պարտք կայ ու միջոց տրուած է անանկ չմտածելու:

Եւ եթէ ասիկայ ամէն մարդու համար է, եւ եթէ ան-
հաւատները ու հերետիկոսները պարտական են կրցածնին ը-
նելու, որպէս զի կամաց կամաց մինչեւ ճշմարտութեան հաս-
նին, ինչպէս պիտ'որ արդարանան վոլդերեաններըը, ամպա-
րիշտները՝ որոնք մեր մէջը կ'ապրին: Ատոնք կը մերժեն ու
կ'ուրանան քրիստոնէութիւնը՝ զորն որ ընդունած էին. կը
մերժեն, որպէս զի իրենց արտին ապականութեան եռեւէն
երթան. կը մերժեն, թէեւ իրենց խիղճը զիրենք կը խայթէ.
եւ կը մերժեն՝ սոսկալի կերպով անարգելով զայն Փրկիչը՝
որ իր ողորմութեամբը զիրենք լուսաւորած էր. եւ եթէ
կ'ելլեն կը պահանջեն որ ինչպէս որ ըլլայ՝ աստուածային
բարութիւնը զիրենք փրկէ: Թող ապաւեն, որ Աստուած փոխէ
իր կարգադրութիւնները, իր խօսքերը սուտ հանէ, եւ առ-
նու իր սպառնալիքները, եւ արքայութեան դռները բանայ
ու ընդարձակէ, որ չզրկուի իրենց ընկերութենէն: Ո՛վ անա-
մօթ եւ լիրբ պահանջմունք չնչին որդերու, որոնք կարծես
թէ որ իրենք զիրենք Աստուածութեան հարկաւոր կը համա-
րին: Երանի՛ թէ ամէն մարդ համոզուէր, թէ մահապարտ
յանցաւորի մը օգուտ չ'ըներ ուրիշ մահապարտի մը կարե-
կցութիւնը, երբ որ դատաւորը կը յայտնէ թէ չ'ուզեր կա-
րեկցութիւն բանեցընել:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ԿՐՕՆՔ:

Ա. Ուղղափառները չհանդուրժող են։ — Բ. Սէր չունին։

Նախընթաց գլխուն մէջ բաւական ատեն խօսեցանք ուղղափառ կրօնքին չհանդուրժող ըլլալուն վրայ, եւ որովհետեւ հիմակուան ատենս չափաւորութեան, խոհեմութեան, մարդասիրութեան ցոյց տալը՝ նորաձեւութիւն մըն է, ասոր ամբաստանութիւնն ալ ուղղափառաց դէմ սաստիկ խայթող բան մ'եղած է, զորն որ ամէնքն ալ կ'ուզեն իրենց վրայէն նետել։ Այսու ամենայնիւ դուն շատ մի խռովիր, մանաւանդ թէ փոյթ տար որ իմանաս, թէ ինչ է ուղղափառաց չհանդուրժողութիւնը, որուն մէջ գուցէ աւելի պարծանաց եւ պատուոյ նիւթ կը գտնես, քան թէ ամչնալու եւ խռովութեան։

Ա. Ո՞ղղափառները չհանդուրժող են, կ'ըսեն նախ, երբ որ իրենէ վար խօսիլ կ'ուզես։ Բայց միտ դիր եւ տես, որ ասոնք ամբաստանութիւնն ընողները քրիստոնեաներն են եւ կամ քրիստոնական հանդուրժողութեան վրայ մեծապէս զարմացողները, զորն որ մեր մէջն ալ կ'ուզեն տնկել։ Ինչ որ է նէ, դուն ալ ամէն բանէն յառաջ կամացուկ մը եւ մտերմութեամբ հարցուր իրենց թէ իրենց քովն ասոնք հանդուրժողութիւնն ինչ վիճակի մէջ է. Թող ըսեն մէկ մը քեզի, օրինակի համար, ադ հանդուրժող Անգլիացիները թէ երեքհարիւր տարի Անգլիայի ու Սկովտիայի եւ գլխաւորաբար Իրլանտայի ուղղափառներուն հետ ինչպէս վարուեցան, ինչպէս պահեցին նոյն հանդուրժողութիւնն իրենց խօսքերուն, օրէնքներուն եւ ազատութիւններուն մէջ։ Լսէ մէկ մը իրենցմէ թէ արդեօք ըստ պատահման ուղղափառաց նկատմամբ ամենաւին օրէնք հանած չեն։ Լսէ իրենց որ քու չլինութեանդ համար համարձակ խօսին։... Կեղծաւորներ։ Դեռ կը յանդգնին հանդուրժողութեան վրայ խօսելու, երբ իրենց օրինաց գիրքերը՝ հարստահարութիւն, կոտորած, տուգանք, յափշտակութիւն, ամէն տեսակ սպանութիւն կը շնչէ ամբողջ ժողովրդեան մը դէմ, որուն ամենամեծ յանցանքն ասոնց մէկն է, որ կ'ուզէ հաւատարիմ մնալ իր հարց եւ բոլոր քաղաքականացեալ աշխարհքիս կրօնին մէջ. եւ երբ իրենց պատմութիւնը Հենրիկոս Ը.ին, Եդուարդ Զ.ին, Եղիսաբեթի, Քրոմուէլի եւ Նորքի եւ ուրիշներուն գործքերն աշխարհագոյժ կը հրատարակէ։ Թող ըսեն քեզի Պեռնի եւ բողոքական նահանգներուն Հելուետիացիները (Զուիցցերացիները) մինչեւ ասս վերջին տարիներս ալ հանդուրժողութիւնն ինչպէս իմացան ուղղափառ նահանգներուն դէմ։ Թող ըսեն քեզի ինչպէս ասօրուան օրս կ'իմանան հանդուրժողութիւնը Շուեսի, Տանիմարքայի, Նորուեգիայի

Լուսերականները՝ թէ որ զուղղափառ կրօնը սրով եւ հրով ջնջելէն ետքը, իրենց պաշտամունքն ուղղափառութեան դէմ բռնական օրէնքներով հաստատած չեն նէ, ան ատեն թող գլուխ վերցընեն եւ չհանդուրժողութեան վրայ խօսին, եւ մենք իրենց ամբաստանութիւնները լսենք: Իսկ եթէ իրը բոլորովին տարբեր է, եւ իրենք չեն կրնար երեք դարերու պատմութիւնը ջնջել, եւ բոլոր լրագիրները մեզմէ պահել, ան ատեն երես չունին ամենեւին չհանդուրժողութեան վրայ խօսելու:

Բայց աւելի ուղղակի պատասխան տալու համար, մտածէ որ երկու մարդով կրնայ իմացուիլ մէկու մը կրօնի նկատմամբ չհանդուրժող ըլլալը. կամ որ կը հալածէ զուրիշը՝ որն որ իրեն պէս չիմտածեր, եւ կամ որ խօսքով վար կը զարնէ եւ խօսքով կը հակառակի անոր՝ որն որ իրմէ տարբեր կը տօրվեցընէ: Առաջին եղանակաւ չհանդուրժողութեան վրայ վարը՝ պատճառը մէկ քանի բան կը խօսիմ, երկրորդ եղանակին վրայ հոս խօսք մ'ունիմ ըսելու:

Ուղղափառները չին կրնար պատիլ, որ ուրիշ մը իրօնին հակառակի, եւ վար չը ընդունին անոնց սրբութիւնները՝ որ իրենց համար բան չեն: Եւ դուն, ով ընթերցողդ, շատ պարզամիտ պէտք էիր ըլլալ որ ասոր վրայ զարմանայիր: Շատ քիչ ճանչցած պիտ'որ ըլլայիր, չեմ ըսեր ուղղափառ կրօնի բնաւորութիւնը, հապա նաեւ մարդուս բնութիւնը, թէ որ կարող ըլլայիր ասոր հակառակը կարելի կամ պարտաւորիչ կարծել:

Աչխարհքիս վրայ մարդ չկրնար, որ չհանդուրժող չըլլայ, երբ կը համարի թէ ինք ճշմարտութիւն մը ստացած է. եւ եթէ կ'ուզես համոզուիլ, ես յանձն կ'առնում ասիկա յայտնապէս խոստովանեցընել տալ նոյն իսկ ընդհանուր հանդուրժողութեան ամենէն եռանդնոտ պաշտպանին ալ: Քու առջեւդ անոր հարցափորձ ընեմ: Տէր, չնորհք ըրէ, ըսէ ինծի, եթէ մէկը պայ քու քաղքիդ մէջ նոր պաշտամունք մը հաստատել ուզէ, որն որ մարդկան զոհերով կը կատարուի, թող կու տա՞ս, կը հանդուրժե՞ս որ ասանկ բան մը դրուի: Պատասխան կու տայ. Չէ, ատուգիւ չէ: Ինչո՞ւ: Վասն զի ասիկա ծանր յանցանք մըն է, եւ ծանր յանցանք մը թոյլ տալը կարելի չէ: Ուրեմն դուն չհանդուրժող մէկն ես, ուրիշին խղճմտանքին վրայ բռնութիւն կ'ընես, ծանր յանցանքի մը պէս մերժելով ան բանը՝ որն որ այնչափ հին ժողովուրդներուն կարծեաց նայելով եւ հիմակուան այնչափ ժողովուրդներուն կարծեաց համաձայն՝ Աստուածութեան արժանաւոր յարգութիւն մըն է: Ի՞նչ իրաւունքով ուրեմն կ'ուզես, որ քու խղճմտանքդ անոնց խղճմտանքին վրայ տիրապետէ: Ինք աս պատասխանը կրնայ տալ, որ իր չհանդուրժողութիւնը մարդկութեան բարւոյն համար է: Լաւ է, այնպէս ըլլայ. բայց մ'ուրանար ուրեմն որ կրնայ պատահիլ դէպք մը, որուն մէջ կրօնի մը նկատմամբ չհանդուրժողութիւն ցուցընելը՝ քեզի

պոբփ մը եւ էրաոնդ մը կ'երեւայ։ Բայց թէ որ այսպիսի անագորոյն կրօնը կամ պաշտամունքը կը հալածես, թող կու տաս որ գոնէ հրատարակուի եւ վարդապետուի թէ մարդ զոհելը սուրբ եւ փրկարար գործք մըն է։ Ատուածծ չընէ. ինչու որ ասիկա մարդասպանութիւն սորվեցընել է։ Շատ աղէկ. բայց ահաւասիկ դարձեալ վարդապետութիւն մ'առաջեւդ կ'ելլէ, զորն որ չես կրնար հանդուրժել եւ թող տալ։

Երթա՛նք յառաջ։ Անտարակոյս կը ճանչնաս ան զոհերը՝ որոնք առեն մը Սիրոյ չաստուածուհւոյն կը նուիրուէին, եւ ան ամօթալից պաշտօնը՝ որ անոր կը մատուցուէր Բաբելոնի եւ Կորնթոսի մէջ։ Արդ թէ որ ատոր նման պաշտօն մը մեր մէջը նորէն ծնանելու ըլլայ, քեզի ինչպէս կ'երեւայ, կրնա՞յ թող տրուիլ։ Ոչ երբեք. ինչու որ պարկեշտութեան օրինաց դէմ է։ Բայց գոնէ թող կու տայիր որ սորվեցընեն այն ուսմունքը՝ որուն վրայ հիմնուած է նոյն պաշտօնը։ Ա՛ս ալ չէ, նոյն պատճառին համար։ Ուրեմն աս ալ ուրիշ դէպք մըն է, որուն մէջ դուն պոբփ եւ էրաոնդ կը համարիս չհանդուրժող ըլլալ եւ բռնութիւն ընել ուրիշին խղճմտանքին վրայ։ Եւ ինչո՞ւ համար, վասն զի քու խղճմտանքդ քեզի ասանկ կը պատուիրէ։

Աւելի եւս յառաջ երթանք։ Երեւակայէ որ տաք գլուխ մէկը, որ Ս. Գրոց ընթերցմունքներուն ալ աւելի եւս բորբոքուած ըլլայ, ուզէ նոր քրիստոնէութիւն մը հիմնել՝ Մատաթիա Հարլէմի կամ Յովհաննէս Լայտէնի հնարած կերպովը, եւ արդէն սկսած ըլլայ տարածել իր վարդապետութիւնը, մարդիկ գլուխը ժողվել, եւ ժողովրդեան մէկ մասն ալ իր կողմը ձգած ըլլայ։ Կարելի բա՞ն է հանդուրժել, աչք գոցել այսպիսի նոր կրօնի մը։ Սատւիւ չէ. վասն զի աս թշուառները կրնան նորոգել ԺԶ. դարուն եղեռնագործութիւնները, երբ Գերմանիայի մէջ Կրկնակնունքներն ամէն ատացուածքի սեպհականութիւնը ոտքի տակ առնելով, հրամանաւ Բարձրելոյն ամենայն կարգաւորեալ ու հաստատեալ իշխանութիւնը կը կործանէին, երկրի տէրերը կը սպաննէին, եւ ամէն կողմ մահ եւ ապականութիւն եւ աւեր կը տարածէին։ Շա՛տ լաւ, զաստնք առնելը՝ չէ թէ միայն արդարութիւն, այլ նաեւ սէր եւ խոհեմութիւն է։ Բայց ո՞ւր կը մնայ ուրեմն այն ընդհանուր հանդուրժողութեան այնչափ պայծառ, այնչափ լուսաւոր, այնչափ արդար ըսուած սկիզբը, զորն որ առջեւդ ելած ամէն մէկ դիպուածին մէջ իրաց որպիսութենէն ստիպուած՝ կ'ուրանաս ու կը մերժես։ Գուցէ կը զլուցես որ տէրութեան ապահովութիւնը, ընկերութեան բարեկարգութիւնը եւ հասարակաց բարոյականութիւնն ասանկ կը պահանջեն։ Բայց ան ատեն ես ալ քեզի կը զլուցեմ, ի՞նչ տեսակ սկիզբ է ատ քու սկիզբդ, որ այնչափ ատեպ եւ այնչափ առիթներու մէջ ու ամէն անպամ բարոյականութեան

եւ կարգի եւ հասարակաց ապահովութեան դէմ կ'ելլէ[1]։ Ապա ուրեմն ամենայայտնի բան է, որ ադ սկիզբն պլանդակութիւն մըն է, ինչ որ ալ ասոր դէմ ըսեն ու աղաղակեն ան քու երեւելի դիտնականներդ։

Հիմա՝ ասիկա մեր դէպքին յարմարցընենք։ Ի՞նչ կը հասատանք մենք ուղղափառքս։ Կը հասատանք որ կրօնի նկատմամբ ճշմարտութիւնը ստացած ենք. կը հասատանք որ գլուխնիս ամենաճանր չարիքներ կու գան աշխարհքիս վրայ եւ աւելի եւս յաւիտենականութեան մէջ, եթէ թող տալու ըլլանք որ աս ճշմարտութիւնը մեր մէջը եղծանի. կը հասատանք որ մեկալ ամէն դասանանքները՝ այնչափ աւելի ճշմարտէն կը հեռանան, որչափ աւելի մեր հասատքէն կը խոտորին. եւ այս ամենայն կը հասատանք՝ հաստատուելով մտաց հեղինակութեան եւ հասատոյ անդրժելի հիմերուն վրայ, այնպէս որ պատրաստ ենք ամենէն ծաստիկ տանջանքներով մեր եղբայրներուն բովանդակ արիւնը տալ, քան թէ մեր հասատքին մէկ մասն ուրանալ։ Արդ աս մեր սրտին համոզմամբը՝ կըրնաՅնք երբեք համբերել, որ ուրիշ մը մեր ուղղափառ կաթողիկէ ճշմարտութեան դէմ յարձակի եւ մեզմէ կամ մեր ազգականներէն եւ կամ մեր հայրենիքէն ջնջել ուզէ։

Մոլորութիւնը հանդարտութեամբ հանդուրժելու համար՝ պէտք չէ մարդ ըլլալ, կամ մարդկան ամենէն անարգն ըլլալու է. իսկ այսպիսի ծանր նիւթի մը մէջ ինչպէս է կրօնը, մոլորութեան հանդուրժելու համար՝ հարկ է անբան անասուններուն կարգն անցնիլ եւ սատանաներուն ընկերակից ըլլալ։

Մարդուս բնութիւնն՝ ինք իրմէ կը պահանջէ որ ով որ ճշմարտութիւնը ստացած է, թող չսայ որ նոյնը մոլորութեամբ մթննայ։ Մաթեմատիկոս մը երբեք չկրնար հաւանիլ որ աս կամ ան առաջարկութիւնը ճշմարիտ չհամարուի, երբ որ ինք իր ուսմամբն անոր ստուգութիւնն իմացած է։ Բնաբան մը երբեք չկրնար հաւանիլ որ օրէնքի մը գոյութիւնը տարակուսի տակ ձգուի, երբ որ գիտէ թէ օրինաց մատենին մէջ արձանագրուած է։ Մանաւանդ թէ եւ ոչ արուեստաւոր մը յանձն կ'առնու երբեք անսալ աշխարհքիս ամենէն գիտուն մարդուն բսածին, թէ ճշմարիտ չեն այն կանոնները, զորոնք ինք ամէն օր իր գործատան մէջ կը գործածէ։ Եւ ուղղափառութիւնը, որն որ ճշմարտութիւնն ունի եւ Աստուծմէ ընդունած է, կրնա՞յ զանիկայ ամէն տեսակ մարդկային ցնորքներով աղտեղել եւ ապականել, իբրեւ առասպել մը կամ չինծու բան մը։

Պլանդակութեան վրայ ամբարշտութիւն ալ կ'աւելնար. ինչու որ ուղղափառ մը ստուգիւ գիտնալով որ այն դա-

[1] Պալմէս, Բողոքականութիւն. Գլ. Լե։

անուելիւնները թէ իր եւ թէ իր ընկերաց փրկութեան միջոցներն եւ միակ միջոցներն են, եթէ ուրանալու կամ տաբակուսի տակ ձգելու ըլլայ, չէ թէ միայն իր անձին վնաս, այլ նաեւ իր մերձաւորներուն ալ ծանր մատնութիւն ըրած կ'ըլլայ։ Ի՞նչ կ'ըսէիր անոր՝ որ տրտնջէր կանչուըրտէր՝ թէ ինչո՛ւ Թող չեն տար որ ազատութեամբ սուր, աւրճանակ, թոյն ծախուի, եւ ազաղակէր թէ մարդուս ազատութիւնը վերցուած է, թէ ասիկա բռնութիւն է եւ թէ ալ քաշելու բան չէ։ Կ'ապշէիր կը մնայիր։ Հապա չէ՞ս զարմանար անոր վրայ՝ որ կը պոռայ կը կանչէ թէ Թող չեն տար հաւատացեալ հոգիներէն գողնալու հաւատոյ ճշմարտութիւնները, փրկութեան միջոցները, աղէկ ապրելու օգնականները, աղէկ մեռնելու նպաստները, շնորհաց օգնութիւնները, արքայութեան եւ յաւիտենականութեան յոյսերը։ Թէ որ ուղղափառները չհանդուրժող կանչողը՝ բացայայտ ըսելու ըլլար թէ ո՛չ Աստուծոյ, ո՛չ կրօնի, ո՛չ անդիի աշխարհքի, ո՛չ արքայութեան, ո՛չ դժոխքի կը հաւատայ, մարդ կրնար իմանալ թէ ինչ է բանը. բայց երբ որ նոյն խօսքն ըսելու ըլլայ քրիստոնեայ մը, ուղղափառ մը, որն որ Յիսուսի Քրիստոսի յայտնութեան հաւատալ կը դաւանի, ասիկա չմեկնուելու բան մըն է։

Բ. Բայց գոնէ սերը տէր մը հանդուրժողը-ին՝ չէ՞ր պահանջէր։ Հապա։ Բայց ըսէ ինծի, ի՞նչ է սերը։ Անտարակոյս սէրն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ընկերին բարի բաղձալ. ինչպէս որ ըլլայ պատճառը՝ որուն համար որ բարին կը բաղձացուի, որովհետեւ հոս նոյնը քննելու տեղը չէ։ Արդ թէ որ կրօնը մարդուս ամենէն մեծ բարիքն է, եւ սուր ներհակ անկրօնութիւնն իր ամենէն ծանր չարիքը, ի՞նչպէս կրնայ սէր կոչուիլ այն հանդուրժողութիւնը՝ որն որ թոյլ կու տայ որ մարդ իր կրօնէն զրկուի եւ անկրօնութեան անդունդը կործանի։ Այսպիսի դատաստան մ'ընելու համար՝ պէտք էինք բանաւորութիւննիս այն աստիճանի կորսընցուցած ըլլալ, մինչեւ լոյսը խաւարին հետ, ճշմարտութիւնը՝ մոլորութեան հետ փոխէինք։ Մոլորութեան չենք հաւանիր եւ մեզմէ կը հեռացընենք. ուրեմն սէր չունինք։ Ո՛չ. այլ բոլորովին սուր հակառակը։ Մոլորութեան չենք հաւանիր. ուրեմն կարելի եղածին չափ մեծ սէր կը ցուցընենք։ Սէր ունինք մոլորեալներուն վրայ, որովհետեւ ժամանակին՝ իրենց մոլորութիւններուն վրայ ազդարարութիւն ըլլալով, կրնան դառնալ։ Ով որ կսպրի մը՝ փոսի մը մէջ ընկնելու վտանգը կ'ազդէ, ան ազդեցութեամբ՝ ձեռքէն եկածին չափ՝ զինքն ազատած կ'ըլլայ. այսպէս ալ ուղղափառ մը երբ որ մոլորութեան եռեւէ գացողի մը ազդ կ'ընէ, իր կողմանէ զանիկայ ազատած կ'ըլլայ։

Սէր ունինք նաեւ անոնց, որոնք դեռ ճշմարտութեան ճամբուն վրան են. վասն զի ով որ ժամանակին՝ կրակ կայ կը պոռայ, անիկայ դրացիները կրակէն կ'ազատէ։ Սէրը՝ միայն

սուտ սկզբունքներ սերմանողներուն պիտի չունենանք, սերը՝ զմեզ չիպարտաւորեր որ զկրեննք չարտաճեցընելու համար, որ պիտի եւ իցէ ինչ մը կրենք. մանաւանդ թէ՝ եթէ մեր սերը կարպաւորեալ է, պէտք է որ նախ մեր եղբարց վրայ ցուցընենք, չէ թէ միայն խօսքով, այլ եւ գործքով ցուցընենք, ձեռքերնէս եկածին չափ՝ զկրեննք պահպանելով եւ ազատելով այն տհասկալի չարէն՝ որ է անկրօնութիւնը, որն որ ամէն չարիքներէն աւելի զարհուրելի է, որովհետեւ յաւիտենական է:

Աւելցուր ասոնց վրայ թէ երբ որ կրօնական մոլորութեան վրայ խօսք կ'ըլլայ, Սուրբերն ու վարդապետները եւ եկեղեցւոյ Հարքը ամէնքը մէկ բերան կը յանձնեն ու կը յորդորեն որ ամենեւին եւ երբեք ճշմարտութիւնը չծածկուի: Եւ ասոր պատճառը շատ տեսակ է: Խիստ պարտականութիւն ունինք հաւատքնիս խոստովանելու, եւ զուտ ու մաքուր խոստովանելու՝ ինչպէս որ սուրբ Եկեղեցին մեզի կը յայտնէ: Լռելն ու թող տալը՝ որ մեր առջեւը մեր կրօնին դէմ խօսուի, հաւատքն ուրանալու մէկ տեսակն է: Պարտական ենք բոլոր սրտով զԱստուած պատուել. ո՞ւր կը մնայ ուրեմն Անոր պատիւը, եթէ մենք համբերութեամբ տանելու ըլլանք որ մէկը մեր առջեւը զինքը հայհոյէ՝ իր հաւատքն ուրանալով: Պարտական ենք մեր ընկերը մեզի պէս սիրել. ո՞ւր կը մնայ մեր սերը՝ եթէ թող կու տանք որ անհաւատութեան մահաւիթ թոյնն անոր սրուի առանց մեր կողմանէ բողոք մ'ընելու:

Թէ որ ընկերին աս բարիքն ընելու համար՝ հարկ կ'ըլլայ մեր հակառակելովը մեր մոլորած եղբայրները վշտացընել յանցանքը որո՞ւն է: Ինչո՞ւ զմեզ հոն կը հասցընեն ու ասոր կը պարտաւորեն:

Վերջապէս որովհետեւ այնչափ սեր եւ հանդուրժողութիւն կը քարոզեն մեզի, դէշ չէին ըներ, թէ որ քիչ մ'ալ օրինակ տային: Ինչո՞ւ ասոր ներհակ՝ ամէն նաեւ անպատշաճ կերպերով մեր մէջը կը մտնեն, երբ մենք իրենց եաեւէն չենք իյնար: Ինչո՞ւ մեր քաղաքներուն, մեր ընտանիքներուն մէջ կրօնական տարաձայնութիւն կը ձգեն: Զհանդուրժողութիւն, սիրոյ պակասութիւն կը պոռան, եւ եսքը գրքեր ու տետրակներ կը տարածեն, որոնք մեր հոգւոյ խաղաղութիւնն ու հանդարտութիւնը կը կողոպտեն. գիշեր ցորեկ մեր կարգաւորութիւններուն դէմ կ'աղաղակեն, մեր եկեղեցւոյ գլխոյն դէմ իրենց թոյները կը թափեն, մեր յարգելի քահանաները ուն դէմ ատելութեան լեզին կը հեղուն. ամէն օր մեր սուրբ խորհուրդներուն դէմ կը հայհոյեն, մեր պաշտպան եւ բարեխօս սուրբերը կը ծաղրեն, մեր աստուածպաշտութեան եւ ջերմեռանդութեան գործքերուն վրայ կը խնտան. եւ այս ամենայն՝ այնպիսի թշնամանքներով, կատաղութեամբ եւ ոխակալութեամբ կ'ընեն, որ կարծես թէ փորերնին հազար սատանայ մտեր, դիւահարեր են. եւ եսքը՝ թէ որ մէկը պատասխան

տալ եւ իր հաւատքը պաշտպանել ուզէ, եւ եթէ քիչ մ'ալ եռանդով եւ բորբոքմամբ խօսի, ան առեն երեսին կախած ու ձեռուընին կուրծքերնուն վրայ դրած, ջերմեռանդ կերպարանքով մը՝ ըհ՜ն-ը-բ՜ոզը-ըե՜ն դեմ կ'աղաղակեն, ուր կը քարոզեն։ Ի՞նչպէս սիրելի են աս հանդուրժողութեան եւ սիրոյ նոր առաքեալները։ Եթէ իրենց համար ըսելու ըլլանք որ ձայներնին գեղեցիկ, բայց երգերնին թոյն է, իրաւունք չունինք։ Թո՛ղ ուրեմն անգամ մը առերնին նաւին, եւ կամ աս դիւցազնական առաքինութիւններն ուրիշ տեղ երթան քարոզեն։ Բայց դուն, ո՛վ ընթերցո՛ղդ, մի խաբուիր, այնչափ պարզամիտ մ'ըլլար, որ այնպիսի առաքինութիւններու ծանօթանաս եւ ընդունիս. եւ ամենայն վստահով մերժէ այն ամբարիշտ սկիզբը թէ ամէն ինչ օգնական է, թէպէտ եւ սէրոյ դիմակաւ կեղծաւորած առջեւդ ելլէ։

ԳԼՈՒԽ Զ.

Կրօնական անտարբերութիւն։

Ա. Գործնական անտարբերութիւնն ի՞նչ է։ — Բ. Աւելի յաճախ ո՛ւր կը գտնուի։

Նախընթաց գլխուն մէջ մերժուած երկու սկիզբները գործնական դիտումի մը ունին, որ է՝ կրօնական անտարբերութիւնը. եւ անոր համար անգամ մ'որ անոնք մերժուած կ'ըլլան, ասոր առջեւն ալ դռները կը գոցուին։ Այսու ամենայնիւ որովհետեւ գործնական անտարբերութիւնը, առանց տարակուսի՝ այն վէրքն է, որ հիմակուան մարդկային ընկերութիւնն ամէն բանէն աւելի կը տառապեցընէ, անոր համար ուղղակի ասիկա ալ աչքէ անցընելն անօգուտ չէ։

Ա. Ի՞նչ է կրօնի նկատմամբ գործնական անտարբերութիւնը։ Նայէ ո՛ր կերպարանքի տակ որ կ'ուզես, պէտք է որ միշտ արուսաքոյ կարգի այլանդակ բան մ'երեւայ քեզի։ Ամենէն աւելի իրեն հաճոյական է՝ փիլիսոփայական կերպարանքի տակ երեւալ. որովհետեւ անտարբերն ուրիշներէն շատ գերազանց եւ ամէնէն անհամեմատ աւելի լուսաւորուած խելքով մարդ մը կ'ուզէ երեւալ։ Արդ փիլիսոփայութեան մէջ անտարբերութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այլանդակութիւն մը։ Ինչու որ կրօնը՝ առ Աստուած սիրոյ եւ մեծարանքի բովանդակութիւն մը ըլլալէն զատ, նաեւ բազմաթիւ ճշմարտութիւններու յայտնութիւն մըն է, Աստուծոյ եւ մեր նկատմամբ, հիմակուան եւ ապագայ կենաց նկատումանբ, թէ աս եւ թէ անդիի աշխարհքին ճշմարիտ բարիքներուն եւ ճշմարիտ չարիքներուն նկատմամբ։ Արդ՝ ի՞նչ կը նշանակէ կրօնի մէջ անտարբեր ըլլալը։ Կը նշանակէ անհոգ եւ անփոյթ ըլլալ

այնպիսի ճշմարտութեանց նկատմամբ, որոնք ըստ ինքեան ա-
մենէն ազնուական, եւ մարդուս ամենահարկաւոր են։ Ա՛ս ճըշ-
մարտութիւններուն վրայ նոյն իսկ տարակուսիլն ալ՝ ազնուա-
կան մտաց մահ է. իսկ ատոնց անհոգ ըլլալն անբանութեան
եւ ապշութեան ցոյց մըն է։ Ա՛ս վիճակին հասնելու համար՝
մարդ այնպէս զգայականութեան մէջ թաթխուած եւ նիւթա-
կանութեան մէջ ընկղմած պէտք է ըլլալ, որ երբեք մտածած
չըլլայ այնպիսի տգիտութեան դէշութիւնը, եւ ոչ ալ աս
ճշմարիտ բաներուն ծանրակշռութիւնն իմացած։ Հարկ է որ
դործքով ինք իրեն ըսէ, թէ ամենեւին հարկաւոր բան մը չէ
գիտնալը թէ ատուգիւ անմահ հոգի մը ունինք, չէ նէ՝ մենք
ալ անասուններու պէս ենք։ թէ Աստուած մը անձամբ խօ-
սած է, չէ նէ՝ մեր մի միայն առաջնորդը մեր տկար խելքը
պէտք է ըլլալ։ թէ անդիի աշխարհ՝ ամենեւին վախնալու
բան մը չունինք, չէ նէ՝ վախնալու բան ունինք։ թէ իրաւ է,
որ օր մը հրեշտակներուն հետ երկնից բնակիչները պիտ՚որ
ըլլանք, չէ նէ՝ ան ոչնչութեան պիտի դառնանք՝ ուսկից ստեղ-
ծուած ենք։ Այսպէս յառաջ գնա եւ ըսէ ան ամէն բարձրա-
գոյն խնդիրներուն վրայ, որոնք թէ՛ մեր մարդկութեան եւ
թէ՛ նոյն իսկ աստուածութեան հետ յարաբերութիւն ունին։
Արդ եթէ այնպիսի մէկը՝ որն որ այս ամենայն բանի տեղ չի-
դներ, փիլիսոփայի անունն ու պարծանքն ունենալու արժանի
կը համարուի, ան ատեն՝ ինսա բարով պէտք է ըսել փիլի-
սոփայութեան ի յաւիտեան։

Բայց չէ թէ միայն փիլիսոփայութեան նկատմամբ,
հապա նաեւ հասարակաց զգածման նայելով՝ ալ՝ կրօնական
անտարբերութիւնն այլանդակ բան մըն է։ Փիլիսոփայ ըլլալ
հարկաւոր չէ, որպէս զի մարդ իմանայ թէ ոչ ոք կրնայ ան-
տարբեր մնալ ան բաներուն մէջ, որոնցմէ կախուած է իր մէկ
ծանրակշիռ գործքը։ Տանուտէր մը՝ որն որ անտարբեր կե-
նայ այնպիսի դատի մը նկատմամբ, որմէ կախում ունի իր ըն-
տանեաց պահպանութիւնը. զօրապետ մը՝ որն որ անտարբեր
կենայ պատերազմական գործողութեան մը նկատմամբ, որմէ
կախում ունի բոլոր պատերազմին յաջողութիւնը. իշխան մը
որն որ անտարբեր կենայ գինքը գահին վրայ հաստատուն պա-
հել եւ կործանել կրցող դէպքի մը նկատմամբ. այնպիսի
էակներ են, որ մարդկային հասարակ բնութենէն դուրս ելած
են եւ չտեսնուած ապշութեան մէջ ինկած։ Բայց կրօնա-
կան անտարբերութիւն ընողը՝ աւելի դէշ է. ինչու որ այն-
պիսի բարիքներու նկատմամբ անտարբեր է, որոնց ծանրա-
կշռութիւնը վերի բոլոր ծանրածներէն անհամեմատ աւելի է, թէ որ
ճշմարիտ կը համարիս, ինչպէս որ ամենաճշմարիտ բան մըն է,
թէ կրօնը մէկ կողմանէ մարդուն եւ մէկալ կողմանէ Աստու-
ծոյ կցած է, մէկ կողմանէ ժամանակին, մէկալ կողմանէ յաւի-
տենականութեան սահմանակից է։ Ասոր համար՝ եթէ կրօնի

վրայ խօսուածն անատոյգ ալ ըլլար, կամ թէ իր հիմն ամենաթեթեւ բան մ'ալ ըլլար, ամէն խելք ունեցողն ալ կը տեսներ թէ պէտք է ասոր վրայ մանրամասն, փութաջան, խորունկ եւ հաստատուն քննութիւններ ընել, մինչեւ որ ճշմարտութեան հասնուի։ Արդ՝ ի՞նչ պէտք է ըսել ան մարդուն ապշութեան վրայ, որն որ ամենեւին հոգ չ'ըներ կրօնի նկատմամբ, որն որ աշխարհքիս ամենէն նշանաւոր իմաստուններուն վկայութեամբը՝ այնպէս հաստատուն հիման վրայ կեցած է։ Ասիկայ անանկ այլանդակութիւն մըն է, որ՝ ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, սահման չունի, եւ մինակ ամբարշտութեան հաւասար է՝ որ իր մէջը կը գտնուի։

Վասն զի կրօնը՝ միայն մարդուս բարիքը չէ, (աղէկ միտքը, ընթերցող,) այլ նաեւ գլխաւորաբար Աստուծոյ իրաւունքն ալ է։ Թէ որ կրօնը մեզի բարիք մ'ալ չպատճառեր, ոչ մեր ներկայ կեանց միխիթարութիւնն ըլլար եւ ոչ ալ անդիի աշխարհքին երանութիւնը, մանաւանդ թէ մարդուս համար ուրիշ բան չըլլար՝ բայց ամենաճանր զոհ մը, այսու ամենայնիւ մեզի անհրաժեշտ պարտաւորութիւն մըն էր, որովհետեւ Աստուած իրաւունք ունի մեզմէ նոյնը պահանջելու։ Ցորչափ որ Աստուած մարդուս եւ ընկերութեան արարիչն է, եւ թէ մկուն ու թէ մկալին ուղղիչը, գերադոյն եւ բացարձակ տէրը, ցորչափ որ ամենակարողութիւնը, արդարութիւնը, իմաստութիւնը, ճշմարտութիւնը, սրբութիւնը, անսահման բարութիւնը, իր յատկութիւններն են, մեր պարտքն է զինքը մեծարել, զինքը ճանչնալ, զինքն օգնութեան կանչել, իրեն ընորհակալ ըլլալ եւ զինքը պաշտել։ Իր ամէն մէկ յատկութիւնը՝ մէյ մէկ անլուծանելի կապեր են, որ զմեզ իրեն հետ կը կապեն, եւ իր կրօնը մեզի պարտք մը կ'ընեն։ Ասոր համար Աստուծոյ եւ իր իրաւանց անտարբեր ըլլալուվնիս՝ գործքով իրեն կը զրուցենք, թէ ամենեւին բանի տեղ չենք դներ ո՛չ զինքը պատուելու համար իրեն դառնալնիս, եւ ո՛չ իր երեսին կռնակնիս դարձընելնիս. եւ իրեն հաճոյական, իր հրամայած ու իրեն ընդունելի եղող գործքն ըրեր ենք, թէ անոր ներհակ՝ իրեն չուզած, անարգած, մերժած գործքն ըրեր ենք, ամենեւին հոգերնիս չէ։

Ա՛ս բանիս անպիտանութիւնը զգալի եղանակաւ կրնաս իմանալ, եթէ աշխարհքիս մէջ պատահած նման դէպքի մը քով դնելու ըլլաս։ Երեւակայէ վեհապետ մը, որն որ իր հարսին ըսէ որ ինք անտարբեր է թէ իրեն հետ եւ թէ ուր եւ իցէ կնոջ մը հետ ապրելու. երեւակայէ որդի մը, որն որ իր հօրն ըսէ թէ կը յարգէ զինքը, բայց այնպէս՝ ինչպէս ուր եւ իցէ մարդը կը յարգեր. երեւակայէ հպատակ մը, որն որ ըսէ թէ իրեն համար նոյն բանն է՝ իր իշխանին կամ անոր թշնամւոյն հնազանդիլը։ Ա՛ս ամէն անտարբերութիւնները քեզի թեթեւ յանցանքնե՞ր կ'երեւան։ Ի՞նչպէս. հօր սէրն օտարականի սիրոյն,

իշխան մը իր թշնամւոյն, ամուսին մը հրապարակական կնոջ մը հետ հաւասար կրնայ ըլլալ։ Բայց միթէ դուն ադ կրօնական անտարբերութեամբդ յանուանհմանս չարագոյն գործք մը չե՞ս ըներ, երբ որ մի եւ նոյն սէրը կ'ունենաս Քրիստոսի անարատ հարսին՝ եկեղեցւոյ, եւ սատանայի ժողովոյն (սինագոգային) հետ. երբ որ անանկ կը յարգես Լուտերի, Կալուինի, Զուինկլիոսի եւ չեմ գիտեր ուրիշ որչափ աղանդներու գարշելի վարդապետութիւնները, ինչպէս կը յարգես առաքեալներուն, նահապետներուն եւ մարգարէներուն վարդապետութիւնները. երբ որ մէկ խրճունքի մէջ կը դնես ուղղափառ եկեղեցւոյ ամենասուրբ գործողութիւնները, եւ ցնորեալ դլուխներու մարդկային գիւտերը. եւ քու վարքովդ կը խոստովանիս թէ ամէն բան քեզի անտարբեր է, քեզի համար ամէն բան մէկ է։ Ասիկա այնպիսի անօրէնութիւն մը չէ՞, որուն յատակը երբեք չէ տեսնուած։

Եղան ոմանք՝ որ աս խորհրդածութիւնն ըրին, թէ ադ ողբալի անտարբերութեան մէջ քրիստոնէութեան եւ Յիսուսի Քրիստոսի կատարեալ ուրացութիւնը կը պարունակուի. բայց կրնային աւելցընել թէ գործնական անաստուածութիւն մը կայ։ Քրիստոնէութեան բոլորովին ուրացութիւնը յայտնի բան է։ Վասն զի ով որ կը հաւատայ թէ ամէն կրօն աղէկ է, չի կրնար հաւատալ թէ Աստուածային յայտնութիւն մը կայ. եւ կամ եթէ յայտնութիւն մ'եղած ըլլալուն հաւատալու ալ ըլլայ, չի հաւատար որ հարկաւոր է նոյնը ճանչնալ, եւս առաւել նոյնն իրաւացի համարիլ. ապա թէ ոչ՝ անտարբեր չէր կրնար ըլլալ։ Եթէ զինուոր մը ըսելու ըլլայ թէ իրեն համար նոյն բան է կռուի մէջ մնալն ու վրանին տակ նստիլը, յայտնի կը ցուցընէ թէ կամ զօրապետէն հրաման առած չէ, կամ թէ չի համարիր որ պարտաւոր է հնազանդելու անոր հրամաններուն. նոյնպէս ալ որպէս զի մէկը կարող ըլլայ ըսել թէ աս կամ ան կրօնը դաւանիլն անտարբեր բան է, հարկ է որ համոզուած ըլլայ թէ կամ Քրիստոս ասոր վրայ ամենեւին պատուիրան մը տուած չէ, եւ կամ թէ իր հրամանները զմեզ չեն պարտաւորեր։ Արդ՝ այսպիսի համոզում ունենալը՝ քրիստոնէական հաւատքը ստուգիւ մերժել, յայտնապէս ուրանալ է, որովհետեւ աստուածային յայտնութեան ճշմարտութիւնը բոլորովին կը մերժէ։

Բայց ասկից՝ ըսի միանգամայն թէ գործնական անաստուածութիւն մըն է։ Եւ ինչպէս չէ։ Ով որ ամէն կրօններն ալ հաւասարապէս աղէկ կը համարի, եւ ո՛չ մէկուն վրայ հարկաւոր եղած յարգը կ'ունենայ, ուստի նաեւ անոր գործադրութիւնն ինչպէս որ պատշաճ է չի կրնար յանձն առնուլ, եւ ոչ ալ գործադրութեան մէջ դիմացն ելլող դժուարութիւններուն յաղթել։ Հազիւ կը յաջողի կրօնի գործադրութիւնը՝ երբ համոզուած կ'ըլլանք անոր ճշմարտութեան վրայ,

եւ մաքերնիս կը դնենք թէ առանց անոր վրկութիւն չկայ. այնչափ մեծ է արդեւքը՝ զորն որ մարդկային կիրքերը, կենաց զբաղմունքներն ու մեր տկարութիւնն առջեւնիս կը հանեն։ Ասած է հիմա թէ չհամոզուած միտքն ու յօժարութիւն չունեցող սիրտը կարո՞ղ է այսպիսի աշխատասէր գործ մը յաջողցնել։ Ասանկ կարծիք ունենալը՝ ինք զինքը կամօք խաբել է։

Եթէ հարկ ըլլար աս բանիս վրայ խաբէութեան շուքն ալ ցրուել, կրնայինք փորձառութեան դիմել, որն որ խնդիրն իր պայծառութեան մէջ կը ցուցընէր թէ ճշմարիտ անտարբերն ամենեւին եւ ոչ մէկ կրօն մը կը գործադրէ։ Ո՛չ բողոքականութիւնը, ինչու որ կրօնի այն ուրուականն ալ ի գործ դնելու համար՝ հարկաւոր է վստահութիւն ունենալ անոր մէջ ճշմարտութիւնը գտնելու։ Իրօք ալ՝ իրաւամբ աս դիտողութիւնն եղած է, թէ իրենց մէջէն անոնք՝ որ դեռ դրական պաշտամունք մը կը պահեն, եղանակաւ մը հեղինակութեան կամ ճոխութեան վրայ հիմերնին դրած են, եւ օրէ օր աւելի կը հեռանան հաւատալէն թէ ամէն կրօնն աղէկ է։ Ո՛չ ալ ուղղափառութիւն կը գործադրէ. ինչու որ ասիկա՝ ինչպէս վերն ըսինք, անտարբերութեան սկիզբը յայտնապէս կը դատապարտէ։ Կը մնայ ուրեմն որ գործնականապէս առանց կրօնի ապրի։

Ասոր ալ վերջին հետեւութիւնն աս է։ Անտարբերն ան չտեսնուած հրէշն է, որ անանկ կ'ապրի երկրիս վրայ, իբրեւ թէ Աստուած եղած չըլլայ։ Երեւելի աստուածաբան մը օր մը լսելով որ իրեն մօտ եղողներէն մէկը կը պարծէր իր անաստուած ըլլալուն վրայ, առջեւն անցաւ կեցաւ, եւ սկսաւ դլխէն մինչեւ ոտքը կրկին եւ կրկին անիկայ դիտել։ Ամպարիշտն այնպէս մտադրութեամբ զննուելուն վրայ զարմանալով, հարցուց Աստուածաբանին թէ իր վրայ ինչ նոր բան կը գտնէ, որ այնպէս խորունկ մտադրութեամբ կը դիտէր։ Երբեք, պատասխան տուաւ մէկալը, պատահած չէր որ դիմացս ելլէր ու տեսնէի ան գազանը՝ որ անաստուած կը կոչուի. կ'ուզեմ ասով աս անգամուս ամէն ժամանակի համար կշտանալ։ Արդ թէ որ այսպիսի այլանդակ հրէշ մըն է Աստուծոյ գոյութեան չհաւատացողը, ինչպիսի հրէշ պէտք է ըլլայ անիկայ, որ կը հաւատայ թէ Աստուած կայ, այսու ամենայնիւ զանիկայ չիճանչնար, չիպաշտեր եւ անոր ամենեւին յարգութիւն մը չընծայեր։

Բայց աս է անտարբերին որպիսութիւնը։ Անտարբերը կրնայ սահմանուիլ, էակ մը՝ որ երկնից հետ հաղորդակցութիւն չունի, էակ մը՝ որուն համար Աստուած իբրեւ թէ չկայ, էակ մը՝ որ անդադար շնորհքներ կ'ընդունի, բայց ամենեւին շնորհակալ ըլլալու զգածմունք չունի։ Խմացականութիւն մը ունի, զորն որ երբեք չիդարձըներ անոր՝ որմէ նոյնն ընդունած է, սիրտ մը՝ որն որ երբեք չիմնդար անոր համար՝

որ զանիկա իր կուրծքը դրած է. կեանք մը ունի, բայց չիճանչնար այն ձեռքը՝ որ զանիկա կը պահպանէ. կ'անարդէ հաղար ու մէկ այլանդակութեամբ իր Տէրը, եւ ամենեւին զղջման հառաչանք մը անոր չիցուցներ։

Աննասուածքին մէկն ազնուական ընկերութեան մը մէջ մէկ քանի տիկիններու քով կը պարծէր թէ ան պալատին մէջ միակ ինքը կայ՝ որ Աստուծոյ չիհաւատար։ Տան տիկինն այսպիսի անամօթ լրբութեան վրայ սոսկալով, իրեն պատասխան տուաւ թէ իր պալատան մէջ ուրիշներն ալ կան, որ նոյնպէս չեն հաւատար։ — Եւ որո՞նք են։ — Շներս եւ ձիերս, պատասխան տուաւ անմիջապէս տիկինը. միայն թէ ան խեղճ անասուններըը, թէեւ զԱստուած չճանչնալու դժբախտութիւնն ունին, բայց գոնէ աս խելացութիւնն ունին, որ ասոր վրայ չեն պարծիր։ Արդար պատասխան. բայց բաւական չէ անտարբերի մը համար։ Ինչու որ եթէ զԱստուած չճանչցողը՝ զԱստուած չպատուէ նէ, ասիկայ կրնայ ըմբռնուիլ. բայց ո՞ւր կը գտնուի անիկայ՝ որ կը խոստովանի թէ զԱստուած չիպատուեր, զորն որ կը ճանչնայ։ Ուրիշ տեղ չկայ՝ բայց եթէ դժոխք, եւ ոչ ուրիշ էակ մը՝ բայց եթէ սատանան։

Բայց անտարբերն՝ իբր թէ այս ամենայն բաւական եղած չըլլայ, թշնամանքներուն վրայ՝ ծաղրելն ալ կ'աւելցնէ։ Ո՞ւմն զի ինք՝ որ դատապարտուած հոգիներէն աւելի կրօնք չունի, պարզամիտներուն առջեւը ծանրաբարոյ, խելացի, կրօնական բաներու մէջ եկեղեցւոյ վարդապետներէն աւելի ընդարձակ տեսութիւններ ունեցող մ'երեւնալ կ'ուզէ, եւ այնպէս կը ձեւացընէ իբր թէ հասարակ մարդիկներէն տարբեր չվարուելուն պատճառն ան է՝ որ այսպէս կը պահանջէ փիլիսոփայութիւնն ու ճշմարտութիւնը։

Մարդուն մէկը՝ որն որ բոլոր կեանցը մէջ ամենեւին դէշն աղէկէն չէր զանազանած, անիրաւ, յափշտակող, անառակ եւ բոլոր քաղաքին գայթակղութիւնն եղող մէկն էր, կեանցը վերջին ժամուն՝ ուզած էր կրօնաւորի զգեստ հագուիլ ու անով թաղուիլ։ Բարի մարդ մը՝ որն որ ասոր մահը չէր լսած, թաղելու տարած ատեննին՝ դիակին հանդիպելով, դագաղին մօտեցաւ, եւ երբ որ մերձաւորներէն իմացաւ ով ըլլալը, վրայի հասած լաթերը դիտելով, Ո՛հ ո՛հ, ըսաւ, ինչպէս աղէկ դիմակաւորուեր է։ Այ թշուառական, Աստուած դիմակին տակէն ալ մարդը կը ճանչնայ։ Արդ՝ դուն ալ նոյնն ըսէ անտարբերներուն համար։ Թող կեղծաւորին փիլիսոփայութիւն, մտաց բարձրութիւն, ժամանակիս հոգւոյն համաձայն կրօնասիրութիւն, կամ ինչ որ կ'ուզեն. Աստուծմէ չեն կրնար ծածկել իրենց անաստուածութիւնը։

Միայն թէ որպէս զի նաեւ քու աչքէդ ալ չփախչին, եւ դուն, ով ընթերցող. կարենաս գարշիլ եւ զգոյշ կենալ՝

համառօտիւ առջեւդ կ'ուզեմ նկարել անտարբերին պատկերը, եւ ցուցընել թէ էր բոյնն ա-ա-է-լ-պէ- ո՛-ր կը դնէ։

Կրօնի մէջ անտարբերն ան է, որն որ փիլիսոփայութեան պատրուակով, ո՛չ ուղղափառութիւնը բողոքականութենէն վեր կը դնէ, ո՛չ բողոքականութիւնը հրէութենէն, ո՛չ ալ հրէութիւնը բուդդէականութենէն, եւ (ինչպէս կը պարծի) այնչափ յարգ կ'ունենայ Բրամանին ու Սէնտուիչեանին, որչափ քրիստոնէին եւ ուղղափառին։

Հաւատքի մէջ անտարբերն ան է, որն որ իր բարձրութեան աթոռին վրայէն եւ իր իմաստութեան երեքոտանիէն դէպ ի վար նայելով, ուղղափառաց յիմարութեան վրայ կը ցաւակցի, որոնք իր ըսածին նայելով, էնթա անհոգբոլոն են, որովհետեւ չեն գիտեր ընդունիլ, ինչպէս ինք իր սրտին մէջ կ'ընդունի, ամէն կրօնները՝ քրիստոնէութենէն մինչեւ անաստուածութիւն։

Հաւատքի մէջ անտարբերն ան է, որուն երբեք կրօնական պաշտամանց գործադրութեան մէջ նեղի մտնելը չես տեսներ։ Պատարագի կ'երթայ, թէ որ պաշտաճութիւնն անանկ կը բերէ. չ'երթար՝ թէ որ առանց անոր ալ կ'ըլլայ։ Կրօնի վրայ յարգութեամբ կը խօսի, թէ որ դիմացինին բնաւորութիւնն անանկ կը պահանջէ. կը հայհոյէ անհաւատի մը պէս, թէ որ այնպիսիներու քով կը գտնուի, որոնց առջեւը հայհոյելը պարծանք է։ Ի՛նչ գործք որ գործէ, երբեք ըրածը սրտանց չի գործեր.

Հաւատքի մէջ անտարբերն այնպիսի էակ մըն է, որն որ իր դաւանանքին բոլորովին հակառակ՝ ուղղափառութեան անանկ ներքին ընդդիմութիւն մը ունի, որ որչափ ալ ծածկել ուզէ, կարող չէ։ Եթէ քահանայութեան եւ աշխարհական իշխանութեան մէջ տարաձայնութիւն մ'ելլէ, բոլորովին սուրբ զայրացմամբ մը կը բորբոքի, եւ շուտ մը կը վճռէ թէ կղերն իրաւունք չունի, թէ եպիսկոպոսները չափէն աւելի պահանջում կ'ընեն, թէ քահանայապետը յափշտակիչ մըն է, թէ եկեղեցին իր պաշտօնը չի ճանչնար։ Եթէ եկեղեցական բանեբու վրայ խօսելու ըլլաս, ամէն բան իրեն ձանձրալի կու գայ, ամէն բան իր բարկութիւնը կը պրպռէ։ Չի կրնար լսել ո՛չ եկեղեցւոյ, ո՛չ պաշտամանն, ո՛չ կրօնաւորի ո՛չ կուսանի անունը՝ առանց սաղտկութեան, եւ առանց իր կճող խօսքերն ու թշնամանքներն անոնց դէմ արձակելու։

Հաւատքի մէջ անտարբերն անանկ մարդ մըն է, որ ինչպէս իր հակառակութիւններն ունի, ասանկ ալ ունի իր միտումները. բայց ասս վերջիններն բոլորովին այլաղանդներու եւ անհաւատներու վրայ են։ Մեր ուղղափառաց մէջ բան մը չի գտներ, որ աղէկ ըլլայ. իսկ բողոքականաց երկիրներուն մէջ եղած ամէն բան ամենապուտ ոսկի կը համարի։ Անգլիայի մէջ կը գոչէ ... ա՛հ Անգլիայի մէջ... ո՛հ Անգլիայի մէջ... էհ

Անգղիայի մէջ... ։ Ա՛ն օրէնքները, ա՛ն սովորութիւնները, ա՛ն քաղաքականութիւնը։ Մեր մէջն ամէն բան հինցած ցնցոտած է, կ՛ըսէ. հոն Անգղիա բոլոր ուժը երանութիւնները կը պանուին։ Եւ ինչպէս նիւթական բաներուն, ասանկ ալ անձանց մասնաւոր սեր ունի։ Իրեն համար ուրիշ մեծ մարդիկ չկան աշխարհքիս վրայ, բայց եթէ անոնք՝ որոնք հաւասքի մէջ նախապաշարեալ չեն։ Եկեղեցւոյ ամէն թշնամիները մեծ մարդիկ կը համարի, անցեալ դարուն փիլիսոփաները մեծամեծ անձանց տեղ կը դնէ, հիմակուան օրէնսգէտներն ամենամեծ մարդիկ կը սեպէ, եւ եթէ աշխարհքիս չորս կողմը կրակ ալ ձգած ըլլան, բաւական որ քիչ մը Եկեղեցին չարչրկած ըլլան, իր աչքին առջեւը դիւցազունք են։

Բ. Սակայ է քիչ շատ անտարբերի մը ներքին բնաւորութիւնը։ Բայց եթէ նաեւ գիտնալ ուզես թէ ուր դրած է իր ըղձը, պատասխան կու տամ թէ ան ամէն երկիրներուն մէջ՝ որոնք ժամանակիս Հոգւոյն Բոլշեւիկեան հասած են։ Ասկից զատ՝ անտարբերները գլխաւորաբար իրենց ըղձը դրած են ու կը թափեն քանի մը իրենց համաձայն աղէկ օդով տեղուանքը։

Ասոնցմէ շատերը հիմակուան համալսարաններուն մէջն ալ, թէ նատարաններուն եւ թէ աթոռներուն վրայ կը գըտնուին. անկից կը սկսին իջնալ նաեւ վարժարաններու եւ ազգային կրթարաններու մէջ, ուր վարժապետները կամ կատարեալ դաս կու տան կրօնական անտարբերութեան վրայ, եւ կամ չորս հինգ տղոց հաճութիւնն իրենց քաշելու համար՝ տուած դասերնին երբեմն երբեմն այնպիսի ակզբունքներով կը համեմեն, ուր ան խոշոր տղաքները՝ տղայութենէ ելած ըլլալնին ցուցընելու համար՝ կը սկսին պարծենալ թէ ալ բանի մը չեն հաւատար։

Անտարբերներն իրենց ըղձերը կը դնեն երբեմն Ամենափրներու, Քաղուածոյից, օրինաց գիրքերու եւ Նորապիրներու[1] մէջ ալ. նաեւ տենդերու եւ մանկաբարձութեան ճառերու մէջ եւ վիրաբուժներու կտրոցին ու նշտարակին տակն ալ պակաս չեն. գեղերու մէջ ալ՝ ուր օդը մինչեւ հիմայ իրենց անյարմար էր, ըստ մեծի մասին նօտարներու թղթերուն կամ դեղավաճառներու տփերուն մէջ կը ծածկուին։

Իսկ թէ որ խօսքերնիս այն կառավարութիւններուն վրայ դարձընենք, որոնք իրենց պարծանք կը համարին խոստովանութեան չմօտենալնին, անատեն անտարբերները նաեւ պաշտօնեաներու նատարաններուն վրայ ալ անցած են. եւ մինչեւ դատաւորութեան գահերուն վրայ ալ կը տեսնուին, որովհետեւ արդէն կը զրուցեն թէ քաղաքականութիւնը երբեք այնչափ շուտով չխբաւեր, որչափ ան ատեն՝ երբ կրօնի կապերն իր ոտքին տակ առած կ՛ըլլայ։

[1] Ասոնք օրինաց գիրքեր են, որ լատիներէն Pandectae, Djgesta, Codices, Novellae կը կոչուին։

Խորհրդանոցով կառավարուած երկիրներու մէջ, առնցմէ միշտ առաջ պահեստ մը կը գտնուի ան կողմը՝ որ ձախակողմեան կը կոչուի, ինչպէս որ մեծ խումբ մ'ալ կը գտնուի ան պաշտօնատէրներուն մէջ, որոնք կարօտութիւն ունին ծառայելու ինչ կառավարութեան որ ըլլայ, ինչ եղանակաւ կամ ինչ պայմանաւ որ ըլլայ:

Վերջապէս պէտք է որ ըսեմ արդեօք, թէ անտարբերներու բաւական բազմութիւն մ'ալ մինչեւ կառանց ապրէն ալ կը գտնուի, երկաթէ շղթաներուն եւ նարընջի ծաղկեջրոց արուակներուն մէջ: Այո՛, կը գտնես թեթեւամիտ կանայք, ունայնասէր աղջկունք, որոնք ծանծաղամիտ երիտասարդի մը ժպիտը եւ կամ քնքուշ սիրահարի մը հաճութիւնն ընդունելու համար, արձակ համարձակ կրօնական անտարբերութիւն կը դաւանին, բաղձալով որ այսպէսով իրենց հաւասարներէն այնչափ աւելի բարձր երեւան, որչափ աւելի այլանդակ ու յանդուգն են զԱստուած անարգելու մէջ:

Բայց կայ տեղ մը՝ ուր ապ անտարբերներն ալ չեն գտնուիր. եւ գիտես ո՞ւր է: Աղէկ մտածէ. Մահուան անկողինը, եւ այն կէտից մէջ որ մահուանէ առաջը կու գայ:

ԳԼՈՒԽ Է.

Կրօնի արտաքին պաշտամունք:

Ա. Աստուած կարօտ չէ արտաքին պաշտամունքներու: — Բ. Աստուած ոգուտ մը չեքաղեր մեր պաշտամունքներէն:

Նախընթաց սկզբունքին նման ուրիշ սկզբունք մ'ալ կայ, որն որ մեծ յարգ կը գտնէ մեր օրերը, եւ ասա է՝ որ կը զգուշեն թէ Աստուծոյ բաւական է սիրտը, անիկա կարօտ չէ արտաքին պաշտամունքներու եւ հոգ չ'ըներ պաշտամունց արտաքին ձեւերը, որոնք ուրիշ բան չեն, բայց եթէ՝ փուճ ու աւելորդ բաներ, վասն զի ինք Աստուած մեր մեծարանքներուն կարօտութիւն չունի: Նախընթաց սկզբունքով կը ջանային ամբի ամակ առնել ամէն կրօնական պաշտամունքը. ասով կը ջանան գոնէ ոչնչացընել եկեղեցւոյ մէջ գործածուած արտաքին պաշտամունքը: Անով ուղղակի կրօնի դէմ կը յարձակէին. ասով անուղղակի կը յարձակին, բայց գործունէութիւնին ու ամբարշտութիւնին բոլորովին նոյն է:

Ա. Ասոնց բառական է սիրտը, կ'ըսեն. էրէն փոյթը չէ արտաքին պաշտամունքը: Բայց ասուգիւ գիտե՞ն, որ բաւական է սիրտը: Ես ասոր ներհակ ստոյգ եմ որ բաւական չէ ամենեւին, եւ իմ պատճառս ամենապարզ է. վասն զի անկարելի է որ մարդն իր սիրտն Աստուծոյ ընծայէ՝ առանց արարողութիւններու, ձեւերու եւ արտաքին ներգործութիւններու մի-

ջոյներն ի գործ դնելու։ Կ'ուզես տեսնել։ Միտ դիր։ Ի՞նչ է մարդը։ Հոգի եւ մարմին։ բաղկացած էակ մը։ Եթէ մինակ հոգին առնուս, բաժնուած հոգի մըն է. եթէ մինակ մարմինն առնուս, դիակ մըն է. պէտք է երկուքը միչեն առնուլ, որպէս զի մարդ մը կազմուի։ Ուրեմն մարդն այս միաւորութեան զօրութեամբն ինչպէս կը գործէ։ Կը գործէ ան տեսակ գործողութեամբ՝ որ թէ միչեն եւ թէ միւսէն, կամ հոգիէն եւ մարմնէն, յառաջ կու գայ։ Դուն քու վրադ փորձէ, նայէ մէյ մը՝ որ կարելի՞ է թէ սրտիդ մէջ զգածմունք մը ունենաս, եւ շուտով արտաքուստ ալ չյայտնես։ Ախը զքեզ կը գունատէ, ուրախութիւնը կայտռալ կու տայ, բարկութիւնը բոլոր մարմնովդ կը դողացընէ, սէրն երեսիդ վրայ հազար մղոն հեռուէն կ'երեւայ. այնպէս որ թէեւ ուզես աս զգածմունքներէն միչը ծածուկ պահել, այլայլութիւնդ զքեզ կը մատնէ եւ չուզած աւեղդ կը յայտնէ։ Ասիկայ ինչ կը ցուցընէ։ Կը ցուցընէ թէ մարմինն ու հոգին աս միութեան վիճակին մէջ իրարու հետ այնպէս միաբան կ'երթան եւ իրարմէ անանկ կախում ունին, որ չկրնար ըլլալ թէ հատարակաց միաբան գործողութիւն մը չունենան։ Արդ՝ թէ որ ասիկայ մեր ամէն գործքերուն մէջ կը տեսնուի, ինչո՞ւ համար պիտի չտեսնուի կրօնական ներգործութեանց մէջ։ Ի՜նչ. երկրաւոր բաներու համար՝ մէկ տեսակ բնութիւն, եւ երկնաւոր բաներու համար ուրիշ տեսակ բնութիւն պիտ'որ ունենանք։ Տես, որ նոյն թեթեւամիտները՝ զմեզ փիլիսոփայ, իմաստուն ընելու համար՝ մեր մարդկութիւնն եղծանել կը ջանան։ Կը նմանին ան տակառագործին, որ տակառ մը մաքրել ուզելով, անիկայ կրակի տալէն կը սկսէր։

Բայց դնենք թէ կարելի ըլլար աս բանս գլուխ հանել, եւ մարդ կարող ըլլար մինակ սրտին մէջ կրօնն ամբողջապէս ի գործ դնել, ասիկայ ընելն օրինաւո՞ր էր։ Չէ, չէ։ Ինչու որ կրօնը պարտք մըն է, որն որ չէ թէ մինակ անհատ անձի մը կը վերաբերի, հապա բոլոր ընկերութեան. այսինքն՝ այնպիսի պարտք մըն է, որուն ամէնքն ալ պէտք են ընկերութեամբ մատնակից ըլլալ։ Օրինակաւ մը քեզի յայտնեմ։ Եթէ թագաւոր մը իր մէկ գաւառին այցելութեան երթայ, բաւակա՞ն է որ ամէն մէկ քաղաքացի առանձինն իր յարգութեան ներկայութիւնն ընէ։ Չէ. սուգիս բովանդակ քաղաքը խմբուվին, հրապարակական գործքերով եւ հանդէսներով զինքը կ'ընդունի եւ թագաւոր կը ճանչնայ։ Եւ ինչո՞ւ։ Վասն զի ան թագաւորը՝ չէ թէ միայն ամէն մէկ քաղաքացւոյն, հապա ամբողջ քաղաքին եւ ամբողջ գաւառին ալ մեծն է։ Արդ՝ Աստուած չէ թէ միայն ուր է ամէն մէկ մարդու, հապա ուր եւ արարիչ է բովանդակ ընկերութեան, եւ իրաւունք ունի բովանդակ այն ընկերութիւնէն ճանչցուելու կրօնի ներկայութիւններով։ Եւ ի՞նչպէս կրնայ աս կրօնն ի գործ դրուիլ

ընկեր–ընկերոջ՝ առանց արտաքին դործօդութեան։ Կարող են մարդիկ միայն մտքի դործօդութիւններով մկուռեղ ժողվիլ, ինչպէս կ'ընեն հրեշտակները, եւ իրար իմանալու համար դպայարանքներու հարկաւորութիւն չունենալ։ Գուցէ ասիկա այն Պարոններուն առանձին յատկութիւնն է, որոնք «ըդէ կրօնն ունին, թո՛ղ այնպէս ըլլայ։ Բայց մենք Ադամայ խեղճ որդիքս, այո՛, սրտի կրօնն ունինք, բայց դպայարանաց ներդործութիւններով մկուռեղ։

Ասոր այսպէս ըլլալուն՝ ուրիշ ձամբով ալ կրնաս համոզուիլ։ Թէ որ անոնցմէ մկը դիմացդ կ'ելլէ, որոնք փիլիսոփայական պարծենկոտութեամբ այնչափ վեր կը բարձրացընեն «ըդէ կրօնը, զինքը քիչ մը մկ կողմը առ եւ քանի մը բան հարցուր։ Ազնիւ բարեկամս, ըսէ իրեն մուերմութեամբ եւ առանց վկայի, այս այնչափ կատարեալ «ըդէ կրօնը՝ որուն խորունկ պաղտնիքը դուն գիտես, գործքով ինչպէս կը կատարուի։ Դուն ալ զանիկա ատուկիս ի գործ կը դնե՞ս։ Շատ անգամ ի գործ կը դնե՞ս։ Գոնէ երբեմն երբեմն ի գործ կը դնե՞ս։ Մի քաշուիր, ըսէ ինծի. երբեմն սրտիդ պաղտնութեան մէջ կ'առանձնանա՞ս, եւ այնպէս ծածուկ առանձինն Աստուծոյ առջեւը խորունկ մը կը խոնարհի՞ս, յանցանքներուդ վրայ իրմէ թողութիւն կը խնդրե՞ս, եւ մեծանձնութեամբ մը կ'առաջադրե՞ս որ ալ զինքը չվշտացընես։ Մէկ խօսքով, գոնէ երբեմն իրեն կը նուիրե՞ս ադ քու «ըդէ Հպատակութիւնը, որն որ՝ քու ըսածիդ նայելով՝ մի միայն խոնկն է, որ Աստուածութեան խորանին վրայ պէտք է մրխել։ Հապա, անկեղծութեամբ խօսէ, անգամ մը ձշմարիտն ըսէ. վերը զրուցածներուս ամէնն ալ կը կատարե՞ս, թէ ամենեւին բան մը չես ըներ։ Ընթերցո՛ղ իմ, աս հարցմունքներուդ վրայ, ոմանք կը պաղին կը ծնան, ոմանք երազէ մը արթընցածի պէս՝ երեսէդ վեր կը նային, ոմանք ալ ձեռքէդ ազատելու համար զքեզ կ'անարգեն կ'երթան։ Բայց ինչ բաներ են ասոնք։ Ահաւասիկ իրենց պաղտնիքն առջեւդ կը դրուին։

Սրտէ կրօնը, այսինքն՝ առանց արտաքին ներգործութեան կրօնը, անկարելի բան է. եւ այն ամբարիշտները՝ որոնք զանիկա պատուոյ հասցընել կ'ուզեն, աս բանս մեզմէ աղէկ կը ճանչնան. բայց իրենք պատերազմական հնարք մը կը բանեցընեն։ Շատ աղէկ գիտեն որ կրօնական պաշտամունքը բոլորովին մերժելն անբանական բան մըն է, զիրենք մարդկութեան ատոիճանէն վար կ'իջեցընէ՝ նաեւ աշխարհքիս առջեւը, որ աս բաներուն այնչափ բարակ չինայիր։ Մէկալ կողմանէ ալ կը տեսնեն որ կրօն մը դաւանիլը՝ նոյն կրօնին պարտքերն ընկերութեան առջեւը վրան առնուլ ըսել է. եւ ասիկա անանկ ծանրութիւն մըն է, զորն որ ուսերնուն վրայ առնուլ չեն ուզեր։ Ուստի ճար մը դտնելու համար՝ անե-

բեւոյթ կրօնի մը կը դիմեն, ինչպէս է սրտի կրօնը, եւ ամենայն ճգամբ կը հաստատեն թէ ան է իրենց բուն կրօնը։ Եւ որովհետեւ սրտին մէջ եղածը՝ ոչ ոք կը տեսնէ, անոր համար ուրիշ բանի հարկաւորութիւն չեն ունենար։ Զուարճախօս մէկը կը զրուցէր, թէ ատենք հրեշտակի բնութիւն ունենալ կը կեղծեն, որպէս զի անպատիժ՝ անատուն ըլլան։ Այսու ե-զանակաւ կրօն մը չունենալու աղտն իրենց վրայէն կը քերեն, եւ չեն ունենար կրօնի մը գործադրութիւնն ընելու տաղտկութիւնը, մանաւանդ թէ փիլիսոփայի պատուոյ կը բարձրանան, անարգ խոզի մը կեանք վարելով։ Ասիկա աղէկ պիւտչէ՞ մի։ Տուգիս շատ գեղեցիկ. մեղք որ՝ ինչպէս զմարդիկ կը խաբեն, չեն կրնար նոյնպէս զԱստուած ալ խաբել, որ մարդուն սիրտը կը քննէ։

Եւ թէ սրտի կրօն ըսուածին մեր օրերն ան աստիճանի բարձրութեան հասնելուն ճշմարիտ պատճառն աս է, անկից ալ կրնաս յայտնի իմանալ, որ նոյնին պաշտպանները՝ արտաքուստ ցուցուցածնին երբեմն մոռնալով, իրենց ներքին դիտաւորութիւնն ուրիշ նմանագոյն եւ չարագոյն սկզբունքի մը մէջ յայտնապէս կը մատնեն, ըսելով թէ Աստո՜ւած ի՞նչ կարօտութի՜ւն ունի մեր խեղճ բաներո՜ւն, մեր կրօնակա՜ն գործերո՜ւն։ Անանկ ի՞նչ օգո՜ւտ պիտ'որ տայ։ Ա՛ս խօսքերով բացայայտ կը հրաժարակեն իրենց գաղտնիքը, եւ կը ցուցընեն իրենց ապականած սրտին խոր յատակը, թէ ամենեւին կրօն մը գործադրելու յօժարութիւն չունին։ Երթանք յառաջ եւ քննենք իրենց ա՛ս նոր այլանդակ սկզբունքը։

Ը. Կ'ըսեն թէ Աստո՜ւած մեր ուղղութեա՛ն հսկո՜ղութի՜ւն չունի, եւ անանկ ա՛ղեւտի օգո՜ւտ մը չունի։ Ասիկա մենք ալ գիտենք։ Բայց ի՞նչ կը հետեւի։ Ուրեմն պէտք չէ՞ որ մեր մեծարանքն Աստուծոյ ընծայենք։ Բայց կարօտութիւն ունեցողը՝ մենք ենք, չէ թէ Աստուած։ Երբեք աշխարհքիս երեսն այնպիսի խելագար մը տեսնուած չէ, որ անոր համար կրօնի փոյթ ու հոգ ունեցած ըլլայ, վասն զի Աստուած նոյնին կարօտութիւն ունի։ Գիտենք արդէն որ կարօտութիւնը մինակ մերն է։ Մենք Աստուծոյ արարածներն ենք, եւ այնպիսի արարածներ՝ որ ամէն ունեցածնիս եւ յուսացածնիս, բոլորն ալ անոր ձեռքէն կ'ընդունինք. ուստի պէտք է որ իրմէ մշտնջենաւոր կախում մը ունենանք, որպէս զի մեզի հարկաւոր եղած ամէն բաներն ընդունինք։ Թէ որ ինք զմեզ շարունակ չպահպաններ, ամէն րոպէ մեր ոչնչութեան կը դառնայինք. թէ որ ինք ամէն րոպէ մեզի ներկայ չըլլար, ամէն րոպէ գժբախտութենէ մը կրնայինք ձնշուիլ։ Երեւակայէ որ լուսինը չուզէ արեւէն կախում ունենալ, ա՛ս պատճառաւ՝ որ արեւն իրեն կարօտութիւն չունի. դուն ասոր ի՞նչ կ'ըսէիր։ Կ'ըսէիր թէ արեւին օգտին համար չէ՝ որ լուսինն անկից կախում պէտք է ունենալ, հապա իր օգտին

համար. ինչու որ առանց արեւին՝ մշանջենաւոր խաւարի մէջ կը մնար։ Երեւակայէ որ ոչխարիկ մը չուզէր իր հովուին հպատակ ըլլալ կամ անկից կախում ունենալ, աս պատճառանքով՝ որ հովիւն իրեն կարօտութիւն չունի. դուն աս անխելք ոչխարին չէի՞ր ըսեր, թէ ինչն է որ հարկաւորութիւն ունի, ինչու որ առանց հովուին՝ արածուելու համար ուր երթալիքը չէր կրնար գիտնալ, անօթութենէ կը մեռնէր, եւ կամ առանց պաշտպանութեան մնալով՝ գայլերէն կոտոր կոտոր կը յօշոտուէր։

Նմանապէս Աստուած՝ մեր միակ հայրը, մեր միակ օգնութիւնը, մեր միակ ապահովութիւնն ըլլալով, ինք միայն կրնալով զմեզ մեր աներեսարար վախճանին հասցընել, մենք առանց իրեն՝ չենք կրնար ըլլալ եւ գործել. պէտք է որ ամէն ատեն իր առջեւը կեցնանք, որպէս զի ինքն ալ ամէն ատեն իր շնորհքները մեր վրայ տարածէ։

Ասիկա ամէն բանէն աւելի մեզքի նկատմամբ կը տեսդուի։ Աստուած մեզի կարօտութիւն չունի. բայց մենք զինքը մեր մեզքերովը չարաչար չենք վշտացըներ։ Եթէ ատոր է որ իր տուած օրէնքները շատ անգամ ոտքի տակ կ'առնունք ու կ'անարգենք, ատոյգ է նաեւ որ յանցաւոր ենք։ Արդ ո՞վ չիտեներ, որ կարօտութիւն ունինք, մեծ եւ սաստիկ կարօտութիւն՝ թողութիւն ընդունելու, եթէ չենք ուզեր իր վրէժխնդրութեան հանդիպիլ, եւ կը բաղձանք որ Աստուած մեր յանցաւորութեան չնայելով, վերջապէս զմեզ փրկութեան հասցընէ։ Դատաւորն անտարակոյս կարօտութիւն չունի յանցաւորին, հարուստը կարօտութիւն չունի աղքատին, զօրաւորը կարօտութիւն չունի տկարին. բայց տկարը, աղքատն ու յանցաւորը կարօտութիւն ունին իրենց օգնել եւ պաշտպանել կրցողին։ Այսպէս ալ մենք կարօտութիւն ունինք Աստուծոյ, զինքը մեզի հետ հաշտեցընելու եւ մեզի ձեռնտու եւ օգնական ընելու համար, որպէս զի իր պատիժները մեր վրայէն հեռացընէ, եւ մեր խոնարհական հպատակութիւնն ընդունելով՝ մեզի հետ դիմութեամբ վարուի։ Առանք լսելէդ եղբը, եթէ կը յանդգնիս, դնա դարձեալ աղաղակէ որ Աստուած մեր կրօնին կարօտ չէ։

Բաց ասկից՝ թէեւ Աստուծոյ ամենեւին կարօտութիւն չունենայինք, միթէ ատով կրնայի՞նք ազատ ըլլալ մեծ բանքնիս իրեն ընծայելու պարտաւորութենէն։ Ո՛չ երբեք։ Աստուած մեր մեծարանքին վրայ իրաւունք ունի, եւ այնպիսի էական ու բացարձակ ու իրեն միայն սեպհական իրաւունք, որ ուզելու ալ ըլլայ՝ չկրնար անկից հրաժարիլ, առանց Աստուած ըլլալէն դադրելու։ Կրնա՞յ երբեք հայր մը իր հայրութեան պատուէն ու իշխանութենէն այնպէս հրաժարիլ, որ յանձն առնու որ որդին զինքն օրինաւորապէս անարգէ, ծեծէ ու չարչարէ։ Ատով բնութեան սուրբ օրէնքը կ'եղծանէր։

կրնայ վնասդ մը իր իրաւունքներէն այնպէս հրաժարիլ, որ հաւանութիւն տայ իր հարսին որ իրեն անհաւատարիմ գըտնուի։ Ասիկա զարհուրելի բան մը կ'ըլլայ։ Կրնայ արդեօք իշխան մը իր վեհապետական իրաւունքներէն ան առանձին հրաժարիլ, որ բովանդակ իշխանութիւնն իր հպատակներուն ձեռքը թողու։ Սուտիւ ասով բոլոր ընկերական կարգը տակնուվրայ կ'ըլլայ։ Բայց թէպէտ եւ առանք ամէնքը կարող ըլլային իրենց իրաւունքներէն հրաժարիլ, այսու ամենայնիւ Աստուած չէր կրնար հրաժարիլ։ Ինք կրնայ արարած չառեղծել. բայց առեղծելէն ետքը՝ չկրնար զանոնք իրեն չուղղել, վասն զի չկրնար իրենց սկիզբն ու վերջին վախճանն ըլլալէն դադրիլ։ Ասոր համար թէեւ իրեն ամենեւին կարօտութիւն չունենայինք, ինք չէր կրնար մեզմէ պաշտօն չպահանջել, ապա թէ ոչ, ինք՝ Աստուած ըլլալէն, մենք ալ՝ արարած ըլլալէն կը դադրէինք։

Ա՛ս դիտողութիւնն ինծի ուրիշ պատճառ մ'ալ կը մատակարարէ, որն որ իր պայծառութեամբը մկականներէն վար չնշմար։ Թէ որ անկարելին կարելի համարելով, Աստուած մեզմէ արդեօք որ զինքը չպատուենք, չմեծարենք, չպաշտենք, մենք եւ ոչ ան առեն կրնայինք մեր պարտքէն ազատ համարուիլ, այնչափ հարկաւոր բան է մեզմէ մեր կրօնն առ Աստուած, դուցէ աս խօսքիս վրայ կը զարմանաս։ Բայց ինծի պատասխան տուր։

Թէ որ Աստուած լուսոյն պատուիրելու ըլլար՝ որ չլուսաւորէ, կրակին՝ որ չայրէ, ջուրին՝ որ չթրջէ, հովին՝ որ չփչէ, ծառերուն՝ որ ճիւղ, տերեւ, ծաղիկ, պտուղ չտան, եւ այլն եւ այլն. եթէ ամէն արարածներուն բնական գործողութիւնները դադրեցընելու ըլլար. աս ամէն էակներն ինչ պատասխան կրնային տալ։ Ա՛ս կրնային ըսել՝ որ ասիկա զերծնիք ոչնչացընել է. վասն զի եթէ իրենց էութիւնն ատոր վրայ կը կենայ՝ որ նոյն գործողութիւնները ընեն, նոյն գործողութիւնները իրենցմէ վերցուելուն պէս, ալ անկից ետքը փուճ եւ անօգուտ կ'ըլլան։ Արդ գիտնաս որ նոյն բանը կրնայ ըսուիլ նաեւ մարդուս վրայ՝ Աստուծոյ նկատմամբ։ Մարդս իմացականութիւն մը ունի, որն որ զԱստուած ճանչնալու համար իրեն արուած է, եւ սիրտ մը ունի, որն որ զանիկա սիրելու համար իրեն տրուած է, ինչպէս ծառը չինուած է արգասաւոր ըլլալու, թռչունը՝ թռչելու համար. որովհետեւ իմացականութիւնն երբեք չի՛հանդչիր, սիրտն երբեք չի՛կշտանար՝ մինչեւ որ Աստուծոյ հետ չմիանան։ Արդ երբ որ անգամ մը մարդուս վրայէն վերցընես իր կրօնը, որն որ միակ միջոցն է՝ Աստուծոյ հետ սերտիւ կապուելու, անով զինքը կ'ոչնչացընես եւ կ'աւրես։ Տես ուրեմն որչափ կը մոլորին անոնք՝ որ կը կարծեն թէ Աստուած իրենց վրայէն կրօնի պարտաւորութիւնը վերցուցած է։

Ձեմ ուզեր յիշել ան թշնամանքը՝ որ այնպիսիներն Աստուծոյ բարութեան կը հասցընեն, որն որ՝ եթէ կարելի ըլլար՝ անսահման սէր եւ ծառայութիւն կը պահանջէր մեզմէ։ Եւ ինչպէս չէ։ Ընչին բարութիւն մը զմեզ կը զմայլեցընէ. եւ Աստուծոյ անսահման բարութիւնը մեր սիրտը պիտի չշարժէ՞։ Սեռջական գեղեցկութեան ճաճանչ մը զմեզ կը կախարդէ. եւ անսեռջ գեղեցկութեան անսահման ճառագայթները զմեզ պիտի չյափշտակե՞ն։ Իմաստութեան նշոյլ մը զմեզ զարմացման մէջ կը ձգէ. եւ կրնա՞նք արդեօք մեր զարմանքը զնանալ անսահման իմաստութեան։ Ձենք կրնար արգելուլ որ մեր սիրտը սիրոյ արժանի առարկաները չսիրէ. եւ կրնա՞նք արգելուլ որ չսիրէ յանսահմանս սիրելի առարկան։

Այս ամենայն կարելի՞ է արդեօք՝ երբ նաեւ այս յանսահմանս բարի, գեղեցիկ, սիրելի առարկան, իր մեծամեծ բարերարութիւնները, անգին ընծաներն ու գորովալից սէրն այնչափ առատաձեռնութեամբ մեր վրայ կը զեղու։ Բայց ինչ։ Մինթէ Ափրիկէի ինձերէն, յովազներէն եւ յովազառիւծներէ՞ն ենք։ Կուրծքերնուս մէջ սիրտ ունինք, թէ խիստ քարի կտոր մը։ Այնպէս է։ կամ ունեցածնուս Աստուծմէ ըլլալն ուրանանք, եւ կամ հաւանինք որ պէտք ենք զինքը պատուել այն ամենայն մեծարանքներով, զորոնք կրօնը՝ մեր սիրտն ու մեր բերանը կը դնէ։

Վերջապէս թէ որ մեր կրօնական պաշտամունքն Աստուծոյ հոգը չէ, ինչո՞ւ եկաւ երկրիս վրայ զանիկայ հաստատեց։ Ինչո՞ւ հիմնադրեց, ինչո՞ւ տարածեց, ինչո՞ւ այս ամենայն այնչափ փութով ու հոգացողութեամբ կատարեց։ Ինչո՞ւ իր առաքեալները բոլոր աշխարհքիս երեսը խրկեց։ Ասոր պատասխան մը պէտք է, եւ ուրիշ կերպով չկրնար տրուիլ, բայց եթէ հետեւեալ կերպով։ Կամ ուրանալու է բացարձակապէս աստուածային Արդեղութեան մեծ գործքը, կամ ըսելու է որ մեծ բանի տեղ կը դնէ Ցիսուս մեր պաշտամունքը։ Առաջինը աստանաներն ալ չեն կրնար յանդգնիլ ըսելու, ինչու որ անոնք ալ խոստովանեցան թէ Ցիսուս՝ Աստուծոյ որդին էր. ուրեմն ինչպէս կրնայ ուրացուիլ երկրորդը։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Կրօն։

Ա. Բաւական է բարիք ընել։ — Բ. Ես գողութիւն չեմ ըներ, սպանութիւն չեմ ըներ։ — Գ. Համեստ մարդ մըն է, միայն քիչ մը կրօնի պակասութիւն ունի։

Սրտի կրօնէն զատ՝ ուրիշ մ'ալ կայ, որուն մեր օրերը կը դիմեն շատերը, միշտ կրցածնուն չափ քրիստոնէութեան ճշմարիտ գործադրութենէն փախուստ մը փնտռելով։ Անիկա կրնար ըսուիլ Բարի ընելը— կրօն։ Ի՞նչ հարկաւորութիւն կայ, կ'ըսեն, գլուխ ճամթեցընել ու սիրտ մաշեցընել այնչափ ուսմունք սորվելու համար, եւ ըղեղը չորցընել՝ այնչափ բազմաթիւ ճշմարտութիւններու խելք հասցընելու համար, որոնք չեն կրնար հասկըցուիլ. ի՞նչ հարկ կայ այնչափ կրթութիւններ կամ գործքեր յանձն առնուլ, որոնք ձանձրութիւն կը բերեն, երբ որ Աստուած այնչափ քիչով կը շատանայ։ Ես Բարի կ'ընեմ, եւ Աստուած անով կը շատանայ. այնպիսի բարի հայր մը՝ ուրիշ բան չի կրնար պահանջել իր արարածներէն։ Որչափ որ անպիտան ալ ըլլայ աս իմաստակութիւնը, որչափ ալ փուճ, այսու ամենայնիւ տեսակ մը թեթեւամիտ մարդիկներու վրայ ազդեցութիւն կ'ընէ, եւ զերեզման կը համոզընէ կրօնական պաշտամունքն ամբողջ մէկ դի ձգելու։ Տեսնենք հիմայ թէ ասիկայ վիճաբանութեան մուրճին կրնայ դիմանալ։

Ա. Ի՞նչ կ'ուզեն ըսել աս խօսքով՝ զորն որ կը զրուցեն թէ Բարի՞ է Բարի ընել։ Թէ որ բան մը կ'ուզեն ըսել, աս է՝ որ վարուց բարութիւնը զմարդ ամէն կրօնէ ազատ կ'ընէ։ Արդ վարուց բարութիւնը, համեստ բարքը, իմաստուն վարմունքը, անաստիւտ ընթացքը, կենաց մաքրութիւնը՝ ասուգիւտ շատ գովելի բաներ են. բայց ըսէ ինծի, ասոնք միայն բաւական՞ են մարդը ճշմարտապէս բարի մարդ ընելու։ Ազէկ վարքը երեք մաս ունի. բարեպաշտութիւն՝ Աստուծոյ նկատմամբ, արդարութիւն՝ ընկերին նկատմամբ, ժուժկալութիւն՝ անձին նկատմամբ։ Ասոնցմէ մէկին որ պակսի, հետը մէկտեղ բոլոր վարուց բարութիւնն ալ կը պակսի։ Արդ՝ համարինք թէ ասոնք ան ֆոլօ-ըիւ-ն կ'ընեն, ան ոպանօ-ըիւ-ն կ'ընեն, ինչպէս որ իրենք կը պարծին. չնորհենք նաեւ իրենց որ լրբութեան, անառակութեան եւ զեխութեան տեսէն ալ չեն երթար, (որուն վրայ իրենք ալ չեն պարծիր.) հաւանինք որ իրենց ընթացքին վրայ ըսելու բան չկայ. բայց Աստուածպաշտութենէ բոլորովին պակսելնին, կրօնական պաշտամունքներէ բոլորովին հեռու կենալնին, այնպէս փոքր բան կը համարուի արդեօք, որ չվսասիանէ իրենց Բարի ըլլալը։

Վերը յիշեցինք թէ ինչ աստիճանի պարտաւորիչ բան է կրօնը: Արդ բարի կրնա՞ն ըլլալ այնպիսիները՝ որ աստնկ ամենաստուրբ պարտքն ոտքի տակ կ'առնեն: Աստուած մեզի կը հրամայէ իր կրօնը, եւ այնչափ իրաւունք ունի հրամայելու, որչափ են իր աստուածային յատկութիւնները. ինչպէս կրնայ ուրեմն բարի համարուիլ այս ամենայն ոտքի տակ առնողը: Աստուած կրօնը կը հրամայէ այնչափ ծանր պատճառներու համար, որչափ են մեր իրմէ կախուելուն եւ իրեն հպատակելուն պատճառները. ինչպէս կրնայ ուրեմն այս ամենայն բանի տեղ չդնողն ու զանց ընողը՝ բարի ըլլալ: Աստուծոյ որդին զմեզ կրօնի մէջ կրթելու եւ նոյն կրօնը մեր մէջը հաստատելու համար՝ յանձն առաւ աշխարհք գալ, մարդ ըլլալ, իր աստուածային բերնովը զանիկա հրատարակել, հրաշքներով վաւերացընել, խոստմունքներով զմեզ անոր քաշել, յաւիտենական պատիժ սպառնալ չպահողներուն եւ յաւիտենական վարձք խոստանալ հաւատարիմ ծնացողներուն. ինչպէս կրնան ուրեմն բարի համարուիլ անոնք՝ որոնք անոր այս ամենայն աստուածային զիջմունքները, խոստմունքները, սպառնալիքները, վարձքերն ու պատիժները, արգելքներն ու հրամանները կ'անարգեն ու ոտքի տակ կ'առնեն: Իրաւցընէ աստր հաւանելու համար՝ մարդ չէ թէ միայն հաւատքը, հապա նաեւ միտքն ալ պէտք է կորսընցուցած ըլլալ: Չէ, չէ. այնպիսիները բարի մարդիկ չեն, երբ իրենց վրայ չունին ճշմարիտ բարեպաշտութեան առաջին հիմը, որ է՝ Աստուածպաշտութիւն, թէպէտ ուրիշ կողմանէ ամենամաքուր եւ անարատ ընթացք ունենան:

Բ. Բայց աս բարի ըսուածները՝ պարծանքնուն պէս ալ օրինակ ըլլալու չափ բարի վարք ունին արդեօք: Գէշի մի տանիր, ընդհերցողդ, թէ որ աստր վրայ քիչ մը տարակուսելու ըլլամ: Քննէ պատճառներս՝ որոնց համար կը կասկածիմ, եւ եթէ դուն քեզմէ դատաստան կորէ: Այսպիսիներուն տանտաբանեայ պատուիրանները՝ հատարակօրէն երկու պատուիրան միայն կը բովանդակէ. Ի ֆոլնաթ, Ի ապանաներ: Բայց դուն ալ աստր դիւրաւ կը հաւանիս, որ ասիկայ պատուիրաններուն ցանկը չափէ դուրս պզտիկցընել է: Առաքինութիւններուն մէջ մինակ մէկ առաքինութիւն կը ճանչնան, որ է բարեբարութիւն. եւ ասիկայ քիչ մնաս չէ աստուածաբանական, պլհաւոր ու բարոյական առաքինութիւններուն: Անկամ մ'որ մարդուս կեանքն այնչափ քիչ պարտաւորութիւններու տակ կը ձգուի, դուն քեզմէ կը տեսնես որ մարդուս կենաց մէջ ուրիշ շատ գործքեր ալ կը պատահին, որոնք քիչ մը վտանգի մէջ կը ձգեն բարի ըլլալը: Արդիական կենաց մէջ են այնչափ ունայնութիւնները՝ որոնց համար կուռքի պէս կը պաշտուի աշխարհքս, ուր զբօսանքներէ, զուարճութիւններէ, հանդէսներէ, թատրներէ, խաղերէ, հեշտասիրութիւններէ ուրիչ

բան չհաճեանալիր։ Արուեստին կեանքի մէջ են նաեւ կոկորդի, անժուժկալութեան եւ մեղկութեան ոճիրները։ Ասոնցմէ զատ՝ կան նաեւ դատաճանութիւններ, ապստամբութեանց եւ պաղանի ընկերութեանց ժողովներ։ Վերջապէս կը գործուին դէպսաւորապար այնչափ անառակութիւններ։ Արդ՝ եթէ պատուիրանները՝ մինակ ե՞ն փո՞ղ-ին չե՞մ ընէր, ե՞ ոգե՞ւ-ին չե՞մ ընէրին վրայ սեղմուելու ըլլայ, ան ատեն արուեստ մը չկայ ուրիշին կնոջը գարան գործելու եւ իրենը պղծութեան մատնելու, անվայել խօսքերու, անպարկեշտ գործեաներ, յանցաւոր հաճութիւններու, ամէն տեսակ աղտեղութիւններու, որոնց մէջ կը թաւալին անառակները։ Ա՛ս ամէն գարշելութիւններն ամենեւին արուեստաձ չեն տասնաբանեայ պատուիրաններուն այն համառօտութեան մէջ։

Իսկ այն փոքր բարեբարութիւնն ընելը՝ մոլորութիւնը չ'ուղղեր ամենեւին, եւ ոչ ալ բարութեան գործադրութիւնն ընելու ընդարձակ դաշտ կը բանայ։ Պարտք մը չկրներ ինք զինքը զսպելու, ո՛չ ալ իր անձին միտումները նուաճելու ո՛չ խիստ ընդդիմութեանց յաղթելու, ո՛չ ալ իր միտքն ու կարծիքն ուրանալու։ Ըսած բարեբարութիւնին աղէկ մը ցուցնելու համար, բաւական է միայն ներկայ գտնուիլ մարդասիրական կաքաւի մը, թատերական հանդեսի մը, երաժշտական ակադեմիայի մը՝ դէպսաւորապար մեծ պահոց մէջ, վճռակախաղի քանի մը տոմսակ գնել, եւ կամ գոհ ընել ազնիւ սիկին մը, որն որ շնորհալից եղանակներով մարդուն առջեւը պանձանակ մը կը դնէ՝ անոր անշիջանելի մարդասիրութեան խթան մը ըլլալու համար։ Արդ՝ չե՞ս կրնար ըսել որ բարութեան սա կրթութիւնն ալ աշխարհքիս խիստ ծանր գործքերէն մէկն ըլլայ։

Իմ սա տարակոյսներս աւելի եւս հաստատելու համար՝ ուրիշ պատճառ մ'ալ յառաջ կը բերեմ, որ ուղղափառաց համար մեծ զօրութիւն ունի։ Եւ սա է։ Գիտենք որ առանց աստուածային շնորհաց՝ ոչ ոք կրնայ բարւոյն մէջ ելլոյն առեն յարատեւել, դէպսաւորապար աշխարհքիս վրայ հանդիպող ծանր վտանգներու եւ փորձութիւններու մէջ։ Ուղղափառաց համար սա ճշմարտութիւնը վիճաբանութեան առիթ չ'իյնար, վասն զի հաւատքը մեզի յայտնի եւ պայծառ կը զրուցէ։ Իսկ նոյն շնորհքն ընդունելու համար՝ միայն երկու հատարակ ճամբայ ունինք, աղօթք եւ սուրբ խորհուրդները. այնպէս որ սոնցմէ հեռանալն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ առանց զէնքի պատերազմի դաշտն ելլել եւ չուզել վերաւորուիլ, որն որ անկարելի է։ Արդ՝ ով որ իր կրօնը մինակ չպողնալու եւ չպատնեշելու վրայ կը դնէ, այնպիսին առաքութիւն չունի ո՛չ աղօթելու, ո՛չ խոստովանելու, ո՛չ հաղորդուելու, ուստի եւ չունի այն օգնութիւնները՝ որոնք բացարձակապէս հարկաւոր են փորձութեանց դէմ դնելու, գժուա-

րութեանց յաղթելու, որն որ հարկաւոր է ճշմարիտ բարութեան հասնելու համար։ Ակից ի հարկէ կը հետեւի որ այն առանց կրօնի քարինէրը՝ հարկաւորապես խել մը մեղաց մէջ ինկնալու են, ամէն անգամ որ առիթներն առջեւնին կ'ելլեն։ Ա՛ս հետեւութիւնը չնկրնար ուրացուիլ։

Ասոնց վրայ աւելցուր թէ ուղղափառական կերպով բարի ըլլալու համար, բաւական չէ միայն չարիք չընել, հապա արդեամբք ալ շատ բարիք ընել հարկ է։ Հարկ է (իրենց բնած քիչ մը բարերարութենէն զատ) մեծերը յարգել՝ նաեւ դաժան եւ ոհմակ եղողները, սիրել ընկերները՝ նաեւ չսիրելի եղողները, հեզութեամբ վարուիլ՝ նաեւ սաստիներուն հետ, եւ բարիք ընել՝ նաեւ մեր անձնական թշնամիներուն։ Հարկ է, չեմ ըսեր միայն չտրտնջել ընկերներուն դէմ, հապա պաշտպանել, օգնել եւ կարօտութեան մէջ ըլլողին ձեռք բռնել։ Հարկ է, չէ թէ միայն ուրիշին ինչքը չյափշտակել, այլ նաեւ իր սեպհական ընչից աւելորդներն աղքատներուն տալ։ Հարկ է, չէ թէ միայն աչքէ հանելու եւ արհամարհելի ընելու չաշխատիլ մեր նախանձորդները՝ որոնք մեր յառաջացման արգելք կ'ըլլան, հապա նաեւ մեր սրտին մէջ խոնարհութիւն ունենալ եւ մեր ոչնչութեան ճշմարիտ զգացմունքը պահել։ Ասոնք եւ ասոնց նման ուրիշ առաքինութիւններ կան, առանց որոնց՝ ոչ ոք կրնայ ուղղափառ կերպով բարի ըլլալ։ Ասոնք ենթադրելով, կրնամ յանդուգն համարուիլ՝ եթէ քիչ մը տարակուսելու ըլլամ, որ արդեօք ա՛ս ամէն առաքինութիւնները կը գտնուին անոնց վրայ՝ որոնք այնչափ կ'աղաղակեն թէ քաւութեան է ուղեկ ըլլալ, իմ կրօնքս է քարէ ընելը։ Սուրբերը՝ որոնք աղօթք ընելէն, արտասուելէն, ծոմապահելէն եւ ուրիշին ծառայութեան համար աշխատելէն չէին դադրեր, չէին համարձակեր բարի ըլլալնուն վրայ պարծել. իսկ ասոնք ամենեւին գործք մը չգործելով՝ ինչպէս կրնան ապահով ըլլալ եւ հանգչիլ թէ ճշմարիտ կրօնքը գտած են։

Գուցէ ընթերցողներուս մէջէն շատերն ա՛ս պատճառները կարդալէն ետքը՝ սրտերնուն մէջ վրա՛ս ծիծաղին, որ պարզմտութեամբ այսպիսի բաներ առջեւնին կը դնեմ։ Ի՞նչ, փորձը բաւական եղած չէ՞, կ'ըսեն, յայտնապէս ցուցընելու թէ ասիկա դիմակ մըն է, որուն տակ ամէն տեսակ նենգութիւնները կը ծածկուին։ Թէ որ ա՛ս թղթերս կարդացողն աշխարհքիս փորձը քիչ շատ առնողներէն մէկն ըլլար, անտարակոյս ա՛ս գրութեանս հարկաւորութիւն չէր ունենար. բայց կը գտնուին միշտ այնպիսի մարդիկ ալ, որոնք կամ չըմբռնուելու թեթեւամտութեամբ եւ կամ զարմանալի պարզմտութեամբ պատրաստ են հաւատալ ան ամէն բաներուն, զորոնք ուրիշ մը կը յանդգնի խօսիլ. այսպիսիներն աչքընին բացուելու կարօտութիւն ունին։

Գ. Ասով կ'ուզէի միանգամայն ուղղել այն խօսելու եղանակը, զորն որ կը գործածեն նոյն իսկ անոնք՝ որոնք չար անձինք չեն, հապա անդգոյշ։ Կրօնքը բոլորովին մերժող՝ բայց արուարքուստ բնական համեստութիւն ցուցընող մէկու մը վրայ խօսած ատեննին, շատ անգամ անոր մեծամեծ գովեստներ կու տան, վրան աս միայն աւելցընելով թէ այն անձին ուրիշ բան չէպահեր՝ բայց երնէ էն մը կրօն, ինչո՞ւ որ ուրիշ կողմանէ . . . . ։ Ի՜նչպէս. համեստ մարդ մըն է այնպիսին՝ որուն ինքն քիչ մը կրօնք կը պակսի։ Ապա ուրեմն բարձրեալն Աստուած նաեւ քրիստոնեաներուն մտքին մէջ այնչափ անարգութեան հասած է, որ ալ մեղքի տեղ չդրուի զինքը մերժելն ու իրմէ հեռանալը։ Ա՛լ ասկից եառքը համեստ մարդու անունը պիտի չկորսընցընէ՞ով որ իր Արարչին, Փրկչին, Հօրն, ամենաբարւոյն Աստուծոյ իրաւունքներն ոտքի տակ կ'առնէ։ Ա՛լ յանցանք պիտի չսեպուի Աստուծոյ դիտած ան ամէն նպաստակներն աւրել եղծանելը, որոնց համար միայն՝ զմեզ երկրիս վրայ դրած է եւ որոնց համար ամէն ունեցածնիս մեզի շնորհած է։

Ի՞նչ կը զրուցէիր, եթէ մէկու մը համար ըսէի որ այո, համեստ մարդ մըն է. բայց աս անկատարութիւնն ունի, որ երբեմն իր ընկերը կը թունաւորէ, երբեմն կը վիրաւորէ, եւ երբեմն՝ կամ իր բաղձանքը կատարելու եւ կամ ատակի պակասութիւնը լեցընելու համար՝ ուրիշի վրայ կը յարձակի եւ կը սպաննէ։ Ի՞նչ կ'ըսէիր եթէ հինոջ մը ամէն կերպ մեծամեծ գովեստներ տայի, միայն աս փոքր յաւելուածով, թէ իր վրայ աս տկարութիւնը ծնացած է, որ հրապարակական փողոցներու մէջ ամէն անցաւորներուն ինք զինքը պատառատ կ'ընծայէ։ Ասիկա քեզի կատակ մը կ'երեւար։ Իսկ եթէ մէկու մը համար լսելու ըլլաս, որ ընկերական վարմանց մէջ ամենեւին պակասութիւն չունի, միայն Աստուծոյ տրուելու արժանաւոր պաշտօնին մէջ կը պակսի, զմարդիկ կը պատուէ, միայն Աստուծոյ ամենեւին պատիւ չ'ընծայեր, ասիկա քեզի աւելի մեծ կատակ մը չ'երեւար։ Նայէ ուրեմն որ բերնէդ ամենեւին չելլէ ան խօսքը, թէ առանց կրօնքի համեստութիւն կրնայ գտնուիլ. վասն զի ասանկ խօսակցութիւնները կ'եղծանեն այն արդար սոսկումը, զորն որ ամէնքնիս պէտք է զգանք այնպիսի բաեալ եւ գարշահոտ գերեզմաններուն վրայ, որոնք բնական փոքր համեստութեամբ մը անկրօն հոգիին կը ծածկեն. եւ նոյն իսկ ան ողորմելիներուն արտէն կը բառնան ան խոթանը՝ որով կրնային դարձի գալ, եթէ իրենք զիրենք ըստ արժանւոյն ամենուն առջեւն անարգուած տեսնէին. եւ գլխաւորաբար կը նուազեցընեն այն մեծ յարկը՝ որ Աստուծոյ եւ քրիստոնէական աստուածպաշտութեան վրայ պէտք է որ ունեցուի։

Թէ որ աշխարհքս այսպիսիներուն այնչափ ակնածութիւն չընէր, որչափ կ'ընէ անխելքութեամբ, ուղղափառ

քաղաքներուն մէջ այնչափ յանդուգներ չէին գանուեր, որոնք լիրը երեսով եւ ապականած արուիւ քրիստոնէութեան հաւատալիքները մերժելնուն եւ անոր կրօնութիւններն ոտքի տակ առնելնուն վրայ պարծենային։ Բայց որովհետեւ շատերը վախնալով որ չըլլայ թէ չհանդուրժող համարուին, իրենք իրենցմէ կը նուաստանան եւ չեն համարձակիր ձայն հանելու, եւ կամ՝ որ չարագոյն է, վատասրտութեամբ հաւանութիւն կու տան. անոր համար ան ամբարիշտներն ալ չափէ դուրս դլուխ կը վերցընեն։ Բայց վայ անոնց՝ որոնք Աստուծոյ նկատմամբ ամենեւին հոգ չեն ունենար, եթէ Աստուած ալ օր մը իրենց նկատմամբ հոգ չունենալու ըլլայ։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Կրօն։

Պատուաւոր մարդը կրօն չի փոխեր։

Կան սկզբունքներ՝ որոնք զգեստի նորաձեւութեան պէս, քիչ ժամանակուան մէջ աշխարհքիս մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը կը տարածուին։ Ան գլխոյն ճակատը գրածս, թէ պատուաւոր մարդը կրօն չի փոխեր, նոյն տեսակ սկզբունքներէն մէկն է։ Բողոքականները, հերձուածողները, տեսակ մը ուղղափառները, ասիկա միշտ բերաննին կը պտըտցընեն։ Առանկ ալ տեսակ մը ընկերական խօսակցութեանց մէջ վիճաբանութիւններու եւ կրօնական լուրերու վերջին յանդերը միշտ ասով կը լմընան. մինչեւ կը գտնուին ուղղափառներուն մէջ ասանկ անունը կրելու բոլորովին անարժան անձինք, որոնք՝ նախապաշարեալ չերեւալու համար՝ նոյն լեզուն կը բանեցընեն, երբ ուրիշ մը իրենց առջեւը կը պատմէ թէ մէկը բողոքականութենէ կամ հերձուածողութենէ ուղղափառ ճշմարտութեան դարձեր է։ Այսու ամենայնիւ նոյն խօսքը, որչափ ալ շատերուն բերանը պտըտի, ի վերայ այսր ամենայնի այն մտօք՝ որով հասարակօրէն կը հասկըցուի, խիստ մեծ մոլորութիւն մըն է։

Կուզե՞ս համոզուիլ։ Եթէ ճշմարիտ է ընդհանրապէս թէ պատուաւոր մարդը կրօն չի փոխեր, պէտք է որ աշխարհքիս ամէն կողմն ու ամէն երկիրներու մէջ ալ ճշմարիտ ըլլայ։ Ճշմարտութիւնը՝ միջօրէականներուն կամ բեւեռականը բարձրութեան փոխուելովը՝ չի փոխուիր։ Ուրեմն պատուաւոր Ճենացին՝ պէտք չէ թողուլ իր Կոնֆուկիոսի կրօնքը, պատուաւոր Հնդիկը՝ պէտք չէ իր Բուդդային զատուիլ, պատուաւոր Հրեան՝ պէտք է միշտ մերժէ ու հայհոյէ զՅիսուս Քրիստոս, եւ այսպէս դնա. ամէն կռապաշտներն ու ամէն հեթանոսները՝ որոնք ամենապարշելի աւելորդապաշտութեանց վիհին մէջ թաղուած են, պէտք չեն եւ ոչ քայլ մը իրենց

մոլորութենեն հեռանալ։ Եւ ինչու չէ՝ թէ որ ճշմարիտ է թէ պօհօ-ա-որ ժողովը կրօն չէ՛ֆ-ֆէր, ա՛ս ամէն հետեւութիւններն ալ չեն կրնար ուրացուիլ։

Բայց ասկից՝ Ցիսուս Քրիստոս յոլորովին փուճ տեղը առաքելութիւնը հաստատած կ՛ըլլայ։ Գ-ոյե՛ֆ, լսա՛ւ իր աշակերտներուն, ե՛ւ ո-րվէ-ոյ-ոյե՛ֆ ո՛ւր ո-պիէր-ո-ն, որ պահեն ինչ որ ես ձեզի պատուիրեցի։ Աշակերտները պէտք էին անմիջապէս պատասխան տալ. Տէր, ինչ վախճանի համար զմեզ կը խաբես. չե՞ս գիտեր որ երբեք չենք կրնար պատուաւորներուն մօտենալ, ինչու որ անոնք կրօն չեն փոխեր։ Թողութիւն չնորհէ մեզի, ա՛ս բանիս մէջ քեզի չենք կրնար ծառայել։ Բայց որովհետեւ առաքեալը՝ առանց ա՛ս պատասխանը տալու՝ առաքելութեան գացին, զամէնքն ալ առանց խնայելու պէտք ենք գատապարտել։ Անոնցմէ երբը պէտք ենք գատապարտել Ս. Պետրոսի յաջորդները, որոնք ամէն դարերու մէջ իրենց առաքեալները խրկեցին հեթանոս ազգերուն կրօնը փոխելու. պէտք ենք գատապարտել Եկեղեցւոյ ամենէն մեծ սուրբերը, որոնք այնչափ եռանդեամբ եռեւ ինկան ա՛ս փոփոխութիւնը յառաջ տանելու. պէտք ենք գատապարտել բոլոր մարտիրոսները, որոնք իրենց արեամբն այն անխոհեմ փոփոխութիւնը հաստատուն պահեցին։ Հարկ կ՛ըլլար մինչեւ (կը զարհուրիմ ըսելու) գատապարտել Ցիսուս Քրիստոս ալ, որ աշխարհք գալով եւ Հրեից ժողովրդեան մէջ մտնելով, հին օրէնքին տեղը նոր օրէնքը դրաւ, օրինակին տեղ՝ ճշմարտութիւնը, մեծ եւ ծանր փոփոխութիւններով։ Բայց թէ որ վերը յիշուած սկիզբը ճշմարիտ է, ա՛ս հետեւութիւնն ալ չկրնար ուրացուիլ։

Սակայն իրօք ստոյգ է թէ այն սկիզբն ամենատուտ է։ Ինչու որ մարդուս միտքը ստեղծուած է՝ ճշմարտութեան յաբելու համար, ինչպէս աչքն ալ բարւոյն մէջ հանդչելու համար, եւ ուր որ զանիկա կը գտնէ, հարկ է որ ընդգրկէ։ Իսկ երբ որ կրօնական ճշմարտութեան կու գանք, ա՛ս պարտքն աւելի կը մեծնայ, որովհետեւ կրօնական ճշմարտութիւնը ոչ միայն ա՛ս աշխարհքիս մէջ մարդուս կատարելութիւնն է, այլ նաեւ իր ապագայ երջանկութեան միակ միջոցն է. եւ չէ թէ միայն ստեղծուածներուն բարիքը կը դիտէ, այլ գլխաւորաբար Ընբարչին փառքը։ Ուրեմն երբ որ Աստուած ճշմարտութիւնը մարդուն կը ցուցընէ, մարդ թէ որ զանիկա չընդգրկէր, ա՛մենածանր նախատինք կը հասցընէ Աստուծոյ, եւ իր անձին ամենածանր չնաս կու տայ։ Իր անձին չնաս կու տայ, ինչու որ ճանչցած ճշմարտութիւնը չընդգրկելով՝ իր վերջին վախճանէն կը հրաժարի. նախատինք կը հասցընէ Աստուծոյ, որովհետեւ՝ ինչպէս կ՛ըսեն պատուհաններն արեւին դէմ գոցելով, չուզեր զԱստուած փառաւորել, որն որ անսահման գիջումի կ՛ընէ ինք զինքն անոր յայտնելով։

Եւ թէպէտ նոյն խօսքը՝ թէ պարտաւոր մարդը կրօն չէ փոխեր, մինակ անոնց վրայ առնուի, որոնք քրիստոնէական աղանդ մը կը դաւանին, սակայն ասով ալ ազատ չ'ըլլար հոս դատապարտուած անօրէնութենէն։ Ինչու որ քրիստոնէական ըլլալնուն վրայ պարծող այնչափ ընկերութիւններուն մէջէն, կարելի՛ է՝ որ մէկէն աւելին ճշմարիտ ըլլայ։ Ոչ երբեք։ Եթէ ճշմարտութիւնը չի կրնար երկու հակասական առաջարկութիւններու մէջ, երկու իրարու հակառակ աղանդներու մէջ, միևնոյն ատեն մերժող վարդապետութեանց մէջ գտնուիլ, հարկ է ըսել թէ ամէնն ալ ճշմարիտ չեն կրնար ըլլալ։ Եթէ միայն ան է ճշմարտութիւնը՝ զորն որ Յիսուս յայտնած է, եւ Յիսուս մէկ յայտնութիւն միայն ըրած է, ուրեմն մինակ անիկա ճշմարտութիւնն ունի, որն որ աս յայտնութիւնն ընդունած է։ Եւ հոս դարձեալ յարմար կու գայ վերը յիշած պատճառնիս, թէ երբ որ մէկը ճշմարտութեան ուր գտնուիլը ճանչնալու բախտը կ'ունենայ, պարտաւոր է զանիկա ընդդրկել։

Գիտես ուր առթի մէջ միայն կը ստուգուի թէ պարտաւոր մարդը կրօն չէ փոխեր։ Երբ որ ուղղափառի (կաթողիկէականի) մը վրայ է խօսքը. ինչու որ իր կողմն այնչափ բազմաթիւ պատճառներ եւ վկայութիւններ ունի, որ կրօնը փոխելէն յառաջ՝ բանաւորութենէն պէտք է հրաժարիլ։ Միայն ուղղափառ (կաթողիկէ) Եկեղեցին այնպիսի լուսաւորութեամբ կը փայլէ, որ անկարելի է թէ անմիջապէս չճանչցուի՝ աղբիւր ամենայն ճշմարտութեան ըլլալը։ Ինք միայն ունի այն վարդապետութեան կատարեալ միութիւնը, զորն որ Յիսուս Քրիստոս իրրեւ պատկ մը շնորհեց իր եկեղեցւոյն. ինք միայն իրեն հիմն ունի այն վէմը՝ որուն վրայ Յիսուս Քրիստոս ուզեց իր եկեղեցին շինել. ինք միայն ունի այն լիուլի արբութիւնը՝ զորն որ իրեն իրրեւ օժիտ ձգեց իր առաքելական փեսան. ինք միայն ունի հրաշքներու եւ անոնց հետ կապուած շնորհքներու արտաքոյ կարգի ձիրքը. ինք միայն տեսաւ որ բոլոր երկրիս իշխանութիւնները իրեն դէմ գրգռեցան, առանց կարող ըլլալու զինքը ջնջել. ինք միայն տեսաւ իր ծոցէն ելլող հերետիկոսութիւններուն եռեւէ եւ տեւ իր ոտքին տակ իյնալն ու ջախջախուիլը. ինք միայն հանդարտութեամբ նաւարկելով այն ամէն մրրիկներուն մէջ, զորոնք իրեն դէմ յարուցին մարդկան կիրքերը՝ դիւաց կատաղութեան հետ միացած, եւ արտաքին թշնամիները՝ ներքին մտնիչներուն հետ միաբանած, ոչ աւազուտի վրայ խրեցաւ եւ ոչ ալ նաւակոծ եղաւ։ Միայն ուղղափառ կրօնն այս ամէն եւ ուրիշ անթիւ անհամար թէ մարդկային եւ թէ աստուածային պատճառներ իր կողմն ունենալով, իր ծոցը պտնուողը՝ իրաւցընէ առանց ճշմարտութիւնն յայտնապէս ուրանալու՝ չի կրնար կրօնը փոխել։

Բայց քողոքականի կամ անպղխականի մը համար նոյնը զրուցելը՝ մարդկային երեւակայութեան մէջ ինկած մոլորութիւններուն ամենէն սլլանդակն է։ Ասոնք դեռ երէկ ծնած են, եւ իրենց սկիզբը կ'առնուն երկրիս ամենէն անարգ եւ ամենէն ամպարիշտ մարդիկներէն։ Սպանութեամբ եւ արիւնհեղութեամբ երկիրներ եւ հետեւողներ ստացած են։ Ծնած օրերնէն այնչափ աղանդներու բաժնուած են, որչափ որ իրենց մէջ գլուխ կար, եւ ամէն օր իրենց մէջ նոր բաժանումնքներ կը տեսնուին։ Ջունին աւանդութիւն՝ որ երթայ հասնի մինչեւ աստուածային հիմնադիրը Ցիսուս Քրիստոս, չունին հրաշքներ՝ որ իրենց վարդապետութիւնը հաստատէ, չունին հոգեւոր ձիրքեր ու շնորհքներ՝ որ զանիկա լուսաւորեն. եկեղեցի մը չեն կազմեր, վասն զի չունին հաւատոյ միութիւն, կրօնական ընկերութիւն մը չեն կազուցաներ, վասն զի չունին անսխալ հեղինակութիւն մը՝ որ իրենց տարակոյսները լուծէ. եթէ այսօրուան հաւատքնին պիտեն, չեն գիտեր թէ վաղը ինչ նոր հաւատք պիտ'որ ունենան։ Արդ այսպիսի վիճակի մէջ գտնուելով, կրնա՞ն ըսել թէ պատասխար ճշդիւ կրօն չեփեխեր. ասոր ո՞վ կրնայ տանիլ։ Եւ եթէ ճշմարտութեան լոյսն ալ իր պայծառ ու յստակ ճառագայթներովնէ իրենց միտքը ծագելու ըլլայ, պէտք չէ՞ որ ընդունին։ Եւ ուղղափառ մը՝ նախապաշարեալ չերեւալու համար, կրնա՞յ իրենց այսպիսի սլլանդակութիւն մը շնորհել։

Բարեբախտութեամբ կան ճշմարտութիւններ, զորոնք աշխարհքիս իմաստակութիւնները՝ թէեւ կարող ըլլան մթընցընել, երբեք չեն կրնար ջնջել։ Անոնցմէ մէկն է ասճշմարտութիւնն ալ։ Ինչու որ յայտնի ծանուցուած է թէ բողոքականութեան գարձող ուղղափառ մը՝ երբեք համեստ ու զգաստ մէկը գտնուած չէ. ասոր ներհակ բողոքականութենէ մեզի եկողներուն համեստութեան վրայ ոչ ոք տարակուսած է։ Ասոր այնչափ պայծառ եւ հոչակաւոր օրինակներ ունինք, որ չեն կրնար ուրացուիլ։ Ինչպիսի մարդիկ են Տեսանդիա, Աքիլլէ, Պոնսոնէ, Կասացցի եւ ուրիշ ասոնց նմանները։ Այնպիսի մարդիկնե՞ր են, որ աւելի մաքուր, աւելի կատարեալ, աւելի սուրբ կեանք անցընելու համար բողոքական եղած ըլլան։ Ո՛չ իրենք ասոր կը հաւատան եւ ո՛չ մենք, երբ իրենց կեանքն անանկ գարշելի է, որ քիչ մը համեստութիւն ունեցող բողոքականներն իսկ իրենցմէ կը զզուին։

Ասոր հակառակ ան բողոքականները՝ որոնք աս վերջին աւեններս կրօններնին փոխեցին եւ ուղղափառութեան դարձան, մինչ իրենց համեստ մարդիկ ըլլալու համբաւը կորսընցուցին։ Բոլորովին հակառակը։ Ռուսանդակ Եւրոպա իրենց վրայ զարմացաւ, եւ բողոքականներն իսկ՝ որ անոնց վրայ սրտի ցաւով կը նայէին, չկրցան երբեք զանոնք արհամարհելի ցուցընել. ինչու որ իրենց առաքինութիւնները զիրենք ամէն

զըպարտուԹիւններէն կը պաշտպանեն։ Ասոնց մէջ սեռանք Գերմանիայի իշխաններ ու իշխանուհիներ, որոնք ամէն տեսակ առաքինուԹիւններու հայելի եղան։ Տեսանք Անդղիայի ազնուականներ՝ որոնք իրենց հաւատքովը, եղբայրսիրուԹեամբն ու ամէն տեսակ բարի օրինակներովը՝ աղքատաց նեցուկ եւ նոյն իսկ բողոքականներուն շինուԹիւն եղան իրենց երկիրներուն մէջ։ Օքսֆըրդի համալսարանին եւ ըստ մասին նաեւ Քեմպրիճինին՝ ամենէն խորունկ վարդապետները, ամենէն բարձր ճարտարախօսները, ամենէն բարեկեաց պաշտօնեաներն ուղղափառ եկեղեցին դարձան, եւ բոլոր Եւրոպա իրենց դարձին անկեղծուԹիւնն իմացաւ, տեսնելով որ իրենցմէ շատերը պարտաւորեցան նաեւ իրենց երկրաւոր շահերը Թողուլ եւ անոնցմէ հրաժարիլ։

Եւ տարակոյս աս եղանակաւ կրօն փոխողին առաքինուԹիւնները այնպէս յայտնի ու պայծառ են, որ ամենուն զարմանալի կ'երեւան։ Ուղղափառ եկեղեցւոյ դուռը դարձող բողոքականը կը յաղԹէ ամօԹոյ, որն որ դէխաւորաբար ազնուական, բարեկիրԹ ու մանաւանդ դիտնական անձանց վրայ շատ մեծ ազդեցուԹիւն ունի, որովհետեւ հարկ կ'ըլլայ խոստովանիլ Թէ մինչեւ ան ատեն մոլորուԹեան մէջ ապրած է. կը հպատակի այնպիսի մէկ իշխանուԹեան՝ զորն որ խանձարուրէն սկսած՝ հակառակորդ ճանչնալու վարժած էր. կը պարտաւորի յաղԹել շահախնդրուԹեան, մերձաւորներուն, բարեկամներուն ու ազգականներուն շատ անգամ իր դիմացը հանած դժուարուԹիւններուն. կը պարտաւորի ոտքի տակ առնել այն արգելքները՝ որ կը ծագին անցեալ կեանց սովորուԹիւններէն, որոնք գրեթէ երկրորդ բնուԹիւն եղած կ'ըլլան։ Ա՛ս ամէն բան ընելու համար՝ այնչափ մտաց բարձրուԹիւն, այնչափ արտի մեծուԹիւն, ճշմարտուԹեան այնպիսի անկեղծ սէր կը պահանջուի, որոնց վրայ իրաւամբ կը զարմանան ամէն խելք հասցընել կրցողները։ Ա՛ս ատանկ ըլլալով, ո՞վ չիտեսներ Թէ որչափ անիրաւուԹիւն կ'ընեն Պոսուաոր մարդը ։րօն չէ՞ըէր ըսողները։

Սոյպ է՝ ոմանք նոյն խօսքն ըսած ատեննին՝ գուցէ նոյնին բովանդակ չարուԹիւնը չեն հասկընար, կրնայ ալ ըլլալ որ երբեմն ցաւակցուԹեան հոգւով մ'ըսած ըլլան. բայց նաեւ ասիկա պէտք չէ ընել, որովհետեւ սիրոյ եւ ճշմարտուԹեան միաս կը հասցընէ։ Եթէ կ'ուզես ցաւակից ըլլալ ան ողորմելիներուն՝ որ առանց իրենց յանցանքին մոլորուԹեան մէջ ծնած են եւ դժբախտուԹեամբ անոր մէջ կը Թաղուին. եղիր ցաւակից, եւ այս ցաւակցուԹեանդ մէջ ընդհակառակն ուրախ եղիր Աստուծոյ, որ առանց քու արդեանցդ՝ զքեզ նոյնպիսի դժբախտուԹենէ պահած է։ Աւելի յառաջ գնա. յանձնէ զանոնք ամենայն եռանդեամբ՝ ողորմուԹեանց Հօրը եւ Ցխտուսին՝ որն որ աշխարհք եկող ամէն մարդիկները

կը լուսաւորէ, որպէս զի իրենց՝ ճշմարտութիւնը ճանչնալու առաջնորդէ, եւ զօրութիւն տայ նոյնն ընդդրկելու։ Եւ եթէ քու ճշմարիտ կրօնիդ վրայ բաւական գիտութիւն ու ընկերացդ հոգւոյն փրկութեան համար բաւական եռանդ ունիս, ջանա ամենայն կերպով զիրենք լուսաւորելու։ Ոչ է ուղղափառի մը արժանի եղող ճշմարիտ ցաւակցութիւնը։ Բայց իրենց սիրտ տալ որ մոլորութեան մէջ ձնան, աս պատճառանքով թէ պոպոաոաոր ֆարդը կրօն չէփ-խէր, չէ թէ միայն ցաւակցութիւն չէ, հապա անգթութիւն. ինչու որ ասիկա բարոյն ճամբէն գուրս կը հանէ, եւ չարին մէջ անշարժ կը պահէ, եւ միշտ կը հաստատէ անկարգութեանց ամենէն չարագոյնը, որ է կրօնական անտարբերութիւն։

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Կրօն։

Ա. Կրօնն ազէկ է ժողովրդեան համար. — Բ. Կանանց համար, որոնք կրօնական յուզմանց կարօտութիւն ունին։

Կրօնի վրայ ընդհանրապէս ամէն կողմ տարածուած սկզբունքները դեռ չլմընցան. վասն զի անոր դէմ շատերուն ունեցածատելութեամբն անթիւ անհամար այսպիսի սկզբունքներ հնարուած են։ Ամպարիշտք տեսնելով որ կրօնը բոլորովին ջնջելու անկարող են, ամէն ջանքն ի գործ կը դնեն գոնե իրենք զիրենք անկից ազատ հրատարակելու, կրօնը խիւղերու եւ շղաշատեռներու տակ քշելով։ Կրօնը, կ'ըսեն, ժողովրդեան համար ազէկ է, որն որ հարկաւորութիւն ունի սանձուելու, որպէս զի ոճրագործութեան մէջ չկնայ եւ կերպ մը բարոյականութիւն ունենայ։ Ազէկ է նաեւ, եթէ կ'ուզես, կանանց համար, որոնց հարկաւոր են կրօնական յուզմունք։ Բայց արանց համար .... ինտելեկտուալ դարուն մէջ ..... ժամանակիս եւ քաղաքակրթութեան ըսած յառաջադիմութիւնը ճանչնալ մըն է։ Տեսնենք թէ ատոնք են աս խօսքերը։

Ա. Կրօնը ժողովրդեան համար ազէկ է. աս խօսքով կ'ուզեն ըսել թէ ինչ ժողովրդեան համար ազէկ է. իսկ հանճարով, կրթութեամբ, աստիճանով, իմաստութեամբ հասարակ ժողովրդէն վեր ըլլողներուն չկարծեմ։ Բայց չնորհք ըրէ. կրօնը ճշմարիտ, թէ չինծու բան է։ Ան երկուքին մէջ ուրիշ բան չկայ. կամ պարտք մը կայ գԱստուածութիւնը ճանչնալու, պաշտամանց եւ հպատակութեան գործքերով զինքը պատուելու եւ փառաւորելու, կամ չկայ. եւ աս երկրորդն անկից կրնայ յառաջ գալ, վասն զի կամ Աստուած չկայ, եւ կամ եթէ կայ ալ նէ՝ մեր մեծարանքն ու գործքերը հոգ չ'ըներ։ Ան երկուքին մէկն անժխտելի է։ Արդ թէ որ

առաջին մասը ճշմարիտ է, ինչու՞ համար հասարակ ժողովրդէն վեր ըլլալը պարտաւոր պիտի չըլլայ կրօնի պաշտօնն Աստուծոյ մատուցանելու։ Պահանջ թէ՝ անիկա աւելի եւս պարտական է, որովհետեւ աւելի կարողութիւն ընդունած է Աստուծմէ զինքը ճանչնալու, լաւագոյն կրթութիւն, ընտրեալագոյն վիճակ եւ այն ամէն պարգեւները՝ որոնցմով հասարակ ժողովրդէն վեր կը գտնուի, ուստի եւ մեծագոյն ապերախտութիւն կ'ընէ, եթէ չճանչնար այն աղբիւրը՝ որմէ նոյն բարիքները բխած են. մեծագոյն ամպարշտութիւն կը գործէ, որովհետեւ աւելի բացայայտ ճանչնալով ըրած յանցանքին չարութիւնը, անոր մէջ կամաւ կը թաղուի, եւ չիկրնար ինք զինքն արդարացընել տգիտութիւն պատճառելով, ինչպէս ժողովրդեան մէջէն անկիրթ եւ բիրտ անձինք կրնան ընել։ Իսկ եթէ կրօնը շինծու բան կը համարուի, զորն որ Աստուած ո՛չ հոգ կ'ընէ եւ ո՛չ կ'ընդունի, ան ատեն ինչու՞ ժողովրդեան համար ազէտ պէտ'որ ըլլայ։ Ուրեմն ժողովուրդը՝ ճշմարտութեան իրաւունք պիտ'որ չունենայ։ Կրնա՞յ իրրեւ հաւատալիք անոր առջեւը դրուիլ շինծու եղջերուաքաղ բաներն ու ստութիւնները, վասն զի անկից շահ մը կ'ելլէ։ Ա՞ս է սէրը՝ զորն որ խեղճ ժողովրդեան ունին, որ զինքը դոմէլի պէս կ'ուզեն խաբել, վասն զի իրենց սեպհական օգուտն այնպէս կը պահանջէ։ Խել մը ատեն է՝ որ կը ճանչցուի թէ ինչ յարգ ունին ոմանք ժողովրդեան վրայ, եւ ինչ սիրով զինքը կը սիրեն ատոնք՝ որոնք կը կեղծեն թէ աղեղորով գութ եւ անչափ փոյթ ու ջանք ունենան խզելու անոր շղթաները՝ որոնցմով զինքը կապած են (կ'ըսեն) բռնաւորները, տիրապետաները ու բարբարոսները. բայց իրենք ամենեւին չեն քաշուիր նոյն ժողովուրդն աւելորդապաշտութեան, կռապաշտութեան եւ մոլորութեան շղթաներով կապելէն, երբ իրենց օգուտն անանկ կը պահանջէ։ Ո՜հ, կեղծաւորներ. եւ մինչեւ ցե՞րբ ճշմարիտ ժողովուրդն աչքը պիտի չբանայ ձեր վրայ։

Բայց կրօնի ընդհանուր պարտաւորութիւնն այնպէս բան չէ, որ այնպիսիներուն հետ վիճաբանութեան նիւթ ըլլայ։ Ա՛ս մեր դարէն յառաջ վաթսուն դարի չափ անցած գացած են։ Բոլոր նոյն դարերուն մէջ աշխարհքիս վրայ եղած են նաեւ այնպիսի անձինք, որոնք գլուխ եւ սիրտ ունէին։ Թո՛ղ ա՛ս մեր դարը բոլոր դարերուն մէջ ամենէն երջանիկին ըլլայ, թո՛ղ ամէն դարերուն մարգարիտը, ամենապայծառ գոհարը, մանաւանդ թէ արեւն ըլլայ, բոլոր անցած դարերուն յաղթէ, զամէնն ալ նսեմացընէ. այսու ամենայնիւ աշխարհքիս մէջ մինչեւ հիմայ մնացած ամէն տեսակ յիշատակարաններէն կը տեսնենք, թէ բոլոր անցած գացած ազգերը սաղերու կարգը չեն կրնար դրուիլ։ Արդ՝ ամէն ատեն, մինչեւ ամենէն բարբարոս ազգերուն մէջ, միշտ մեծարոյ եղած է աստուածութեան պաշտօնը. թէեւ դնենք որ ոմանք մոլորած

են նոյն աստուածութեան յատկութիւններուն վրայ, եւ կամ ան պաշտամանց գործքերուն վրայ՝ որոնցմով նոյն աստուածութիւնը պատուել կը կարծէին։ Իսկ քրիստոնէութեան ունեցած փաստերն ու պատճառները այնչափ եւ այնպիսի են եւ այնպէս շքեղ ու հաստատուն, որ ինչպէս գիտուններըկ'ըսեն՝ նախ պէտք է մարդ բանաւորութենէն հրաժարիլ, որպէս զի եղբէն կարենայ քրիստոնէութիւնն ուրանալ։ Ա ա սանկ ըլլալով, ինչ նշանակութիւն կ'ունենայ այն խօսքը թէ կրօնն ազէկ է ժողովրդեան համար։

Ասիկա՝ ուրիշ բառերով կրնայ աստանկ թարգմանուիլ, թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է Աստուծոյ առջեւ աժ պարիշտ չերեւալու. իսկ մէկալնոնք՝ որ ժողովուրդ չեն, ուզած աստենին կրնան աստուածութիւնը թշնամանել։ Թէ արարածները կրնան զԱրարիչն ուրանալ, որդիք՝ կրնան իրենց հայրն անպատուել, փրկուածները կրնան զՓրկիչը չճանչնալ, ինչու որ ժողովուրդ չեն։

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է անասուններուն կարգը չանցնելու, որոնք իրենց դժբախտութեամբը զԱստուած չճանչնալով, չեն կրնար զինքը պատուել. ուր որ ժողովուրդ չըլլողները կրնան ուզելով ու կամքով այնպէս ըլլալ՝ ինչպէս են անասուններն իրենց բնութեամբը. եւ ինչպէս որ անասուններն աչուընին մտուբէն չեն վերցներ, ասանկ ալ անոնք կրնան միշտ աչուընին աս երկրիս վրայ բեւեռել, եւ երբեք դէպ ի երկինք չվերցընել, ուսկից իրենց ամէն բարիքները կու գան։

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտական է իր վերջին վախճանին հասնելու, որ է՝ գերագոյն երջանկութիւնը. իսկ ասոր հակառակ ժողովուրդ չեղողը կրնայ երկրիս վրայ անխելքի պէս վարուիլ, առանց մտածելու թէ ինչ բանի համար աշխարհք եկած է, եւ ինչ նպատակի դիմելու է։

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտաւոր է փախչիլ այն յաւիտենական չարիքներէն, որոնցմով՝ ինչպէս նոյն իսկ բանաւորութիւնն ու ամէն տեսակ անթիւ փաստերը կը ցուցընեն, ի հարկէ պիտի պատժուին զաստուածութիւնը չպատուողները. եւ ասոր ներհակ ժողովուրդ չեղողը կրնայ ինքզինքը բախտին թողուլ եւ յաւիտենական պատժոց ծովին մէջ նետուիլ, զորն որ խելագար մ'ալ չ'ըներ։

Թէ մինակ ժողովուրդը պարտաւոր է Աստուծոյ երախտապէտ ըլլալու, իրմէ շնորհք խնդրելու, վտանգները հեռացընելու, Աստուծմէ օգնութիւն ընդունելու. ասոր ներհակ ժողովուրդ չեղողը կրնայ անտարբեր ըլլալ Աստուծոյ իրեն ըրած որ եւ իցէ շնորհքին, կրնայ ծաղրել Աստուծոյ ամենակարողութեան ըրած օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը։

Թէ մինակ ժողովուրդը մեղք գործելու դժբախտութիւնն ունի, ուստի նաեւ միայն ինք պարտական է Ա-

տուծոյ առջեւը խոնարհելու, թողութիւն խնդրելու եւ ողորմութիւն գտնելու. իսկ ժողովուրդ չեղողը միշտ անարատ վարք ունենալով, եւ ոչ գիտէ թէ հարկաւորութիւն ունենայ Աստուծոյ աթոռին առջեւը խոնարհելու եւ իրմէ ողորմութիւն խնդրելու:

Ա՛ս եւ ասոր նման ուրիշ շատ բաներ կը նշանակէ այն պեղեցիկ խօսքը՝ թէ կրօնը ժողովրդեան համար ոչխն ոչէկ է: Ասոր համար նոյն խօսքը սահպ բերանը պատրաստողը պէտք է որ անոր իմաստը հասկընայ, եւ եռքը եթէ սիրտը կը քաշէ, ընդունի ադ խօսքն իր բոլոր նշանակութեամբը: Իսկ եթէ նոյն մեկնութիւնը բարեբախտութեամբ իրեն ալ քիչ մը շափէ դուրս յանդգնական երեւալու ըլլայ, ան աստեն թո՛ղ լինուլի անսա ճշմարտութեան:

Սորպ է որ կրօնն աղէկ է ժողովրդեան, եւ ո՛րչափ, ո՛րչափ աղէկ: Աղէկ է ժողովրդեան, ինչու որ ժողովուրդը կազմուած է այնպիսի մարդիկներէ, որոնք Աստուծոյ ստեղծուածներն են՝ երկնային հայրենեաց սահմանուած, եւ հարկաւորութիւն ունին կրօնի՝ որն որ հոն հասնելու միակ միջոցն է: Աղէկ է ժողովրդեան համար, վասն զի ժողովուրդը կիրքեր ունի, որոնց պէտք է յաղթէ, եւ ասս կիրքերը չեն յաղթուիր, բայց եթէ կրօնին զօրաւոր միջոցներովը: Աղէկ է ժողովրդեան համար, վասն զի իր վիճակին հետ կապուած վիշտերը պիտի կրէ. շատ անգամ հացը կը պակսի, շատ անգամ զգեստը, շատ անգամ բնակարանը, շատ անգամ յոգնած ու աշխատած կ'ըլլայ. ուստի եւ հարկաւորութիւն կ'ունենայ ապագային յուսովը ներկային վրայ մխիթարուելու, եւ երկինք նայելով՝ երկիրս մոռնալու: Աղէկ է կրօնը ժողովրդեան համար, վասն զի ժողովուրդն է, որ համբերութեամբ պիտի կրէ տառապանքները, թշնամանքները, իր տուտ բարեկամներուն ու պաշտպաններուն հարստահարութիւնները, որոնք իր չարակրութիւնը կը փորձեն:

Աղէկ է ասս ամէն բաներուն համար, եւ տուպիւ ո՛րչափ աղէկ: Երանի՛ թէ ասս բարիքն իրմէ յափշտակելու համար ամէն ջանք ի գործ չդնէին տեսակ մը անօրէն մարդիկ, որոնք մէկ կողմանէ ժողովրդեան բարեկամ կը ձեւանան, եւ մէկալ կողմանէ իր ճշմարիտ մատնիչներն են: Երանի՛ թէ ճանչնային անդամ մը որ իրենց շահն ալ ասիկա կը պահանջէ, թէ որ արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնն իրենց վրայ ազդեցութիւն չեն ըներ: Բայց ասս ամէն բան իմանալէնետքը, լաւ է գիտնալ որ կրօնը նաեւ ժողովուրդ չեղողներուն ալ հարկաւոր է, մանաւանդ թէ աւելի եւս անոնց հարկաւոր է: Վասն զի բայց անկից՝ որ աստնց վախճանն ալ ժողովրդեան վախճանին հետ նոյն է, եւ աստնք ալ մի եւ նոյն միջոցներով միայն կրնան այն վախճանին հասնիլ, որոնցմով պէտք է որ հասնի ժողովուրդը. կան նաեւ հազարումէկ ուրիշ առիթ-

ղական պատճառները, որ կը ցուցընեն թէ ժողովուրդ չեղող-
ներն աւելի հարկաւորութիւն ունին կրօնի: Ասոնք պէտք է
որ չափաւորեն մնապարծութիւնը, որն որ գրեթէ միշտ գի-
տութեան հետ մէկտեղ կ'երթայ. պէտք է որ սանձեն հպար-
տութիւնը, որն որ աւելի դիւրաւ կը մտնէ պալատներու՝ քան
թէ խրճիթներու մէջ. պէտք է որ նուաճեն ագահութիւնը,
որն որ աւելի կը տարածի ուր աւելի նիւթ կը գտնէ. պէտք
է որ ամէն բաներէն աւելի սանձեն ցանկութիւնը, որն որ աւելի
կը զրգռուի ուր աւելի է դատարկութիւնը, աւելի ախնիւ է
ճաշը, աւելի առատ են ըմպելիքները, աւելի գուարթ է ըն-
կերութիւնը, աւելի փառաւոր են կաքաւները, թատրները,
ուրախութիւններն ու աշխարհասիրութիւնները: Ասոնք ա-
մէնքն ալ աւելի հարկաւորութիւն ունին կրօնի, ինչու որ
հասարակօրէն իրենց փորձութիւններն աւելի սաստիկ են,
անկումներն աւելի յաճախ, յանցանքներն աւելի ծանր՝ քան
թէ աղքատ ժողովրդեան: Ասոր համար եթէ կրօնը ժողո-
վըրդեան հարկաւոր կը համարին, շատ աղէկ կ'ընեն. բայց
թող համոզուին որ իրենց ալ քիչ մը կրօն հարկաւոր է,
եւ ամօթ չհամարին կրօնը ժողովրդեան հետ գոնէ կէսուա-
կէս բաժնելու:

Բ. կրօնն աղէկ է կանանց համար: Հոս ալ շատ յար-
մար կու գան վերի խորհրդածութիւնները: Եթէ կրօնը ճշմա-
րիտ է, ամենուն համար ալ է. եթէ պարտաւորիչ է, ոչ ոք
կրնայ անկից ազատ ըլլալ. իսկ եթէ ճշմարիտ չէ, ան ատեն
աղէկ չէ ո՛չ կանանց եւ ո՛չ արանց համար. ինչու որ չինծու
բանն ու խաբէութիւնն ամենեւին մէկու մը համար ալ ա-
ղէկ չէ:

Բայց ես հոստեղս հարցմունք մը կ'ընեմ անոնց՝ որոնք
զկրօնը կանանց քով կը քշեն: Ինչո՞ւ կրօնը միայն կանանց
համար աղէկ պիտ'որ ըլլայ: Անոնք կրօնական յուզմունքնե-
րու հարկաւորութիւն ունին, պատասխան կու տան, որովհե-
տեւ աւելի փափուկ ու դորովալիր սիրտ ունենալնուն համար,
առանց եղանակաւ մը անոր ափոփութիւն տալու՝ չեն կրնար
ապրիլ: Ուրեմն դուն՝ որ այր ես, այս գեղեցիկ ձիրքը պիտ'որ
ունենաս, որ սիրտդ Աստուծոյ համար բոլորովին անշարժ ըլ-
լայ: Աստուգիւ ես քեզի ասոր համար արտանց չնորհաւորու-
թիւն մը չէի կրնար ընել:

Բայց ահաւասիկ աս նիւթիս մէջ ճշմարտութիւնն աս
է: կանայք կրօնի հարկաւորութիւն ունին, չէ թէ միայն ան
ընդհանուր պատճառներուն համար, որոնց համար ամէն
գոյութիւն, կեանք, իմացականութիւն ունեցողներն Աստու-
ծոյ դիմելու կը պարտաւորին. հապա նաեւ անոր համար որ
իրենց վիճակին նայելով՝ ուրիշ մասնաւոր պատճառներ ալ
կան: Բնական տկարութիւնն ու մեղկութիւնը կնոջ մը աւելի
սաստիկ կերպով զգալի կ'ընէ աստուածային օգնութեան կա-

բօտուԹիւնը, եւ զինքն Աստուծոյ հետ աւելի եւս կը կապէ։ Իր վրայ աւելի զօրաւոր ըլլալով գուԹը՝ քան Թէ մնաՃուԹիւնը, կը հեռեւի որ կրօնը նաեւ զգալի եղանակաւ ցանկալի ըլլայ իր սրտին, որն որ եԹէ բոլորովին ապականած եւ եղծեալ չէ, ուրիշ կերպ չիկրնար վարուիլ. բայց ամենէն աւելի՝ աստուածային նախախնամուԹեան մէկ քաղցր տեսչուԹիւնն է, որ կանայք աւելի հարկաւորուԹիւն ունին կրօնի։

Աստուած բնուԹեան ձեռքովն երկու ազնուական պաշտօնի սահմանած է զկինը։ Նախ իր զաւակը կենաց առաջին տարիները սնուցանելու եւ մեծցընելու ամենադժուարին ու երկարատեւ պաշտօնին, որ նկատումամբ անոր հոգւաբարձուԹիւնը մարդ կրնայ երեւակայել, բայց չիկրնար խօսքով բացատրել. երկրորդ՝ զաւակին բնական ուսուցիչն ու կրԹիչն ըլլալու, եւ առաքինուԹիւններու եւ կրօնի սերմն անոր անմեղ սրտին մէջ տնկելու պաշտօնին։ Ա՛ս մեծ պաշտօնը դիւրինցընելու համար՝ աստուածային նախախնամուԹիւնն իրեն աւելի փափուկ, աւելի գորովալիր սիրտ մը տուած է, որպէս զի աւելի դիւրաւ ա՛ս գործքերուն զբաղի եւ աւելի հաստատուԹեամբ յառաջ տանի։ Երբ որ կինն իր սիրտն ա՛նոնցմէ՝ բարեպաշտական կրԹուԹիւններու եւ Աստուծոյ վրայ կը դարձընէ, բնական է որ նաեւ ա՛ս նկատումամբ աւելի գորովով վարուի եւ աւելի զգալի եղանակաւ զԱստուած սիրէ, որով եւ աւելի եւս եռանդ ունենայ ա՛ն ամէն բաներուն՝ որոնցմով Աստուած կը փառաւորուի։ Ուստի եւ ստոյգ է որ կինը մասնաւոր հարկաւորուԹիւն մը ունի կրօնի։

Ա՛նոր համար ալ մեծ տոկում կ՛ունենանք երբ որ կը տեսնենք Թէ կին մը ամպարիշտներուն խմբին մէջ խառնուելով, աստուածային ու բարեպաշտական բաները կը ծաղրէ։ Կին մը ա՛ս անարգուԹեան հասնելու համար՝ հարկ է որ չէ Թէ միայն Աստուծոյ երկիւղը, յարգուԹիւնն ու սէրը բոլորովին կորսընցուցած ըլլայ, զորն որ ընելու համար արուեստ կարգի բառնուԹիւն բանեցընելու է իր անձին դէմ, հապա նաեւ հարկ է որ մէկ դի ձգած ըլլայ ամէն ամօԹխածուԹիւնը՝ որն որ իր սեռին պատիւն է. փոխած ըլլայ իր բնաւորուԹիւնն ու իր սիրտը, խղճմտանքի խայԹերն արհամարհէ, եւ ոտքի տակ առնէ այն ամենէն մաքուր զգածումները՝ զորոնք նոյն իսկ բնուԹիւնն իրեն կ՛ազդէ։ ԹէպԹէ որ օձ մը չէ եւ Թունաւորէ, մեզի տոկում կը պատճառէ, բայց չէ Թէ զարմանք, ինչու որ ասիկա իր բնաւորուԹեան համաձայն է։ Իսկ եԹէ մէկը նոյն բաներն աղաւնոյ վրայ տեսնելու ըլլայ, տոկալէն զատ՝ արուեստ կարգի զարմանք մ՛ալ կ՛ունենայ, որովհետեւ աղաւնոյն բնուԹեան եղծում կը նշմարէ։ Ասիկա այնչափ ճշմարիտ է, որ Բրուտոն՝ որուն նման տոկալի հայհոյիչ մը շատ դարերէ վեր երեւցած չէ, իմանալով ԹէԹ քանի մը կանայք միեւնոյն ա՛ն աստիճանի խոր անդունդը գլորած էին, որ

անկրօն ըլլալնուն վրայ կը պարծէին, իր մէկ անօրէն լրագրոյն մէջ հրապարակաւ իրենց ազդեցութիւն կ'ընէր, որ աս բանէն ետ քաշուին, որովհետեւ նոյն իսկ ամենէն անպիտան մարդիկ ալ աստր վրայ կը նեղանային ու զզուում կը զգային։ Արդ ամենաստոյգ է որ կրօնը բարի է, մանաւանդ թէ ամենաբարի է կանանց համար։

Բայց ասկէց ինչ կը հետեւի։ Մինթէ աստր համար արք իրաւո՞ւնք կ'ունենան իրենք զիրենք կրօնէ ազատ ընելու։ Բոլորովին աստր հակառակը։ Ինչպէս կնոջ վրայ գորովը կը տիրէ, այսպէս արանց վրայ ալ մտածութիւնն աւելի պէտք է տիրել։ Ուստի թէ որ կինն իր գորովէն շարժելով՝ աւելի քաղցրութեամբ մը կրօնի կը դիմէ, այրն ալ մտքին համոզմանէն շարժելով՝ աւելի զօրութեամբ պէտք է անոր դիմել, եթէ այնպիսիներէն չէ, որոնք թէ սրտի եւ թէ մտաց կողմանէ կանանցմէ տկար կը գտնուին։

Բաց ասկից՝ այրն ալ մէկ նկատմամբ կնոջմէ աւելի հարկաւորութիւն ունի կրօնին։ Կրօնը կապ մըն է, որով մարդս վրկարար կերպով կը կապուի. արդ ո՞վ աւելի կապի հարկաւորութիւն ունի, բայց եթէ անիկայ՝ որն որ բնականօրէն աւելի անառանձ է։ Եթէ ճշմարիտ է որ այրը կանանցմէ աւելի քիչ կը զսպուի մարդկային շարժառիթներով, ինչպէս են՝ բնական տկարութիւնը, ամօթխածութիւնը, պատկառանքը, երկիւղը. ասկից ո՞վ չիտեներ որ աւելի եւս հարկաւորութիւն ունի կրօնական շարժառիթներու։ Ասոնց վրայ աւելցուր նաեւ, որ այրն ընտանեաց վրայ գլխաւոր իշխանութիւն ունեցողն է, ընկերական գործքերուն վարչութիւնն իր ձեռքն է, աշխարհքը կառավարողն ինքն է, ուստի աստր համար ալ աւելի եւս Աստուծոյ օգնութեան ու մեծագոյն լուսաւորութեան կը կարօտի, եւ շատ անգամ ալ իր անկարգութեանց համար թողութիւն խնդրելու հարկաւորութիւն կ'ունենայ։

Այս ամենայն պէտք էին այսպէս համարիլ գոնէ անոնք՝ որոնք չեն կարծեր թէ ամէն բան դիպուածով կ'ըլլայ, եւ չեն հաւատար թէ առանց ապագայ նպատակի մը՝ միայն աս աշխարհքիս համար ստեղծուած են։ Եթէ Աստուծոյ, հոգւոյն, հանդերձեալ կենաց, յաւիտենականութեան վրայ բոլոր պիտացածնիս ու սորվածնիս չինծու համարուելու ըլլայ, ան ատեն արք իրաւունք ունին կրօնի փոյթ չտանելու։ Եւ կանանց մինակ աս կը մնայ որ չնախանձին արանց վրայ, երբ անոնք ան աստիճանի կը հասնին, որ դաշտի կովերուն ու եզերուն եւ անասուններու գազաններուն հաւասարապատիւ ըլլալնուն վրայ կը պարծին։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

Ուղղափառութիւն:

Ա. Կրօնն՝ ընկերութեան արտաքին ընթացքին մէջ խառնուելու չէ: — Բ. Խոհեմութիւնը կը պահանջէ որ ճիշդ միջինը պահուի, չափաւորութիւն ունեցուի. պէտք չէ անհաղորդական կամ մերժող ըլլալ:

Վերը այնչափ տեսակ կրօններ շարեցինք, որ ա՛լ բաւական կ'երեւար, այսու ամենայնիւ եթէ աշխարհ.քին վրայ պատահածներն աչքէ անցընելու ըլլանք, ուրիշ տեսակ մ'ալ կը գտնենք, որուն վրայ լռութիւն պահել կարելի չէ: Եւ ասիկա է այն ուղղափառութիւնը՝ որն որ քիչ ժամանակէ վեր հնաբուսած է, եւ այնպիսի բարի բնաւորութիւն ունի, որ կը հանդուրժէ այն ամէն բանի, ինչ որ իրմէ կ'ուզուի որ հանդուրժէ: Պարկեշտ է եւ աչք կը դոցէ, խաղաղասէր է եւ լեզուն կը բռնէ, խոնարհ է եւ չի հրամայեր, խոհեմ է եւ քաշուած կ'ապրի. խղճմտանքները չի խռովեր, ոգիները չի յուզեր, ուրիշներուն բոլոր ուզածին կը զիջանի. իր գործողութիւնն աւանդատան մէջ եւ ընտանեաց ներքին կողմերն ամփոփելով՝ ընկերութեան արտաքին ընթացքին խառնուիլ չ'ուզեր: Ասիկա ան նորաձեւ ուղղափառութիւնն է, որն որ գլխաւորաբար ընդունելութիւն գտած է լուսաւորեալ անձանց մէջ, ինչպէս են երեսփոխանները, պաշտօնեաները, պաշտօնատէրները, քաղաքագէտները, եւ ասոնցմէ կը տարածի նաեւ անոնց վրայ՝ որոնք առաջիններուն ճրագը կը յարդարեն եւ թերթակալը կը կրեն: Եթէ հարցընես թէ ինչպիսի հիմնի վրայ հաստատուած է աս նոր կրօնը. պատասխան կու տամ, թէ երկու վարդապետական սկզբունքներու վրայ, որոնց ամէն մէկն ինք իրմէ մեմէկ ցուցում կ'արժէ: Մէյ մը՝ որ կրօնը երկնաւոր բաներու կը զբաղի եւ մարդկային գործքերու չի խառնուիր: Մէյ մ'ալ՝ որ խոհեմութիւնն ամէն բանի մէջ ճիշդ միջինը կ'ուզէ, եւ պէտք չէ չափէն աւելի անհաղորդական կամ մերժող ըլլալ՝ իր սեպհական կարծեաց կապուելով: Ա՛ս նեցուկներուն վրայ յեցած՝ շուտ շուտ յառաջ կ'երթայ, եւ արդեօք մը չի վախնար: Բայց կրնա՞նք կարծել որ աս սկզբունքները նաեւ Աստուծոյ ընդունելի ըլլան: Հիմայ կը տեսնենք:

Ա. Կրօնն ընկերութեան արտաքին ընթացքին խառնուելու չէ: Ա՛ս առաջարկութիւնը մէկ կողմանէ կրնար ազէկ մտքով հասկըցուիլ. բայց սասկ ընդհանրապէս առնուելով՝ ինչպէս որ բառերը կը ցուցընեն, բոլորովին սուտ է: Թէ կրօնն ընկերութեան արտաքին ընթացքին խառնուելու չէ, այսինքն թէ ինք իրմէ քաղաքական բաները կարգադրելու չէ, ասիկա յայտնի է: Կրօնը ո՛չ (քաղաքական) օրէնք կու տայ, ո՛չ զօրաժողով կ'ընէ, ո՛չ ելեւմուտքը կը կարգադրէ, ո՛չ պաշտօ-

նատէրներ կ'անուանէ, ուչ դրամատեղաններ ու ակըմբանոց-ներ կը կանգնէ, ուչ պատերազմ ու խաղաղութիւն կ'ընէ. ասիկա ինք իրմէ յայտնի է: Բայց թէ աս ամէն բաներուն մէջ կրօնն իր առաքինութիւններովն ու կանոններովը պէտք չէ մտնել, ասիկայ աուտ եւ ամենատուտ է: Ի՞նչ է կրօնը: Մեր առ Աստուած ունեցած ամէն պարտաւորութիւններուն բովանդակութիւնը, հաւաքումը. որմէ յայտնի է որ չէ թէ միայն աղօթքը, պատարագը, խորհուրդներն ու աստուածպաշտութեան կրթութիւններ կը բովանդակէ, հապա նաեւ գլխաւորաբար՝ արդարութիւն, համեստութիւն եւ այն ամենայն առաքինութիւնները՝ որոնցմով Աստուծոյ կատարեալ պաշտօն կ'ընծայուի: Ուրեմն կրօնն ինչպէս ընկերութեան արտաքին ընթացքին մէջ խառնուելու չէ: Կրնայ արդեօք ընկերութիւնը յառաջ երթալ առանց արդարութեան, համեստութեան, հաւատարմութեան եւ առանց Աստուծոյ յաւիտենական օրէնքներուն: Ան ատեն աուտպիւ չէ թէ մարդիկներու ընկերութիւն, հապա գազաններու որջ կամ անասուններու փարախ մը կը կազմուի:

Բայց նոյն առաջարկութեան այլանդակութիւնն աւելի եւս կ'երեւայ, եթէ քանի մը նիւթերու միտ դնենք, որոնց մէջէն առաւելապէս կ'ուզեն կրօնը հեռացընել: Ամենէն յառաջ կ'ուզեն կրօնը մերժել քաղաքականութեան մէջէն: Եթէ ոմանց ըսածին ականջ դնես, երբ որ հայրենեաց օգտին վրայ խօսք կ'ըլլայ եւ կամ այլեւայլ ազգերու փոփոխ յարաբերութեանց վրայ, ան ատեն կրօնն ամենեւին գործ չունի: Բայց շնորհ.ք ըսե. միթէ ընկերութիւններն ալ առանձնականց պէս՝ արդարութիւնը պահելու, եւ աստ զԱստուածութիւնը պատուելու պարտաւորութիւն չունի՞ն: Գեղեցիկ բան կ'ըլլար, եթէ գողութիւնները, յափշտակութիւնները, մարդասպանութիւնները, անկրօնութիւնը յանցանք ըլլային՝ առանձնականներէն ու թեթեւ նիւթերու մէջ գործուած աաեն, եւ մէյմէկ առաքինութիւն համարուելու ըլլային, ազգերէ ու ծանրակշիռ նիւթերու մէջ գործուած ժամանակ: Ցայտնի է ուրեմն որ կրօնը դեպանագիտութեան մէջ ալ մտնելու է, ազգաց յարաբերութեանց վրայ ալ հսկելու է, եւ հոն աւելի եւս աչուըները բանալու է, ուր աւելի ծանր անիրաւութիւններ կրնան պատահիլ եւ կամ ուր աւելի դժուարին կ'ըլլայ անոնց ճարը հոգալը:

Երկիր մը հաստատուիլ կրցող կառավարութեան զանազան կերպերը կրօնի վերաբերելու բաներ չեն: Ասիկա աոյպ է՝ եթէ բանն ի վերացեալն մտածենք. ինչու որ կրնայ դեպք պատահիլ, որ իրաւցընէ իշխանութիւնն ու իրաւունքը, գուցէ նաեւ օգուտն ու պատշաճողութիւնը, եւ եթէ կ'ուզես՝ նաեւ հարկաւորութիւնը, պահանջեն որ նոյն փոփոխութիւններն ու նորոգութիւնները ըլլան: Բայց կարելի չէ՞

նաեւ՝ որ այնպիսի փոփոխութիւններ ալ ըլլան, որոնք արդէն հաստատուած իրաւունքներուն վնաս հասցընեն։ Եւ եթէ ասանկ դէպք պատահի, պէտք չէ՞ որ կրօնը իրեն իրենց անուամբը կոչելով, դողութիւնը՝ դողութիւն անուանէ, կամ պէ՞տք է՝ որ դադրի արդարութեան պահապանն ըլլալէն։ Բայց ասկից՝ եթէ ատ փոփոխութիւնները քաղաքական կերպարանքէն զատ, նաեւ Եկեղեցւոյ օրէնքներն ու սահմանադրութիւնը փոխելու ըլլան, եւ հաւատոյ կամ բարուց ծանր վնաս մ'ալ հասցընելու ըլլան, ան ատե՞ն ալ կրօնը բերան պիտի չբանայ։

Կրօնին առաւելապէս սպառնալից կերպարանք մը կը ցուցընեն հասարակօրէն հիմակուան նորաձեւ օրէնսդիրները։ Այսու ամենայնիւ ո՛ր արդեօք պէտք է կրօնն աւելի մօտ ըլլալ, քան թէ օրէնսդիրներուն քով։ Օրէնքներն այնչափ կարօտութիւն ունին արդարութեան եւ համեստութեան եւ կրօնի չափովը չափելու, որ եթէ յայտնապէս ատոնց հակառակ ըլլան, եւ ոչ օրէնքի զօրութիւն կ'ունենան։ Ա՛ս բանս նոյն իսկ հեթանոսներն ալ բնութեան լուսովն այնպէս աղէկ իմացած էին, որ ամէնքն ալ օրէնսդիրներուն խորհրդատու կամ ազդիչ կը դնէին զԱստուածութիւնը։ Ինչո՞ւ ուրեմն ճշմարիտ կրօնն օրէնսդիրներուն պիտի չցուցընէ իր արդարութեան ու ճշմարտութեան ու սիրոյ կանոնները, թէ՛ իրենց եւ թէ՛ հասարակաց բարւոյն ապահովութեան համար։ Ով որ կը համարի թէ կրնայ առանց կրօնի օրէնք տալ, կը ցուցընէ թէ աւելի բռնաւոր է՝ քան թէ իշխան, եւ կրօնն իրեն խորհրդակից առնուլ չուզելը՝ մեծ կասկած կու տայ թէ աւելի իր շահը կամ կիրքը կը փնտռէ։ Ա՛ս ալ մէկդի ձգենք, օրէնքները կրնան՝ օրէնսդրին տգիտութեամբը կամ չարութեամբը՝ արդարութեան վնաս հասցընող եւ կամ նոյն իսկ կրօնի հակառակ բան ըլլալ. ան ատեն ո՛վ պէտք է ձայնը բարձրացընել եւ արդար բողոք ընել, եթէ ոչ անիկայ՝ որն որ Աստուծմէ տրուած է մարդկան դերապոյն առաջնորդն ըլլալու համար։

Դատաւորներն ալ կը կարծեն երբեմն թէ օրինաց խօսքերը բաւական են, եւ կրօնի հարկաւորութիւն չունին, բայց ո՞վ իրենցմէ աւելի կարօտութիւն ունի կրօնի։ Աշխարհքիս ո՞ր կողմը կը գտնուին այնպիսի օրէնքներ՝ որ ամբաւ դէպքեր դատաւորներուն խոհեմութեան, չափաւորութեան ու խղճմտանքին չթողուն։ Արդ եթէ ատոնց արտին մէջ կրօնն աղէկ հատատուած չէ, ինչպէս կրնան դէմ կենալ ոսկւոյ, բարեկամութեան, կրից, երկիւղի հրապուրանքներուն, եւ խեղճ մարդկութեան այնչափ ապականեալ բերմանց։

Կրօնը՝ մեր օրերը համալսարաններուն մէջէն ալ կը հալածուի. վասն զի կը կարծուի թէ գիտութիւնն անոր հարկաւորութիւն չունենայ։ Ա՛յսու ամենայնիւ գիտութիւն մը

կայ, որ առանց կրօնի օգնութեան՝ կարող ըլլայ ապահովութեամբ յառաջանալ։ Եթէ բնական գիտութեանց մէջէն բժշկականութեան փորձառական մասը դուրս հանես, մնացած ամէն գիտութիւններն ալ կրօնէն կեանք կ'ընդունին։ Եւ ասիկայ կ'ըսենք առանց յիշելու թէ այն փափուկ պաշտօնն իսկ՝ որ մարդիկներուն երկրորդ, այսինքն՝ մտաւորական կեանք կու տայ, ամենայն եղանակաւ կը պահանջէ որ ուսուցիչները խորունկ կրօնասիրութիւն ունենան. ապա թէ ոչ՝ գիտութեան առողջարար դեղը՝ մոլորութիւններու թոյնի կը փոխուի։

Նոյն իսկ գինուորութիւնը՝ որն որ մէկէն այնպէս կը կարծուի թէ կրօնի հետ այնչափ գործք չունենայ, բարձրաձայն նոյնը կը խնդրէ։ Ինչու որ ինչ են զօրաց խումբերը՝ առանց ներքին կրօնական հոգւոյ։ Գաղանային այնչափ զօրութիւն մը, որ աւելի միտեալ է անկարգութիւն յարուցանելու, նոյնը պաշտպանելու եւ աճեցընելու, քան թէ ընկերութեան ապահովութիւն մը ըլլալու։

Մէկ խօսքով՝ կրօնին գործքը չէ ո՛չ օրէնք դնել, ո՛չ դատաւորներ կարգել, ո՛չ գինուորներուն հրաման տալ եւ ո՛չ ուրիշ ինչ եւ իցէ պարզապէս քաղաքական գործքի մը խառնուիլ. այլ իր գործքն է ամէն հաստատուած բանին հոգին ըլլալ։ Կրօնը պէտք է որ ամէն մարդուն իր առանձնական վարուց ընթացքը սահմանէ, մինչեւ խղճմտանքին ներքին խորութեան մէջ մտնելով եւ ամէն արտաքին բաներն ալ կառավարելով։ Կրօնը պէտք է որ ընտանեաց խորքը թափանցելով, կարգաւորէ ամուսնացելոց փոխադարձ յարաբերութիւնը, ծնողաց՝ իրենց որդւոց հետ, եւ տերանց՝ իրենց ծառայից հետ, նոյնպէս առանց ալ՝ անոնց հետ, ունեցած յարաբերութիւնը։ Կրօնը պէտք է որ հրապարակաւ երեւայ վաճառանոցներու, խանութներու, գործատուններու մէջ. պէտք է որ պտըտի հրապարակները, վաճառատեղիները, ակըմբանոցները. պէտք է որ գեղացիներու, քաղաքացիներու, գինուորներու հետ ըլլայ. պէտք է որ երեսփոխաններու, դատաւորներու, օրէնսդիրներու ամէնուն ելլէ. պէտք է որ թափանցէ պաշտօնեաներու, դեսպաններու դահլիճները, եւ ինքնակալներու եւ թագաւորներու քովը գտնուի։ Պէտք է որ մարդուն ամէն գործողութիւնները՝ կրօնին սկզբունքներուն վրայ ձեւուած ըլլան, անոր պատուիրաններով կարգաւորուած, անոր արդելքներով սանձուած, անոր խոստմունքներով զօրացած։ Կրօնն է՝ որով ամէն պարտաւորութիւնները ճիշդ կը պահուին, իրաւունքները կը պահպանուին, եւ այնպիսի ամուր հաստատութեամբ, որ մինչեւ վերջին շունչը կրնան տեւել։ Եւ այս ամենայն ասանկ ըլլալու է՝ չէ թէ միայն բացասաբար, այսինքն՝ կրօնի դէմ բան մը չընելով, որն որ երբեք օրինաւոր չէ, այլ նաեւ դրականա-

պէս, այսինքն՝ ամէն գործողութիւնները կրօնի պատուիրաններուն համաձայն կատարելով։

Ասիկա յայտնապէս յառաջ կու գայ այն պերապոյն տէրութենէն, զորն որ Ցիսուս Քրիստոս՝ կրօնի հիմնադիրն ամէն մարդիկներուն վրայ ունի, թէ մեծ եղեր են եւ թէ պզտիկ, թէ ազնուական եւ թէ քաղաքացի, թէ պիտուն եւ թէ տգէտ, թէ հպատակ եւ թէ իշխան. յառաջ կու գայ իր պատուիրաններէն, զորոնք ամենուն հաւասարապէս տուած է՝ առանց մէկն ազատ ընելու. յառաջ կու գայ այն անհրաժեշտ հարկաւորութենէն՝ զորն որ ունինք արդարութեան եւ ճշմարտութեան պաշտօնը միշտ Աստուծոյ ընծայելու. յառաջ կու գայ իր դրած արգելքներուն մշանջենաւորութենէն, որով կ'արգելէ որ երբեք իր կամաց դէմ չգործենք։ Ի՞նչ հիման վրայ ուրեմն կը հաստատեն թէ կրօնը հրապարակական բաներու մէջ պէտք չէ մտնել։

Բաց ասկից՝ որպէս զի կրօնն ընկերութեան արտաքին կառավարութեան մէջ չխառնուի, հարկ է աս երկու բաներէն մէկն ընդունիլ. կամ որ մարդս հրապարակական գործք մը կատարած ժամանակ՝ խղճմտանքը մէկ դի ձգէ, եւ կամ միեւնոյն ատեն երկու խղճմտանք ունենայ։ Պէտք է որ մէկ դի ձգէ իր խղճմտանքը, ինչու որ եթէ զանիկա մէկտեղ կրելու ըլլայ, ենթադրելով որ իր առանձնական կենաց մէջ կրօնը պարտաւորիչ կը համարի, ի հարկէ նոյն խղճմտանքը հրապարակական գործքերուն մէջ ալ միշտ միեւնոյն եղանակաւ իր վրայ պիտի ազդէ՝ ինչպէս առանձնական կենաց մէջ։ Օրինակի համար, ով որ իրրեւ առանձնական մարդ՝ կը համարի թէ չկրնար հինդ ֆրանգ գողնալ կամ զանմեղը ծեծել, երբեք չկրնար համարիլ թէ միլիոն մը գողնալը կամ զանմեղը մեռցընել տալը թոյլ տրուած ըլլայ։ Կամ միեւնոյն ատեն երկու խղճմտանք պէտք է ունենալ, մէկը՝ որպէս զի կարող ըլլայ մէկ եղանակաւ իր անձնական, առանձնական ու տնային գործքերը կարգադրել. իսկ մէկալը՝ որպէս զի կարող ըլլայ ուրիշ եղանակաւ մը կատարել քաղաքական, հրապարակական եւ քաղաքագիտական գործողութիւնները։

Ասիկա իրաւցընէ աքանչելի գիւտ մը կ'ըլլար. այսու ամենայնիւ աս ալ չտեսնուած բան չէ հիմակուան քաղաքական քաջութիւններով լեցուած ժամանակիս մէջ։ Տեսած ենք անուանի մարդիկ՝ որոնք ջերմեռանդական գիրքեր եւ եռանդուն աղօթքներ կը գրէին, եւ ետքն ալ գրիչնին կը բանեցընէին քահանաներու եւ կարդինալներու դէմ գրելու։ Տեսած ենք տէրութեան պաշտօնեաներ եւ կառավարութեան մարդիկ՝ որ եռանդեամբ Ս. Պատարագի կ'երթային, եւ ետքը պաշտօնարաններին մուտքնուն պէս՝ աւելի եւս եռանդեամբ՝ եպիսկոպոսներն ու կրօնաւորները չարչարելու կը զբաղէին։ Տեսած ենք մեծանուն դեսպանապետներ, որոնք նախընթաց

իրիկունը Ս. Եկեղեցւոյ անժխտելի իրաւունքներուն դէմ կը վիճէին, եւ հետեւեալ առաւօտուն բարի օրինակ տալով մը Սրբութեան կը մերձենային: Տեսած ենք մարդիկ՝ որոնք երդմամբ կը հաստատէին թէ քահանայապետին չափ ուղղափառ են, այսու ամենայնիւ ամենէն տոկալի նզովքներն ալ կ'արհամարհէին իրենց սեղանակապուտ յափշտակութիւններովը: Կը տեսանենք եւ կը լսենք ամէն օր ասոնցմէ շատերը, որոնք իրենց խօսքին նայելով՝ Աստուծոյ ընորհօքը գիտեն եւ կը ճանչնան կրօնի նկատմամբ ունեցած պարտքերնին, բայց որովհետեւ գիտեն նաեւ քաղաքականութեան ունեցած պարտքերնին ալ, անոր համար կը պաշտպանեն թէ գայթակղական բան մըն է զՍրբազան քահանայապետը՝ սերութեան մը գլուխ, եւ սրբոյն Պետրոսի յաջորդը՝ թագաւորական գահի վրայ տեսնելը: Նոյն իսկ աս խօսքերս գրած տեղս ձեռքս գրքոյկ մը հասաւ, որուն մէջ հեղինակը հազար ու մէկ խօսքերով իր ուղղափառ ըլլալը հաստատելէն եւ մեծամեծ պովեստներով Առաքելական Աթոռը մինչեւ երկինք բարձրացընելէն ետքը, կը զրուցէ թէ քահանայապետն ալ, եպիսկոպոսներն ալ, բոլոր կղերն ալ ո՛չ արդարութիւն կը ճանչնան եւ ո՛չ պարտքերնին, որովհետեւ Իտալիայի սուրբ յեղափոխութեան պաշտպանութիւն չեն ըներ:

Այսպիսի կրօնէն՝ ուրիշ օգուտ մ'ալ կ'ելլէ, որն որ այնչափ աւելի պատուական է, որչափ մինչեւ հիմայ անծանօթ էր, ասկէ՝ իրարու հետ միաբանել այնպիսի իրեր, որոնք իրարու բոլորովին հակառակ կը համարուէին. այսինքն՝ զԱստուած գոհ ընել, առանց սատանային աչքէն այնչափ ելլելու. խղճմտանքը հանդարտեցընել, եւ միանգամայն կիրքերուն ալ ոժգոհութիւն չպատճառել. քահանաներու եւ կրօնաւորներու օգնութիւնն ընդունիլ, եւ քահանաներն ու կրօնաւորները հալածել. ուղղափառներէն գովեստ լսել, եւ ուղղափառ չեղողներէն չանարգուիլ: Հիմակուան ժամանակը, որ թագաւորութիւններ եւ իշխանութիւններ իրարու հետ ձուլելու դար է, ասկէ գիտեն անգին բան մըն է: Մեղք որ ասոնց բաղադրութիւններուն մէջ այնպիսի մեռած մը կը գտնուի, որն որ ուրիշ մեռածներու հետ ամենեւին չիմիանար: Մեղք որ Ցիսուս Քրիստոս ըսած է, թէ Ով որ էրէն հետ չէ, էրէն հակառակ է. ով որ էրէն հետ չհաւաքէր, նա ցրուէ. եւ Ոչ ոք կրնայ երկու տէրանց ծառայել: Բայց ասիկայ իրենց մոռացելու բանն է. գուցէ ինչպէս որ եղանակը գտած են համոզուելու թէ կրօնը հրապարակական գործքերու մէջ խառնուելու չէ. նոյնպէս նաեւ կերպ մը գտած են զՑիսուս Քրիստոս ալ համոզելու, որ ինք իրենց բաներուն մէջ խառնուելու չէ: Ո՛վ գիտէ:

Բայց դուն, ընթերցողդ, մինչեւ հիմայ ըսուածներէն ասանկակշիռ հետեւութիւնը հանէ, թէ որչափ կը սխալին

անունք, որունք կը զլուցեն թէ Եկեղեցական ամենէն պէտ էն փաղաքան բաներս մէջ խօսելն. եւ թէ ինչպէս բոլոր ըսածնին՝ իրենց խօսքին երկդիմի ըլլալէն յառաջ կու գայ: Ալան զի եթէ անով կ'ուզեն ասմիայն նշանակել՝ թէ եկեղեցական մը պէտք չէ դաշինքներու, տուրեւառներու, առկըմբանոցներու, դրամատեղաններու, աշխարհական հոգերու, աշխարհքն աւրելու եւ նորէն շինելու եռեւէ խնալ, շատ ընորհակալ կ'ըլլայինք իրենց ազդարարութեան, եւ միայն կ'աղաչէինք այդպիսի նախանձայոյզներուն որ Եկեղեցւոյ Թողուն նոյն հոգացողութիւնը, որն որ բանը հաւանականապոյնս իրենցմէ աղէկ կը հասկընայ: Ա՛ռ առաւելն գոնէ հարկաւոր ազատութիւնը Թողուն եպիսկոպոսներուն, որ կարող ըլլան Եկեղեցւոյ կանոնները պահել տալ. չպաշտպանեն քանի մը խռովայոյզ քահանաներու, ձեռք չբռնեն քանի մը յիմարեալ կրօնաւորներու, իրենց անպատեհ գործողութիւններուն մէջ: Բայց թէ որ կ'ուզեն ըսել թէ եկեղեցականներուն չ'իյնար հրապարակական գործքերու մէջ մտնել ուրիշ եղանակներով, ասիկա բացարձակապէս կը մերժենք: Եկեղեցականը կրնայ ամէն քաղաքական խնդիրներուն վրայ զբաղիլ, իբրեւ դիտութիւն մը, ինչպէս որ ուրիշ ով որ ըլլայ՝ կը զբաղի, եւ գուցէ անոնցմէ աւելի աղէկ՝ իր ունեցած սրբազան դիտութեանց պատճառաւ: Ազատ սահմանադրութիւններով կառավարուած երկիրներուն մէջ՝ եկեղեցականն ալ ունի այն իրաւունքը, զորն որ ամէն մարդ կը վայելէ, որովհետեւ քահանայ ըլլալովը՝ քաղաքացի ըլլալէն չիդադրիր, ինչպէս ոմանք կը կարծեն: Եկեղեցականը պէտք է խօսի՝ իբրեւ բարոյականութեան պահապան. եւ մինչեւ ցայսօր երբեք տարակուսի տակ ձգուած չէ, որ Եկեղեցւոյ իյնայ վճիռ տալը թէ երբ եւ ինչպէս բարոյականութիւնը կ'եղծանի կամ չ'եղծանիր: Եկեղեցականը պէտք է խօսի. ինչու որ քաղաքական խնդիրները, օրէնքներու առարկաները, եւ քրիստոնէական ընկերութեան հրապարակական տեսչութիւնը՝ անբաւ յարաբերութիւններ ունին բարուց, հաւատոյ, խորհրդոց եւ Եկեղեցւոյ հետ:

Չէ թէ միայն կրնայ, այլ նաեւ պարտական է եկեղեցականը շատ դէպքերու մէջ խօսելու եւ բարձրաձայն խօսելու, որպէս զի աստուածային իրաւունքները պաշտպանելու եւ հաւատացեալ ժողովուրդը մոլորութեան հրապոյրներէն պահպանելու պարտքը կատարէ, զորն որ Յիսուս Քրիստոս իր վրայ դրած է: Պէտք է որ խօսին քահանաները եւ աւելի բարձր խօսին եպիսկոպոսները՝ իբրեւ յաջորդք առաքելոց, որոնք Հրեից ժողովրդականոցին ձերերուն առջեւը կ'ըսէին թէ Չինչ ինչպէս լսեր: Գիտեմ որ զիրենք լռեցընելու համար աղաղակները բաւական չեղած ժամանակ, իրենց դէմ սպառնալիքներ, բռնութիւններ, աքսորներ, բանտարկութիւններ եւ սուրեր ի գործ պիտի դրուին. բայց ասս ալ գիտեմ որ քահանայութիւնն

ասով ալ երբեք պիտի չլռե։ Ցորչափ որ մէկ ձայն մ՚ալ կը մնայ, եւ ան ձայնը երբեք պիտի չմարի,) նոյն ձայնը պիտի խօսի թէ Ցիսուսի Քրիստոսի պատուոյն եւ թէ քրիստոնեայ ժողովըրդեան պաշտպանութեան համար, եւ իր խօսքերովը պիտի դատապարտէ անիրաւ օրէնքները, ինքնակամ պործողութիւնները, օրինազանցութիւնները, եղծմունքները, հարստահարութիւնները, Եկեղեցւոյ ձեռքէն եղող յափշտակութիւնները, Մաքքիավելլիի քաղաքականութիւնը, եւ բոլոր չէ թէ միայն առանձնական՝ այլ նաեւ հրապարակական անօրէնութիւնները։ Եթէ աշխարհքիս խելքը չհասնիր թէ ինչպիսի աստուածային հաստատութիւն մըն է ան Եկեղեցին, որ այնչափ դարերու եւ այնչափ կրից միջէն անցնելով, միշտ անարատ կը պահէ եւ կը քարոզէ արդարութեան յաւիտենական օրէնքները, եւ չանթահար կ՚ընէ մոլորութիւնները, թող իր անխելքութեան մէջ մնայ. բայց Ցիսուս Քրիստոս ատոր համար իր Եկեղեցին ոչ կը փոխէ եւ ոչ կը թողու որ ոչարանայ. եւ ով որ զանիկա իր ազատութեան եւ փրկութեան չիպօրծաձեր, անով իր ամօթին ու դատապարտութիւնը պիտ՚որ դանէ։

Բ. Ան մեր խօսած նոր ուղղափառութեան երկրորդ նեցուկը խել մը սկզբունքներու վրայ կը կայանայ, որոնք զանազան կերպով յառաջ կը բերուին. խոհեմաբի՜ն կ՚ո՜չք.... ճիշդ դիմին.... բառերը ընդհանրա՜ բ ..... անհաղորդական կամ դժոխք պէտ չէ ըլլալ։ Ասոնք ամէնն ալ՛մէյ մէկ դաղանիք են, որոնցմով ոմանց կրօնը ժայռերու մէջէն կ՚անցնի ու երբեք կողմ մը չիզարնուիր։ Արդ, ով ընթերցող, ես ամենեւին դժուարութիւն չունիմ քեզի հետ համաձայնելու թէ խոհեմութիւնը մեծապէս հարկաւոր է աշխարհքիս, ինչու որ առանց ատոր՝ նաեւ ամենատուրը տեսչութիւններն ու դիտաւորութիւնները ալ օգուտ չեն ըներ. բայց դուն ալ չես կրնար ուրանալ Ցիսուսի Քրիստոսի սորվեցուցածը, թէ մարմնական, անասնական, սատանայական խոհեմութիւն մ՚ալ կրնայ ըլլալ։

Բաց ասկից՝ կը յուսամ նաեւ որ ան նախատինքը չես ըներ Եկեղեցւոյ, որ համարիս թէ անխորհուրդ վարուի, պատուասիրութեամբ գործէ, ունայն պահանջմունքներ ընէ, խելքին եկածին պէս շինէ ու աւրէ, եւ իր որոշումներուն մէջ կամակորութեամբ յամառի։ Եկեղեցւոյ հարիւրաւոր հաստատութիւնները՝ որոնց դէմ կ՚ելլեն ամպարիշտները, ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ այն աստուածային խոհեմութեան գործքը, որով Եկեղեցին համաձայնեցաւ, եթէ ատանկ կ՚ուզես խօսիլ, ժողովրդոց եւ ազգաց բերման, զանազան տեղն ու զանազան պարագայից մէջ։ Անհատական քանի մը օրինակ։ Հիւսիսային բարբարոս ազգերուն՝ Հռոմայեցւոց պետութեան վրայ ըրած արշաւանքներէն եղաք, արդէն քրիստոնէութեան դարձած ամէն ազգերուն բաղձանքն ան էր, որ Եկեղեցին իրենց

վրայ նաեւ աշխարհական կառավարութիւն ընել, վասն զի ինք միայն զօրութիւն ունէր զիրենք իր պաշտպանութեան վահանովն իրենց վայրենի սէրերուն ձեռքէն պահպանելու. եւ եկեղեցին հաւանեցաւ որ իրենք եռւէ իյնան եւ հիմնեն հիմակուան պետութիւններն ու քաղաքակրթութիւնը: Ետքէն նոյն ազգերուն մէջ ասպետական հոգի մը ու զժուարին գործերու ձեռք զարնելու բաղձանք մը արթնցաւ. եւ Եկեղեցին ըստ մասին նոյն հոգւոյն տեղի տալով, զանիկա սրբացուց՝ սուրբ գործերու վրայ դարձընելով, ուսոի եւ ասկից յառաջ եկան զինուորական կարդերը, խաչակիրները, ոկարապոյն սեւին պաշտպանութիւնն ու պատիւը: Աշխարհք ժիմարական եւ ցնորական ճամբորդութիւններու մէջ արուսաքոյ կարգի պատահարներ կը փնտռէր. եւ Եկեղեցին ըստ մասին զիջանելով, նոյն բաղձանքը սրբացուց, իրենց առջեւը դնելով որ սուրբ գերեզմանին, Լորեդոյի Ասուածամօր, Կալիսիայի Ս. Յակոբոյ եւ ուրիշ սոնց նման տեղեր ուխտագնացութիւն ընեն: Ետքէն Ս. Փրանկիսկոսի եւ Ս. Դոմինիկոսի լուսաւոր օրինակներէն արթնցաւ աշխարհքիս վրայ կրօնաւորութեան բաղձանքը. եւ Եկեղեցին ըստ մասին սա բաղձանքներուն զիջանելով, հաստատեց աշխարհականաց համար Երրորդ կարգերը եւ ուրիշ անթիւ միաբանութիւններ ու եղբայրութիւններ: Մեր օրերն ամենէն աւելի կը տիրէ մարդասիրութիւնն ու ընկերութեանց սէրը. եւ Եկեղեցին չընդդիմանար Ապաւտնաբաններ, Որբանոցներ, Պատսպարաններ, ժողովրդեան դպրոցներ հաստատելու, բաւական որ սոնց մէջ քրիստոնէական սկզբունքը մնայ, եւ ձեռք կը բռնէ Ս. Վինկենտիոս Պօղոսեանին, Ս. Վոնիփակիոսի, Պիոսի Թ.ի, Ս. Փրանկիսկոս Ռէձիսի ընկերութիւններուն եւ ուրիշ թէ արանց եւ թէ կանանց անհամար բարեպաշտական ժողովներուն, որոնք ամէն տասիճանի մարդիկներէ կը կազմուին: Ջենք ուզեր յիշել զանազան տասիճանի անձանց համար իր ըրած զիջողութիւնները. ծոմերու եւ պահքերու նկատմամբ իր հրամանները կու տայ կամ կը չափաւորէ՝ ամէն մէկ տեղերուն եւ պարագաներուն համաձայն. քարոզութեանց մէջ հոգեւոր խօսակցութիւնները, քրիստոնէական վարդապետութեան շարունակութիւնը եւ հոգեւոր կրթութիւնները կը սահմանէ. ձերոց, երիտասարդաց, վտանգի մէջ եղող կամ ապաշխարող կանանց համար հաստատութիւններ կը դնէ: Ա՛ս ամէն բաներէն՝ կույրերն իսկ յայտնի կը տեսնեն թէ Եկեղեցին արշաւի կը զիջանի եւ կը համաձայնի ընկերութեան կարօտութիւններուն: Ուրեմն Եկեղեցին մէկդի չնետողուր ճշմարիտ խոհեմութիւնը, եւ ոչ ալ կ'եղծանէ ճշմարիտ չափաւորութիւնն ու արդար զիջողութիւնները:

Անանկ է նէ, ինչ է որ հոս կը դատապարտենք իբրեւ պիտարեկ նեցուկ մը՝ աւելի դիտարեկ ուղղափառութեան մը:

Նոյն քողին տակ ճշմարիտ անհատութիւն ու ճշմարիտ ուրացութիւն մը ծածկելն է։ Ինչու որ առանց ուղղափառ մը երբեք ուրիշ վախճանաւ խոհեմութիւն, ճիշդ միջին, չափաւորութիւն չիպահանջեր, բայց եթէ՝ որպէս զի հաւատոյ ճշմարտութիւն մը կամ բարոյականի սկզբունք մը թերահաւատութեան, սուտ փիլիսոփայութեան եւ ամպարշտութեան զոհ ընէ։ Եթէ ինծի չես հաւատար, գուն քեզի հաւատա, քննելով թէ ինչպիսի խնդիրներու եւ նիւթերու մէջ նոյն խօսքերը հասարակօրէն երեւան կը հանուին։

Նայէ որ հաւատքի վրայ խօսք բացուի, ինչպէս որ մեր օրերն այնչափ յաճախ կը պատահի, եւ եռանդնոտ քրիստոնեայ մը՝ ուղղափառ ըլլալուն երջանկութեան եւ բողոքական ըլլալուն թշուառութեան վրայ խօսի. եւ անմիջապէս կը տեսնես որ այն չափաւորականք անոր բերնէն խօսքը կը կտրեն, զինքը ընդոծծող կոչելով, կը պոռան թէ ինչո՞ւ համար մենք անոնցմէ աղեկ պիտո՛ր ըլլանք. ո՞վ պիտէ վախճանն ինչ պիտո՛ր ըլլայ, եւ նոյնպիսի հազուագիւտ չափաւորութեամբ ուղղափառութիւնը բողոքականութենէն վար կը դասեն, ուղղափառ հաւատքը տարակուսի տակ կը ձգեն, եւ հերետիկոսութեան դէմ ունեցուելու տակուսը կը տկարացընեն։

Թող կրօնական կրթութիւններու վրայ խօսուի, եւ նայէ որ մէկը նոյն կրթութիւնները եռանդեամբ ու հաւատարմութեամբ ի գործ դնելը գովէ, բարձրացընէ առաքինական երեւելի գործք մը, անձնուրացութիւնը, ապաշխարութիւնն ու խստակեաց վարքը. եւ կը տեսնես որ չափաւորականներէն մէկն ատոնք լսելուն պէս՝ շուտ մը խօսքին մէջ նետուելով, կ'ըսէ թէ Ես ան հոգեւորականութիւններէն, չափազանցութիւններէն բան չեմ հասկընար, աշխարհքիս բարիքները հաճութեամբ վայելելը գէշ բան մը չէ, եւ այսպէս մեծ լափառութիւնը կը դատապարտէ աւետարանական վարդապետութիւնը, ամէն սուրբերուն ըրածները վար կը զարնէ, եւ արդար խստութիւնն ու քրիստոնէական սուրբ ճշդութիւնը չ'ընդունիր։

Իսկ Եկեղեցւոյ նկատմամբ անթիւ անհամար միջին ճամբաներ, պատշաճաւոր չափաւորութիւններ հնարուած են, լափալանցութենէ հեռանալու եւ անհաղորդական կամ ձերժող չըլլալու համար։ Եկեղեցին ճշմարիտ իշխանութիւն ունի օրէնք դնելու, վասն զի նոյն իշխանութիւնը Քրիստոս իրեն տուած է. բայց թէ որ ան բանս նոյն չափաւորականներուն տեսնին տալը փորձելու ըլլայ, կը տեսնես թէ ուրջանի կ'ամփոփեն։ Թող Եկեղեցին օրէնքները տայ, կ'ըսեն ատ սկզբունքներու ծառայող պաշտօնեաները, Թող օրէնքները տայ, բայց նախ մեզի ծանուցանէ. Թող իր իրաւարանութիւնն էպիսկոպոսներու եւ քահանաներու շնորհէ, բայց երբ մենք կը հաւանինք. ատանկ կը պահանջէ երկու իշխանութեանց

ՄԷՋ հարկաւոր եղող միաբանութիւնը։ Ի վերայ այսր ամենայնի այս ճիշդ դիմի ըսուած սկզբունքով Եկեղեցւոյ ազատութիւնը կը վերցընեն, եւ այնպիսի շղթաներու տակ կը ձգեն, զորոնք ո՛չ Դեկոս եւ ո՛չ Դիոկղետիանոս իր վրայ դրած էին։ Քահանայապետն իր սահմանադրութիւններովը կը դաւաճարտէ մոռածմանց, տղայդրութեան եւ կրօնի ազատութիւնը, որ հիմակուան աւետնս կը քարոզուի. բայց ինչ ջնաս ունի, կ՚ըսեն այդպիսիները, մարդին մէկ մոռածմունքը յայտնելն ու հետաքրքրութիւնը յագեցընելը։ Եկեղեցին ինչպիսի եւ իցէ դաղտնի ընկերութիւնները կը դաւաճարտէ. բայց ո՞վ կրնայ այդպիսիները համոզընել, որոնք Եկեղեցւոյ վրայ՝ իրրեւ բանէ չհասկցողի մը վրայ խղճալով, կ՚ըսեն թէ գաղտնի ընկերութիւնք ուրիշ բանի համար չեն, բայց եթէ բարեգործութիւն ու դթութիւն ընելու համար։ Եւ ոչ խակ կը մոռածեն թէ այսպէսով Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը, իր վարդապետական հեղինակութիւնն ու անսխալութիւնը բոլորովին կը մերժեն։

Եկեղեցին աստուածային նախախնամութենէն վերհապետական աթոռ մ՚ընդունած է, իր անկախութեան համար. բայց չափաւորական մը կայ արդեօք, որն որ աս վերհապետութիւնն անպատշաճ բան չհամարի, եւ իր խորին գիտութեամբը չկարծէ որ հարկաւոր բան չէ, եւ շատ անգամ ալ չկրկնէ թէ Ս. Պետրոս գահի վրայ չէր թագաւորեր, որով ըսել կ՚ուզէ թէ իր կողմանէ գոնէ խօսքով կը հաւանի այն ահաճարակողոպուտ յափշտակութեան, որն որ մեծ ամպարշտութեամբ եւ աւազակութեամբ մեր օրերը կը գործուի։

Չէի կրնար խօսքս վերջացընել, եթէ ուզէի մէկիկ մէկիկ համրել ան ամէն բաները, որոնց նկատմամբ չափաւորութիւնն ու խոհեմութիւնը միջին ճամբաներ գտած են մոլորութեան հետ դաշնակից ըլլալու։ Չ՚է թէ միայն կը բանակցին, այլ նաեւ անձնաւորուր կ՚ըլլան. հաւատքը կը ճանչնան, բայց երբ որ խելքերնին կը հաւանի. Ս. Խորհուրդները կ՚ընդունին, բայց թէ որ մեծ ճաներութիւն մը չտան. հրաշքներու կը հաւատան, բաւական թէ արտաքոյ կարգի բաներ չըլլան. Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը կը ճանչնան, եթէ չափով ու եղանակաւ վարուի. քրիստոնէական վարուց կը հաւանին, եթէ այնչափ բարակ բարակ չինայիր զբօսանքներու վրայ. դժոխքին կը հաւատան, բաւական որ հրոյ դաղափարը վերցուի. արքայութիւնն ու յաւիտենականութիւնը կ՚ընդունին, բաւական թէ աշխարհքիս վրայ հարկ չըլլայ վայելմունքներէն եան կենալ։ Ընհաւատալի, բայց ստոյգ բան է. ես իմ ականջովս այսպիսիներուն մէկէն լսեցի, որ արբազան քահանայապետին բերնէն ելած խօսքերը կ՚ուղղէր, եւ կը կարծէր թէ անիկա իր բանախօսութեանց նիւթերն ամբողջ պահելով, կրնար եւ պէտք էր ձեւին մէջ չափաւորութիւն մը դուցընել, եւ շիտակ

չհասակ կը համարեր թէ ինք կրնայ քահանայապետին տրվեդընել որ ինչ եղանակաւ խօսելու է։

Տէր Աստուած, ինչ բաներ են աստղք։ Ասիկա կրօնը մերժել, կրօնն եղծանել մըն է, ճշմարիտ ուրացութիւն մըն է։ Կ'ըսեմ՝ կրօնը եղծանել, ինչու որ ան նիւթերէն զատ՝ ոգոյց մէջ, ինչպես վերը ցուցուցի, Եկեղեցին դժուարութիւն չ'ըներ գիտնական վարուելու, ուրիշ նիւթերու մէջ, ինչպէս են վարդապետութեան ու տեսական ճշմարտութիւններու, գործնական պատուիրաններու եւ սկզբունքներու վերաբերեալները, Եկեղեցին չկրնար գիտնալ, ինչպէս որ չկրնար մոլորութեան հաւանիլ։ Հաւատալու համար մեզի առաջարկած յայտնութիւնները կէս ի կէս ճշմարիտ չեն, եւ ոչ ալ ի գործ դնելու համար առջեւնիս դրած պատուիրանները կէս ի կէս պարտաւորիչ են. իր սկզբունքները մարդկային դէպքերու փոփոխութեամբը չեն փոխուիր, իր հոգին թափառական չէ, անստոյգ չէ, չիմփար, մեր փոփոխութիւններէն չի կախուիր։ Ասոր համար ան ամէն չափաւորութիւնները, ամփոփումները, պայմանաւորութիւնները, զորոնք ուրիշները մուծանել կ'ուզեն, աւերներ են, ապականութիւններ են, ճշմարտութեան եղծումներ են։

Եւ եթէ կ'ուզես աս չափաւորութեան թոյնն աղէկ իմանալ, պնա քիչ մը մօտեցիր ան աղբիւրին՝ ուսկից կը բղխէ։ Սուտ չափաւորութեան առաջին աղբիւրն է հոգւոյ վատութիւնը։ Ասիկա այնպիսի անարգ ու մեղկ հոգիներու վրայ կը գտնայ, որոնց վրայ ամենեւին ոյժ ու գործունէութիւն մնացած չէ, եւ նորաձեւութեան ու ամպարիշտներուն պահանջմանց կը զոհէ ան բանը՝ որն որ աշխարհքիս վրայ ամենէն սուրբն է։ Ասով կը յայտնուի իրենց սրտերուն մէջ ծածկուած անարգ սկեպտական երկբայութիւնը, որով ոչ ճշմարիտն ու ոչ սուտը կը ճանչնան, ոչ գիտեն թէ ինչ բանի պէտք են հաւատալ եւ ոչ թէ ինչ բանի պէտք չեն հաւատալ, ուստի եւ աս պատճառաւ ալ չեն գիտեր թէ ինչ պէտք են գործել եւ ինչ պէտք են զանց առնել քրիստոնեայ ըլլալու համար։ Իրենց համարման նայելով, իրաւունք ունեցողը՝ միշտ անիկայ է, որն որ իրենց հետ ամենէն առաջ կամ ամենէն վերջը կը խօսի. եւ անոնք՝ որ շատ անգամ իրենց խորհրդակցութեան վրայ կը պարծին, ուրիշ բան չեն, բայց եթէ ուրիշին կարծեաց խաղալիկն ու արհամարհանքը։ Ա՛ս չափաւորութեան ուրիշ մէկ պատճառն ալ՝ շահասիրութիւնն է։ Շահասիրութիւնը՝ ամէնքն ալ ի վերացեալն իբրեւ ճշմարիտ ճամբայ մը չեն բռներ. բայց շատերը նոյնը գործով կ'ընդգրկեն, վասն զի իրենց աչքի օգտակար է։ Բարեկամներ պէտք է ուտանալ՝ պաշտօններու եւ առաքձաններու հասնելու եւ մտակ վաստակելու համար։ Ա՛ս բարեկամներն իրենց ընտրութեան տակ չեն իյնար. հարկ է այնպիսիներու աչքը

մոնել, որոց պաշտպանութիւնն ուրիշ օգտակար կրնայ ըլլալ. ուստի իրենք զիրենք անոնց դաղափարներուն, խորհուրդներուն, խօսակցութեան եղանակներուն կը յարմարցընեն. եւ եթէ խղճմտանքնին զարնելու ըլլայ, կը ջանան միջին ճամբաներով թմրեցընել, զորոնք կրից ծառայող մոքերնին կը դանէ ու կը սորվեցընէ: Ասով կը մեկնուին մարդիկներուն մեր օրերն այնչափ սոեպ կերպարանափոխ ըլլալը, ուր կը տեսնենք այնպիսի անձինք՝ որոնք քանի մը տարուան մէջ ամէն դաոի ծառայած են, ամէն կուռքի զոհած են, զՔրիստոս՝ Բելիարայ հետ, անհաւատութիւնը՝ կրօնի հետ միաբանած են: Հիմակուան սուտ չափաւորութիւնը գարշահոտ զաւակ մըն է՝ ուրիշ եւս անարդ մօր մը, որ է՝ ծառայականութիւնն ու հոգւոյ նուաստութիւնը:

Վերջապէս սա սուտ չափաւորութեան հոգին մեծապէս ատելու բան է, վասն զի հասարակ ճամբայ մըն է, որով աշխարհքիս մէջ ապականութիւնն ու սոսկութիւնը կը մնան: Ո՞վ է՝ որ աշխարհքիս վրայ ամենէն մեծագոյն ազդեցութեամբ ընկերութեան եղծիչ սկզբունքները կը հաստատէ, եւ ուրիշ յաջողութեամբ ապստամբութեան հոգին յառաջ կը տանի: Սոսկիս այն կատաղի ոամկավարները չեն, որոնք յայտնի կը զրուցեն ինչ որ կ'ուզեն, եւ կ'ուզեն ինչ որ կը զրուցեն. ասոնք սոսկում կը պատճառեն: Ապստամբութեան ճշմարիտ ու զօրաւոր պաշտպանները՝ այն կեղծաւորներն ու չափաւորականներն են, որոնք ամէն բան կ'ուզեն բարեխառնել, իրենք զիրենք միշտ օրինաւորութեան վերարկուաւը կը ծածկեն, եւ ամէն բան աշխարհքիս մեծագոյն բարւոյն համար ընել կը ձեւացընեն: Ասոնք իրենց վախճանին կը հասնին. ինչու որ բարիներուն մէջն ալ իրենց ճամբայ կը բանան, որոնց աչուըները շատ հեռուէն չեն տեսներ: Օրինակի համար, երբ որ Սարդինիայի խորհրդանոցին մէջ կրօնաւորներուն անիրաւ ընկճման խնդիրն եղաւ, այն առաջարկութիւնը սոսկում պատճառեց եւ յառաջ չգնաց. ան ատեն երկու չափաւորականք եղան, եւ այն խնդրոյն վրայէն քանի մը խառնութիւններն ու բռնական կերպարանքը վերցուցին, որով եւ առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ, անօրէնութիւնը կատարուեցաւ: Նոյնպէս մեր դէպքին պատ է, ինչպէս կ'ըլլայ որ ժողովրդոց մէջ ուղղափառ հաւատոյ մոքրութիւնը կ'եղծանի: Եթէ անոր դէմ Լուտերականներուն ու Կալուինականներուն եղանակաւը յայտնապէս բարոզելու ըլլար, բանը յառաջ չէր երթար. բայց առարկութիւնները կեղծաւորութեամբ՝ չափաւորութեան, խոհեմութեան եւ նոյն իսկ Եկեղեցւոյ մեծագոյն բարւոյն վերարկուին տակ ծածկելով, բաւական տպաւորութիւններ կը գործուին, որոնք անմեղութեամբ որոշութիւն մէջ կը բռնուին, եւ կամաց կամաց հոն կը տարուին, ուր հասած են ուղղափառ ճշմարտութեան ամենէն մեծ թշնամիները: Ան-

*խարհքիս վրայ չարը՝ չարի կերպարանքով չհետապնդուիր. ա-
ռնն մարդ նայի ուրեմն՝ որ չարն իր սրտին մէջ բարուդ եւ
առաքինութեան կերպարանքով չմնանէ։*

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

Հաւատք։

*Ա. Ես չեմ կրնար հաւատալ։ — Բ. Բնական ճշմարտութիւններն ինձի
բաւական են։ — Գ. Միտքս ուրիշ բանի չկրնար հաւանիլ։*

*Թէ կրօնն մ'ըլլալու է, ապ աղէկ է, թող ըլլայ. բայց
ան կրօնն ըլլայ, զորն որ նոյն իսկ բնութիւնը կը սորվեցընէ։
Մարդս երկինքն ու երկիրը, դաշտերը, ծաղիկները, ծովն ու
ծովափունքը նկատելով, բնականօրէն այլեւայլ զգածմունքներ
կ'ունենայ. միտքը զարմանքով կը յափշտակուի, սրտին բան-
առէն սիրոյ երգ մը կ'արձակուի, գոհութեան օրհնութիւն մը
խնկի պէս մինչեւ երկինք կը բարձրանայ. եւ ահա աս է կրօ-
նը։ Ինչու՞ ուրեմն միշտ առջեւնիս կը դնես քու հաւատդ,
որն որ Աստուծոյ մեզի պարգեւած ազնուական մտքին մահն
ու եղծումն է։ Ես իմ կողմանէս չեմ կրնար հաւատալ, չեմ
կրնար ընդունիլ քու գերբնական բաներդ, եւ ասիկայ ինձի
արգելողը՝ միտքս է։ Աստղն կը զուգեն տեսակ մը ցնորքէն
եւ անկրօն կ'ըսեն. բայց թէ ասով ինչ պատիւ կ'ընեն ան
իրենց մտաց, որուն վրայ այնչափ կը պարծին, հիմա կը
տեսնենք։*

*Ա. Նախ եւ յառաջ կ'ըսեն, ե՞ս չեմ կրնար հաւատալ.
բայց ասոնք երբեք քիչ մը պայծառ խմացած են արդեօք թէ
ինչ է հաւատքը։ Անհաւասիկ, ընդհերցող, առաջին բանը՝ ո-
րուն վրայ կ'ուզեմ քիչ մը խօսիլ։ Հաւատքն՝ իրրեւ մեր
դաւանութեան առարկան նկատելով, ուրիշ բան չէ, բայց ե-
թէ շարք մը, պատուական հաւաքում մը ճշմարտութեանց,
զորոնք Աստուած անսահման ճշմարտութիւնը հաճած է մարդ-
կան յայտնելու։ Հաւատքն իրրեւ մեր վրայ նկատելով, ուրիշ
բան չէ, բայց եթէ մտքին նոյն ճշմարտութիւններուն հաւա-
նիլը. եւ աս մեր հաւանութիւնը հաստատուած է Աստուծոյ
հեղինակութեան վրայ, որն որ զանոնք մեզի յայտնած է.
այնպէս որ հաւատքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հաւանու-
թիւն տալ Աստուծոյ՝ որն որ կը խօսի։*

*Արդ՝ հիմա ես քեզի կը հարցընեմ. աս պարզ դոր-
ձողութեան մէջ՝ որն է այն դժուարութիւնը, զորն որ չես
կրնար յաղթել։ Ինչ է ան՝ որուն դէմ միտքդ այնչափ աս-
տիկ կը զարնուի։ Գուցէ միտքդ քեզի կ'ըսէ թէ Աստուած
մարդկիններուն հետ չիկրնար խօսիլ։ Իրաւընէ զարմանալի
բան կ'ըլլար, եթէ մարդս աստղծողը, մարդուս խօսելու կա-

բողոքելն առաջը, կարող չըլլար իր ձայնն անոր լսեցընել, իր կամքն անոր յայտնել։ Ինձի կ'երեւայ որ այնպիսի առաւելութիւն մէկու մը մտքէն անցած չէ։ Գուցէ Աստուծոյ չի վայլեր խօսիլը։ Բայց ինչ պատճառ եւ որպիսի նաեւ առերեւոյթ պատճառ կրնայ գտնել համոզցընել որ անվայել ըլլայ Ստեղծողին իր ստեղծուածին վրայ հոգաբարձութիւն ունենալը, եւ ան ամէն ծանօթութիւններն ու հրահանգներն անոր ընծրհելը, որոնք անոր օգտակար եւ նպաստաւոր են։ Ասիկա չլսուած բան մըն է։ Գուցէ Աստուած իրաւունք չունի՞ այս բանս ընելու։ Բայց այս ալ չէ թէ միայն չլսուած բան է, հապա հայհոյութիւն։ Ինչու որ Աստուած ամէն էակներու աղբիւրն ըլլալով, լիուլի իրաւունք ունի ամէն մարդուն իր ուզածը հրամայելու, եւ երկինէ ու երկրի վրայ ոչ ոք կրնայ Անոր պերապոյն իշխանութեան դէմ բողոքել։ Ստուգիւ միտք չկրնար գտնել համոզցընել, որ վերը յիշուած ցնորքներէն ու այլանդակ կարծիքներէն մէկն ալ ընդունիս։ Ուստի մինչեւ հիմա պատճառ մը չգտանք, որուն վրայ հիմնուելով՝ միտք չկարենայ հաւատալ։

Կը մնայ ուրեմն որ հաւատալ չկարենալդ՝ հետեւեալ երկու պատճառներուն մէկէն յառաջ գայ. այսինքն՝ կամ որ ատոյգ չես թէ Աստուած խօսած է, եւ կամ Աստուծոյ խօսած ըլլալուն վրայ ատոյգ ըլլալով՝ կը կասկածիս անոր ճշմարտախօսութեան վրայ։ Ա՛ս երկրորդ ենթադրութիւնն ամբարշտական ըլլալէն զատ, այնպէս ալ այլանդակ է, որ երբեք ոչ հերետիկոս մը եւ ոչ անհաւատ մը յանդգնած է ըսել. ուստի նոյն կարծիքը հերքել որ ուզէի, ընթերցողիս նախատինք կը հասցընէի։ Անոր համար միայն առաջին ենթադրութեան վրայ կը խօսիմ, այսինքն՝ անատոյգ ըլլալուն վրայ, թէ արդեօք ատուգիւ Աստուած խօսած է։

Ա՛ս դժուարութիւնը յառաջ բերելն ու մեծցընելը՝ կը ծագի չգիտնալէն թէ ինչ եղանակաւ մեզի առաջարկուած է հաւատոյ ներդործութիւնը։ Արդ՝ մտքիդ մէջ հաստատուն բռնէ, որ հաւատոյ ներդործութեան մէջ երկու գործողութիւն կայ. մէկը՝ հաւատալու գործողութիւնն է, մէկալը՝ հաւատալ ուզելու գործողութիւնը։ Առաջինը՝ մտքի գործողութիւն է, որն որ գլուխ կը ծռէ ու կը հպատակի Աստուծոյ հեղինակութեան, որ կը խօսի. մէկալը՝ կամքի գործողութիւն է, որն որ՝ այսպէս ըսելու համար՝ մտքին կը հրամայէ որ հպատակի։ Ա՛ս երկու գործողութիւններն ալ իրենց առանձին շարժառիթն ունին։ Մտքի գործողութեան շարժառիթն է Աստուծոյ հեղինակութիւնը, որն որ կը խօսի. կամքի գործողութեան շարժառիթներն են այն ցոյցերն ու փաստերը, որոնցմէ անտարակուսելի կերպով յայտնի կ'երեւայ որ Աստուած խօսած է։ Այսպէս արքունիքի մը մէջ դեսպանի մը ըսածին կը հաւատացուի, վասն զի դեսպան է. իսկ իր դեսպան ըլլա-

լուն չհաւատացուիր, բայց եթէ անոր համար՝ որ դեսպանութեան թղթերը ցուցուցած է։ Արդ՝ մեր հաւատքը մեզմէ կը ծածկէ՞ արդեօք դեսպանութեան թղթերը, կ'ուզեմ ըսել այն փաստերը, որոնք կը ցուցընեն թէ Աստուած խօսած է. եւ սա է՝ զորն որ կրնանք միայն բանաւորապէս խնդրել։ Բոլորովին ասոր հակառակը. նոյն փաստերն այնպէս պեղեցիկ, այնպէս յստակ, այնպէս յայտնի եւ այնչափ բազմութեամբ առջեւնիս կը ջարէ, որ կրնայ ըսուիլ թէ չէ թէ միայն բաւական են, հապա նաեւ աւելորդ ալ։

Շատ երկայն կ'ըլլար, եթէ ուզէի նոյն փաստերն ամբողջ առջեւդ դնել ու իրենց բոլոր զօրութեամբը մեկնել, որովհետեւ թանձր մատեաններ բաւական չէին ըլլար։ Այսու ամենայնիւ գոնէ հարեւանցի միտքդ բեր որ Քրիստոսի Աստուած ըլլալը, որով եւ Աստուծոյ մեզի հետ խօսած ըլլալը, ցուցընելու համար՝ քառասուն դարերու պատգամներն ու մարգարէութիւնները ունինք, որոնք մէկտեղ հաւաքուելով, Փրկչին բոլոր կեանքը կը կազմեն, եւ թէ հեթանոսներուն ու թէ հրեաներուն վկայութիւններովը վաւերացած են։ Ունինք նոյն իսկ Քրիստոսի վարքը՝ զարմանալի հրաշքներով լեցուն, զորոնք գործած է աս ճշմարտութիւնը հաստատելու համար։ Ունինք քրիստոնէութեան տարածումն ու պահպանութիւնը, որն որ այնպիսի միջոցներով կատարուած է, որ բոնք մարդկօրէն մտածելով՝ աւելի նոյնը պէտք էին բոլորովին ջնջել։ Ունինք ճշմարտութեան աթոռ մը՝ նոյն իսկ Քրիստոսէ կանգնուած, որն որ տասնուինը դարերու պատերազմներու եւ հակառակութիւններու դիմանալով՝ անխախտ ու անշարժ կը կենայ։ Ունինք ի նպաստ այս ճշմարտութեան՝ մարտիրոսաց ամբողջ լեգէոններու վկայութիւնը, եւ աշխարհքիս վրայ երեւցած ամենէն բարձր մտաց հանճարը։ Այնպէս որ եթէ այնչափ փաստերէն եւոքը աշխարհքս խաբուած ըլլայ, պէտք է ըսել թէ մոլորութիւնը նոյն իսկ Աստուածութեան աթոռէն ելած է։ Կը տեսնես ուրեմն որ մեր հաւատքն ամէն տեսակ լուսաւորութիւն կու տայ մեզի այն միայն նիւթին վրայ, որն որ կրնայ բանաւորապէս քննութեան տակ ձգուիլ։

Բայց անպամ մը աղէկ հաստատուելէն եւոքը որ Աստուած խօսած է, մեզի անիրաւութիւն կ'ընէ, պահանջելով որ պլուխնիս ծռենք ու հաւատանք Աստուծոյ յայտնած բաներուն։ Իրաւընէ Աստուծոյ ծանր անարգանք մը կ'ընէ՝ Անոր ամէն խօսքերուն անմիջապէս անձնատուր ըլլալ չուզողը։ Նաեւ դուն՝ որ երկրիս վրայ նուաստ մարդ մըն ես, կը զժուարիս ու կը նեղանաս, եթէ մէկը քեզի չհաւատալ մը ցուցընէ՝ երբ ծանրութեամբ կը խօսիս. թէեւ դուն նաեւ ծանրութեամբ խօսած աւեներդ՝ կրնաս չարութեամբ ուրիշը խաբել ուզել, որովհետեւ կրնաս յանցանք գործել, եւ կամ

կրնաս խաբուիլ ու սխալիլ ոտիտուԹեամբ, որովհետեւ սխալական եւս։ Ուրեմն դուն քեզմէ դատաստան ըրէ, Թէ Աստուած իրաւունք ունի՞ պահանջելու որ իր խօսքին հաւատանք, երբ ինք իրմէ՝ զերագոյն ճշմարտութիւնն է, եւ մեզի նկատմամբ՝ անսահման ճշմարտախօս է։ Ցայտնի է ուրեմն Թէ սմենեւին մեր մտքին հակառակ չէ, որ Աստուած զմեզ հաւատալու ստիպէ. եւ հետեւաբար ընդ ինչ հարց ընել, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ամբարտաւանութեամբ՝ Աստուծոյ հեղինակութեան գլուխ ծռել չեմ ուզեր՝ ըսել։

Բ. Ես խորհրդածէ՛ն, կ'ըսեն դարձեալ, որիչ ճշմարիտ-ին-ները. մտիս ուրվեցուցածն ինձի բաւական է։ Ա խօսքն ամէն նկատմամբ հայհոյութիւն մը, արտասղծութիւն մըն է։ Բաւական է ինձի... կ'ըսես. բայց խնդիրն ասոր վրայ չէ, Թէ ինչ ինձ բաւական է, հապա պէտք է ճանչնաս Թէ Աստուծոյ ինչ բաւական է։ Եւ եթէ Աստուած իր բարութեամբն ուզէ քեզի ճշմարտութիւն մը յայտնել, որուն միտքդ չկրնար հասնիլ, կրնաս յանդգնիլ նոյնը մերժել եւ երեսը նեռել։ Եւ եթէ Աստուած ուզէ իր իշխանութեամբը քու վրադ պարտաւորութիւններ դնել եւ պատուիրաններ տալ, զորոնք միտքդ բնականապէս չկրնար ըմբռնել, կրնաս իրաւունք ունենալ գքեզ անոնց կատարմանէն ազատ կացուցանելու։ Ահաւասիկ ատ բանս եղած է։ Ցիսուս Քրիստոս ուզած է քեզի յայտնել, Թէ մարդկիներուն վերջին վախճանը՝ որ եւ իցէ երջանկութիւնը չէ, այլ երանութիւն մը՝ որն որ իր պայծառ տեսութեան վրայ կայացած է. յայտնած է Թէ նոյն երանութեան հասնելու համար՝ հարկաւոր են ընորհաց վիճակի մէջ կատարուած գործքերը. Թէ ատ ընորհքները վաստկելու համար՝ պէտք է աստուածային Փրկչին հաւատալ. Թէ ինք Փրկիչը փրկութեան հասնելու հարկաւոր միջոցները կապած է որոշ զոհի (պատարագի) մը եւ մանաւանդ արարողութիւններու հետ, զորոնք Խորհուրդ կ'անուանենք. Թէ փրկութեան ամէն միջոցները ժողված են միայն մէկ ընկերութեան կամ ժողովոյ մէջ՝ որ է Եկեղեցին. Թէ Փրկիչը՝ զանոնք միայն իր աշակերտները պիտի համարի, որոնք իր ատ օրէնքներուն համաձայն ապրած կ'ըլլան. Թէ յաւիտենական հրոյ պիտի մատնէ զանոնք՝ որոնք իր յայտնի կամքին հպատակած չեն ըլլար։ Վերջապէս մէկ խօսքով ըսելու համար՝ Փրկիչը բնութեան սահմաններն ընդարձակած է, բանաւորութիւնը՝ կատարելագործած, մարդը՝ բարձրացուցած, ընորհքով՝ Աստուծոյ որդւոցը կարգը հանած, եւ հաղորդակցութեամբ՝ Աստուած ըրած է, եւ կ'ուզէ որ իրրեւ այսպիսի մարդ՝ ապրի եւ գործէ։ Արդ Թէ այս ամէն բաներուն իրաւունք չունի՞։ Ինչ աղէկ բան կ'ըլլար որ մարդս կարենար Աստուծոյ օրէնք տալ, եւ որոշել Թէ ատ բաւական է եւ ատ բաւական չէ. սահման մ'որոշել Աստուծոյ հետ հաղորդակցութիւն ը-

նելու, եւ պայմաններ դնել, որոնցմով միայն զանոնք ընդունել ուզէր։ Եթէ աս իրաւունքները ունէր, կրնայէր դուն զքեզ առեղծել, դուն զքեզ պահպանել, զքեզ նախախնամել, եւ վերջին երանութիւնդ պատրաստել. այսպէսով անկախութիւնդ կատարեալ կ'ըլլար։ Հոս ահաւասիկ ծաղրականը՝ հայհոյութեան հետ կը միանայ։

Այսու ամենայնիւ՝ քայլ մ'ալ յառաջ պէտք է անցնիլ։ Հաւատքը չէ թէ միայն մտաց հակառակ չէ, հապա շատ ալ համաձայն։ Եւ ինչպէս չէ. որովհետեւ բնութեան կարգին համեմատ՝ ուրիշ կերպ չենք կրնար ապրիլ, բայց եթէ հաւատքով. որպէս զի այսպէս երկայն աստեն մարդկային հաւատքի վարժած ըլլալով, պատրաստուած ըլլանք այն ազնուագոյն հաւատքին, որ է աստուածային հաւատքը։ Անիկա նախնի սուրբ Հարց եւ նորերուն մէջէն շատերուն խորհրդածութիւնն է, եւ դուն ալ դիւրաւ կրնաս նոյն խորհրդածութիւնն ընել։

Ի՞նչ է մեր բոլոր ազգութիւնն ու երիտասարդութիւնը, թէ ոչ՝ կուրօրէն հաւատալ մեր ծնողքներուն եւ ապահովութեամբ վառահիլ մեր ուսուցիչներուն։ Ի՞նչ է կնոց մտերմական հաղորդակցութիւնը, թէ ոչ՝ միանձնեաւոր հաւատալ մը մարդիկներուն։ Սկսելով այն հաւատքէն՝ զորն որ ունինք թէ աստիճանի կը հաւատանք, որ մինչեւ մեր ատացուածները, մեր շահն ու մեր կեանքն իսկ իրենց ձեռքը կը յանձնենք։ Այս ամենայն ստոյգ չէ՞ մի։ Արդ՝ ատոնց ամենուն ըրած գործքերուն ներքին պատճառները կը հասկընանք։ Աշխարհքիս վրայ մէկը չկայ, որ իր վրայ այնպիսի համարում ունենայ։ Հապա կը հաւատանք որ իրենցմէ ամէն մէկն առանձինն պիտէ իր ըրածը, եւ մենք իրենց լիուլի կը հպատակինք։ Եւ եթէ մէկն ուրիշին գործք մը չյանձնած՝ անոր ընելիքին բոլոր պատճառներուն վրայ համար պահանջէ, խեղթեցած կը համարուի, եւ բովանդակ ընկերութիւնն իրեն հետ իրրեւ խեղթի հետ կը վարուի։ Այսու ամենայնիւ երբէք լսուած է թէ աս մարդկային հաւատքն ներգործութիւնները մեր մտքին հակառակ ըլլան։ Սուտիւ չէ. եթէ չենք ուզեր ամէն մարդիկ իրրեւ անպատասխան դատապարտել։ Իսկ եթէ մտաց հակառակ չէ մարդիկներու հաւատալ, ինչո՞ւ մտաց հակառակ պիտ'որ ըլլայ Աստուծոյ հաւատալ։ Ինչ, երկրաւոր բաներու նկատմամբ՝ սեռական մը բնութիւն, եւ եր-

կնաւոր բաներուն համար՝ ուրիշ տեսակ բնութիւն պիտ՚որ ունենանք։ Ո՛վ գիտե, օր մը գուցէ սա նոր գիւտն ալ կը յայտնուի։ Բայց ցորչափ որ յայտնուած չէ, մենք միշտ կը կարծենք թէ մեր միտքը հաւատոյ դէմ դնելու բանաւոր բան մը չունի։

Մանաւանդ թէ այնչափ բանաւորութեան համաձայն կը համարինք հաւատքը, որ զանիկա մերժելը՝ խենթութեան տեղ կը դնենք։ Եթէ ասոր ասանկ ըլլալը ձեռքովդ շօշափել չուտա՞մ, ալ ասկից ետքը խօսքիս մ՚անսաս։ Սորպ չէ՞ որ հաւատարտպէս այլանդակ բան է հաւատալը՝ ուր որ հաւատալու հիմ չկայ, եւ չհաւատալը՝ ուր որ սա հիմը կայ։ Առողջ միտքը կը դատապարտէ առաջինը, վասն զի չափէն աւելի դիւրահաւանութիւն է, եւ վասն զի խոշոր խոշոր կը կլլէ. բայց կը դատապարտէ երկրորդն ալ, վասն զի ապշութեան եւ յամառութեան գործք է։ Իրօք ալ երեւակայէ որ չուզէի հաւատալ թէ Ամերիկա կայ, վասն զի երբեք հոն չեմ գացած, կամ թէ առաջին Նաբոլէոնին աշխարհքիս վրայ երեւցած ըլլալուն չհաւատայի, վասն զի զինքը երբեք չեմ տեսած. վըսս ինչ գաղափար կ՚ունենայիր։ Առանց ինծի մեծ նախապինք ընելու՝ կրնայիր զիս խենթանոց խրկել։ Ո՛նչպէս. բոլոր Եւրոպա Ամերիկայի բերքերովը լեցուն է, մեր մէջը Ամերիկացիք կը գտնուին, մեր հայրենակիցներէն շատերը հոն գացած պտըտած են, ալ կարելի՞ է անոր վրայ տարակուսիլ։ Նոյնպէս Նաբոլէոն կայսեր ամբողջ պատմութիւնը մանրամասն պատմուած ձեռքերնիս ունինք, աշխարհքիս վրայ դեռ շատ մարդիկ կան, որոնք զինքը տեսած են, մինչեւ ողբ բերնուց գիտեն Վարենկոյի, Ուլմի, Տրեզտոյի, Պերեզինայի անուններըը, ուր տեղերը նոյն կայսրն իր արշաւանքներն ըրած է. այսու ամենայնիւ կրնա՞յ մէկը յամառիլ եւ անոր գոյութիւնն ուրանալ։ Կը տեսնես ուրեմն որ մարդս գործքի մը չհաւատալով ալ՝ մտաց դէմ կրնայ գործել։ Արդ պիտանալու է, որ պատմութեամբ աւանդուած եւ իշխատակարաններով ստուգուած գործքերուն մէջ չկայ մէկը՝ որ այնպէս անտարակուսելի, այնպէս անժխտելի ըլլայ, եւ այնչափ բազմաթիւ ու ստոյգ ցոյցեր ունենայ, ինչպէս Քրիստոսի գալուստն ու իր յայտնութիւնը։ Ասոր վրայ միարան են պատմութիւնը, աւանդութիւնը, բարեկամներէն ու թշնամիներէն, գիտուններէն ու տգէտներէն, հաւատացեալներէն ու անհաւատներէն, բարբարոսներէն ու քաղաքակրթեալ ազգերէն կանգնուած իշխատակարանները, այնպէս որ անկարելի է նոյնը տարակուսի տակ ձգել՝ առանց բովանդակ մարդկային ազգը սուտ հանելու։ Ուրեմն մեծ այլանդակութիւն մը պէտք է որ համարուի՝ նոյն իսկ մտաց կողմանէ մտածելով, այսպէս ապացուցուած գործքի մը չհաւատալը։ Անոր համար բոլորովին ճշմարիտ է խնամատուներուն բա-

ձը, թէ քրիստոնէութեան չհաւատալու եւ հաւատքը մերժելու համար, նախ պէտք է խելքը կորընցուցած ըլլալ։ Մտածէ ուրեմն թէ կարելի է արդեօք որ միտքը հաւատքին դէմ ելլէ։

Այս ամենուն՝ երկու ծանրակշիռ պատճառներով աւելի կը հաստատուի։ Առաջինն ան է, որ իրօք ալ բոլոր մտաց մեծ կարողութիւն եւ բարձր հանճար ունեցողները՝ ամէնքն ալ հաւատացին։ Ո՛ր ոք կրնայ ուրանալ թէ անոնք՝ զորոնք Եկեղեցւոյ Հարք կը կոչենք, ամէնքն ալ իւրաքանչիւր դարերուն մէջ աշխարհքիս վրայ գիտութեան կողմանէ ամենէն նշանաւոր ու երեւելի մարդիկն եղած են։ Վերցուր Ափրիկէէն՝ զՏերտուղիանոս, զՍ. Օգոստինոս, զՍ. Փուղդենտիոս, զՍ. Կիպրիանոս եւ զԱռնոբիոս, եւ տեսքը ըսէ ինծի՝ ան դարերուն մէջ Ափրիկէ ուրիշ ինչ ճշմարիտ գիտուններ ունեցաւ։ Վերցուր Յունաստանէն Բարսեղները, Ոսկեբերանները, Գրիգորները, Որոպինէանները, Թէոդորետոսները, մէկ խօսքով՝ Եկեղեցւոյ Հարքը, եւ տեսքը ինծի ուրիշ մարդիկ ցուցուր, որոնք ան դարերուն մէջ անոնց հաւասար իմաստութեան յիշատակարաններ թողուցած ըլլան։ Նոյնը մտածէ նաեւ Լատինացւոց նկատմամբ. զՀերոնիմոս, զԱմբրոսիոս, զԼեւոն, զԳրիգոր, զՀուսիինոս համեմատէ ան դարերուն գիտուններուն հետ, եւ տես թէ զամէնքն ալ չեն գերազանցեր։ Միջին դարերուն սպայծառ ջահերը՝ որոնք ամենաթանձր խաւարները փարատեցին, առանց բացառութեան են Բեդա, Ալկուինոս, Ս. Անսելմոս, Լանֆրանկոս, Մեծն Ալբերտ, ս՛Ալբա, Սկովտոս, Ս. Թովմաս, Ս. Բոնավենտուրա։ Արդ ասոնք՝ որ իրենց ժամանակին ամենէն մեծանուն մարդիկն եղան, որ իրենց միտքն ամենէն աւելի սրեցին ու բանեցուցին, ինչպէս անտարակուսելի վկայ են իրենց բազմահատոր գիրքերը՝ որոնք մեր գրատուները կը լեցընեն, ասոնք ամէնքն ալ հաւատացին, եւ այնպէս հաստատութեամբ հաւատացին, որ գործքով ալ պրեթէ ամէնքը դիւցազնական եղանակաւ հաւատոյ յառաջադիմութեան օգնեցին։ Ասիկա ինչ կը ցուցընէ։ պայծառ ցուցում մը չէ՞, որ միտքն ամենեւին հաւատքին հակառակ չ՚ելլէր, մանաւանդ թէ անոր ամենէն պայծառ վկայութիւն կու տայ։ Եթէ ա՛ս ատանկ չըլլար, պէտք էր ըսել որ մոլորութիւնը գլխաւորաբար իմաստուններուն ժառանգութիւնն է. բայց կը յուսամ որ ընթերցողս այնչափ յիմար չէ, որ ա՛ս կարծիքն ունենայ։

Ա՛ս ճշմարտութիւնը հաստատելու համար յառաջ բերուիլ կրցող մեկալ դիտողութիւնը՝ հակառակէն կ՚առնուի։ Ամէն առեն որո՞նք եղած են հա՛ապաղ վրդովիչները։ Անոնք՝ որ մտքերնին չեն բանեցուցած։ Չէ թէ միայն եկեղեցականաց վճիռն, այլ նոյն իսկ փիլիսոփայից կարծիքն ան է, որ մտքերնին չգործածողները՝ ոտքերն ու իրենց կիրքերուն ծա-

ռայող մարդիկն են։ Առաջիններն անկարող են ընդարձակ խորհրդածութիւններ ընելու, խորունկ խորհուրդներ ունենալու, որովհետեւ խաւարի մէջ թաղուած են. երկիններն ալ նոյնպէս անկարող են, վասն զի կիրքերնուն աստակութիւնը՝ իրենց դէմքին մէջ դաստիճին կ'ապականէ եւ խելքերնին տակն ու վրայ կ'ընէ։ Եւ որովհետեւ կիրքերուն մէջ ամենէն աստիճներն են հոգւոյ հպարտութիւնն ու արտ ապականութիւնը, անոր համար այս երկու կիրքերն ամենէն աւելի կը խափանեն մուտք գործածութիւնը։ Բայց եկուր նայէ որ դժբախտութեամբ այս տեսակ մարդիկներով, այսինքն՝ ոգիտութեամբ ապուշ, հպարտութեամբ խելացնոր, պղծութեամբ ապականած մարդիկներով, լեցուած է անհաւատներուն դասը։

Նախ՝ ոգեներով։ Ասիկա գործնական խնդիր մըն է, եւ գործքերով պէտք է որ ցուցուի։ Անհաւատութիւնը մեր օրերը երիտասարդներու, գործաւորներու եւ քաղաքացւոց կարգին մէջ չափէն աւելի տարածուած է, ինչպես ոչքալով կը զգուցեն իմաստուններըը։ Բայց երիտասարդք ո՞ր եւ ինչպէս տանկ անհաւատ կ'ըլլան։ Այն վարժարաններուն մէջ, որոնք եկեղեցականաց ձեռքէն առնուելով, կամ անփորձ մարդիկներու եւ կամ անհաւատներու ձեռք յանձնուած են, եւ որոնց մէջ երիտասարդք կրօնի վրայ վէր ի վերոյ ծանօթութիւն կ'ընդունին, կամ ամենեւին ծանօթութիւն մը չեն ընդունիր։ Ինչէ՞ն անհաւատ կ'ըլլան արուեստաւորները։ Անկից՝ որ գիրենք ամէն տեսակ խաբէական հնարքներով կը հեռացընեն ոօնի օրերը հաւատոյ ճշմարտութիւններն եկեղեցիներու մէջ քիչ մ'աւելի պայծառ տորվելէն։ Իսկ քաղաքացւոց կարգն ինչէ՞ն հաւատքը կը կորսընցընէ։ Անկից՝ որ մարդկային նկատմունքներով եկեղեցիէն այնչափ կը հեռանան, որ երբէք հարկաւոր խրատներն ու բացատրութիւնները չլսելով, պզտիկութենէն ընդունած կրօնական կրթութիւններն եւ հաւատոյ վրայ առացած անկատար ծանօթութիւնին օրէ օր կը մոռնայ, որով եւ ամենէն ոչնչաչէլի խմաստակութիւններու զոհ կ'ըլլան։

Եւ ինչպէս կրնար ուրիշ կերպ ըլլալ։ Եթէ ընկերութեան մէջ կ'ապրիս, շատերը ճանչցած պիտ'որ ըլլաս, որոնք անհաւատութիւն կը դաւանին. եթէ լրագիր կարդալու սովորութիւն ունիս, շատ անգամ հայհոյիչ անհաւատներու գրութեանց հանդիպած պիտ'որ ըլլաս։ Արդ՝ անկեղծութեամբ լսէ ինծի. թէ ատոնք եւ թէ անոնք՝ ընկերութեան մէջ ամենէն խմաստուն, ամենէն գիտուն ու ամենէն աւելի կրթուած մարդիկնե՞րն են։ Կը համարի՞ս թէ ատոնք այնպիսի մարդիկ են, որ կարողութիւն ունենան անանկ նոր պատճառներ գտնելու, որոնք Օգոստինոսի պէս, Թովմասի պէս խորունկ մտածողներուն եւ ուրիշ այնչափ վարդապետներուն մտքէն ան-

ցած չըլլան, ան վարդապետներուն, կ'ըսեմ, որոնք իրենց կեանքը մաշեցուցած են հաւատոյ ամենատուրբ խորքերը թափանցելով ու անոնց վրայ զարմանալով։ Կրնա՞ն ուրեմն այնպիսիները իրենց ունեցած գիտութեամբը ծաղրել բովանդակ հին իմաստութիւնը։ Իրենց տրված ուսմունքներովն... ։ Իրենց ծանր զբաղմունքներովը՝ որոնց մէջ բոլոր օրը թաղուած կ'ըլլան, աշխարհքս վայելելու, զուարճանալու, խաղալու խնդալու, ուտելու խմելու եւ չարագոյն բաներ ընելու։ Միայն երեանին նպիլը բաւական է՝ ամենայն աստուածութեամբ իմանալու համար, որ զուտ ոգիութիւն, թանձր ոգիութիւն եւ անբանական ոգիութիւն մըն է, որ զիրենք անհաւատ կ'ընէ։

Իսկ եթէ ըերանները բանան եւ այն խորունկ պատճառները դուրս թափեն, որոնց վրայ կը հիմնեն իրենց անհաւատութիւնը, ան ատեն ըսածնիս այնպիսի պայծառութիւն մը կը տառնայ, ինչպէս արեգակը՝ կէս օրուան ատեն։ Իրօք ալ հաւատոյ դէմ ինչ կրնան յառաջ բերել։ Ոտանաւորներ ու ցած իմաստասիրութիւններ, որոնք հազար անգամ կրկնուած, եւ հազար անգամ ալ աւրբ վարդապետներէն մերկնուած ու ամենայն պայծառութեամբ հերքուած են։ Այնպիսի շփոթութեան ու խառնակութեան մէջ կ'իյնան, որ մարդ իրենց վրայ կը խղճայ։ Ըեն պիտեր թէ ուրն է ուղղափառ վարդապետութիւնը, եւ ուրն է հերետիկոսականը։ Դէմ կ'ելլեն ան բանին՝ զորն որ ոչ ոք կը պաշտպանէ. կը պաշտպանեն ան բանը՝ որուն ոչ ոք կը հակառակի։ Եկեղեցւոյ վրայ այնպիսի բաներ կը ձգեն, զորոնք եկեղեցին չիդաւանիր, մանաւանդ թէ կը դատապարտէ։ Առջեւնին թշնամիներ կ'ըերեակայեն, ուր որ ամենեւին մէկը չկայ. որպես զի Տէն Քիշոդ դիւցազնին փառքն ունենան, ան երեւակայեալ թշնամեաց դէմ մինչեւ իրենց արեան վերջին կաթիլը պատերազմելով։ Եւ մէկալ կողմանէ կարող չեն խօսք մը խօսիլ Եկեղեցւոյ ճշմարիտ վարդապետութեան եւ ճշմարտութեան դէմ։ Ըրնանի, Ապուի, Պոդդերի, Կովէանի, Պիանքի-ճովինիի, Պոնաւինիի պէս մարդիկներուն եւ ուրիշ ասոնց նման հիմակուան անհաւատութեան ախոյեաններուն բերնէն ելլող, եւ Սէէլ ու Տէպ լրագիրներուն մէջ կարդացուած աստուածաբանական խորունկ խորհրդածութիւնները բաւական են ընդարձակ վկայութիւն տալու, թէ ուրչափ հարեւանցի է ուսնեցած կրօնական դիտութիւններնին։ Ո՛հ, միայն լոյսն է, որ զիրենք կը կուրացընէ։

Քանի մը տարի յառաջ՝ ծանրակեաց քահանայ մը հրատարակական կառքի մը մէջ ճամբորդութիւն կ'ընէր. եւ որովհետեւ մտախոհ մարդ մըն էր, ձեռքը գիրք մը առած՝ բոլորովին իր ընթերցմունքին զբաղած էր եւ ընկերներուն միտ չէր դներ։ Տիկին մը՝ որն որ այնչափ լռութենէն կը ձանձրանար, տեսնելով թէ քահանան վայրկեան մը գիրքը

մէկ դի դրաւ, անկից առիթ առաւ խօսակցութեան ձամբայ բանալու, եւ սկսաւ պարծելով ըսել թէ ես կրօնի նկատումով կատարեալ անհաւատ եմ։ Քահանան ան առեն ըսաւ. Տիկին, յուսամ որ քիչ մը բան կարդացած էք Պոսիւէի, Ֆենելոնի, Լա Լիւցեռնի, Պերժիէի գիրքերուն մէջէն . . . ։ Ես այնպիսի շաղփաղփութիւններով ժամանակ չեմ կորսընցըներ, պատասխանեց տիկինը։ Բայց գոնե Վալսէ-Քբիի, Սեւնեէրիի գրուածները եւ կամ քիչ մ'ընդարձակ քրիստոնէական վարդապետութիւն մը կարդացած պիտ'որ ըլլայք ։ Ա՜հ, չիտակը կարդացուելու հեղինակները գոսաք, գոչեց մէկալը։ Եթէ այդպէս է, տիկին, կրկնեց քահանան, ինչո՞ւ կ'ըսէք թէ անհաւատ էք. ես զձեզ կ'ապահովցընեմ որ երբեք անհաւատ չէք եղած. այլ պարզապէս ապուշ ու ոչէտ էք։ Ա՛ս խօսքերը խիստ շատ յարմար կու գան շատերուն, որոնք իրենց անհաւատութեան վրայ կը պարծին։

Անհաւատութեան մէկալ աղբիւրն է հպարտութիւնը։ Մէկ դի ձգելով այն ցոյցերը՝ զորոնք ամէն հին հերետիկոսապետներուն վրայ ունինք, ստոյգ է որ Լուտեր եւ Կալուին հիմակուան անհաւատութեան երկու հարքն եղած են։ Արդ՝ առաջինին հպարտութիւնն ան աստիճանի հասած էր, որ իր ժամանակուան ամէն իշխանները, թագաւորներն ու կայսրները կը թշնամանէր. Եկեղեցւոյ ամէն սուրբ հարքը կ'անարգէր, եւ կ'աղաղակէր թէ հազար Կիպրիանոսներ եւ Օգոստինոսներ իր քովը ոչինչ են, թէ իրմէ յառաջ բանէ հասկցող մէկը գտնուած չէ՝ ո՛չ Եկեղեցւոյ, ո՛չ հաւատոյ, ո՛չ օրինաց, ո՛չ Խորհուրդներու, ո՛չ Ս. Գիրքին նկատումով. եւ աս բանս այնպիսի մոլեգնութեամբ կը գլուցէր, որ իրենները ալ կ'ըսեն թէ մինչեւ խենթութեան հասած կը համարուէր։ Ցանդգնութիւնը, հպարտութիւնն ու անամօթութիւնը զկալուին այնպէս անտանելի ըրած էին՝ նոյն իսկ իր հետեւողներուն, որ իրենց մէջ առակ եղած էր, թէ ա՛լ աղէկ է թեոդոր պեզային հետ դժոխք երթալ՝ քան թէ կալուինի հետ արքայութիւն։ Հպարտութիւնը՝ որն որ անհաւատութեան թագաւորութիւնը հաստատած է, մեր օրերն ալ կը պահպանէ զանիկա։ Վերոյիշեալ աղանդապետներն իրենց դիւական հպարտութեամբը յանձն չառին գլուխ ծռել եւ ընդունիլ բոլոր իրենց ժամանակակիցներուն դաւանածը. հիմակ ալ հպարտ հոգիները չեն ուզեր հպատակիլ հիմակուան հաւատացեալներուն դաւանածին։ Ի՜նչպէս, կ'ըսեն, կրնամ ես՝ որ այնչափ բան սորված եմ, այնչափ տեղեկութիւններ ունիմ, հաւատալ միեւնոյն բաներին՝ որուն կը հաւատայ նուաստ եւ անարուեստ մարդն ալ։ Ի՜նչպէս կրնամ ի գործ դնել ան բանը՝ զորն որ արհամարհ կին մ'ալ ի գործ կը դնէ։ Ասիկա կարելի բան չէ։ Հոս հպարտութեան հոգին գլուխը կը խայթէ, կը դրդռէ, անհանգիստ կ'ընէ. ուրիշներուն հաւատար չերեւալու ցանկութեամբ՝ ուրիշներէն

կը բաժնուին, պարծենալով մը նոր վարդապետութիւններ կը դաւանին, կ'ըլլան անհաւատ, կ'ըլլան հայհոյիչ։

Դեռ շատ ատեն չէ, ոդեա բժիշկ մը, կրօնի վրայ խօսակցող անձինքներու խումբի մը մէջ, Ջեմ դիտեր ինչ պատճառաւ, ըսաւ, քահանայք կը դժուարին դոյացափոխութիւնն ընդունելու, երբ որ .... ։ Ուրիշ մէկը խօսքը կտրելով, թողութիւն ըրէք, պարոն, ըսաւ, անոնք դժուարութիւն մը չունին ատոր վրայ, մանաւանդ թէ նոյնը կը պաշտպանեն Լուտերականներուն դէմ։ Կ'ուզէի ըսել, կրկնեց բժիշկը, ինչո՞ւ այնչափ եռանդով նոյնը կը պաշտպանեն, երբ .... ։ Շատ յառաջ մ'երթաք, ըսաւ ան ատեն ուրիշ մէկը՝ որ բժիշկին աղէկ ճանչցած էր, առանց նոյն անհաւատութեան ճաշակն ալ առնելու, գիտենք որ դուք շատ անուանի մարդ էք։ Ան է շատերուն անհաւատ ըլլալուն պատճառը, որ կ'ուզեն ուրիշներէն այնչափ աւելի գերազանց մարդիկ երեւալ, որչափ աւելի յանդուգն եւ ուրիշներուն աննման են։

Իրօք ալ ասիկայ մահուան անկողնոյն մէջ խոստովանած են անցեալ դարուն ամենէն անամօթ անհաւատները։ Մահուան ճրագին ակար լուսովը բաները քիչ մ'աւելի աղէկ տեսած են, քան թէ բոլոր իրենց կեանքին մէջ։ Ան մեծամեծ առարկութիւնները ու դժուարութիւնները՝ մէկէն բոլոր աներեւոյթ կ'ըլլային. կը մնար միայն հակայաձեւ հպարտութիւնը, որ կ'արգելէր խոստովանել եւ ժամանակին զղջալ, որպէս զի հաւատքին իրենց սպառնացած պատիժներէն ազատին։

Բայց բուն աղբիւրը՝ որմէ խիստ առատութեամբ կը բխեն անհաւատութեան տղմալից ջրերը, առանց տարակուսի՝ արուի ապականութիւնն է, ինչպէս իմաստուները կ'ըսեն։ Զափէն աւելի մարմնական հաճոյքներու ետեւէ կ'նալը՝ միտքը կը պղտորէ, եւ թող չիտար որ մարդ անասնական խորհուրդներէն ուրիշ բան մտածէ. երբ որ արուին զգածմունքները բոլորովին պղծութիւններով կը տոգորուին, չեն կրնար հաւատոյ գառնալ, որ ամենասուրբ է, եւ ամէն բանէն աւելի այն կարօտութիւնը՝ զորն որ ունին չհաւատալու, որպէս զի չպարտաւորին հաւատքին սպառնացած պատիժներէն վախնալ, մտքերնին կը սրէ պատճառներ գտնելու, եւ իրենք զիրենք համոզելու թէ հաւատքը՝ չինծու գիւտ մըն է։

Եթէ ատոնցմէ մէկուն հետ առանձինն խօսելու ըլլայի, զինքն այսպէս համոզելու կը ջանայի։ Հապա, կ'ըսէի իրեն, դուն կը հաստատես թէ չես կրնար հաւատալ. բայց ո՞րչափ ատեն է որ մտքիդ մէջ ադ կասկածները մտած են։ Երիտասարդութեանդ առաջին տարինե՞րը, երբ որ բարեբարոյ, զգաստ, ամօթխած վարմունքովդ այնպէս հանդարտութեամբ կ'անցընէիր անմեղ օրերդ։ Ո՛հ, ան ատեն հաւատքդ քեզի շատ պեղեցիկ կ'երեւար, եւ անոր փառաւորութիւններուն վրայ զար-

մանալէն չէիր կշտանար։ Նոյն առեն քեզի շքեղ բան մը կ'երեւար տեսնել՝ թէ ինչպէս հաւատքն իր ջնջած կռապաշտութեան աւերակներուն մէջէն, եւ զինքն իր տեսան մէջ խղդել ուզող հիւպատոսներուն ու ինքնակալներուն սրոյն տակէն մեծ փառքով եւ վայելչութեամբ կը բարձրանար։ Ի-րեն դէմ կ'ելլէին ամէն մոլութիւնները. հպարտութիւնը, ագահութիւնը, ցանկութիւնը, ամէն տեսակ պղծութիւնը, ձեռքերնին զէնքով կ'ուզէին իրեն արգելք դնել. բայց ինք զամէնքն ալ ոտքին տակ առնելով՝ կ'անցնէր կ'երթար, անառակները կը զգաստացընէր, հպարտները կը խոնարհեցընէր, եւ միայն գաշխարհք սիրողներն ու երկրիս ցանկացողները՝ միտակ երկնից ցանկացող կ'ընէր։

Երբ որ իր յաղթական ընթացքն արգելել կամ առջեւը թումբ մը քաշել անկարելի ըլլալով, թշնամիք սրոյ եւ կատորածի ձեռք զարկին, ո՜հ, ան առեն սկսաւ իր փառքն աւելի եւս պայծառանալ։ Երբ որ զոհ մը կ'ինար, հարիւրներ անոր տեղը կը լեցընէին. երբ որ մէկը կը սպաննուէր, հարիւրներ անոր վիճակին կը նախանձէին։ Դեռ մոքէդ չջնջուած չէ սրբուհի Ջիչելիայի, սրբուհի Ագաթայի, սրբուհի Ագնէսի, Ս. Վիտոսի, Ս. Պրիմոսի, Ս. Վաղերիանոսի, եւ ուրիշ անթիւ փափուկ կուսանքներու եւ անմեղ մանկունքներու քաղցր յիշատակը, որն որ գուցէ առեն մը՝ աչքէդ քանի մը կաթիլ արցունք ալ քամեր է, թէ ինչպէս անգութ բռնաւորներուն դիմացը կը վազէին, եւ սրտերնին Յիսուսի ներկայութեամբը լեցուած ու հոգիներնին մարտիրոսութեան հանդիպելուն ուրախութեամբը զուարթացած՝ զանոնք կը յորդորէին որ սղոցները խարտեն, դանակները սրեն, կապարները հալեցընեն, ճանկերը յղկեն, առիւծներն անօթեցընեն, որպէս զի աւելի չարչարուին, աւելի կատր կատր յօշոտին եւ աւելի չարաչար տանջանքներով սպաննուին։ Ո՞վ դիտէ ան առեն սիրտդ ո՛րչափ շարժած էն այսպիսի ցաւագին պատմութիւնները։

Եւ երբ որ սրոյ կատորածը դադրեցաւ, եւ հեռեւեալ պարերուն մէջ ամէն տեսակ հերետիկոսներն Եկեղեցւոյ դէմ գրգռեցան զինքը նուաճելու, առջեւդ նոր տեսարան մը բացուած կը տեսնէիր. արեւելքէն եւ արեւմուտքէն՝ ամէնէն պայծառ միտքերը, ամէնէն մեծասիրտ ու մեծանձն հոգիները, ամէնէն հռչակաւոր սուրբերը կ'ելլէին իրենց կուրծքովը պաշտպանութեան վահան մ'ըլլալու, եւ նոյն հրէշներուն դէմ կռուելէն չէին դադրեր, մինչեւ որ նորէն իրենց անդունդը կը վռնտուէին, ուսկից որ դուրս ելած էին։ Վերջապէս կը զարմանայիր թէ ինչպէս սա հաւատքը տխուր ձորերը՝ սուրբ մանձունքներով լեցուցած էր, անշէն անտառները՝ եռանդնոտ անապատականներով չէնցուցած, քարուտ ապառաժները՝ խոտակեաց ապաշխարողներով ծաղկեցուցած, եւ բովանդակ

աշխարհքիս երեսը հրաշքներով ու զարմանալիքներով լեցուցած։

Ո՛հ, ան առեն հաւատքը քեզի այնպէս կ'երեւար ինչպէս որ է, մարգարէութիւններով լուսաւորուած, հրաշքներով փառաւորուած, մարտիրոսներով պայծառացած, գործքով սուրբ, ժողովրդոց բազմութեամբ հարուստ. եւ մեծ ցնծութեամբ կը տեսնէիր նոյն հաւատքը՝ որ Պետրոսի նաւակին վրայ առանց վտանգի եւ առանց երկեք ընկղմելու, ժայռերու, յորձանքներու, փոթորիկներու դէմ կ'երթայ։ Ասիկա եւ ասկից շատ աւելին կը տեսնէիր ան առեն, եւ ով կը համարձակէր երկեք ըսելու, որ օր մը հաւատոյ թշնամի պիտ'որ ըլլաս, եւ նոյնը քեզի զարհուրելի պիտ'որ երեւայ։ Բայց ինչ։ Շատ չանցաւ, սատիկ կիրքերը վրադ յարձակեցան, եւ դուն ի սկզբան զանոնք չճնշելով, աւելի մեծցան եւ գքեզ բոլորովին նուաճեցին։ Գուցե քանի մը անդամ իմնալէդ եռքն ալ նորէն ելած կանգնած ըլլաս. բայց վերջապէս աս խիստ կռուէն յոգնելով, սկսար աղօթքդ մէկդի թողուլ, հեռանալ եկեղեցիներէն, խորհուրդներէն, աստուածպաշտութեան կըրթութիւններէն, որոնք կարծէիր թէ քու բնութեանդ բերման հետ չեն կրնար միաբանիլ։ Խղճմտանքիդ խայթերը փլթացընելու համար՝ ինք զինքդ զբօսանքներու, աղտեղի ընթերցուածներու, անկրօն գրքերու տուիր, փորձել ուզելով թէ կրնաս արդեօք յաջողցընել տարակուսանքի տակ ձգելու հաւատքը, որն որ քեզի դժոխք մը կը սպառնար։ Եռքէն նոյն տեսակ ընկերներու հետ աւելի կապուելով, եւ անառակ վարուց մէջ օրէ օր աւելի յառաջ երթալով, վերջապէս ան աստիճանի հասար, որ փոթորիկներէ ալեկոծեալ ծովունման եղած առեններդ՝ սկսար ներքուստ հաւատքիդ վրայ կասկածիլ, եւ արտաքուստ անհաւատութեանդ վրայ պարծիլ։ Եւ ահաւասիկ, խօսքերնիս լմընցընել ուզելով, ահաւասիկ ան ամէն ճամբաները՝ որոնցմով թերահաւատութեան մէջ ինկար։ Ընթերցող, չեմ գիտեր թէ ինչ պատասխան կու տար ինձի այսպիսի դժբախտ մը. բայց շատերը՝ որոնք անկեղծ ըլլալ ուզեցին, յայտնի խոստովանեցան թէ ան է իրենց թշուառ որոին ճշմարիտ պատմութիւնը։

Արդ մինչեւ հիմայ ըսած խորհրդածութիւններս քիչ խօսքով համառօտելով, ես չեմ կրնար հաւատալ, եմ գիպս հաւատալը կ'արգիլէ ինձի ըսելը, ուրիշ բան չինշանակեր, բայց եթէ՝ ես չեմ կրնար հաւատալ, ինչու որ կամ անառնական ոգիտութիւն մը թող չիտար՝ որ աչուըներս աս թշուառ երկրէս անդին վերցընեմ, կամ հպարտութիւնը խելքս գլխէս տարեր է, եւ կամ մեղութիւնները սիրտս ոգւոյ մէջ ընկղմեր են, որով չեմ կրնար ընել ինչ որ առողջ միտքս ինձի կ'ազդէ, կը պատուիրէ եւ կը սպիպէ, յիշեցընելով որ գժբախտ կ'ըլլամ աս աշխարհքիս վրայ եւ աւելի եւս գժբախտ ի յաւի-

տեան։ Ընթերցող, դուն ալ կը միարանիս ինձի հետ, թէ մարդս կրնայ միտքը քիչ մ'աւելի սղէկի դործածել, եւ իր հաւատքը քիչ մ'ալ աւելի հաստատուն բռնել։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ.

Խորհուրդք։

Ա. Միտքս չեկրնար խորհուրդներն ընդունիլ։ — Բ. Անոնց մէջ հակասութիւններ կան։ — Գ. Ի՞նչ պատճառ կրնայ ըլլալ զանոնք ընդունելու։

Հաւատքն առջեւնիս զանազան տեսակ ճշմարտութիւններ կը դնէ, որոնցմէ ոմանց՝ մարդուս միտքն ինք իրմէ չէր կրնար հասնիլ կամ շատ դժուարութեամբ կը հասնէր. բայց մէյ մ'որ աստուածային յայտնութեամբ ծանուցուած են, մտաց դէմ աւելնալին բան մը չեն պարունակեր։ Այսպէս են, օրինակի համար, Աստուծոյ կատարելութիւնները, արարչադործութիւնը, արդարութեան ու բարոյականի յաւիտենական ճշմարտութիւնները։ Ոմանք ալ կան, որոնց մարդուն միտքը՝ չէ թէ միայն ինք իրեն ճնալով՝ չէր կրնար հասնիլ, այլ նաեւ աստուածային յայտնութենէն ետքն ալ չեն կրնար իմացուիլ. հապա պէտք է որ անոնց հաւատանք, խոնարհեցնելով մեր միտքն ի հպատակութիւն հաւատոյ։ Այսպէս են, օրինակի համար, Աստուծոյ միութիւնն ու Երրորդութիւնը, աստուածային Բանին Մարդեղութիւնը, ամենասուրբ Հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը, եւ ընդհանրապէս այն ամենայն՝ որ Խորհուրդք կը կոչուին։ Արդ՝ առաջին կարգի ճշմարտութիւններուն նկատմամբ, կ'ըսեն ոմանք, թէ մենք ալ կրնանք անոնց հասանիլ. բայց երկրորդ կարգիններուն, այսինքն է՝ խորհուրդներուն, ոչ կրնայ դլուխ ծռել։ Ասոնք, կ'ըսեն, վախճան մը չունին, վասն զի օգուտ մը չեկրնար ըլլալ այնպիսի բանի մը հաւատալէն, որն որ չ'ըմբռնուիր, թող որ միտքը չեկրնար ինք իրեն դէմ ելլել, որն որ կը պատահէր՝ եթէ հակասութիւններն ընդունելու ըլլար.....։ Այսու ամենայնիւ կը կարծե՞ս որ ասոնք ոտանկ խորհելու ոտոտիւ իրաւունք ունենան։ Ինչպէս որ կ'անիրաւին հաւատքն ուրացողները, այսպէս ալ կ'անիրաւին հաւատքնին խորհուրդներու վրայ ալ տարածել չուզողները։ Առաջին մասը նախընթաց դլխոյն մէջ տեսանք. երկրորդը հոս կը տեսնենք։

Ա. Միտս խորհուրդները չեկրնար ընդունիլ։ Սկսինք խեղճ մարդկային մտաց մշտնջենաւոր իրաւունքներէն, ան մարդկային մտաց, որն որ մէկ կողմանէ այնչափ տկար է, մէկալ կողմանէ ալ այնչափ հպարտ։ Եւ ինչո՞ւ միտքդ չեկրնար խորհուրդներն ընդունիլ։ Վերը ըսինք որ մենք կը հաւատանք

հաւատոյ միջոցովը՝ Աստուծոյ հեղինակութեան համար որ կը խօսի, ամէն տեսակ ցոյցերով հաստատելէնետեւ՝ որ իրաւացընէ Աստուած խօսած է։ Բայց թէ որ ասանկ է, ինչ փոյթ է մեզի՝ որ Աստուած իմացուելու բաներ խօսեր է, թէ չիմացուելու։ Մինթէ Աստուած միշտ անսխալ չէ՞ իր խօսքերուն մէջ, միշտ նոյն իրաւունքը չունի՞ մեր վրայ. չինկրնար մեզմէ մեր մտքին զոհն ալ պահանջել։ Ինչ կ'արժէ ուրեմն ան՝ որ կ'ըսես, թէ իր ինծի առաջարկածն իս չէ՞ հաւկնոտ։ Բայց գոնէ հասկըցէր ես որ նոյնն առաջարկողն ինքն Աստուած է։ Եթէ այսչափը հասկըցեր ես, որն որ չհասկըցուելու բան չէ, ան ատեն բաւական հասկըցեր ես կապուած ու պարտաւորուած ըլլալու, որ չկարենաս անկից ետքը չունչ յոդնեցընել ու հակառակը խօսիլ, բաւական որ այնչափ ոգետ չըլլաս, մինչեւ չդիտնաս թէ ինչ է Աստուած, ինչպիսի է իր տէրութիւնը, իր իմաստութիւնը եւ իր ճշմարտախօսութիւնը։ Քու իրաւունքներդ աղէկ ու հաստատուն են. բայց կարծեմ թէ Աստուած ալ կրնայ իրաւունք ունենալ իր արարածներուն վրայ, եւ երբ որ կ'ուզէ նոյն իրաւունքը բանեցընել, ինչպէս աս դիպուածիս մէջ կը բանեցընէ, կարծեմ դուն Աստուծոյ դէմ իրաւունք մը չես կրնար ունենալ։ Աս պատճառիս հակառակ խօսք չկրնար ըլլալ, եւ ինք իրմէ բաւական է ամէն դժուարութիւն լուծելու։

Այսու ամենայնիւ քու դժուարութեանդ հետ մեծ զիջումով վարուիլ ուզելով, կը հարցընեմ, ինչո՞ւ կ'ըսես թէ մտացդ նախատինք մըն են խորհուրդները։ Ըն՞ա գիտեր որ ամենէն ապէռներուն ալ աչքը բացուած է. եւ արդէն ամէնքը գիտեն թէ ինչ կը նշանակեն աստանկ խօսակցութեան ձեւերը, որոնք միտս առնուած են այնպիսի մարդիկներէ՝ որ նոյները հնարած են իրենք զիրենք փիլիսոփայ ձեւացընելու համար, ուր որ փիլիսոփայութեան եւ ոչ ինչ իրլալը գիտէին։ Թէ որ չհասկըցած բանէդ հաւատալը մտացդ նախատինք կը բերէ, գնա պլխուդ ճարը տես. վասն զի աս լուսնոյ տակ եղող աշխարհքս քեզի համար չէ։ Հոս ամէն րոպէ պէտք է որ չհասկըցած բաներուդ հաւատաս, պէտք է որ դլուխ ծռես ու համբերես, եթէ ձեռք չես զարներ քեզի համաձայն նորէն պեղեցիկ աշխարհք մը շինելու, որուն մէջ ամէն բան պայծառ ու իմանալի ըլլայ։ Եւ ինչ. կը հասկընաս բնութեան բոլոր խորհուրդները կամ դաղտնիքները՝ որոնք միշտ աչքիդ առջեւն են։ Ընորհք ըսէ. միթէ չե՞ս հաւատար թէ հովերը կը փչեն, անոր համար՝ որ չես գիտեր թէ ինչպէս կը փչեն. չե՞ս հաւատար թէ լոյսը կը լուսաւորէ, անոր համար՝ որ չես ճանչնար իր ներքին բնութիւնը։ Ընտանեաց մը մէջ կը մտնես, կը տեսնես որ զաւկներուն մէկը՝ խելացի, մէկալն՝ ապուշ, երրորդն՝ ուրախ, չորրորդը տխուր է։ Հազիւ բերանդ կը բանաս՝ բան մը զրուցելու, առաջինն անմիջապէս կ'իմանայ, երկրոր-

դին՝ որչափ ալ աշխատիս, բան մը չես կրնար հասկըցընել։ Ի վերայ այսր ամենայնի ամէնքն ալ միեւնոյն հօր ու մօր զաւակներ են։ Ուսո՞ է այսչափ տարբերութիւնը. աս գաղտնիքին խելքդ կը հասնի՞։ Եւ եթէ բնական ու բնազանցական տիւթիւններուն, բժշկականութեան կամ ուրիշ բնական ուսման մը մէջ, որչափ ալ քիչ ըլլայ՝ յառաջացած ես, չես կրնար չկիսնալ որ աչքերնուս տակ պատահող սովորական գործքերուն շատին պատճառները մեզի համար մէյմէկ գաղտնի խորհուրդներ են, այսու ամենայնիւ անոնց հաւատալը մէկու մ'ալ մտքին նախատինք չհասցըներ։ Հռչակաւոր Հ. Լափորտէր՝ հաւատալ չկրցող մէկու մը աս հարցումն ըրաւ։ Գիտե՞ս թէ ինչպէս կ'ըլլայ որ մի եւ նոյն կրակը՝ կարագը կը հալեցընէ եւ հաւկիթները կը կարծրացընէ։ Այսու ամենայնիւ թէպէտեւ պատճառը չես իմանար, սակայն ձուազեղին շատ աղէկ կը հաւատաս։ Տես ուրեմն թէ մտքիդ վնաս մը կրնան տալ աստուածային խորհուրդները, զորոնք Աստուած առջեւդ դրած է։

Բայց ես աս ալ կ'ըսեմ քեզի. որովհետեւ աս խորհուրդներն Աստուծոյ վրայ են, չէ թէ միայն մեր մտքին նախատինք չեն հասցըներ, հապա նաեւ մեր միտքը նոյն աստուածային բաները քննելու չսկսած՝ պէտք է դիտնայ թէ նոյնպիսի չիմացուելու բաներու պիտի հանդիպի։ Ով որ ովկիանոսին վրայէն անցնիլ կ'ուզէ, աչքը պիտի առնու՝ յորձանքներու, ժայռերու, հովերու եւ մրրիկներու պատահիլ. ինչու որ ծովին բնութիւնն ասանկ կը տանի։ Այսպէս ալ աստուածային բաները մտածելու սկսողը, պէտք է աչքն առնու խորութիւն, բարձրութիւն, մարդկային մտքով չհասնուելու անբաւութիւն, այսինքն՝ խորհուրդներ։

Թէ որ Աստուած, իր բնութիւնը, իր կատարելութիւնները, իր գործքերը մարդուս իմանալի ըլլային, այնպէս որ մարդ իր իմացութեամբը զանոնք ըմբռնէր, ան ատեն աս երկուքին մէկը կ'ըլլար. կամ մարդն Աստուծոյ կը հաւասարէր, կամ Աստուած մինչեւ մարդուն նուաստութեան իջած կ'ըլլար։ Առաջինն ըսելը՝ այնպիսի ամբարտաւանութիւն մըն է, որ Արուսեակին ամբարտաւանութեան կը հաւասարի, որն որ ըսաւ եղէց նմանող Բարձրելոյն։ Երկրորդն ըսելը՝ անանկ հայհոյութիւն մըն է, որն որ մեր դիտցածին նայելով՝ մինչեւ հիմա ատանայի մը մտքէն ալ անցած չէ։ Ա պատճառաւ ճշմարիտ կրօնը միշտ խորհրդոց կրօն մը պէտք է ըլլալ. եւ այնչափ ատա է ըսելը թէ խորհրդաւոր ըլլալը՝ աստուծեան նշան մըն է, որչափ որ անոր հակառակ խորհրդաւոր չըլլալն անհիմնապէս աստուծեան հակառակ կու տայ։

Խորհուրդներուն հաւատալը՝ չէ թէ միայն անոր համար դիւրին կ'ըլլայ, որովհետեւ անոնց առարկան Աստուած է, հապա նաեւ անոր համար ալ՝ որ (զարմանալի տեսչու-

թեամբ մը) Աստուած մարդուն բնութեան մէջ քաղցր ու հաճոյական միտում մը դրած է, որով բնականօրէն այն ա-ռէն բաներուն կը դիմենք, որոնք զարմանալի ու խորհրդաւոր են, մինչեւ նաեւ անոնց վրայ կը սիրահարինք: Իրօք ալ ուս-կից է որ պատանիները սաստիկ բաղձանք կ'ունենան գաղտնի ու ծածուկ բաներն իմանալու եւ զարմանալի դէպքերու տե-ղեակ ըլլալու. ուսկից կը ծագի այնպիսի յօժարութեամբ զա-նոնք մոխիկ ընելնին եւ մոքերնուն մէջ գանձի մը պէս պա-հելնին, թէեւ գիտնան ալ որ շինծու բաներ են, եթէ ոչ՝ այն բնական հրապոյրէն, որն որ զմեզ խորհրդաւոր բաներուն կը յօժարեցընէ: Ուսո՞ւ եւած են գիշերային ակումբները, դուշակութիւնները, հմայութիւնները ու այնչափ աւելորդա-պաշտութիւնները, զորոնք չէ թէ միայն Եկեղեցին, այլ նաեւ քաղաքական օրէնքներն ալ առն զօրութեամբ կը մերժեն ու կը հալածեն: Ուսո՞ւ յառաջ կու գայ այն բաղձանքը՝ որով մեր օրերն այնչափ մոլեգնութեամբ՝ մագնիսականութեան, խօսող սեղաններու եւ ոգեւորականութեան զարմանալիքնե-րուն կը դիմեն մարդիկ, եթէ ոչ՝ անոնց խորհրդաւոր երեւոյթ-ներէն: Մեր բնութեան մէջ՝ ճշմարտին վրայ անյիշանելի յօ-ժարութիւն մը ունինք. բայց որովհետեւ շատ անգամ իրա-կանն երեւութին հետ կը փոխենք, ասկից կը ծնանի սխալ-մունքը: Անյաղթելի սէր մ'ունինք առ բարին. բայց որովհե-տեւ շատ անգամ աւելի շուքին կը հակինք՝ քան թէ մարմնոյն, ասկից կը ծնանի յանցանքը: Այսպէս ալ՝ խորհրդաւոր բա-ներուն ունեցած հակումնիս՝ պատճառ կ'ըլլայ որ սուրբ եւ ճշմարիտ խորհրդաւորը չունեցած առեննիս, խաբէականին ու կրօնի դէմ ըլլոլին կը դիմենք:

Ասիկա այնչափ ճշմարիտ է, որ անցած դարուն մէջ, երբ որ Գաղղիա անհաւատութեան վերջին ծայրը հասած էր, քրիստոնէութիւնը ջնջելէն, հանաւորութեան երկրպագու-թիւն ընելէն եւ հաւատոյ սուրբ խորհուրդները բոլորովին վերցընելէն ետքը, ժողովուրդն այնպիսի մոլեգնութեամբ մո-լութեանց եւ աւելորդապաշտութեանց գարշելի գաղտնիքնե-րուն մէջ ընկղմեցաւ, որ ալ դատաստաններէն ու դատերէն գլուխ չէր կրնար վերցուիլ: Բորդալիս կը վկայէ որ Փարիզի ազգային դրատան մէջ ուրիշ գիրք չէր փնտռուեր, բայց եթէ դիւահմայութեան ու դիւթութեան գիրքեր: Ուսպիէս՝ Լիոնի հրապարակական մատենադարանին գրապետը վաւերական ցոյ-ցերով Բորդալիսին ցուցուց թէ որոշ ժամանակներ սաստիկ պիղծ գաղտնիքներ կը կատարուէին գիշերային ակումբներու մէջ, այնպիսի անառակութիւններով, որոնց քով հեթանո-սութեան ամենապիղծ աւելորդապաշտութիւններն ալ բան մը չեն: Եւ նոյն իսկ մեր օրերը Մխաբանեալ Նահանգաց եւ ճինեւրայի մէջ Քրիստոսի Աստուածութիւնը չընդունելու հա-մար Մարդեղութեան խորհուրդն ուրացողները, խօսող սե-

ղանի մը չորս կողմը կը նային, եւ ամենայն պարզութեամբ կը համարին թէ հրեշտակները, հրեշտակապետներն ու նոյն իսկ Յիսուս Քրիստոս իր ներկայութեամբը կուրծքերնուն մէջ իրենց հետ կը խօսակցին, մինչեւ նոյն իսկ ամպարշտութեամբ խօսած ժամանակնին։ Այսպէս ալ է. հարկ է որ կամ սուրբ ու կրօնական խորհուրդն ըսա պատշաճի հոգինիս գրաւէ, կամ չէ նէ՝ նոյն իսկ հոգին ինք զինքը մոլութեան եւ աւերտպաշտութեան խաւարին ու ամօթալի խորհուրդներուն մէջ կը թաղէ։

Ասոր այսպէս ըլլալուն յայտնի պատճառն ալ կայ։ Խորհրդին մէջ միշտ զարմանալու արժանի բան մը կը գտնուի. եւ մենք բնականօրէն միշտ հոն կը ձգտինք, ուր զարմանքնիս կը գրգռուի։ Խորհրդին մէջ մեծութեան եւ բարձրութեան նկատրագիր մը կայ. եւ մենք բնականօրէն կը սիրենք անչափն ու անսահմանը։ Խորհրդին մէջ՝ վսեմ եւ յարգութեան արժանի բան մը կը տեսնուի. եւ մենք՝ եթէ մեր բնութեան բռնութիւն չենք ըներ, կրօնի եւ բարեպաշտութեան միտումը մեր վրայ կը կրենք։ Շատ անգամ մենք մեր բերումներուն պատճառը չենք ճանչնար, բայց միանգամայն չենք կրնար դէմ դնել նոյն բերմանց զօրութեան, զորոնք Աստուած մեր սրտին մէջ հաստատած է։ Ան պատճառաւ չէ թէ միայն մեր միտքը խորհուրդներէն չի՛ձգնասիր, հապա մանաւանդ թէ աքանչելի եղանակաւ անոնցմէ օգնութիւն եւ քաջալերութիւն կը գտնէ։

Բ. Խորհուրդներուն մէջ, կ՛ըսեն, հակասական բաներ կան, եւ ան ապեն . . . . . ։ Շատ յառաջ մ՛երթար։ Եթէ ան առարկութիւնը՝ Քրիստոնէականն աղէկ տրված տասը տարուան տղու մը առջեւն ընես, նախ վրադ աղէկ մը կը խնդայ, եւ ետքը պատասխան կու տայ, թէ մտքի դէմ չեն, հապա մտքէ վեր են, եւ թէ հակասութիւնն իրական չէ, հապա միայն առերեւոյթ։ Տես օրինակի մը մէջ։ Եթէ ամենասուրբ Երրորդութեան վրայ խօսելով, մէկն ըսէր թէ միայն մէկ Աստուած կայ եւ երեք Աստուածք կան, ասիկա ատոր հակասութիւն մը կ՛ըլլար, ուստի եւ ճշմարտապէս անկարելի բան. որովհետեւ միեւնոյն ատեն չնկրնար ճշմարիտ ըլլալ որ Աստուած մինակ մէկ ըլլայ եւ միանգամայն երեք Աստուածք ըլլան։ Բայց երբ որ ըսուի, ինչպես հաւատքը կ՛ըսէ, թէ Աստուած մէկ է, բայց ան մէկ Աստուածն երեք անձինքներու վրայ կը կայանայ. ատոր մէջ ամենեւին հակասութիւն չկայ։ Աստուածութիւնը մէկ է, թէեւ յերիս անձինս։ Ատոր վրայ է խորհուրդը՝ զորն որ մենք չենք կրնար իմանալ, թէ ինչպես Աստուած երեքպատիկ գոյաւորութիւն կրնայ ունենալ։ Բայց մեր չիմանալուն համար՝ կրնա՞յ արդեօք մեր միտքն ըսել թէ կարելի չէ։ Ասիկա զլուցելու համար՝ հարկ էր որ նախ այնպիսի ծանօթութիւն ունենայինք Աստուծոյ բնութեան եւ իր բոլոր յատկութիւններուն վրայ, որ կարող ըլլայինք ըսել թէ

իրեն ինչ կը պատշաճի եւ ինչ չհպատշաճիր։ Ասիկա, ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, մեր ամենաչափաւոր կարողութեան միշտ անկարելի պիտ'որ ըլլայ, ուստի եւ միշտ ալ բոլորովին սուտ պիտ'որ ըլլայ, թէ մոքերնիս հակասութիւն կը գտնէ խորհրդոց մէջ։ Արդ ասոնց խորհուրդին վրայ ըսածս՝ դուն ուրիշ ամէն խորհուրդներուն վրայ ալ դարձուր։

Ձեզ հասկընար թէ ինչպէս միեւնոյն Յիսուս Քրիստոս թէ մարդ եւ թէ Աստուած կրնայ ըլլալ։ Այո. բայց Աստուծոյ էութեան խորութեան մէջ երբեք կարդացած եւ իմացած ես ան ամէն եղանակները, որոնցմով աստուածային Անձ մը արարածի մը հետ կրնայ միաւորուիլ։ Ձեզ հասկընար թէ ինչպէս Յիսուս Քրիստոս խորհրդական տեսակներուն ներքեւը կրնայ գտնուիլ։ Այո. բայց աստուածային իմաստութեան ու կարողութեան բոլոր գաղտնիքները քննած ես, որպէս զի կարող ըլլաս սահմանել ան ամէն դիպուածեան եղանակները՝ զորոնք ինք մարմնոյ մը կրնայ տալ։ Ձեզ հասկընար թէ ինչպէս սուրբ Աստուածածին միեւնոյն ատեն թէ Կոյս եւ թէ Մայր կրնայ ըլլալ։ Այո. բայց Աստուծոյ անսահման զօրութեան գաղտնիքներուն մէջ մտեր ես ուրեմն, որ այդպէս կը հաստատես թէ այսպիսի գործք մը չհկրնար կատարել։ Նախ ատոնց ամենուն սահմանը տուր, եւ ետքը խօսէ։ Ձեմ տեսներ որ՝ խորհուրդն անկարելի բան է, հակասական է բսելու համար, նախ պէտք ես Աստուծոյ էութիւնը, անսահմանութիւնը, ամենակարողութիւնը, անչափութիւնը ճանչնալ. եւ որովհետեւ ասիկա անկարելի է, վասն զի սահմանաւոր մարդը չհկրնար զանսահմանը բովանդակել, անոր համար նաեւ ի յաւիտեանս անկարելի պիտ'որ ըլլայ խորհուրդներուն մէջ հակասութիւն գտնել ու ցուցընել։

Գ. Այսու ամենայնիւ կը կրկնեն դարձեալ. Ինչ պատճառ կրնայ առնել Աստուած, որ հաստատելու համար ան խորհուրդներ դնէ։ Ան որ չէմացուէր, ոչի օգուտ մը չէբերէր։ Ուրեմն կրնար ուրիշ ճամբով մը ոչի առնելուրդեւ։ Ա հարցումը՝ ծիծաղական պէտք էր համարել, եթէ ամպարշտական եղած չըլլար։ Ինչու որ մենք ոչի ենք, որ Աստուծոյ հարցընենք թէ ինչու ատանկ ըրած է։ Բաւական չէ՞ անսահման իմաստութենէ մը ատանկ կարդադրուած ըլլալը, որպէս զի ամէն միտք ատոր յօժարութեամբ գլուխ ծռէ։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ այնպէս դժուար բան չէ ատոր՝ սիրտ հանդչեցընող պատճառները յառաջ բերել։ Մարդն երկրաւոր դրախտին մէջ Աստուծոյ հաւատալ չուզեց, եւ ատ յանցանքին համար կորսուեցաւ. արդ խիստ պատշաճաւոր քաւութեան եղանակ մըն է, որ հիմա Աստուծոյ հաւատայ՝ ատանց հասկընալու թէ ինչ բանի կը հաւատայ։ Ա եղանակաւ պատիժը յանցանքին սքանչելապէս համաձայն կ'ըլլայ։ Բայց ասկից՝ ո՞րն է ամենէն մեծ զոհը, զորն որ մարդ կարող է ընել Աստուածութեան։

Ո՛չ անաստուններուն բազմութիւնը, զորն որ կրնայ զոհել, ո՛չ նուէրները՝ զորոնք կրնայ ընծայել։ Մարդն՝ իր բանաւորութեամբն անաստուններէն կը տարբերի, եւ հրեշտակային բնութեան հաղորդ կ՛ըլլայ. ապա ուրեմն թող հաւատոյ ներքոր-ծութեան մէջ՝ ան զոհէ՝ ինչ որ իր վրայ ամենէն վեհապոյնն է, այսինքն՝ իր միտքը, եւ ասով այնպիսի զոհ մը կը նուիրէ, որ մարդուն արժանի է, եւ Աստուծոյ՝ նուազ անարժան։ Վերջապէս ո՞րն է այն բարիքը՝ որուն մենք կը սպասենք իբրեւ մեր կրօնին վերջին եւ պատուականագոյն պտուղը։ ԶԱստուած երես առ երես տեսնել եւ զինքն անպատրուակ վայելել. ուրեմն ո՞ր պատրաստութիւնն աւելի յարմար է այսպիսի վարձքի մը, քան հաւատոյ պատրաստութիւնը, որով հիմա արդիւնաւոր եղանակաւ կը սկսինք հաւատալ ան բանին, զորն որ օր մը յայտնապէս առանց քողի պիտի տեսնենք՝ իբրեւ հատուցում։ Նաեւ աս միայն պատճառները բաւական են հանդիսեցընելու անկեղծութեամբ ճշմարտութիւն փնտռողը։

Ուստի եւ ոչ ալ կը հետեւի ասկից անկրօններուն ըսածը թէ խորհուրդէն ամենեւին ձանձրութիւն մը չ'առնուելը։ Որովհետեւ խորհուրդներն ան հրաշալի ամպին կը նմանին, որն որ Իսրայէլացւոց ժողովրդեան կ'առաջնորդէր, մէկ կողմը՝ բոլորովին մութ էր, իսկ մէկալ կողմը՝ կենդանի լոյս մը կը տարածէր։ Այսպէս խորհուրդներն ալ, մէկ կողմանէ մեր միտքը կը խոնարհեցընեն եւ մեր հաւատոյ կրթութեան կը ծառայեն, մէկալ կողմանէ ալ զանիկա պերապոյն ճշմարտութիւններով կը լուսաւորեն։

Նախ թէպէտեւ խորհրդին էական մասն անիմանալի է, բայց չենք կրնար ըսել թէ նոյն խորհուրդը յայտնող բառերը մեզի ամենեւին ծանօթութիւն չեն տար։ Ան սուրբ մեծութեան մէջէն՝ միշտ բարձրագոյն ճշմարտութիւն մը կը հանուի։ Ստոյգ է՝ չեմ իմանար թէ ինչպէս ամենասուրբ երրորդութեան խորհրդին մէջ, մէկ Աստուած՝ երեք զանազան անձով կրնայ ըլլալ, եւ ոչ ալ թէ ինչպէս Մարդեղութեան խորհրդին մէջ երկու բնութիւնք՝ միայն մէկ անձի վրայ կրնան մնալ. այսու ամենայնիւ աս երկու ծանօթութիւններն ունիմ Աստուծոյ եւ Քրիստոսի վրայ, որոնք այնչափ աւելի պատուական են, որչափ որ Աստուծոյ, իր մեծութեան ու անչափութեան վրայ ինծի այնպիսի տեղեկութիւն կու տան, որ բնականօրէն եւ ոչ մտքերնէն կրնան անցընել աշխարհքիս ամենէն խորունկ մտածողները։

Ասկից զատ անդամ մ'ալ մարդ Աստուծոյ խօսքին վրայ վստահանալով՝ խորհուրդներուն կը հաւատայ, ասով պայծառագոյն լոյս մը կը սփռէ ուրիշ ճշմարտութեանց վրայ։ Ցառաջ բերած օրինակներուս վրայ մնալ ուզելով, Աստուծոյ Մէկ ու Երեքանձնեայ ըլլալուն նկատմամբ տարակուսութիւն ունենալէն առաջ, դիտրաւ կրնանք ձեռնհաս ըլլալ, թէ ինչ-

պէս Աստուծոյ Որդին մարդկային բնութիւն առնելով՝ կարող եղաւ Հօր Աստուծոյ լիուլի հատուցում ընել։ Այսպէսով Քրիստոսի աստուածային մեծութիւնները, իր քահանայութիւնը, իր զոհը, իր արդիւնքները, իր վրայ ունենալու վստահութիւննիս, այն աղբիւրն՝ ուստի մեր վրայ կը հոսեն ամէն շնորհքները, եւ այն խորհուրդէն բղխող ուրիշ անթիւ ճշմարտութիւններ՝ զարմանալի եղանակաւ կը պայծառանան, այնպէս որ մոքերնիս կը հանդչի։ Նոյնն ըսելու է նաեւ ամենասուրբ Հաղորդութեան մէջ Յիսուսի Քրիստոսի իրական ներկայութեան վրայ։ Ձենք իմանար թէ ինչպէս Յիսուս նշխարքին մէջն է. բայց անգամ մ'որ նոյն Յիսուսի խօսքին վրայ վստահանալով՝ աս խորհրդին կը հաւատանք, առջեւնիս կը բացուին աստուածային սիրոյն բովանդակ հարստութիւնները, Յիսուսի բոլոր բարերարութիւնները ու քաղցրութիւնները, մեր բարձրանալն ու անհամեմատ կերպով պատուիլն ի Յիսուս Քրիստոս։ Աս խորհուրդներուն համար ըսածնիս՝ իմացիր մկկալնոնց համար ալ։ Ստոյգ է՝ ասոնք սուրբ մշուշ մըն են. բայց այնպիսի մշուշ՝ որմէ անանկ լուսոյ ճառագայթներ կը ցոլանան, որոնց քով ամէն մարդկային փութութիւնք խաւար են։

Եւ ստուգիւ սուրբ Եկեղեցւոյ Հարքն ու սուրբ վարդապետները, սուրբ խորհուրդներուն վրայ մտածելով, կենդանի լուսոյ հեղեղներ կը ժողվեն։ Թող Ս. Օգոստինոս եւ Ս. Հիլարիոս խորհին եւ խորհրդածեն ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդին վրայ, եւ կը տեսնես որ բոլորովին զարմանալի ճշմարտութիւններով լեցուն հատորներ կը գրեն։ Ս. Թովմաս նոյնն ամենասուրբ Հաղորդութեան վրայ կը կատարէ, Ս. Կիւրեղ եւ Ս. Աթանաս աստուածային Մարդեղութեան վրայ, Ս. Ամբրոսիոս եւ Ս. Բեռնարդոս Ս. Աստուածամօր Կուսութեան վրայ. այսպէս ամէն աստուածային դաղանիքներուն վրայ ամէն սուրբ վարդապետները. որով եւ դործքով կը ցուցընեն թէ ժրջափ լոյս կը բովանդակեն հատոյ խորհուրդներն իրենց մեծութեամբը։

Գիտես ինչ հարկաւոր է անոնց՝ որոնք այսչափ դժուարութիւններ կը հանեն, որպէս զի այն ամենայն բոպէի մը մէջ լուծուի։ Քիչ մը անկեղծաւոր միտք եւ անկեղծութեամբ ճշմարտութիւնը փնտռել։ Բայց բանը բոլորովին ուրիշ կերպ է։ Խորհուրդներուն դէմ կ'աղաղակեն, վասն զի ասիկա կրնան ընել՝ առանց անոնց երեւալու. բայց մեր սուրբ կրօնին մէջ գլխաւորաբար անհաճոյ եղողը՝ խորհուրդները չեն, հապա պատուիրանները։ Կ'ըսուի թէ միտքը, ան մեծ, ան ազնուական միտքը, չհաւանիր որ այսպիսի ճշմարտութիւններու հաւատացուի. ուր որ մարմինն, անարդ մարմինն է, որ չհաւանիր այն պատուիրանները ընդունելու։ Եւ ես երաշխաւոր կ'ընեմ քեզի ամէն խմաստուններուն փորձառութիւնը,

որ եթէ Աստուած իր տասը պատուիրաններէն մէկ քանին, օրինակի համար՝ վեցերորդն ու եօթներորդը, վերցընելու ըլլար, ան մեր փիլիսոփաները յօժար կամօք երկու հարիւր խորհուրդ կ'ընդունէին: Բաւական որ զղայարանքներուն ան քիչ մը ազատութիւնը տրուի, ալ անկից ետքը մտքերնին երբեք չփոթելու նիւթ չ'ունենար, եւ անհատաններուն ու հաւատացեալներուն մէջ լիուլի խաղաղութիւն կը հաստատուի: Միայն պէշն ան է՝ որ Աստուած ան թէութիւնը չ'ընդունիր:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Նպատակ կրօնի:

Ա. Ինչո՞ւ կրօնը քիչ մը պիջամ չ'ընեն: — Բ. Կրօնի մէջ յառաջադիմութիւն: — Գ. Ժամանակին պահանջումները:

Ա. Մեր ժամանակը՝ հաշտ-ըթաց ժամանակ է, կ'ըսեն չափաւորականք. արդ ինչո՞ւ կրօնական նիւթերու մէջ ալ փոխադարձ պիջամ կամ իրաւախոհութիւն մը կարելի պիտի չըլլայ: Եթէ կրօնը քիչ մը պիջանելու ըլլար, եթէ քիչ մը յարմարելու, իր խառութենէն քիչ մը բան թողլ տալու եւ ժամանակին համաձայնելու ըլլար, աշխարհքիս մարդիկն ալ իր վրայ այնպէս պէշ աչքով չէին նայեր..... ամէն բան տեղը կու գար, եթէ քիչ մը չափաւորութիւն ըլլար, եւ ան առեն ուղղափառ կրօնն ալ աղէկ ապագայ մը կրնար յուսալ: Ա՛ս եղանակու խօսիլը շատ հասարակ է աշխարհքիս վրայ, եւ ատ վերջին առեններս ելաւ մէկը՝ ատ նորաձեւ ուղղափառութիւնը քահանայապետին, եպիսկոպոսներուն, քահանաներուն եւ ամէն հաւատացեալց համոզցընելու համար չեմ գիտեր քանի հատոր գիրք գրեց. եւ այսպիսի հաշտարար մարդիկ ալ շատ գտնուեցան, որոնք իրեն թեւ թիկունք եղան: Արդ՝ ինչ կ'ուզես որ ըսեմ ատ նիւթին վրայ: Ինծի անկարելի կ'երեւայ, որ այսպիսի՝ եթէ չըսեմ ամնարիշտ, գէթ այլանդակ մոտածութիւններ կարող ըլլան ուղղափառ մտքի մը մէջ լոյն դնել:

Եւ նախ ընդհանրապէս պատասխան տալու համար, ինչ է ուղղափառ կրօնը: Կրօն մըն է Աստուծմէ յայտնուած, որն որ աշխարհք եկաւ, մարդկան վարդապետ եղաւ. կրօն մըն է՝ որն որ որոշեալ թուով հաւատալի ճշմարտութիւններ կը դաւանի եւ որոշեալ թուով գործադրելի կրթութիւններ ունի: Արդ՝ ուղղափառ մը ինչպէս կրնայ մոտածել, թէ այս ամենայն կարենայ փոխուիլ: Եւ ով կրնայ համարձակիլ աստուածային սահմանադրութենէ դրուած բանը փոխել: Եթէ ատ բանս կատակի համար կը գրուցեն, յիշեն որ այսպիսի

ձանը նիւթի մէջ կատակը թոյլ արուած չէ. իսկ եթէ ձանրութեամբ կը զբուցեն, խելքերնին կորսընցուցած են։

Շատերուն տաղտկալի եղած բաներն ու անոր համար փոխել ուզածնին են, Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, ծոմի ու պահքի պարտաւորութիւնը, պատարագ տեսնելը, խոստովանանք, հաղորդութիւն, աղօթք, ամուսնութեան անլուծանելիութիւնը, եւ ասոնց նման բաներ։ Բայց ով կրնայ ասոնց ամէն օրէնքներուն մէջ փոփոխութիւն ընել։ Նոյն իսկ Եկեղեցին, թէպէտ ասոնց պարտաւորութիւններուն մէկ քանիին կատարման եղանակը գործնականապէս կրնայ որոշել, բայց չի կրնար ամենեւին անոնց ձեռք գպցընել՝ ջնջելու կամ վերցընելու նկատմամբ։ Չի կրնար վերցընել ոչ պատարագը, ոչ խոստովանանքը, ոչ աղօթք ու ապաշխարանք ընելու պարտաւորութիւնը. ոչ յայտնուած հաւատոյ մասունքներուն մէջէն յօդուած մը կրնայ պակսեցընել, ոչ ալ հրամայուած պատուիրաններուն մէջէն փոքր բան մը կորել։ Ինչ որ Քրիստոս անգամ մը յայտնած է, նոյնը միշտ յայտնուած կը մնայ. ինչ որ անգամ մը ճշմարիտ եղած է, միշտ ճշմարիտ եղած է, միշտ ճշմարիտ կը մնայ, ինչպէս որ Քրիստոս ալ անգամ մը պատուիրածէն՝ երբեք բան մը ջնջած չէ։ Արդ ով ուրեմն իրաւունք կրնայ ունենալ անոնց ձեռք գպցընելու եւ իր խելքովը նորէն ձեւելու։

Քողբականք՝ որ իրենց առանձնական մտքին դատման համեմատ՝ կրօններ կը հիմնեն, կրնան ուզածնուն չափ ձեւել եւ նորէն ձեւել. եւ կը տեսնենք ալ որ ասիկա ընդարձակ կերպերով կը գործածեն։ Քողբականներէն ամենեւին մէկը՝ Լուտերէն յետոյ տարի եղաբ՝ Լուտերին հաւատացած չէր հաւատար, ինչպէս որ եւ ոչ հետեւեալ սերունդը՝ իրմէ առաջինին հաւատացածը կը հաւատար. եւ իրենց մէջ ամէն օր եղած փոփոխութիւններէն կրնայ մարդ գուշակել, թէ ասկից քիչ մը ետքը եկողներն ալ պիտի չհաւատան այսօրուաններուն հաւատացածին։ Այո, իրենց համար ասիկա բաւական կարելի է. բայց մեզի համար՝ որ դեռ կրօն փոխելու հասած չենք, այնպէս՝ ինչպէս որ զգեստներն ու նորաձեւութիւնները կը փոխուին, մեզի համար՝ որ կը դաւանինք թէ Յիսուսի Քրիստոսի տրվեցուցածը հաւատարուն կը բլռնենք, եւ գիտենք որ տասն'ուվթը դարէ յառաջ յայտնութիւնն եղած լմընցած է, եւ ան՛լ ուրիշ յայտնութիւն մը եղած չէ, մեզի համար՝ բոլորովին անկարելի է։

Բ. Իսկ յառաջդիմութեան պարծանքէրն ի՞նչ ընենք, կրնայ հարցընել մէկը։ Յայտնուած ճշմարտութիւններուն նկատմամբ յառաջադիմութիւնը չ'արժեր, իր բոլոր զօրութիւնը կը կորսընցընէ, պարզ շաղակրատութեան տեղ կ'անցնի։ Ուղղափառ կրօնը պարզ է՝ հաստատուն եւ անշարժ է, այն ժայռին պէս՝ որուն վրայ հիմնուած է։ Եկեղեցւոյ բոլոր հար-

քը, ամէն վարդապետները, ամենայն հաւատացեալները միաբան միաբերան կ'ազաղակեն, թէ միայն ան բանը հաստատուն պահելու է, որն որ ճշդիւ պահուած է, որն որ ամէն տեղ պահուած է, թէ ամէն նորութիւն՝ պայթակղութիւն մըն է, թէ վարդապետութիւն մը մերժելու համար բաւական է գիտցուիլը թէ հին չէ: Ա՛ս պատճառաւ ինչ որ հինէն պահուած ու դարձուած է, նոյնը հիմակ ալ պէտք է պահել ու գործել: Առաջին դարերուն մէջ հաւատացեալք հերետիկոսներուն հետ աղօթքի հաղորդակցութիւն չէին ուզեր ընել. հիմակ ալ ոչ ոք կ'ուզէ ընել: Ան ատեն հաւատացեալք գեանափորներու[1] մէջ աստուածային խորհուրդներուն կատարման ներկայ կը գտնուէին, եւ սուրբ խորհուրդներուն կը մերձենային. հիմայ գեանափորները փառաւոր եկեղեցիներու միայն փոխուած են, եւ հարկ է ատոնց մէջ նոյն խորհուրդներուն ներկայ գտնուիլ կամ նոյնները ընդունիլ: Ան ատեն Ցիսուս Քրիստոս Եկեղեցւոյ հեղինակութեան կատարեալ եւ լիուլի հպատակութիւն կը պատուիրէր, եւ չհնազանդողին՝ հեթանոս ու մաքսաւոր համարուելու պատիժ կը սահմաներ. հիմակ ալ կը պահանջէ որ իր Եկեղեցւոյն եւ Եկեղեցւոյ մէջ դրուած հովիւներուն բոլորովին հպատակինք: Ան ատեն ապստամբութիւնները, դաւաճանութիւնները, ճղիրները կ'արգելէր, եւ կը հրամայէր որ օրինաւոր իշխաններուն՝ նաեւ անպիտան եղողներուն ալ հնազանդուի. հիմակ ալ նոյնը կը պատուիրէ, եւ հրաման չիտար գլուխ վերցընել եւ դաւակցութիւն ընել՝ ոչ խուժդուժ եւ ոչ բարեբարոյ իշխանի մը դէմ:

Մի միայն յառաջադիմութիւն օրինաւոր է կրօնի մէջ եթէ կ'ուզես, զԱստուած աւելի սիրել՝ քան որչափ սիրեցին նախահայրներդ, անոնցմէ աւելի բարեպաշտ, ողորմած, գթած, անշահասէր, պարկեշտ, ամէն տեսակ բարեգործութեամբ զարդարուած ըլլալ: Ա՛ս ամէն բաներուն մէջ քեզի ամենակատար ազատութիւն տրուած է, եւ ա՛ս է մի միայն թոյլ տրուած յառաջադիմութիւնը: Բայց մեր դժբախտութեամբը՝ միայն ա՛ս յառաջադիմութիւնն է, որուն ոչ ոք փոյթ կ'ունենայ:

Գ. Դուն ա՛ս պատասխաններովդ զքեզ շատ պարզամիտ կը ցուցընես, կրնայ ըսել մէկը, եւ անանկ կը ձեւացընես թէ չես հասկընար ան բանը՝ զորն որ շատ աղէկ հասկըցեր ես: Մեր ուզածն ան չէ՝ որ կրօնն իր էական մասերուն մէջ փոխուի. թող հաստատուն բռնուին, եթէ կ'ուզուի, նաեւ հաւատոյ վարդապետութիւնները: Ուզածնիս ան է միայն, որ գլխաւորաբար գործնականին մէջ նորոգութիւն մ'ըլլայ, եւ նոյնը ժամանակին պահանջուածը համապատասխանէ . . . . : Ա՛ս է մեր ուզածը, չէ թէ ուրիշ բան: Արդ՝ ես ալ քեզի պատասխան կու տամ, որ բաներդ շատ աղէկ ըմբռներ ու իմացեր եմ. երանի՛ թէ Աստուած քեզի ալ շնորհէր, ա՛վ ընթերցող, որ ճշդիւ ըմբռնես զանոնք, եւ ոչ միայն ըմբռնես, այլ եւ ըմբռնածդ գործադրես:

[1] Catacombes.

թերցող, որ դուն ալ այնպէս աղէկ իմանայիր ըսածներուդ մէջ գտնուած խաբէութիւնն ու ամպարշտութիւնը։

Ա՛ս վերջին երեք դարերուն մէջ եկեղեցւոյ դէմ տա-րածուած այնչափ անչափ մոլորութիւններուն մէջ, ասկից աւելի վտանգաւորը գուցէ չկրնար։ Ա՛եչտասաներորդ դա-րուն Ռորոպիչներուն յայտնի հերետիկոսութիւնները չեն կրնար խաբել անկեղծութեամբ ճշմարտութիւնը փնտռողնե-րը. ինչու որ յայտնի խօսքերով ըսուած են, Եկեղեցւոյ վար-դապետութեան յայտնապէս հակառակ են, Եկեղեցին ալ զանոնք յայտնապէս դատապարտած է։ Նոյնպէս անցած դա-րուն լերը հայհոյութիւններն անանկ ամօթալի բաներ են, որ նոյն իսկ անհնցմէ խաբուողները՝ կատաղութեան վայրկեանն անցնելէն ետքը՝ անոնց վրայ կ՛ամչնային։ Բայց ա՛ս հիմայ տարածուած վարդապետութիւնը՝ որ քրիստոնէութիւնը պէտք է նոր ձեւի ու նոր կերպարանքի մը խոթել եւ ժամանակին ու ժողովրդեան յարմարցընել, որովհետեւ հաճոյական երես-դիմ մը ունի եւ ներքին բոլոր չարութիւնն արտաքուստ չի-տեսնուիր, անոր համար ալ ընդունելութիւն կը գտնէ քրիս-տոնէիցմէ ամանց քով, որոնք թէեւ չար չեն, բայց բանը թե-թեւամտութեամբ եւ վեր ի վերոյ մտածելով, կը կարծեն թէ կրօնին վրայէն՝ իբրեւ զինքը ծածկող կեղեւ մը՝ կրնան վեր-ցուիլ այն կարծրութիւնները, խաւտութիւններն ու արտաքին ձեւերը, որոնք իրօք իրեն էական բաներ են։

Արդ ա՛ս մոլորութիւնն աղէկ իմանալու համար միտ դիր, որ կրօնը երկու կերպ ճշմարտութիւններ կը պարունա-կէ. ամանք բնական են, ամանք ալ գերբնական։ Օրինակի հա-մար, թէ Աստուած կայ, թէ ա՛ս Աստուածը՝ մէկ, բարի, ա՛ուրբ, ամենակատար է. ասոնք այնպիսի ճշմարտութիւններ են, որոնց կրնայ միտքն առանձին ալ հասու ըլլալ, եթէ ա-ղէկ գործածուի։ Բայց թէ Աստուած մէկ է իր էութեան մէջ, եւ եռեակ՝ յանձինս, թէ ա՛ս երեք անձինքներէն մէկը մար-մին առաւ. ասոնք այնպիսի ճշմարտութիւններ են, որոնց ա-մենեւին մարդկային միտք չկրնար հասու ըլլալ, եւ հարկ է որ աստուածային յայտնութիւն մ՛ըլլայ, որ նոյնները մեզի տորվեցընէ։ Նոյնպէս գործնականին մէջն ալ՝ կան բարոյական պատուիրանները, որոնց կրնայ հասու ըլլալ նաեւ մինակ մարդ-կային միտքը, ինչպէս չգողնալ, չսպաննել, չընալ, եւ Աս-տուած ասոնք մեզի բնութեան ձեռքովը կը պատուիրէ։ Բայց կան նաեւ բարոյական պատուիրաններ, որոնց բնական միտքը մինակ չկրնար հասու ըլլալ, ինչպէս թշնամին սիրել, ընկե-րին համար կեանքը տալ, եւ մեր սրբութեան համար ա՛ս կամ ան որոշուած ձեւերը, արարողութիւններն ու կրթութիւն-ներն ի գործ դնել, եւ ասոնք Քրիստոս մեզի կը պատուիրէ իր դրական կամաց ներգործութիւններովը։

Բայց ասկից՝ պէտք ես դիտնալ, որ թէպէտ քրիստո-

նէուԹիւնը նաեւ բոլոր նոյն բնական պատուիրաններն ալ կը բովանդակէ. բայց գլխաւորաբար այն կատարելուԹեան վրայ կը կայանայ, զորն որ Որդին Աստուծոյ ուզեց նոյն բնական պատուիրաններուն վրայ աւելցընել: Անոր համար ալ քրիստոնէուԹիւնը՝ նահապետներուն եւ Մովսիսի տրուած օրէնքէն աւելի կատարեալ, աւելի մաքուր եւ աւելի սուրբ օրէնք մըն է, այնպէս որ միմեակ բնուԹեան լուսովը չհճանչցուիր: Ա՛ս բանս կը տեսնես երբ որ քրիստոնէական օրէնքը՝ հին օրէնքին հետ համեմատես, Թէպէտ եւ ատ վերջինն ալ Աստուծմէ տրուած է՝ իրրեւ նոր օրէնքին պատրաստուԹիւն մը: Հին օրէնքը, ատոյգ է, ընկերը սիրել կը հրամայէր. բայց քանի մը դիպուածներու մէջ Թոյլ կու տար նաեւ կրած վնասին համեմատ ընկերին վրէժ հատուցանել: Յիսուս Քրիստոս աւելցուց ատոր տեղը մինչեւ Թշնամիներնիս ալ սիրելը, անոնց բարիք ընելը՝ մեր երկնաւոր Հօրը նմանելու համար, որն որ չարագործներուն ալ բարիք կը հատուցանէ: Հին օրէնքը կը հրամայէր որ երկրաւոր բարիքները չափաւորուԹեամբ գործածուին. բայց զանոնք վայելելն ալ Թող կու տար, մանաւանդ Թէ անոնց առատուԹիւնն իրրեւ բարի կենաց վարձք մը կը խոստանար: Իսկ նոր օրէնքը կ'ուզէ որ սրտերնիս ամէն զգայական բաներէն ջաժնենք, եւ զմեզ Յիսուսի նմանող ընելու համար, աղքատուԹիւնը սիրելու կը յորդորէ, եւ երկրաւոր բարիքներու տեղ՝ իրրեւ վարձք առջեւնիս կը դնէ հոգեւորները: Հին օրէնքը քանի մը դէպքերու մէջ մինչեւ բազմակնուԹիւնը Թող կու տար: Իսկ նոր օրէնքը չէ Թէ միայն մէկէն աւելի կին առնելը կ'արգիլէ, այլ նաեւ ուզողները կը քաջալերէ անարատ սրտուԹիւն պահելու: Հին օրէնքն անանկ ծէսեր եւ արարողուԹիւններ ունէր, որոնք ապագայ խորհուրդներուն օրինակն էին, եւ միայն արտաքին ու օրինական արդարուԹիւն մը կը շնորհէին: Իսկ նոր օրէնքն ատոնց տեղ՝ անանկ խորհուրդներ ունի, որոնք զմարդ լիուլի կ'արդարացընեն՝ իրեն ներքին շնորհքը հաղորդելով: Հին օրէնքն իր դաւանողներուն աւելի երկիւղ՝ քան Թէ սիրոյ ճամբով կ'առաջնորդէր: Իսկ նոր օրէնքն աւելի սիրոյ քան Թէ երկիւղի ճամբով կ'առաջնորդէ: Ատանկ գնա յառաջ, ուրիշ շատ տարբերուԹիւններու վրայ ալ մտածելով, որոնք երկու օրէնքներուն մէջ կը գտնուին, եւ կը տեսնես Թէ աւետարանական օրէնքը հինէն ո՛րչափ գերազանց է:

Ա՛ս ատանկ ըլլալով, տես ինչ կը պատահի մեր օրերը: Հերետիկոսապետները՝ Քրիստոսի տրվեցուցած տեսական վարդապետուԹիւններէն երբեմն մէկին, եւ երբեմն մէկալին դէմ պատերազմելով, ամէն ջանքը կ'ընէին քրիստոնէուԹիւնը հաւատոյ վարդապետուԹիւններուն նկատմամբ՝ ջնջելու. հիմակուան ատենս կրօնի Թշնամիները հաւատոյ վարդապետուԹեանց կողմանէ քիչ մը զինադադար տալով, կը ջանան ջնջել

քրիստոնէութեան գործնական մասը, այսինքն՝ այն առաւելագոյն կատարելութիւնները, զորոնք Քրիստոս բնական եւ գրաւոր օրէնքներուն վրայ աւելցուցած է, որպէս զի եթէ կարելի ըլլայ՝ զմեզ նորէն ան վիճակին մէջ ձգեն, որուն մէջ կը գտնուէին մարդիկ Քրիստոսի գալստեննէն յառաջ։

Նոյն նիւթին մէջ իրենց վարուելու կերպն աս է։ Ինչպէս վերը զրուցեցինք, Յիսուս Քրիստոս իր հետեւողները կերպաւորելու առեն՝ ան կը դիտէր, որ երկնաւոր բարիքներուն սերը՝ երկրաւոր բարիքներէն հեռանալու վրայ հաստատէ։ Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը (աս անունը շատ աղէկ կրնայ սրուիլ) կրօնը՝ ժողովրդեան, աշխարհքիս, հիմակուան ընկերութեան յարմարցընելու պատրուակով՝ կը ջանայ համոզել թէ երկնից համար երկրս պէտք չէ երկնս պարծանք։

Յիսուս Քրիստոս՝ իրեն հոգեւոր ժողովուրդ մը կազմելու եւ աշխարհքիս սէրն ու մարմնաւոր հաճոյքները նուաճելու համար, ապաշխարութիւն, ծոմապահութիւն, մեղաց առիթներէն փախչիլ, եւ այլն, առջեւնիս կը դնէր։ Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը՝ չափաւորութեան անունով՝ վարուց խստութիւնն ու ապաշխարութիւնը իբրեւ չափազանց բաներ կը դատապարտէ. առիթներէն փախչիլը՝ իբրեւ անմտական կոպտութիւն վար կը զարնէ. եւ ասոր հակառակ ան ամէն բաները յառաջ կը տանի ու կը զարգացընէ, որոնք զգայարանքներն ու մարմինը կը գրգռեն։

Յիսուս Քրիստոս մեր հոգին կատարելապէս Աստծոյ հպատակեցընելու համար, ստէպ կը յանձնէր խոնարհութիւն, անձին արհամարհութիւն, կամաց ուրացութիւն։ Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը բոլորովին ասոր հակառակը կ'ընէ. ապշութիւն ու վատութիւն կը կոչէ այն ամենային՝ որն որ իր անձը խոնարհեցընելու կը ծառայէ. եւ մոլեռանդութիւն կ'անուանէ այն ամենային՝ որ սեպհական կամաց կը հակառակի եւ դէմ կը դառնայ։

Յիսուս Քրիստոս մեր անձին սրբութիւնը ձեռք բերելու համար, մարդկային միջոցներէն բոլորովին տարբեր եւ գերազանց միջոցներ հրամայեց, այս ինքն՝ գերբնական առաքինութիւնները, ինչպէս են՝ հաւատք, յոյս, սէր. եւ դարձեալ ուրիշ գերբնական միջոցներ ընորհեց, որոնցմով ներքին շնորհքները կ'ընդունինք, ինչպէս են՝ աղօթքն ու խորհուրդները։ Իսկ ժամանակիս հերետիկոսութիւնը՝ բնութենէ վեր բան ամենեւին չճանչնալով, անոնց տեղը կը դնէ իր բոլորովին մարդկային առաքինութիւնները, այսինքն՝ մարդասիրութիւն, անձնասիրութիւն, անձին արժանաւորութեան զգածմունքն ու ասոնց նման բաներ։

Յիսուս Քրիստոս ուզեց որ մեր փրկութեան միջոցներն ի գործ դրած առենիս, բոլորովին եկեղեցիէն կախում ու

նենանք, զոր ան իր տեղն իրեն հաւատացեալց վարդապետական աստեան մը սահմանեց։ Իսկ նոր հերետիկոսութիւնը՝ նոյն հաստատուած իշխանութիւնը չճանչնալով, անձնատարած հպարտութեամբ կը կարծէ, թէ ինք իրմէ կրնայ գործել, եւ իրաւցնէ ինք իրմէ ալ կը գործէ, ամենեւին բանի տեղ չդնելով Եկեղեցւոյ վարդապետական իշխանութիւնը։

Համառօտ ըսենք, Ցիսուս Քրիստոս մանաւոր եղանակներ եւ առանձինն ճամբաներ ցուցուց իր հաւատացեալներուն փրկութեան համար։ Իսկ հիմակուան հերետիկոսութիւնը զանոնք ամէնն ալ կ՚անարգէ, ամպարշտութեամբ ամենուն հակառակը կը գործէ։

Բայց ասոր հետեւութիւնն ինչ կ՚ըլլայ։ Ան կ՚ըլլայ, որ աս նորոգութիւններով քրիստոնէական օրինաց այլեւայլ մասերն եռեւէ կ՚ուրացուին, ըոլոր քրիստոնէութիւնը կը ջնջուի։ Ասոր փորձն առնելու համար, ենթադրե որ աս մարդիկները բնական լաւութեան ան ալ եւ իրե օրէնքները պահեն, զորոնք իրենք իրենց կը դնեն եւ որոնցմով միայն կը շահանան։ Ասոնցմով միայն՝ քրիստոնեայ կրնանի ըլլալ։ Ո՛չ երբեք։ Ինչու որ քիչ մը բնական լաւութիւն, մարդասիրական գութ առ մարդիկ, անձին արժանաւորութիւնը ճանչնալ, իր յարգը պահել, եւ հարիւր այսպիսի առաքինութիւններ, շատ աղէկ կրնան հեթանոսի մը վրայ ալ գտնուիլ, որն որ երբեք Ցիսուսի Քրիստոսի անունն ալ լսած չէ։

Քրիստոնէութիւնը՝ հաւատքով ջարժիլ, յուսով՝ յաւիտենական բարիքներուն բաղձալ եւ սիրով գործել է։ Քրիստոնէութիւնը՝ հպատակիլ է սրբազան քահանայապետին եւ եպիսկոպոսներուն, զորոնք Քրիստոս դրած է Եկեղեցին կառավարելու համար։ Քրիստոնէութիւնն՝ այն մանաւոր առաքինութիւնները ի գործ դնել է, զորոնք Քրիստոս աշխարհք բերաւ եւ մահկանացու մարդիկներուն սորվեցուց, այսինքն՝ մաքրութիւն, խոնարհութիւն, երկրաւոր բարիքներու հետ սիրտ չկապել, եւ Աստուծոյ ու ընկերին գերբնական սէր ունենալ։ Քրիստոնէութիւնն է զԱստուած պաշտել՝ չէ թէ կամայական կերպով, այլ այն մանաւոր եղանակներով՝ զորոնք Քրիստոս սահմանած է. ինչպէս են Ս. պատարագին զոհը, աղօթք, Ս. Հաղորդութիւնն եւ ուրիշ խորհուրդներն ընդունիլ ան ժամանակներն ու ան եղանակաւ, ինչպէս որ ինք մեզի սորվեցուց։ Ուրիշ ամէն եղանակներն ըստ ինքեան աղէկ կրնան ըլլալ, բայց քրիստոնէի մը համար ամենեւին բաւական չեն։

Ասիկա անկից ալ յայտնի է, որ եթէ անոնք բաւական ըլլային, Քրիստոսի սորվեցուցածներն, իր վարդապետութիւնը, Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան նշանաւոր գործքը, այն ամէն ընծորհաց գանձերովը՝ որոնց աւանդապահն ըրած է զինքը մեր բարւոյն համար, բոլորովին անօգուտ կ՚ըլլային։ Նոյն

իսկ Ցիսուսի Քրիստոսի խաչն, Առաքելոյն խօսքովն ըսելու համար, բոլորովին ընդունայն կը ՅՆար, եւ ուրիշ պտուղ չէր կրնար բերել, բայց եթէ ինչ որ մեր ապականած բնութիւնը կարող էր յառաջ բերել։ Եւ ի՞նչպէս չէ։ Եթէ այն նորահնար քրիստոնէութեան առաքինութիւնները բաւական ըլլային՝ առանց քրիստոնէութեան դրական գործողութիւններուն, հեթանոսներն ալ եղանակաւ մը նոյնին կրնային հասնիլ։ Եւ ատոնցմէ հարկաւոր ալ չէր ըլլար Հրէից օրէնքը ջնջել, որոնց օրէնքներուն մէջ արդէն նոյն պարտքերը հրամայուած էին։ Բնակրօնութեան բաւական էր միայն բնութիւնը։ Եթէ Ցիսուս Քրիստոս աշխարհք եկած եւ զմեզ գերբնական վիճակի մը բարձրացուցած է, որպէս զի իր հետեւողներն ըլլանք, հարկ է ընդունիլ այն ամէն բաները՝ որոնց վրայ հաստատուած է նոյն բարձրութիւնն ու կատարելութիւնը։ Տէր Աստուած, ինչպիսի մոլորութիւն է ասիկա. բովանդակ քրիստոնէութեան գործնական կործանումն է։

Այսու ամենայնիւ ատ մոլորութեան մէջ վաստութեամբ թաղուած կը կենան անհամար քրիստոնեայք։ Առնց մէկ քանի խմբերը առջեւդ բերեմ, որ կարենաս աղէկ ճանչնալ։

Առնցմէ են նախ ան բողոքականները, որոնք հետզհետէ հաւատոյ նիւթերուն մեծ մասը մերժելով, մինչեւ բանաւորականութեան յատակն իջած են։ Այսպիսիներով կը վխտայ Գերմանիա, որոնք ալ սուրբ Եկեղեցւոյ ձեռքէն չընդունելով հաւատալիքնին ու գործելիքնին, միայն իրենց կարճ խելքովը կ'առաջնորդուին, եւ գործնականապէս իրենց կիրքերուն իշխանութեան տակ ինկնալով, ոչինչ կրօնական պարտամունք ի գործ կը դնեն։

Առնցմէ են նաեւ ուղղափառներուն մէջէն ան աշխարհասէրները, որոնք սուակ դիզելու եւ անդադար զբօսանք ընելու մեծ գործողութեան զբաղած ըլլալով, ալ եւ ոչ կը ճանչնան թէ ինչ է ուղղափառութիւնը, եւ բողոքականներէն տարբեր չեն ապրիր։

Առնցմէ են անոնք ալ՝ որոնք թէեւ քիչ մը ծանօթութիւն ունին ուղղափառ վարդապետութեանց վրայ. բայց մարմնասէր ու իգասէր ըլլալով, եւ իրենք զիրենք զգայականութեան ու հեշտութեան տալով, մարմինին չվշտացընելու եւ հաճոյքնին չնուազեցընելու համար, կը ջանան թէ զիրենք եւ թէ ուրիշները համոզել, որ պէտք չեն կրօնի պահանջ-ը-ի-ն-ե-ր-ո-ն զիջանիլ, այլ պէտք է որ կրօնն իրենց պահանջողութիւններուն զիջանի։

Առնցմէ են այն մելեռանդն յառաջադիմականներն ալ, որոնց միտքը յառաջադիմութեան ախանչելիքներովը բռնուած ըլլալով, կ'ուզեն փիլիսոփայ երեւալ, եւ առտուընէ մինչեւ իրիկուն բարձրաձայն կ'աղաղակեն թէ կրօնը յառաջացման կարօտ է։

Ասոնցմէ են նորագողները, որոնք կը մտածեն թէ ինչպէս որ քաղաքականութիւնը նորոգելու եւ ժամանակիս քաղաքակրթութեան յարմարցընելու է, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն բանն ընելու է կրօնի նկատմամբ։

Ասոնցմէ են նաեւ համալսարաններու ուսեալ մը խոշորցած տղաքը, որոնք իրենց ընտանեաց մէջ իրենց հօրը, մօրը, քոյրերուն առջեւը գիտուն ձեւանալու համար՝ ուրիշ միջոց չեն գտներ, բայց եթէ քրիստոնէութեան աստուածային կարգաւորութեանց դէմ սլլանդակ խօսքեր ու նախատաւսութիւններ արձակել։

Կը հաւատամ, մինչեւ կանպք ալ կը գտնուին ասոնց մէջ, որոնց մինչեւ ականջներն անցած է ունայնասիրութիւնը, եւ կրօնական կրթութիւններէն բոլորովին ձանձրացած ըլլալով, եւ զանոնք չկրնալով միարանել իրենց անչափ զեղխութիւններուն, հաճոյքներուն, ունայնութիւններուն եւ անզգաստութիւններուն հետ, հարկաւոր կը տեսնեն փիլիսոփայութեան գոյն մը տալ իրենց կրօնական պարտքերուն անփոյթ ըլլալնուն եւ անոնց դէմ իրենց սրտին մէջ ունեցած դաղտնի բարկութեան։

Ասոնց մէջ կը գտնուին նաեւ մինչեւ քանի մը եկեղեցականք ալ, որոնք կարօտութիւն ունենալով աշխարհքէս թողութիւն ընդունելու քահանայական նշանագլխաւորը կրելնուն համար, յայտնի կը քարոզեն թէ կրօնն աշխարհքիս հետ կրնայ յարմարիլ, բաւական որ ուղղափառութիւնը զանազանի ցիսուսեանութենէն, աւելորդապաշտական գործքերը՝ կրօնական գործքերէն, անկեղծաւոր պաշտօնը՝ վրան առած արտաքին ձեւերէն, եւ ասոր նման բաներ։

Ասոնք ամէնքն ալ, ոմանք աւելի ոմանք պակաս, աս զարհուրելի մոլորութեան մէջ եւ քրիստոնէութեան աս գործնական ուրացութեան մէջ ինկած են։ Անոր խստութիւններն ու կարծրութիւնները վրայէն հանելու համար՝ իրմէ ան ամէն բան կը վերցընեն, որն որ իրեն էական եւ իր կեանքն է, այսինքն՝ այն ամենայն դրական բանները, զորոնք Քրիստոս երկրիս վրայ բերաւ, եւ այն ամենայն՝ զորն որ յայտնապէս մեզմէ կը պահանջէ։ Ահաւասիկ վերջապէս հոս կը տանի կը հասցընէ կրօնը նորաձեւելը, նորոգելն ու աշխարհքիս եւ քաղաքակրթութեան յարմարցընելը։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ.

Գերբնական բաներ։

Բաւական է միտքը, բաւական է սիրտը։

Նախընթաց գլխոյն մէջ գերբնականին վրայ ըսուածը, բաւական պէտք էր ըլլալ. բայց որովհետեւ մեր ժամանակին գլխաւոր մոլորութիւնն ասոր վրայ է, եւ հազար ու մէկ ձեւի տակ կը կրկնուի, անոր համար մեծապէս օգտակար է նոյնը հետազօտել, ամէն կողմ տարածուած ուրիշ քանի մը խօսքերն ալ խորունկ քննութեան տակ ձգելով։

Ձկայ մէկը՝ որ չտեսնէ թէ աս մեր դարուն ընդհանուր միտումն է, կրօնական գործքերուն եւ կենցաղավարութեան մէջէն մերժել ան ամէն բան՝ որ քիչ մը գերբնականի մերձաւորութիւն ունի։ Ոմանք նոյն բանը կ'ընեն առանց քննելու եւ առանց մտածելու, ոմանք ալ մանաւանդ դիտմամբ կը զրուցեն. եւ երբ որ կրօնական պաշտամանն, գերագոյն առաքինութիւններու, քրիստոնէական բարեպաշտութեան գործքերու վրայ խօսք կ'ըլլայ, պաղութեամբ պատասխան կուտան, թէ ինչ հարկաւոր են ասոնք։ Բա՜ւական է փոխ՝ մեր իմացութիւնը կարգաւորելու, բա՜ւական է սէրտ՝ մեր զգամունքները կառավարելու։ Կը լսենք խօսիլ անոնց վրայ, որոնք չէ թէ միայն հակառակ են ամէն գերբնական բաներու, հապա նաեւ կատաղութեամբ անոնց դէմ կուռելով՝ անկարելի կը համարին, եւ կը յայտնեն թէ բնականէն զատ կրօն չկայ։

Մեր փոքր գրքին վախճանէն դուրս է աս վերջիններուն դէմ վիճաբանել, ինչու որ իմ միտքս՝ միշտ ուղղափառներու հետ խօսիլ է, որոնք յայտնութիւնը կ'ընդունին. ուրիշ կողմանէ ալ Քրիստոսի Աստուածութիւնը ցուցընող անթիւ պատճառները՝ կը ցուցընեն նաեւ յայտնեալ կրօնին ճշմարտութիւնը։ Բայց լաւ կը համարիմ քիչ մը քննել աս երկու սկզբունքները Բա՜ւական է փոխ՝ եւ սէրտ. ինչու որ ասոնցմէ կը ծնանին ան գլխաւոր մոլորութիւնները, որոնց մէջ կ'իյնան աս դարուս ուղղափառ համարուողներուն շատերն ալ. ուր որ՝ իրենք միտ դրեր են թէ չեն դրեր, աս երկու սկզբունքներն իրենց սրտին մէջ ուղղափառ հաւատքը լոլորովին կը խղդեն։

Արդ ուղղափառ ըլլալու համար՝ բա՜ւական չէ փոխ՝ բա՜ւական չէ սէրտը, հապա հարկաւոր են այն ամենայն գերբնական բաները՝ զորոնք Յիսուս Քրիստոս Տէրն մեր պատուիրած է։ Որպէս զի ասիկա հասկընաս, միտդ բեր հետեւեալ ուղղափառական ճշմարտութիւնները։

Նախ պէտք է գիտնալ, որ Աստուած մարդս առեղծած առեն, բաւական չհամարեցաւ՝ միայն բնական վախճան մը սահմանել անոր, հապա զինքը նաեւ գերբնական վախճա-

նի մը բարձրացուց։ Բնական վախճան կամ նպատակ կը կոչենք ան վախճանը, որուն էակ մը կրնայ հասնիլ իր բնութեան մէջ գտնուող զօրութիւններով միայն։ Ինչպէս օրինակի համար, ծնկի մը բնական վախճանն է ծռիլ, ծաղկիլ, պտուղ տալ. ինչու որ իր ներքին կազմուածքին ու գործառոյթներուն մէջ՝ ծաղիկ ու պտուղ տալու ամէն հարկաւոր եղածները ունի։ Գերբնական վախճան կ'անուանենք ան վախճանը, որուն էակ մը իր բնական զօրութիւններովը չի կրնար հասնիլ, հապա անոր հասնելու համար՝ հարկ է որ Աստուած իր վրայ, այսպէս ըսելու համար, ուրիշ զօրութեան սկիզբ մը հեղու։ Օրինակի համար, եթէ Աստուած ուզէր որ տունկ մը՝ չէ թէ միայն կարող ըլլայ ծռիլ եւ պտուղ տալ, ինչպէս վերը զրուցեցինք, այլ նաեւ խօսի եւ իմանայ, ասիկա նոյն ծնկին բնութենէն վեր վախճան մը կ'ըլլար, եւ հարկաւոր էր որ Աստուած՝ իմացողութիւն եւ խօսելու գործարաններ տար անոր։

Ա՛ս ատանկ ըլլալով, տեսանենք թէ Աստուած զմարդը ստեղծած ատեն ինչ ըրաւ։ Բաւական չհամարեցաւ անոր բնական վախճան մը սահմանել, այսինքն՝ այնպիսի վախճան մը, որուն կարող ըլլար հասնիլ ունեցած զօրութիւններովը. հապա զինքն այնպիսի վախճանի մը սահմանեց, որուն հասնելու համար բաւական չէին իր ունեցած զօրութիւնները։ Մարդն իր զօրութիւններովը կրնար մինչեւ Աստուած վերանալ ու զինքը ճանչնալ, բայց փիլոսոփայապէս միայն. կրնար անոր հետ միանալ, բայց բնական սիրով միայն։ Աբելի բարձրագոյն նպատակի մը չէր կրնար բարձրանալ, ինչպէս որ տունկն ալ բնականապէս չէր կրնար՝ ծաղիկ ու պտուղ տալէն աւելի բանի մը բարձրանալ։ Բայց Աստուած իր բարերարութեամբն ուզեց, որ մարդս այնպիսի պատուոյ հասնի, որ զինքն էրէս էրէսի տեսնէ ու վայելէ երանական տեսութեամբ, եւ իրեն հետ այնպիսի կատարեալ սիրով միանայ, որ եթէ կարելի է ըսել՝ փոխուի եւ իրեն հետ նոյնանայ։ Եւ որպէս զի մարդս կարող ըլլայ այնչափ բարձրութեան վերանալ, ինչ պէտք եղաւ որ ընէ Աստուած։ Պէտք եղաւ որ անոր վրայ նոր սկիզբ մ'ալ աւելցընէ, որով կարող ըլլայ մարդս այնպիսի ազնուական եւ բարձր գործողութեան մը հասնիլ։ Աստուածային աքանչելի նիւթ մը կ'ունենայինք, եթէ ուզէինք ցուցընել թէ Աստուած ինչ մեծ եւ արտաքոյ կարգի բարութիւն ըլլած է՝ զմարդն այսպիսի բարձր վախճանի արժանացընելով, եւ թէ որպիսի գերազանցութիւն է մարդուս համար՝ այս ամենաբարձր վախճանը. բայց զանց կ'ընենք, վասն զի զմեզ մեր բռնած նմանէն դուրս կը հանէր։

Ա՛ր վերը յիշած նպատակին համար պէտք է գիտնալ երկրորդ, թէ Աստուած առջեւնիս այսպիսի գերբնական վախճան մը դնելէն ետքը, մենք ալ մեծ պարտաւորութիւն ունինք նոյնին դիմելու. ինչու որ ուրիշ կերպով չենք կրնար

դատապարտութենէ ազատիլ եւ ոչ փրկութեան հասնիլ, բայց եթէ նոյն գերբնական վախճանին դիմելով։ Կրնայ ըսել մէկը, թէ ես բաւական կը համարիմ միայն բնական վախճանիս հասնիլ. բայց ասիկայ կարելի չէ. վասն զի Աստուած անանկ սահմանած է, որ մեզի համար ուրիշ երանութիւն չգտնուի, բայց եթէ գերբնականը, եւ կամ դատապարտութիւն. այնպէս որ կամ զԱստուած պիտ'որ ստանանք իր պայծառ տեսութիւնը վայելելով եւ իրեն հետ նոյն ըլլալով, եւ կամ միշտ իրմէ պիտի զրկուինք եւ յաւիտենական պատժոց անդունդը պիտի նետուինք։

Երրորդ պէտք է գիտնալ, թէ ինչպէս տունկը՝ որուն վրայ վերը խօսեցանք, խօսիլ եւ իմանալ կարենալու համար՝ նոր զօրութեան եւ պատշաճաւոր գործարաններու հարկաւորութիւն ունի, այսպէս ալ մեր բնութիւնը, որպէս զի կարող ըլլայ իր առջեւը դրուած գերբնական վախճանին հասնիլ, հարկաւորութիւն ունի նոր սկզբունքներու։ Ասոնք են, նախ՝ այն որպիսութիւնը կամ զօրութիւնը՝ զորն որ Աստուած մեր հոգւոյն վրայ կը հեղու եւ որուն՝ սրբարար շնորհք կ'ըսենք։ Ադամայ մեղքովը մարդուս խնայէն եղքը, որ անկումով որ աս սրբարար շնորհքին գանձն ալ կորսընցուց, նոյնը նորէն ստանալու համար՝ ապագայ Փրկչին վրայ հաւատք եւ յոյս կը պահանջուէր. վերջապէս աս Փրկչին աշխարհք գալէն, մեզի համար շնորհք արդիւնաւորելէն եւ ստանալէն եաքն ալ, կը պահանջուի որ մենք ալ ան ամէն միջոցներն ի գործ դնենք, զորոնք Փրկիչը լաւ ու արդիւնաւոր կը համարի գերբնական վախճանին հասնելու համար։

Աս է գլխաւոր բանը, զորն որ շատ քրիստոնեայք չեն հասկընար, այսու ամենայնիւ խիստ ծանրակշիռ է փրկութեան հասնիլ ուզողին։ Արդ ամէն բանէն յառաջ հարկաւոր է հաւատք ի Քրիստոս՝ մեր մի միայն Փրկիչն ու Ազատիչը, որուն ժողեանցը համար մեզի կը տրուի ամէն շնորհք եւ փրկութեան հասնելու ամէն հարկաւոր օգնութիւն. եւ աս հաւատքը մեր վրայ կը հեղանի տուրք Մկրտութեամբ։ Հարկաւոր է երկրորդ՝ սրբարար շնորհքն ստանալ, որն որ նոյն մկրտութեան ատեն մեզի կը շնորհուի, եւ չափահասներն՝ իրենց դժբախտութեամբը նոյնը կորսընցընելէն ետեւ, հատարակօրէն ապաշխարութեան խորհրդով նորէն կը ստանան։ Երրորդ՝ հարկաւոր է Քրիստոսի նման ըլլալ, վասն զի Աստուած անանկ սահմանած է, որ փրկութիւն չըլլայ՝ ուր Քրիստոսի հետ նմանութիւն չկայ։ Հարկաւոր է նաեւ, որ բարի եւ առաքինական գործքերնիս ալ գերբնական գործքեր ըլլան, այսինքն՝ աւելի պայծառ խօսելու համար՝ յառաջ եկած ըլլան մեր վրայ հեղուած զօրութենէն, որուն սրբարար շնորհք ըսինք, եւ միանգամայն հաւատոյ լուսովը ճանչցուած միջոցներէն դրդուած ըլլան։

Եթէ սա միջոցները ի գործ դրուելու չըլլան, մեր վախճանին հասնելու յոյսերնիս բոլորովին կտրելու ենք, վասն զի սառնցմէ դուրս եղող ամէն միջոցներն ալ՝ մեզի խոստացուած վախճանին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունին։ Մեր սովորական նմանութիւնը նորէն յառաջ բերելով, կ'ըսենք թէ այն սունկը, որն որ ծաղիկ ու պտուղ տալէն զատ՝ նաեւ պիտ՝որ իմանար ու խօսէր, կրնայր երբեք սա գործողութեան հասնիլ, եթէ իր բուսական գործարանները միայն բանեցնելու ըլլար, եւ մէկ դի ձգէր այն բարձրագոյն կարողութիւնները՝ որոնք հասարակ կարգէն դուրս իրեն տրուած են՝ ձայն ու մտածութիւն յառաջ բերելու համար։ Սուտգիւ չէ. վասն զի բուսական գործարանները համեմատութիւն մը չունին խօսելու եւ իմանալու կարողութեան հետ։ Արդ մեզի ալ նոյնը կը պատահի։ Ապագայ երանութեան մէջ մեզի խոստացուած փառքը՝ չկրնար միայն բնական գործողութեանց հետեւութիւնն ըլլալ։ Ատոնք՝ այն փառքին հետ համեմատութիւն չունին. հարկ է որ ընդհքը գործածենք, որպէս զի երկրնական վախճանին նկատմամբ արժէք ունեցող գործք կարող ըլլանք յառաջ բերել։

Արդ՝ սորպ գիտնալով որ փրկութեան չենք կրնար հասնիլ՝ բայց եթէ հաւատքի ու ընդհաց ու Քրիստոսի նմանութեան ձեռքով, եւ երկրնական վախճանի համար եղած գործքերու միջոցովը, ինչպէս կրնայ ըսել մէկը թէ բա՜՜ան է դիտը, բա՜՜ան է սէրը, որոնք իրենք իրենցմէ չեն կրնար երկրնական գործք մը յառաջ բերել։

Իսկ այս երկրնական միջոցներուն պահանջուելն այնչափ ճշմարիտ է, որչափ ճշմարիտ է Աստուծոյ խօսքը, եւ որչափ ճշմարիտ է քրիստոնէական հաւատոյ տնտեսութիւնը։ Սրբարար ներքին ընդհքին եւ ներգործական ընդհքին հարկաւորութիւնն ուրանալը՝ պեղագիոսի ամբարտաւանական հերետիկոսութեան մէջ իյնալ է, որն որ երբեք չուզեց ընդունիլ քրիստոսի վարդապետութիւնը, որ կը հաստատէ թէ առանց իրեն՝ մարդս բան մը չկրնար գործել, եւ ոչ Առաքելոյն սորվեցուցածը թէ առանց աստուածպնին սիրոյ՝ մարդս ոչինչ է։ Փրկութեան համար հաւատոյ հարկաւորութիւնը չընդունիլը՝ նոյն է Առաքելոյն հակառակ ելլելու հետ, որն որ կը հաստատէ թէ առանց հաւատքի անկարելի է Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ, նոյնպէս հակառակ ելլել է քրիստոսի՝ որն որ կը հաստատէ թէ ով որ չհաւատար՝ պիտի դատապարտուի։ Առաքելոց իշխանը կը յայտնէ թէ քրիստոսի նմանիլը՝ փրկութեան կարեւոր է, եւ մեզի կը սորվեցընէ թէ քիստս առնոր համար մեր առջեւէն դնաց, որպէս զի մենք ալ իր հետեւէն երթանք։ Պօղոս առաքեալ ալ կը զրուցէ թէ անոնք միայն նախասահմանուած են, որոնց՝ Աստուծոյ Որդւոյն կերպարանակից ըլլալն աստուածպնին նախատեսութիւնը յառա-

ջապոյն տեսած է։ Իսկ մեր բարի գործքերուն մէջ գերբնական նպատակ կամ վախճան ունենալիքնիս՝ մեր աստուածպաշին վարդապետն ուրիշ ինչ աւելի բացայայտ կերպով կրնար ուսուցանել, քան զոր ըրաւ՝ յայտնի զլուցելով թէ ամէն որ երկրաւոր վախճան մը կը դիտէ, նոյն վախճանը ստանալով՝ արդէն բաղձանքին հասած եւ վարձքն առած կ'ըլլայ։

Բայց ասկից՝ Քրիստոսի գալստեան, իր քարոզութեան ու կենաց, իր տուած օրինակներուն, առաքեալներուն առաքելութեան եւ Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան տնտեսութիւնն ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ բարձրագոչ ձայն մը, որ կ'աղաղակէ թէ գերբնական կենաց մը սահմանուած ենք։ Ս. Գիրքին այնչափ նշանաւոր խօսքերը, թէ լուսոյ կանչուած ենք, թէ բնութեան մեռած պիտ'որ ըլլանք՝ որպէս զի շնորհաց մէջ ապրինք, թէ ալ չէ թէ հին՝ այլ նոր մարդը պիտի ապրի ի մեզ, թէ ասկից եառքը չէ թէ մարմինը՝ այլ հոգին պիտի յաղթանակէ, թէ նոր Ադամն զհինը թաղեց, Ս. Գրոց այս ամէն եւ ուրիշ անթիւ անհամար խօսքերը, կ'ըսենք, կը նշանակեն թէ մեր կեանքը՝ պէտք չէ որ միայն մտքով եւ սրտով կարդադրենք, հապա մտքէ վեր սկզբունքներով, եւ սրտի բնական յօժարութիւններէն շատ աւելի բարձր ու գերագոյն զգածմունքներով։

Այսչափ ցուցումներէն եառքը՝ աւելորդ կը համարիմ յառաջ բերել մեր մտաց տկարութիւնը, եւ ճշմարտութիւնը կատարեալապէս գտնելու անկարող ըլլալը. նոյնպէս աւելորդ է յիշել այն անթիւ ու խիստ ծանր մոլորութիւնները, որոնց մէջ ձգած է եւ ամէն օր կը ձգէ իր մոլեռանդ երկրպագուները։ Աւելորդ կը համարիմ նաեւ ընթերցողին աչքին առջեւը նկարել թէ ինչչափ տգեղ, կեղծաւոր եւ ապականեալ է այն սիրտը՝ որուն վրայ ոմանք այնչափ կը պարծին. իր անձին վրայ քիչ մը մտածողը՝ բաւականէն աւելի կը համոզուի, թէ մեծապէս կը սխալին անոնք ամէնքն ալ, որ կ'աղաղակեն թէ բա—ական է ինչը, բա—ական է սէրը։ Աւելի պատշաճ է յայտնապէս ցուցընել թէ որչափ ծանր է աս անկարգութիւնն ու իր պատճառած վնասները, վասն զի ամէնքն աղէկ չեն հասկընար։ Ուստի համառօտիւ մը կ'ուզեմ ասիկա մեկնել, որպէս զի թէ բանն աղէկ իմացուի եւ թէ ուզողը կարենայ դիւրութեամբ ազատիլ։

Ա՛ս ամենածանր մոլորութիւնը միտս կը հասցընէ քրիստոնէին իր փրկութեան արմատին վրայ, որ է հաւատքը. վասն զի ով որ կը կարծէ թէ փրկուելու համար բաւական է միտքը, երբեք մեծ բանի տեղ չիկրնար դնել հաւատքը, որն որ մտքէն վեր է։ Եւ իրօք ալ կը տեսնենք որ այսպիսիները հաւատքին հարկաւոր ըլլալն ամենեւին չեն կրնար ըմբռնել. վճիռ կու տան թէ ամէն կրօն ալ բարի է եւ բաւական է բարին գործելը. բողոքականին, անաստուածին եւ ուղղափա-

ուին մէջ զանազանութիւն չեն ըներ. կրօնի բոլոր էութիւնը՝ քիչ մը բնական լաւութեան վրայ կ'ամփոփեն։ Եւ ուր որ աշխարհքիս Փրկիչը մանաւորապէս երկիր իջած է, որպէս զի ճշմարիտ հաւատքը սերմանէ, եւ կ'աղաղակէ թէ ով որ չհաւատար՝ պիտի դատապարտուի, եւ ով որ չհաւատար՝ արդէն դատապարտուած է. այնպիսիները եւ ոչ իսկ կրնան իմանալ թէ ինչպէս այնչափ մեծ բանի տեղ կը դրուի աս հաւատքի անճառ պարգեւը։ Եւ թէպէտ կը տեսնեն որ առաջին հաւատացեալք աւելի յանձն կ'առնէին որ հոգիները մարմիններնէն զատուի, քան թէ հաւատքնին՝ սրտերնուն մէջէն. այսու ամենայնիւ իրենք նոյն հաւատքն այնպէս ոչինչ բան կը համարին, որ անոտի իմաստակութեան կամ դժուարութեան շուքի մը համար՝ նոյնը կը մերժեն։

Աս մոլորութիւնը վնաս կը հասցընէ դարձեալ մարդուն՝ նաեւ ընորհաց կողմանէ, ինչու որ այնպիսիները եւ ոչ մտքերնէն կ'անցընեն թէ փրկուելու համար հարկաւոր է ընորհաց մէջ մնալ, թէ ընորհքը՝ նոր սկիզբ մը պիտ'որ ըլլայ իրենց գործքերուն, որպէս զի անոնք յաւիտենական փրկութեան համար օգուտ ունենան, եւ թէ միայն աս ընորհքն է՝ որով կրնան Աստուծոյ բարեկամ եւ իր առջեւը հաճոյ ըլլալ։ Ասանկով տարիներ կ'անցընեն առանց ընորհաց, եւ երբեմն ալ հազիւ թէ ընդունած կ'ըլլան, նորէն կը մերժեն։ Եւ ուր որ եթէ ոսկւոյ կամ արծաթոյ պզտիկ գումար մը կորսընցընելու ըլլային, անհնարին տրտմութեան մէջ կ'իյնային, ամենեւին եւ ոչ կը զգան այսպիսի անսահման գանձ մը կորսընցընելնին, որն որ միայն երկինքը ստանալու համար կրնար գործածուիլ։

Ինչպէս որ ընորհաց հարկաւորութեան վրայ կը սխալին, անանկ ալ կը սխալին նոյն ընորհքն ստանալու եւ պահելու համար պէտք եղած միջոցներուն հարկաւորութեան ու գործածութեան վրայ։ Մարդ չէր կրնար հաւատալ՝ եթէ ամէն օր չտեսնէր աս ծանր մոլորութեան մէջ գտնուողներուն՝ նոյն միջոցներուն վրայ ունեցած անհոգութիւնը։ Խորհուրդները ընորհաց հաստատակ խողովակներն են, ուրկէ պատարագն ու աղօթքները՝ նոյն ընորհքն երկինքէն կ'իջեցընեն, աստուածային քարոզութիւնն անոր ճամբայ կը բանայ, եւ ընդհանրապէս բարեպաշտութեան ամէն միջոցները սրտին մէջ նոյնը կը տածեն։ Արդ՝ մարդ չկրնար խօսքով յայտնել թէ աս ամէն բանի մէջ ինչ տատիճանի անհոգ ու անփոյթ կը գտնուին։ Թէպէտեւ աս անփութութիւնին այնչափ մեծ բանի տեղ չկրնար դնել մարդ, երբ որ կը տեսնէ թէ ինչպիսի անտարբերութեամբ կը նային աս բարեպաշտութեան գործքերուն։ Համոզուած ըլլալով որ փրկութեան համար բաւական է ՀԱՒԱՏՔ ԱՌԱՆՑ ԳՈՐԾՔԻ, աս ամէն գերբնական միջոցներն անօգուտ ու աւելորդ բաներու տեղ պէտք է որ դնեն, եւ Աստուած տար որ նաեւ աւելորդապաշտական բաներ չտեսնէին։

Եւ ինչպէս որ կը մոռանան, նոյնպէս ալ կը զրուցեն՝ ուրիշներու հետ խօսակցած ատեննին, զարմանք ցուցընելով թէ ինչպէս ասոնք այնչափ մեծ բանի տեղ կը դրուին։ Շատ անգամ լսած եմ նաեւ զէշ չհամարուած անձինքներէն, որ մարդուս ցաւակցութիւնը շարժող անտարբերութեամբ ու պաղութեամբ մը կ'ըսեն՝ փութով ու եռանդով աս միջոցներուն եռեւէն իյնողներուն. Դո՛ւն՝ որ այնչափ խելացի ես, ինչպէս ասանկ նախապաշարումներէ բռնուեր ես։ Դո՞ւն ալ եկեղեցիները կը պաշտպանես։ Դո՞ւն ալ խոստովանարաններն ալլելու վրայ ես։ Ի՛նչ, կը կարծես թէ Աստուած այսպիսի բաները հո՞գ կ'ընէ։ Ասանկ կը խօսին եւ սրտերնուն մէջ կասկած մ'ալ չեն ունենար թէ ասկից աւելի անասնական անմտութեան խօսք չեն կրնար զրուցել։

Ա՛ս մելորութիւնը կ'ապականէ իրենց ամէն գործքերը, մինչեւ իրենց առաքինութիւններն ալ։ Որովհետեւ չեն ուզեր գիտնալ թէ բարիքը՝ փրկութեան օգտակար բարիք մ'ըլլալու համար, պէտք է որ գերբնական նպատակի համար գործուի, եւ թէ նաեւ չնորհաց վիճակ կը պահանջուի՝ որպէս զի յաւիտենական փրկութեան արդիւնաւոր ըլլայ. թէ առաքինութիւնները գերբնական նպատակի մը համար պէտք են գործուիլ, որպէս զի քրիստոնէական առաքինութիւններ ըլլան. անոր համար ալ ամէն բանի մէջ իբրեւ պարզ բնական մարդ կը գործեն, ամենեւին արդիւնք չեն վաստկիր, եւ աւեններին ու գործքերնին պարապ տեղ կը կորսընցընեն։ Ո՛րչափ աղաղակած եւ ո՛րչափ գայթակղած են ան եռանդնոտ քահանաներուն դէմ, որոնք իրենց մարդասիրական գործքերը դասապարտելով, ջանացած են զիրենք գերբնական սիրոյ դարձընել։

Ըէին կրնար հանդարտութեամբ տանիլ՝ որ քահանայք դէմ դնեն ու հակառակին իրենց մարդասիրական գործքերուն, իրենց ապաստանարաններուն, որբանոցներուն, պատսպարաններուն, դպրոցներուն, խանձարուրներուն, եւ ո՞ր մէկն ըսեմ. բայց արդեօք իրաւունք ունի՞ն այսպէս գայթակղելու։ Բոլորովին հակառակը։ Նոյն եկեղեցականք այսպիսի գործքերը յառաջացընող, անոնց օգնող ու պաշտպանող անձինքներուն ընթացքէն տեսնելով որ ամենեւին աւետարանի հոգի չունին, որովհետեւ շատ անգամ անհաւատ, ամպարիշտ ու բողոքական էին գործողները, սկսան անմիջապէս կասկածի երթալ։ Քննեցին թէ ինչ դիտաւորութիւն ունին իրենց մարդասիրական գործքերուն մէջ, եւ տեսան որ չկայ ամենեւին բան մը՝ որ զմարդ բնութենէ քիչ մը վեր հանէ, ուստի եւ ձայներնին բարձրացուցին եւ սկսան ատոնցմէ քրիստոնէից մէջ գերբնական բարութեան այսպէս բոլորովին վերջացած ըլլալուն վրայ։ Տեսան մէկ խօսքով որ մարդիկներուն բարիք կ'ընէին չէ թէ վասն զի Աստուծոյ որդիքն են, վասն զի Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքով փրկուած, վասն զի Աստուծոյ

բարձրելոյն պատկերը, վասն զի Փրկչէն մեր խնամքին յանձնուած են, որոնք գերբնական սիրոյ ճշմարիտ շարժառիթներն են. հապա բարիք կ'ընէին մինակ ասոր համար, որ մեր նմանն են, միայն բնական ցաւակցութեան ու բնական գթոյ համար, եւ այն բնական հաճութեան համար՝ զորն որ մարդ կ'ունենայ բարիք մ'ըրած առեն: Ա՛ս ամէն շարժառիթները, թէպէտ եւ դէշ չեն, այսու ամենայնիւ որովհետեւ միայն բնական են, անոր համար յաւիտենական կենաց նկատմամբ արդիւնաւոր չեն: Ուստի եւ այսպէս կը ջանային այն եկեղեցականք ամէն եղանակաւ եւ ամենայն սիրով ասոնց տեղն ուրիշ շարժառիթներ դնել, որոնք աւելի հիմնական օգտակարութիւն ունին հոգւոյ եւ աւելի պատիւ կ'ընեն Յիսուսի Քրիստոսի: Բայց ո՞վ կրցաւ երբեք այն մոլորեալները համոզել, որոնք գերբնական բան եւ ճշմարտութիւն չեն ճանչնար:

Նոյնպէս (հոս հարեւանցի ըսելու համար) վար կը զարնէին կաքաւներով, գիշերապին խնջոյքներով, թատրներով ու ասոնց նման զբօսանքներով եղած ընկերսիրութիւնը: Արդ՝ ո՞վ լսած չէ թէ աշխարհասէրներն ինչպէս գէշ խօսելով անոնց դէմ կ'աղաղակեն, որոնք այսպիսի սիրոյ միջոցներու չեն հաւանիր: Այսու ամենայնիւ ով որ կը ճանչնայ թէ յաւիտենական փրկութեան հասնելու համար գերբնական դործքեր հարկաւոր են, կրնայ արդեօք ուրանալ այս յանդիմանութեան արդար ըլլալը: Եթէ մէկը գիտնայ որ քրիստոնէաբար ողորմութիւն տալը՝ չէ թէ աղքատի մը երեսը հացի կտոր մը նետելն է՝ անոր տուած ձանձրութենէն ազատելու համար, եւ կամ չէ թէ ինք զինքը բանէ մը զրկելն է, որպէս զի ցաւակցութեան բնական մէկ զգածման համաձայն վարուի. հապա աղքատին՝ իբրեւ Յիսուսի Քրիստոսի անձին՝ ողորմութիւն ընելն է. եթէ մէկը, կ'ըսեմ, ասիկա գիտնայ, շուտ մը չ'ուզեր արդեօք թէ ուրչափ ծանրութիւն, չըսեմ՝ ներքին յարդութիւն մը կը պահանջուի այդ գործքիս մէջ, եւ միանգամայն չ'իմանար արդեօք թէ կաքաւի, զուարճութեանց եւ զբօսանաց միջոցով ողորմութիւն ընելը՝ վերջին աստիճանի անպատշաճութիւն մըն է:

Գերբնական բաները մերժելը՝ կ'աւրէ կ'եղծանէ ամէն աւետարանական սկզբունքները: Քրիստոսի աշխարհք պալէն յառաջ ալ բնական առաքինութիւններ կը գտնուէին, եւ ասիկա չի կրնար մէկը տարակուսի տակ ձգել, եթէ չ'ուզեր բոլոր մարդկային բնութիւնը թշնամանել եւ կամ բովանդակ պատմութիւնը սուտ համարիլ: Ի վերայ այսր ամենայնի ոչ բովհետեւ ասոնք փրկութեան համար բաւական չէին, Յիսուս Քրիստոս աշխարհք եկաւ, երկրիս վրայ բոլորովին նոր սկզբունքներ ու նոր վարդապետութիւններ բերաւ, որոնց չէր կրնար հասնիլ բնութիւնը: Արդ՝ գերբնական բաները մերժողը, պէտք է որ նաեւ այս ամէն աստուածային վարդապետութիւնները չճանչնայ:

Մարդկային միտքը՝ նոյն իսկ հեթանոսներուն կը սորվեցներ թէ բարիք ընելու եւ բարեկամները սիրելու է. ինչպէս աստուածային Վարդապետը զրուցեց: Բայց Ցիսուս ասոր վրայ աւելցուց թէ Ես կ'ըսեմ ձեզի, որ բարիք ընէք նաեւ ձեզի չարիք ընողներուն եւ զձեզ հալածողներուն ալ, որպէս զի արժանի որդիք ըլլաք ձեր երկնաւոր Հօրը, որ արեգակը թէ՛ բարիներուն եւ թէ՛ չարերուն վրայ կը ծագէ: Մարդկային միտքն այնչափի ալ կը հասնէր, որ արդիւնքներու եւ գովեստներու մէջ համեստ ըլլալու խորհուրդ կուտար. ասիկայ ամենէն մեծ կատարելութիւնն էր՝ որուն կրնար հասնիլ: Իսկ Ցիսուս Քրիստոս նոյն չափէն աւելի յառաջ երթալով, մարդը՝ մինչեւ խոնարհութեան եւ անձին արհամարհութեան հասցուց: Մարդկային միտքը՝ մինչեւ երկրաւոր բարիքները չափաւորութեամբ վայելելու խրատ կրցաւ տալ. եւ թէպէտ երբեմն այնչափի ալ հասաւ՝ որ չափազանց բարիքներու հոդ չէր ունենար, բայց չափազանցին տեղը՝ այնչափ ինչք ունենալ կը բաղձար, որ թէ՛ բաւական ըլլայ եւ թէ՛ աւելորդովը մեծ հոգեր չպատճառէ: Իսկ Ցիսուս Քրիստոս երկրիս վրայ տնկեց մինչեւ ան ատեն անարգուած աղքատութեան սէրը, որուն երանութիւն տուաւ, եւ ամէն բարիքներու աղբիւր հրատարակեց: Մարդկային միտքը բնութեան հաճոյքը կատարելու նկատմամբ ուրիշ սահման չէր ճանչնար, բայց եթէ աւելորդն ու ապօրինաւորը, եւ աս սահմաններն ալ աղէկ չէր ճանչնար ու շատ անգամ չէր պահեր: Իսկ Ցիսուս Քրիստոս սորվեցուց որ մարդս օրինաւորէն ալ, համեստէն ալ զրկուելու է, եւ վիշտ կրողներուն լալն ու ողբալը եւ արցունքները երանութեան արժանի քարոզեց: Միտքը՝ բարիքներու կիրառութեան չափաւորութիւնը միայն ազդեց: Ցիսուս Քրիստոս աւելցուց մահացուցումն ու ապաշխարութիւնը՝ անոր ամէն վիշտերովն ու խստութիւններով: Մէկ խօսքով՝ բանաւորութիւնը կմարդն առաքինութեան կը համոզէր, բայց այն պատճառներուն համար միայն՝ զորոնք կը ճանչնար. արդարութիւնը՝ բնական ուղղութեան համար, ժուժկալութիւնը՝ առողջութիւնը պահելու համար, բարեգործութիւնը՝ անոր պատճառած հաճութեան համար, այսպէս ուրիշ առաքինութիւններն ալ: Իսկ Ցիսուս Քրիստոս թէ՛ նոր առաքինութիւններ սորվեցուց եւ թէ՛ զանոնք ի գործ դնելու համար նոր պատճառներ յայտնեց, ցուցընելով որ գործքերուն ճշմարիտ եւ սուրբ չարժառիթները պէտք են ըլլալ՝ երկնաւոր Հօրը նմանիլը, իրեն կերպարանակից ըլլալը՝ որ Փրկիչ եւ օրինակ էր, մարդուս ներքին կատարելութիւնը, անթառամ պսակի մը ստացումը: Արդ՝ Ցիսուսի մեզի յայտնած աս ամէն ճանաչութիւնները մեկանց կ'ոչնչացընէ գերբնական բան չճանչցողը:

Վերջապէս սուրբ Եկեղեցւոյ վախճանն ու էութիւնը չիճանչնար: Աստուածային իմաստութեան ամենէն աքանչելի

գիւտն աս եղած է, որ Աստուած ամէն մարդիկներն ընդհանուր ընկերութեան մը, Եկեղեցւոյ մը մէջ ժողվուելու սահմանած է, եւ աս ընկերութեան միջոցովն ամենուն ալ՝ յաւիտենական երանութիւնը ստանալու հարկաւոր եղած բաները շնորհած է։ Արդ՝ չէ թէ միայն աս ընկերութեան մտնողին կրնայ չիկրնար ըլլալ գերբնական բան չճանչցողը, հապա եւ ոչ ալ նոյն ընկերութեան ինչ ըլլալը կը ճանչնայ, որովհետեւ թէպէտ Եկեղեցին արտաքին եւ տեսանելի է իր ժողովրդեան ու նուիրապետութեան կողմանէ, բայց բոլորովին գերբնական է իր ներքին որպիսութիւններուն նկատմամբ։ Գերբնական է իր դիտած վախճանը, վասն զի երկրաւոր բան՝ մը չէ այն նպատակը՝ որուն իր բոլոր անդամները կ'ուղղէ. գերբնական են գործածած միջոցները, որովհետեւ նոյն միջոցները կը կայանան Քրիստոսի արդեանց եւ հաստատման մասնակցութեան վրայ, որն որ կը կատարուի խորհուրդներով, աղօթքով, ներողութիւններով ու պատարագներով։ Գերբնական է իր Գլխոյն նայելով, որովհետեւ ասիկա անմիջական իշխանութիւն մը առած է Յիսուս Քրիստոսէն՝ Եկեղեցւոյ աներեւոյթ Գլխէն։ Գերբնական են այն կապերը՝ որոնցմով կապուած է, որ են՝ հաւատքն ու սէրը։ Ամենէն աւելի գերբնական է իր օրէնքներուն մէջ, ինչու որ կամ անմիջապէս եւ կամ միջնորդութեամբ Աստուծմէ հաստատուած են։ Գերբնական են իր ակնկալութիւնները, որովհետեւ այնպիսի բարիքներ կը բաղձայ ու կը խոստանայ, զորոնք մարդու մը ոչ աչքը տեսած է, ոչ ականջը լսած, եւ ոչ սրտին մէջ մտած։ Գերբնական է ըստ ինքեան, որովհետեւ Աստուծոյ հոգին է, որ զինքը կը կերպաւորէ, եւ Քրիստոսի ներկայութիւնը՝ որ իրեն կ'առաջնորդէ եւ զինքը կը կենդանացընէ։ Ասոր համար ալ ով որ գերբնական բան չիճանչնար, ինչպէս կրնայ Եկեղեցին ճանչնալ։ Իսկ ով որ Եկեղեցին չիճանչնար, ինչպէս կրնայ փրկութեան հասնիլ։

Ուստի վերջապէս այս ամենայն մէկ խօսքով ըսելու համար, տես ուր կը տանի ան խօսքը թէ ինչ հարկաւորութիւն կայ այնչափ գերբնական բաներու. բանական է ճիշդը, բանական է սէրը։ Կը տանի, կը հասցընէ՝ զՅիսուս Քրիստոս, իր հաւատքը, իր վարդապետութիւնը, իր Եկեղեցին բոլորովին ուրանալու, եւ զմարդիկ նորէն ան վիճակին կը դարձընէ, որուն մէջ կը գտնուէին Յիսուսի Քրիստոսի աշխարհք գալէն յառաջ, այսինքն՝ զԱստուած ճանչնալու անկարողութեան, ապականութեանց ու մոլութեանց մէջ փտտելու, եւ փրկութեան հասնելու անկարելութեան։ Եթէ աս ամէն բան բանական չէ ուղղափառի մը՝ այսպիսի սկզբունքէ մը զարհուրելով փախչելու, կը խոստովանիմ որ չեմ գիտեր թէ ուրիշ ինչ բան կրնայ օգնել։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ.

Հրաշքներ:

Ա. Հրաշքներն անկարելի են: — Բ. Ա՛լ հինայ հրաշք չըլլար: — Գ. Մագնիսականութիւն, խօսող սեղաններ: — Դ. Անկարելի է ճանչնալ որ գործք մը՝ հրաշք է, թէ չէ:

Հրաշքներն այն ամենաապացառ փաստն է, զորն որ կրօնն ի նպաստ իւր՝ պարծանօք յառաջ կը բերէ, այնպիսի փաստ մը՝ որն որ թէ իմաստուններուն եւ թէ տգէտներուն հաւասարապէս կը խօսի, այնպիսի փաստ մը՝ զորն որ կրնայ հասկընալ նաեւ հասկընալու մեծ կարողութիւն չունեցողը: Անոր համար զարմանալու բան չէ, որ անհաւատք այնչափ ընդդիմանան եւ այնչափ ծաղրեն. բայց ով որ հանդարտութեամբ կը մուտծէ ան պատճառները՝ որոնցմով հրաշքներուն դէմ կը զինուին, պայծառ կը տեսնէ թէ ուրչափ անյաջող պէտք է որ ըլլայ իրենց ջանքը:

Ա. Նախ ոմանք կ'ըսեն թէ հրաշքները կարելի բան չէն: Իմաստակի մը՝ որն որ շարժման կարելութիւնը կ'ուրանար, եւ աս իր ապուշ կարծիքը խելք մը պատճառներով կը պաշտպաներ, հին փիլիսոփայն ալ՝ կերպով պատասխան տուաւ. անոր թեւը մտնելով, առաւ բոլոր սրահին մէջ պտըտցուց, ուր կը վիճաբաներ, եւ ետքը հարցուց. Շարժումը կարելի՞ է: Արդ՝ մենք ալ մեր դէպքին մէջ նոյնը կրնանք ըսել: Հրաշքներ կա՞ն, աս հրաշքներն ամէն ճշդութեամբ ցուցուած են: Եթէ կան, ուրեմն կարելի են: Ա պատասխանին դէմ չիդրուիր: Բայց աս առաջին խորհրդածութիւնն ուրիշ շատ աւելի ծանրակշիռ խորհրդածութեամբ մ'ալ կը զօրանայ: Հրաշքներուն անկարելի սեպուելուն միակ պատճառն ան պէտք է ըլլալ, վասն զի ներքուստ հակառակութիւն կը պաքունակեն: Արդ՝ ինչ կը դառնայ բոլոր աւետարանը, որն որ քրիստոսի եւ առաքելոց ձեռքովը գործուած այնչափ հրաշքներ կը պատմէ, եթէ առջեւնիս իրրեւ ճշմարիտ՝ այնպիսի գործքեր կը դնէ, որոնք անկարելի են, վասն զի ներքին հակառակութիւններ կը պարունակեն: Բոլոր աւետարանը, որով եւ բովանդակ քրիստոնէութիւնն՝ իր ամէն գործքերովն ու զարմանալիքներովը՝ առասպել մը կը դառնան: Ա՛ս ասանկ է. եթէ հրաշքները ներքին հակասութիւն կը պարունակեն, ան ատեն ոչ ոք կրցած է եւ ոչ հրաշք մը միայն գործել: Ինչպէս՝ ասոր հակառակ՝ եթէ միայն հրաշք մը գործուած է, ա՛լ անկից ետքը հազարաւորներ ալ գործելն անկարելի չէ:

Այսու ամենայնիւ լսենք մէյ մը աս կարծուած անկարելութեան պատճառը: Երի հրոլի մը գործելը ըլլայ, կ'ըսեն, ասիկա Աստծմէ է յայտնութենէ որոշուած օրինդիրաւ իշ-

ձ-ՀԸ Կ'ԸԼԼՅ. «-«ՈՓ Ա-Փ-Օ-Ճ ԻՐ ՀՇԻ-ՆԵՐԸ Է-Խ-Ճ, Է- ՅՅ-ՊԷ-Ո-Վ ՏԵՂ ՊԷ- Է-Է-Խ-Ո-Ն Է-Ղ-Ճ Կ'ԸԼԼՅ: Շատ անգամ աս առարկութիւնը լսած եմ, որն որ այնպիսի յաղթական կերպարանքով մը յառաջ կը բերուի, իբրեւ թէ բոլոր վարդապետներուն բերանը գոցելու եւ սուրբ Եկեղեցւոյ բովանդակ շէնքը կործանելու չափ ոյժ ունենար: Բայց տեսանենք բոլոր զօրութիւնը: Բնութեան օրէնքները դնողն Աստուածն է: Հրաժեր ես: Աս օրէնքներն անփոփոխ կերպով հաստատած է: Այնպէս ըլլայ: Զանոնք ի յաւիտենից հաստատած է: Աս ալ այնպէս ըլլայ: Ուրեմն հրաշքներով աստոց ամենեւին բացառութիւն մ'ալ չիկրնար ընել: Զգոյշ կեցիր որ հանելու հետեւութիւնդ ձեռքէդ չվախչի: Ինչու որ միթէ Աստուած ի յաւիտենից-ան առիթն ալ աչքին առջեւը չունէր, որուն մէջ՝ իր մէկ մասնաւոր վախճանին համար՝ կրնար այն օրէնքներէն բացառութիւն ընել: Պէտք է որ այնպէս ըլլայ, եթէ չես ուզեր իրեն զլանալ ապագային գիտութիւնը: Արդ՝ եթէ ի յաւիտենից բնութեան օրէնքները հաստատած աւեն, նաեւ հաստատած ըլլար որ այն օրէնքներն որոշեալ առիթներու մէջ ի կախ ձնան, աս ի կախ ձնալն ալ ի յաւիտենից որոշուած չէր ըլլար: Ժամացոյց շինող մը իր անիւներուն տեւական շարժում մը կու տայ. բայց որպէս զի նաեւ պատշաճ աւեն ժամերն ալ զարնէ, հարկ է որ ամէն անգամ ժամացուցին մեքենական կազմուածքը փոխէ: Ոչ երբեք: Թէ մէկը եւ թէ մէկալը յառաջագոյն անանկ կը յարմարցընէ, որ անիւներուն յաջորդական շարժումն ալ չիդադրիր, պատշաճ աւեներն ժամերն ալ կը զարնուին: Այսպէս ալ Աստուած բնութեան հասարակ ու տեւական օրէնքները հաստատելու աւեն՝ կը հաստատէ նաեւ որոշեալ աւեններու մէջ ընել ուզած բացառութիւնները ալ: Արդ՝ ո՞ւր է աստր մէջ Աստուծոյ փոփոխականութիւնը, իր վճիռներուն եղծումն ու այն կարծուած անկարելութիւնը:

Բ. Ա'Լ ՀՅՆ ՀՐՈՂՔ Կ'ԸԼԼԸ: Թէեւ սոյգ ըլլար, որ հիմա հրաշք չիգործուիր, միթէ ասով՝ անցած աւեններն եղածները կը ջնջուէին: Ուրեմն ալ ճշմարիտ պիտի չըլլա՞ն հրապարակաւ եւ ամբողջ բազմութիւններու առջեւ պատահած դէպքերու վկայութիւնները: Ուրեմն ալ հաւատալու չէ՞նք մեծամեծ սուրբերու եւ ամենագիտուն մարդիկներու, որոնք իրենց աչքովը տեսածներնուն վկայութիւն տուին: Թէպէտ հիմակուան աւեներս ամենեւին հրաշք մ'ալ չգործուելու ըլլար, այսու ամենայնիւ ոչ ոք կրնար եղծանել անցած ժամանակները գործուած հրաշքները, որոնք քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը կը հաստատեն:

Բայց բոլորովին սուտ է որ հիմակուան աւեներս հրաշք չիգործուիր: Ուղղափառ Եկեղեցւոյ մէջ ամենեւին մէկ դարու մէջ հրաշքները պակասած չեն, եւ մինչեւ աս մեր օրերն ալ

կ'ըլլան։ Կրնայի՛ եթէ ուզէի՝ աչքիս առջեւն եղած հրաշքը յառաջ բերել. բայց իրաւունք չունիմ պահանջելու որ իմ խօսքիս հաւատք ընծայուի։ Ուստի յառաջ կը բերեմ զանոնք՝ որ Հռոմ սուրբերուն դասին մէջ անդադար քննութեան տակ կը ձգուին։ Ա՛ս դասերուն մէջ այն հրաշքներուն վրայ չի խօսուիր, որոնց քննիչները կրնան թէ՛ բազմաթիւ եւ թէ՛ շատ տեսակ ըլլալ։ Հրաշքներուն քննութիւնը կը կատարուի ամէն ազգերէ ժողվուած աւենին առջեւ, աչքով տեսնողներու վկայութեան վրայ հաստատուելով, եւ նոյն ականատես վկաներուն թիւն այնչափ կ'ըլլայ, որ սխալելու կարելութիւնն ալ կը վերնայ։ Գիտութեանց մէջ ամենէն անուանի եղող անձանց խորհուրդ կը հարցուի, ստուգելու համար՝ թէ այն գործքերը՝ որոնց վրայ կը խօսուի, բնական եղանակաւ մ'ալ կրնա՞ն եղած ըլլալ։ Ա՛ս ամէն բան այնպիսի խստութեամբ կը քննուի, որ եթէ հակառակ կողմանէ տարակուսի ստուեր մ'ալ ձնալու ըլլայ, բոլոր խնդիրը մէկ դի՛ կը թողուի եւ ամենեւին հաստատութիւն չիտրուիր։ Ձկայ պատժապարտութեան դատաստան մը, որուն մէջ այնչափ փաստեր պահանջուին՝ յանցաւոր մը կախաղան հանելու համար, որչափ փաստ կը պահանջէ Եկեղեցին հրաշքի մը ճշմարտութեան վրայ վճիռ տալէն յառաջ։ Թող քննեն եւ տեսնեն թէ աս նիւթիս մէջ բեներեդիկտոս ԺԴ. որչափ այսպիսի զգուշաւորութիւններ կը պահանջէ։ Թող կարդան հրաշք մը հաստատուելէն յառաջ եղած դատաստանական հարցափորձները, յառաջադրութիւններն ու խորհրդակցութիւնները, եւ եռքը անոնց ստուգութեան ու ճշմարտութեան դէմ խօսին։ Արդ՝ այսպիսի հրաշքներու անդադար յաջորդութիւնն ունինք դարէ դար մինչեւ մեր օրերը։

Ես ասոնց վրայ մինակ կանկ կ'առնեմ, չեմ յիշեր ուրիշ այնչափ հրաշքները՝ որոնք նոյնպէս անտարակուսելի են եւ մեր օրերն ալ շատ կը պատահին։ Ամենատուրը կոյսն իր տաճարներուն մէջ տարէ տարի իր բարեխօսութեամբը բազմաթիւ մեծամեծ ու զարմանալի հրաշքներու զմեզ արժանի կ'ընէ։ Իտալիայի մէջ Ս. Անտոն Պատուացի, Ս. Ալոյզիոս Գոնզակա, Ս. Փիլիպպոս Ների, Ս. Փրանկիսկոս Ցերոնիմեան, հրաշքներու անսպառ աղբիւրներ են։ Գաղղիայի մէջ Ս. Փրանկիսկոս Ռէձիսի գերեզմանին վրայ ամէն տարի անթիւ հրաշքներ կ'ըլլան, որոնց ստուգութիւնն ամենախիստ քննադատութեան կանոններուն համեմատ՝ անտարակուսելի է։ Սպանիայի մէջ Ս. Յակորոս առաքեալ եւ Ս. Իսիդորոս անպակաս հրաշք կը գործեն։ Ս. Փրանկիսկոս Քսաւեր բոլոր արեւելք հրաշքով լեցուցած է, եւ մինչեւ մեր օրերը իրաւցընէ աքանչելագործ մըն է։ Գիտեմ որ մեր օրերուն տեսակ մը խորունկ փիլիսոփաներն ասս ամէն վկայութիւններուն վրայ ժպտելով մը կ'անցնին. բայց մենք ալ անոնց ամէն հայհոյութիւններուն

եւ հեղնութիւններուն վրայ ցաւակցութեամբ մը ժպտելով կրնանք անցնիլ, եւ հաստատել միանգամայն որ բոլորովին սուտ է թէ հրաշքներու ժամանակն անցած ըլլայ։

Այնչափ միայն կրնանք ընդունիլ, որ հիմայ հրաշքները այնչափ յաճախ չեն պատահիր, ինչպէս առաջին ժամանակները։ Բայց ասկէ ալ բանաւոր պատճառ մը ունի, որ կը ցուցընէ թէ ասանկ պէտք էր ըլլալ։ Ս. Գրիգոր պատշաճ խորհրդածութիւն մը կ'ընէ, թէ մատաղ ծնկերուն ատեպ ջուր կը տրուի, ցորչափ որ դեռ փափուկ են, որովհետեւ եթէ ասանկ չըլլար, հովերու եւ խորշակի դէմ չէին կրնար դիմանալ. բայց անգամ մ'որ խորունկ արմատ ձգած եւ ամուր ու հաստատուն կերպարանք մ'առած կ'ըլլան, այլ անկից ետքը երկինքին սովորական ժամանակին երկրիս վրայ թափած անձրեւներուն թող կը տրուին։ Նմանապէս առաջին տարիները՝ երբ անհաւատները պիտի դառնային, հրաշքներն աւելի հարկաւոր էին՝ իրենց հաւատքը հաւաստելի ընելու սրտոտքով կարգի միջոցներ. ուր որ մեր աւեններն՝ որ հաւատքն ընդհանրապէս հաստատուած է, եւ հաւատացեալները խանդարուելն սկսեալ՝ անոր մէջ անած են, այլ հարկաւորութիւն չունինար այսպիսի արտաքոյ կարգի միջոցներու։

Ասկից զատ՝ հաւատքն ան աւեն ուրիշ փաստով չէր կրնար աւելի զօրութիւն առնուլ, որչափ հրաշքներու ազդեցութեամբը, ուր որ մեր օրերն ուրիշ շատ փաստեր կան, որ անոնց տեղը կը բռնեն։ Մեր օրերը կրնայ հաւատքը մարգարէութիւններու պեղեցիկ շարք մը յառաջ բերել, որ դարէ դար աւուրուած ու կատարուած են։ Հռոմայ Եկեղեցին նոյնպէս կրնայ ցուցընել իր տեւողութիւնը, իր տարածումը, իր մրցութիւնները, իր յաղթութիւնները, իր մարտիրոսներուն հաստատութիւնը, իր հովիւներուն անընդհատ յաջորդութիւնը, եւ ուրիշ ասոր նման բաներ։ Ա՛ս ամէն փաստերը դարերու անցնելովն աւելի եւս զօրութիւն կը առնեն. ուստի զարմանք չէ՝ որ նոյն Եկեղեցին այլ հիմայ այնչափ շինարօտիր հրաշքներու, որոնք առաջին դարերուն մէջ գրեթէ իր մի միայն փաստերն էին։ Ասով վերջապէս յայտնի կը տեսնուի այն պեղեցիկ տնտեսութիւնը, որով Աստուած բովանդակ Եկեղեցին կը կառավարէ, զանազան ժամանակ զանազան օգնութիւններ մատակարարելով, ինչպէս եւ որչափ որ նոյն Եկեղեցին կը կարօտի։

Գ. Սակայն մեր դարը հրաշքներու դէմ նոր դժուարութիւն մ'ալ յառաջ կը բերէ, եւ կը կարծէ թէ ասով բոլորն ալ մշանջենաւորապէս կրնայ ոչնչացընել։ Մեխանիքականութիւնը կամ Ինդրանական մտքնիսականութիւնը (ինչ անուն կ'ուզես տուր) ինք իրմէ միտակ բաւական չէ՞ իր զարմանալի գործքերովը բոլոր հրաշքները մեկնելու։ Ասոր վրայ համոզուելու համար՝ բաւական է Մտքնիսական լուսաւորութեան ե-

բեւեռյմներըը մոռածել։ Եւ եթէ աս առաջին կարգի գործքերուն վրայ կ'աւելցընես նաեւ ընդհանրապէս ու խօսող սեղաններըը, եւ մինչեւ անդին աշխարհքին եկող ու իրենց լուրերը մեզի հաղորդող ոգիներըը, ալ անկէ եառեւ հրաշքներու շուքն ալ կը ջնջես։ Առանկ կը խօսին շատերը բերնով, ոմանք ալ նաեւ տպագրութեամբ։ Իրաւցընէ եթէ մարդ այսպիսի այլանդակութիւններն ականջովը լսելու չըլլայ, չիկրնար հաւատալ. բայց այսպէս է։ Ա՛ս գժուարութիւններուն ուղղակի պատասխան տալէն յառաջ, կ'աղաչեմ, ընթերցող, որ ընդհանուր դիտողութիւն մ'ընես։ Ամպարիշտք միշտ աս կը գլուխեն թէ չէն կրնար հաւատալ, մտքերնին աւոր չիհաւանիր, եւ թէ մենք ուղղափառքս շատ պէ-բահաւան ենք։ Եւ եառքէն գործքով կը ցուցընեն թէ աշխարհքիս վրայ՝ ամէն տեսակ այլանդակութեան անխորհրդարար հաւատացող՝ իրենցմէ աւելի չկայ, բաւական որ այնպիսի այլանդակութիւններով քրիստոսի հաւատքին դէմ ելլեն։

Անցած գարուն մէջ, ինչպէս ամէն մարդ գիտէ, անհաւատութիւնն իր վերջին ծայրը հասած էր՝ փիլիսոփաներուն եւ Համօրէն ուսմանց վրայ գրողներուն ձեռքովը։ Բայց բան մնաց արդեօք, որուն չհաւատացուի։ Անոնք՝ որ բանադատութեան պատճառաւ չէին կրնար հաւատալ հին ու նոր կտակարաններուն, շուտ մը կրցան հաւատալ ճենացւոց տարեգրութիւններուն աստուածները, որոնց մէջ յայտնապէս ժողովուրդը շողոքորթելու համար առասպելական հնութիւններ հնարուած գրուած են. որովհետեւ կը յուսային որ առնցմով ծննդոց գրքին ժամանակագրութիւնը աւտո կրնան հանել։ Հաւատացին թէ Հնդկաստանի մէջ գտնուած ձեռագիր մը, որն որ նոր քարոզչի մը գրուածքն էր, իրրեւ հնուցմէ մնացած գիրք մ'ըլլայ. վասն զի կը յուսային որ առով կրնան ցուցընել թէ միտքը բաւական է ճշմարտութիւնը գտնելու, եւ գերբնական յայտնութեան լուսոյն հարկաւորութիւն չկայ։ Հաւատացին թէ Եգիպտոս գտնուած երկու կիսագունդներ՝ երկնից այնպիսի կերպարանք մը կը ներկայացընեն, որն որ ուրիշ կերպով չէր կրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ աստեղագործութեան համար Մովսիսի որոշած ժամանակէն շատ գարեր յառաջ աշխարհքս արդէն եղած ըլլայ։ Հաւատացին զուարճախօս ճանապարհորդներուն, թէ առանց կրօնի ազգեր ալ գտնուին։ Հաւատացին թէ Ամերիկայի քանի մը կողմերը պոչաւոր մարդիկ կը գտնուին։ Հաւատացին թէ Յորդանանու անդին կողմը Հրեայք ծազկեալ թագաւորութիւններ ունին։ Ուրիշ ինչ բաներու ալ չհաւատացին, յուսալով որ անոնցմով կրնան սուրբ Գրքին մէկ խօսքն ոտքի տակ առնել կամ մէկ գործքը տարակուսի տակ ձգել։ Ինչպէս կ'ըլլայ ուրեմն որ այսպիսի անհաւատալի բաներու դիւրաւ հաւատացողներն այնչափ գժուարութիւն ունենան հաւատալու, երբ

որ հրապարակական հռչակեալ հրաշքներու վրայ խօսք կ'ըլլայ, որոնք գիտուն մարդիկներէ վկայուած եւ սուրբ անձինքներէ հաստատուած են, այնպիսի անձինքներէ՝ որ աւելի մեռնիլ յանձն կ'առնէին, քան թէ սասկ ծանր նիւթի մէջ սուտ խօսիլ։ Եթէ մէկն ասոր պատասխանելու ըլլայ, թէ ասոր պատճառն՝ ուղղափառ ճշմարտութեան դէմ ունեցած սոեղութիւններն է, միթէ ճշմարտութենէն հեռացած կ'ըլլայ։

Ասիկա ենթադրելէն ետքը՝ դառնանք մեր խնդրոյն։ Արդ Մեսմերականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը՝ կրնան արդեօք հրաշքներուն զօրութիւնը տկարացընել։ Ոչ ամենեւին, եւ ոչ իսկ կրնան քիչ մը բանաւորութեամբ մտածողին վրայ տարակոյս մը պատճառել։ Ա՛ս հնարքներուն չարութեան եւ խաբէութեան վրայ յաջորդ գլխոյն մէջ քանի մը խօսք պիտի զրուցեմ. հոս բաւական կը համարիմ լուծել ան դժուարութիւնները՝ որ անոնցմէ հրաշքներու դէմ յառաջ կը բերուին։ Կ'ենթադրեմ քիչ մը ատեն, որ բոլորովին ճշմարիտ ըլլան ան ամէն երեւոյթները՝ զորոնք պարծանքով մը առջեւնիս կը դնեն ասոնք նոր գիտութեան վրայ զարմացողները։ Կը ընդունիմ որ մագնիսացեալք աչուընին դոց՝ անծանօթ լեզուով գրուածներ կարդան. հիւանդաց աղիքներուն մէջ անոնց ցաւերն ու աղէտքը ճանչնան, բնութեան գաղտնիքներուն մէջ ծածկուած դարմանները գիտնան, ներկան ու ապագան, իրենց մօտ եղած ու իրենցմէ հեռու գտնուող բաները տեսնեն։ Նմանապէս կը ընդունիմ որ սեղաններն իրենք իրենցմէ շարժին, խօսին, իրենց եղած հարցմունքներուն պատասխան տան, հոգիներն անդիի աշխարհքէն գան, ծածկուած գաղտնիքներն իմանան ու յայտնեն, եւ ուրիշ ինչ որ կ'ուզես՝ ընեն։ Հրաշքներու հակառակորդներուն մեզմէ ամէն պահանջածները վայրկեան մը կ'ընդունիմ. բայց ետքէն ես ալ իրենց մէկ քանի հարցմունքներ ունիմ ընելու։

Ինչպէս կրնաք ըսել թէ ա՛ս գիտութիւնները մեր դարուա գիւտերն են, երբ կը գտնէք որ հիներն ալ չէ թէ միայն զանոնք կը ճանչնային, այլ նաեւ անոնցմով իրենց խաբէութիւնները գործելով, ժողովրդեան առջեւն իբրեւ հրաշք կը ձեւացընէին։ Հոս հակասութիւն կայ։ Պէտք էիք մանաւանդ ըսել թէ մեր դարն ա՛ս գիւտերը դուրս հանեց, վասն զի զանոնք մեր սքանչելագործներուն վրայ տեսած էր։

Երկրորդ՝ ինչպէս եղած է, որ հին աստեններն այնպիսի գաղտնիքները՝ միայն խիստ առաքինի եւ անարատ վարք ունեցողները կը ճանչնային, եւ իրենց ժամանակակից եղող թէ գիտութեամբ ու թէ փորձառութեամբ իրենցմէ երեւելի մարդիկ անոնց վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունէին։ Իրաւցընէ արտաքոյ կարգի բան մըն է ան հին հոգեւորականութեան ու մագնիսականութեան՝ միշտ սրբութեան հետ մէկտեղ գտնուիլը. իսկ մեր օրերը նոյն գիտութիւնն անանկ

բարձրամիտ չէ, այնպէս որ ամենուն հետ ընկերութիւն կ'ընէ, մանաւանդ թէ, ինչպէս չարամիտները կ'ըսեն, աւելի անառակ երիտասարդներուն ու լկտի կիներուն քով կը գտնուի:

Երրորդ՝ կը կարդանք որ հին ժամանակները գործուած հրաշքները՝ միշտ ծանրակշիռ ճշմարտութիւն մը հաստատելու նպատակաւ կը կատարուէին, Աստուծոյ փառացը եւ կամ հոգւոց ճշմարիտ օգտին համար, եւ ոչ թէ թեթեւութեամբ կամ չնչին եւ առաւել եւս մեղանչական վախճանի մը համար: Արդ՝ ինչէ՞ն է որ հիմա հոգեւորականութեան եւ մագնիսականութեան երեւոյթներն ընդունայն, եւ շատ անգամ ալ ծանրապէս մեղանչական հետաքրքրութեան նպատակաւ կը կատարուին: Ա՛ս փոփոխութիւնն ինչպէս եղած է:

Ասկից զատ՝ մագնիսականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը կրնան այն աշխարհքիս մէջ չլսուած զարմանալիքներ գործել. բայց ան աստեն միայն՝ երբ որ նոյն արուեստին ուսուցիչներուն հրամայած եղանակներն ի գործ կը դրուին: Օրինակի համար, առողջութեան վրայ խորհուրդ հարցընելու մէջ, նախ՝ պէտք է որ երկու անձինք գտնուին, մագնիսացնող այր մը եւ մագնիսացած կին մը. հարկ է որ մագնիսացնող այրն աւելի զօրաւոր մագնիսական հեղուկ ունենայ՝ քան թէ մագնիսացած կինը. հարկ է որ երկուքին կամքն ալ միաբան ըլլայ. հարկ է որ մագնիսացընող այրը՝ մագնիսացած կնոջ վրայ ազդէ, եթէ ուրիշ կերպով չէ՝ գոնէ նայուածքով, կամ հրամայելով եւ կամ կամքին մէկ ներդործութեամբը, որպէս զի նոյն մագնիսացած կինը կամաւոր թմրութեան մէջ մտնէ. ա՛ս վիճակէն հարկ է որ ան կինը լուսաւորութեան ըսուած վիճակն անցնի, եւ վերջապէս նոյն մագնիսացած կինը պէտք է որ յարաբերութեան մէջ դրուի ան անձին հետ՝ որուն համար խորհուրդ կը հարցուի, կամ անոր անձնական ներկայութեամբը, կամ անոր մազերուն եւ կամ անոր վերաբերեալ ինչպիսի որ է՝ ուրիշ մէկ բանովը: Նոյնպէս անդիի աշխարհքէն հոգի մը կանչելու համար՝ հարկ է որ ուրիշ անձ մը իբրեւ միջնորդ[1] ըլլայ. հարկ է որ իրենց մէջ նշաններ հաստատուին, որոնք բառերու տեղ առնուին. հարկ է հարցմունքներ ընել, որպէս զի պատասխան առնուի, եւ ուրիշ ասոր նման բաներ: Եւ վերջապէս ամէն բան ասով կը լմննայ, որ միայն խորհուրդներ կը տրուին ու խօսքեր կը խօսուին, եւ երբեք գործք մը չիգործուիր:

Արդ մեր սուրբերուն հրաշքներուն մէջ ամենեւին ասոնց նման բան չիտեսնուիր. ինչու որ այնպիսի պարագաներու մէջ կատարուած են, ուր եւ ոչ կարելութիւն կայ ի գործ դնելու նոյն միջոցները, որոնցմով՝ ինչպէս դուն կը զրուցես հրաշքը բնական գործքի մը կը դառնայ, եւ ուր մագնիսա-

[1] Medium.

կան եւ հոգեւորական գործողութիւններուդ, թէ որ արժան է սանկ ըսել, եւ ոչ սուտերն իսկ կը սեանուխ։

Մեր հրաշքները՝ երբեմն օդի, հրոյ, ջրոյ եւ ուրիշ անզգայ արարածներու վրայ կ'ըլլան։ Կը սեանես որ միայն խաչակնքելով մը՝ հրդեհները կը մարին, մրրիկները կը հանդարտին, ալեկոծութիւնները կը խաղաղին, թոյները անգօր կ'ըլլան, ուրիշ ո՛ր մէկն ըսեմ։ Կարելի բա՞ն է՝ օդը, մրրիկները, ովկիանոսը, անզգայ բնութիւնը մագնիսացընել։ Մեր հրաշքները շատ անգամ առանձին մէկ անձէ մը կը գործուին, որ հոգեվարքը ինկած անկողնէն յանկարծ կը յառնէ, կամ ջուերուն վրայ կը քալէ, կամ բոցերու մէջ չ'այրիր։ Արդ՝ ո՞ր է հասարակ մագնիսացած կինը կամ ֆլ֊ուրը, որ անոնց միջոցին այսպիսի զօրութիւններ գործուին։ Մեր հրաշքները շատ հեղ արտոց դերեզմաններուն վրայ կը կատարուին, ուր մէկն իր կորսընցուցած զօրութիւնը նորէն կը ստանայ, մէկալը՝ խելքը, մէկը՝ կորսընցուցած անդամը, մէկալը հոգւոյն խաղաղութիւնը կ'ընդունի։ Արդ՝ ասիկա ինչպէս կ'ըլլայ։ Գուցէ մեռելները զկենդանիները կը մագնիսացընեն, եւ կամ ֆլ֊ուրդ կամ ուրիշ ամէն բան կ'ըլլան։ Մեր հրաշքները կը գործուին միայն օգնութեան կանչելով երկինքը բնակող սուրբերը, կամ իրենց մասունքները մերձեցընելով, կամ զնրենք՝ պատկերի մը առջեւը յարգելով։ Ուրեմն ամէն մարդ՝ որ կ'ուզէ, կրնայ ինք զինքը մագնիսացընել կամ ինք իրմէ հոգիները հրամայել, որ անոնցմէ ազդեցութիւն մ'ունենայ։

Բայց գլխաւորապար մեր հրաշքները՝ խօսք չեն, գործք են։ Մագնիսացընողներուն ամէն շահախնդրութիւնը, հոգիները ամէն գուշակութիւններն սատ կը լըլլան, որ միայն խորհուրդ կու սան թէ ինչ պէտք ես ընել կամ ըսել վախճանիդ հասնելու համար. բայց մի եւ նոյն ստեն ուզածդ քեզի չեն ընորհեր։ Մեր հրաշքներուն մէջ բոլորովին սատր հակառակը կը պատահի։ Քեզի դեղեր չեն դրեր, զորոնք պէտք ես առնուլ բժշկուելու համար, հապա առողջութիւնդ կու սան քեզի. քեզի խորհուրդ միայն չեն սար թէ ինչ պէտք է ընես՝ առողջ մնալ ունենալու համար, հապա նոյնը կը ընորհեն. քեզի չեն ցուցըներ թէ ինչպէս պէտք ես հրդեհը մարել, օդը հանդարտեցընել, մեռեալ մը կենդանացընել. հապա մի եւ նոյն ստեն բազմացած ընորհքդ կու սան քեզի։

Ա՛ս անսարակուսելի հրաշքներէն մէկը, եւ փորձէ թէ արդեօք քու արուեստովդ կրնա՞ս մեկնել։ Օրինակի համար, ամենատուրը Հաղորդութեան այն զարմանալի հրաշքը, որն որ Տէրն քաղաքը պատահած եւ պատճառ եղած է ի պատիւ ամենատուրը Մարմնոյ Տեառն դեղեցիկ եւ շքեղ եկեղեցւոյ մը շինութեան։ Դէպքն սատնկ պատահեցաւ։ Տաճարակողոպուտ գողն մէկն եկեղեցւոյ մը մէջէն մատնատուփը բահանայապարծուած նշխարքով մը գողցած էր, եւ պրատոին

վրայի պարկին մէջ դնելով՝ հրապարակի մը մէջէն կ'անցնէր։ Հոն տեղ մը հասնելով, յանկարծ անասունը կանգ առաւ՝ կեցաւ, եւ չուզեց քայլ մ'ալ յառաջ երթալ. պարկին ինք իրմէ քակուեցաւ, սուրբ նշխարքը դուրս ելաւ՝ լուսոյ ճառագայթներ ցոլացընելով, եւ ամենուն աչքին առջեւը՝ օդին մէջ այնչափ աւելն բարձրացած կեցաւ, մինչեւ որ բոլոր քաղաքը, բոլոր կղերը, քաղաքին բոլոր պաշտօնաւորները, անթիւ անհամար ժողովրդեան բազմութիւն մը կարող եղան հրապարակը դալ, եւ ականատես վկայ եղան թէ ինչպէս նոյն սուրբ նշխարքն ինք իրմէ իջաւ, ուրիշ մանուածոյի մը մէջ հանդչեցաւ, զորն որ արքեպիսկոպոսն իրեն ներկայացուց։ Արդ այսպիսի գործքի մը մէջ, կը խնդրեմ, ո՞ւր կը գտնես մտքնիսականութենէ ու հոգեւորականութենէ պահանջուած թէութիւնները։ Եւ երբ որ Փրանկիսկոս Քսաւեր ծովի ջրով լեցուն քանի մը տակառները կ'օրհնէ, եւ միայն խաչակնքելով՝ անոյշ ջրի կը դարձընէ, դթալով հինգ հարիւր հոգւոյ վրայ՝ որոնք ծարաւէն կը մեռնէին, եւ վկայ եղան նոյն հրաշքին, կրնա՞ս դուն ասոր մէջ մտքնիսական կամ հոգեւորական արուեստին թէութիւնները տեսնել։ Եւ երբ որ քու արուեստիդ ազդեցութիւնն ունենալու համար պահանջած թէութիւններդ աս մեր հրաշքներուն մէջ չեն գտնուիր, ինչպէս ուրեմն չես խոստովանիր որ այն հրաշալի ազդեցութիւնները քու արուեստիդ զօրութեամբը չեն կրնար մեկնուիլ։

Ասոր համար ամէն անգամ որ մեր հրաշքներուն դէմ դնելով՝ կը զուգես թէ այնպիսի գործքերը բնական կերպով ալ կրնան գործուիլ քու հնարքներուդ օգնութեամբը, մենք ալ միշտ իրաւունք կ'ունենանք պատասխան տալու, թէ թող բաւծիդ պես ըլլայ, որ կարող ըլլաս բնական կերպով նոյնները գործել. բայց միշտ քու արուեստիդ միջոցներն ի գործ դնելու եաւ։ Արդ՝ որովհետեւ մեր սուրբերն առանց այսպիսի միջոցներու հրաշքներ կը գործեն, դուն քեզմէ չե՞ս տեսներ որ առանց հրաշքները ո՛չ քու միջոցներուդ հետեւութիւններն են եւ ո՛չ ալ բնական գործքեր։ Դուն քու արուեստներուդ օգնութեամբը զարմանալիքներ կրնաս գործել, հիւանդներ բժշկել, ծովին վրայ քալել, օդին վրայ թռչիլ, երկիրը շարժել, մինչեւ դիակները գերեզմաններէն դուրս ցատքեցընել. այս ամենայն կը շնորհենք քեզի։ Բայց դուն այս ամենայն կրնաս ընել՝ քու դիւտերդ, քու միջոցներդ, քու պիտութեանդ պայմանքներն ի գործ դնելով. ասոր հակառակ մեր սուրբերն իրենց հրաշքներն առանց այսպիսի միջոցներու կատարելով, միշտ հրաշալի զօրութիւն մը, ճշմարիտ հրաշք մը գործած կ'ըլլան։

Վերջապէս եթէ ան ամէն գործքերը՝ զորոնք մենք հրաշք կ'անուանենք, ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ բնական գործքեր, ինչո՞ւ ուրեմն դուն ալ պատրաստ չես գործել՝ առիթը

պատահած ժամանակ։ Բնութիւնն իր գործքերուն ու ազդեցութիւններուն մէջ միշտ անփոփոխ է. դուն բոլոր բնութիւնը ձեռքդ առած ես, ինչո՞ւ ուրեմն ուզածիդ պէս գործել չես տար։ Ինչո՞ւ հեռաւոր բաները մեզի չես յայտներ, ինչո՞ւ հիւանդները չես բժշկեր, ինչո՞ւ հրդեհները չես մարեր, ինչո՞ւ անձրեւները չես առնձեր, ինչո՞ւ քանի մը դիակներ մահուանէ կենաց չես կանչեր։ Բնութեան ուրիշ գործքերն ամէն անգամ հարկաւոր եղած առեն կը կրկնուին. ինչո՞ւ վերը յիշուածներն ալ չեն կրկնուիր, որոնք այնչափ նոր, այնչափ օգտակար եւ այնչափ զարմանալի կ'ըլլային։

Աստուծոյ որպէս զի մարդ կարող ըլլայ հրաշքներու վրայ առ քու տուած մեկնութիւններովդ հանդչիլ, պէտք է որ չէ թէ միայն բարձրագոյն շարամտութեան առաքման մ'ունենայ, հապա նաեւ մեծագոյն առաքման ապշութեան եւ տգիտութեան։ Պէտք է չգիտնայ, ո՛չ թէ ինչ է հրաշքը, եւ ո՛չ թէ ինչ է մագնիսականութիւնն ու հոգեւորականութիւնը, եւ միայն անոր համար խօսի, վասն զի խօսելու նիւթական կարողութիւն ունի։

Ա՛ս պատասխաններս, ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, կ'արժէ ան ենթադրութեան մէջ՝ թէ մագնիսականութեան ու հոգեւորականութեան վրայ ըսուած ամէն երեւոյթները ճշմարիտ են։ Իսկ եթէ մոռնալու ըլլանք, որ նոյն երեւոյթներուն շատերն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ խաբէութիւն եւ ձեռաց խաղեր, ինչպէս կը խոստովանին նոյն իսկ անոնց պաշտպանները. եւ եթէ ասոր վրայ աւելցնելու ըլլանք նաեւ որ նոյն փորձերուն շատերն ուրիշ բան չեն, բայց եթէ ծանր մեղքեր, սատանայական կոչումներ եւ աւելորդապաշտութիւններ, զորոնք արդէն հին առեններէն Ս. Եկեղեցին դատապարտած է, ամէն մարդ կրնայ իմանալ թէ որչափ առնցմէ հեռու էին այն սուրբ անձինք, որոնց հրաշք գործած ըլլալը՝ պատմութիւնը կը հաստատէ։ Արդ՝ ո՞ր կողմանէ որ մոռանալու ըլլայ հակառակորդներուն հանած դժուարութիւնը, ամենեւին բռնուելու բան չէ։

Դ. Բայց դարձեալ կը պնդեն ու կ'ըսեն. այսու ամենայնիւ ո՞վ այնչափ աղեկ կը ճանչնայ բնութեան զօրութիւնը, որ կարող ըլլայ ապահովութեամբ հաստատել թէ այն մեր հրաշք անուանած գործքը՝ բնութեան գաղտնիք մը չըլլայ, զորն որ մենք դեռ չենք ճանչնար։ Գործ մը հրաշք կոչելու համար՝ հարկաւոր է նախ գիտնալ թէ ինչ է ո՛ր կը հասնի բնութեան զօրութիւնը։ Արդ՝ ո՞վ կրնայ առ համարձակութիւնն ունենալ. ուրեմն միշտ ալ անստոյգ կը մնայ հրաշքի մը գոյութիւնը։ Շատ զարմանալի բան է, որ մարդիկ՝ որոնք մեր օրերն այնչափ կը պարծին թէ ամէն բան գիտեն, բնութեան ամէն ներքին ու խորունկ գաղտնիքները փնտռած գտած են, այսպէս ինքնակամ խոստովանին իրենց տգիտութիւնը, երբ

կը կարծեն թէ կրնան առով տեսք մը նետել ու կրօնը խոցել։ Մենք ալ յօժարութեամբ կը շնորհենք իրենց, թէ ոտքեր են բնութեան գաղտնիքներուն, մանաւանդ թէ աս ալ կ'աւելցընենք թէ պէտք չէ որ միայն պարկեշտութեան համար իրենք զիրենք ոտքեր համարին, հապա ներքուստ համոզուելու են, թէ առուգիւ այնպէս ոտքեր են։ Բայց ասկից ինչ կը հետեւցընեն։ Եթէ չենք գիտեր թէ մինչեւ ո՞ւր կը հասնի բնութեան զօրութիւնը, գոնէ աս ալ պիտի չգիտենանք, թէ այն զօրութիւնն՝ ինչպիսի որ ըլլայ, չի կրնար իւրեն հակառակ ընել, ե՛ւ հաստատուն օրէնքներով կը յարաբերայ։ Եթէ ասիկա գիտենք, բաւական է ճշմարիտ հրաշքները ճանչնալու։ Վասն զի ամէն անգամ՝ որ էակի մը վրայ իր բնութեան հակառակ գործողութիւն մը կը տեսնեմ, կամ այն օրէնքներուն եղծումը, զորոնք փորձառութիւնս ինծի հաստատուն ու անշարժ ցուցուցած է, եւ կը համոզուիմ որ աս բանս առանց բնական պատճառի մը եղած է, միշտ կը հաստատեմ՝ առանց մոլորելէն վախնալու, թէ հոն մարդկային կարողութենէ վեր զօրութիւն մը կայ, այսինքն է՝ հրաշքը։ Այսպէս, օրինակի համար, առանց ճանչնալու հրոյ ամէն յատկութիւնները, գոնէ աս գիտեմ թէ բնական վիճակի մէջ գտնուող մարդկային մարմինը կ'այրէ, երբ որ անոր կը մերձենայ։ Արդ՝ եթէ տեսնելու ըլլամ որ բնական վիճակի մէջ գտնուող մարդկային մարմին մը, չէ թէ միայն հրոյ մէջ չ'այրիր, այլ մանաւանդ անկից զովութիւն մ'ալ կը զգայ, եւ ասիկա այնպիսի միջոցով մը կը կատարուի, որն որ ամենեւին աս ազդեցութեան հետ համաձայնութիւն չունի, ինչպէս ըսեմ՝ միայն խաչակնքելով մը, ես՝ առանց մոլորելէն վախնալու՝ միշտ կը հաստատեմ թէ հրաշք մը գործուած է։ Եւ ինչո՞ւ համար։ Վասն զի չի կրնար հրոյ անջատիչ զօրութեան հետ միաբանիլ այն հակառակ զօրութիւնը՝ որն որ հոս կ'ազդե, ապա թէ ոչ՝ այնպիսի էակ մը կ'ըլլար, որն որ ինք իր մէջը հակասութիւն կ'ունենար։

Բնական օրինաց հաստատութիւնն ինծի ուրիշ փաստ մ'ալ կը մատակարարէ, որն որ նոյնպէս անյաղթելի է։ Աբրահամական զօրութեան մը հասնիլ կրցած վերջին սահմանն՝ ինչպիսի որ ըլլայ, աս ստոյգ է որ մի եւ նոյն տեսակ առթի, մի եւ նոյն տեսակ պարագայի մէջ, ամէն անգամ մի եւ նոյն գործքը յառաջ կը բերէ։ Առանց մտաւորական պատճառները դիմելու, ամէն գարերու փորձառութիւնն աս բանս յայտնի կը ցուցընէ, եւ անկարելի է ուրանալը։ Ջուրը՝ միշտ կը թրջէ, հուրը միշտ կ'այրէ, արեւը միշտ կը լուսաւորէ, երկիրը միշտ ծնկեր կը բուսցընէ, դանակը միշտ կը կտրէ, եւ այսպէս դնա յառաջ որչափ որ կ'ուզես։ Մխեւնոյն պարագաներու մէջ՝ բնութենէն միեւնոյն ազդեցութիւնը կ'ընդունինք հաստատութեամբ։ Իսկ երբ որ կը տեսնեմ թէ օրհնութիւն

մը տալով, սուրբ մը օգնութեան կանչելով, սուրբի մասունք մը պագընելով, մանաւար դէպքի մը մէջ՝ բնութեան հաստատուն օրէնքները կը փոխուին, ինչպէս ստոյգ չըլլամ թէ ասիկա բնութեան գործքը չէ, այլ արտաքոյ կարգի զօրութիւն մը մէջ մտած է։ Եթէ նոյն գործքերը բնական ըլլային, հարկ էր որ ամէն անգամ նոյն պատճառներուն ի գործ դրուած ատենը կրկնուէին. ուստի եւ օրհնութեամբ մը, մասունք դպցընելով մը, միշտ եւ ամէն անգամնուն նոյն զարմանալիքները պիտ'որ ըլլային։ Եւ եթէ ասիկա յայտնապէս սուտ է, ապա ուրեմն ճշմարիտ եւ լուսաւոր կը մնայ միշտ թէ հրաշքները կարելի են եւ կ'ըլլան։

Վերջապէս, կ'ըսեն ոմանք, Ես չեմ կրնար հաւատալ թեսոյի մը գործերուն, զորն ոչ ոք կը հաւատայ... քնդէ կ'երեւայ որ այնչափ հաւատոցեան չունին... արդարեւ նոյն չեն... Ձե՞ս կրնար հաւատալ։ Պատասխանը շատ դիւրին է. մի հաւատար։ Հրաշքներուն գոյութիւնն ու աստուածութիւնը պաշտպանած ատենիս, մենք չենք ուզեր ըսել թէ ամէն հրաշքի պէս պատմուած բանը՝ ճշմարիտ հրաշք ըլլայ։

Կը պարտաւորինք հաւատալ ան հրաշքներուն, որոնք սուրբ Գրոց, թէ հին ու թէ նոր Կտակարանին մէջ կը կարդացուին, որոնց կը վկայէ Հոգին սուրբ՝ սուրբ Գրքին հեղինակը։ Ասոնցմէ ետքը մեր բոլոր վստահութեան արժանի են ան հրաշքները, զորոնք սուրբ Եկեղեցին կը քննէ եւ կ'ընդունի սուրբերուն երանացուցման համար, որովհետեւ իր քննութիւններուն մէջ Հոգւոյն արդյ ներկայութիւնն իրեն հետ ըլլալով, ասոնց հակառակին առանց յանդգնութեան չկրնար ըլլալ։ Իսկ արդյ վարքերուն մէջ պրուած ուրիշ հրաշքները՝ միայն այնչափ իրաւունք ունին մեր հաւատքը պահանջելու, որչափ որ կը պահանջեն պատմողներուն հեղինակութիւնը, բերուած վկայութիւնները, եւ բանադատութիւնը՝ որով պատմուած ու հաստատուած են։ Եւ եթէ ասանց բուսական բանադատութեան գործքեր պատմուելու ըլլան, չէ թէ միայն պարտք չկայ հաւատալու, այլ նաեւ խոհեմութիւն է չհաւատալը. մանաւանդ երբ որ այնպիսի հրաշքներու վկայ է խօսքը, որոնք միեսակ մարդկային հեղինակութեան վկայ հաստատուած են, թէպէտ եւ բանադատութեան կանոններով ալ հաստատուած ըլլան, պարտք չկայ զանոնք իրրեւ անտարակուսելի համարելու։

Ով որ մարդկային բաներու մէջ՝ իրրեւ ստոյգ հաստատուած գործքի մը չ'ուզեր հաւատալ, ծիծաղելի կ'ըլլայ, այլ անգամ, յաճախ, չափէ դուրս կասկածոտ մարդ կ'ըլլայ, ատ ստոյգ է. բայց ասով հաւատքի դէմ չի մեղանչեր։ Նմանապէս ով որ չի հաւատար հրաշքի մը՝ որն որ իրրեւ ամենաստոյգ հաստատուած է ան ամէն եղանակներով՝ որոնցմով պարզ մը

մարդկօրէն կրնայ հաստատուիլ, ծիծաղելի կ'ըլլայ եւ յամառութեան կեղտը կրելու արժանի է. բայց որովհետեւ նոյն հրաշքը սուրբ Եկեղեցին իրեն առաջարկած չէ, անոր համար անհատաոտ չ'ըլլար։ Եւ ասիկա այնչափ ճշմարիտ է, որ Ս. Եկեղեցին չ'ուզեր որ այսպիսի իրմէ չհաստատուած հրաշքներու պատմիչները, իրենց պատմած պատանքներուն՝ աւելի ծանրակշռութիւն տան, քան որչափ ըստ բնութեան ունի զուտ մարդկային հեղինակութիւնը, եւ կ'ուզէ որ ատանկ ալ յայտնեն ան դիրքերուն մէջ, ուր զանոնք կը պատմեն։ Ըրդ՝ ասկից աւելի ըստ բնութեան չափաւորեալ եւ մարդկան աւելի դիւրին բան կրնայ ըլլալ։ Եթէ ատանկ իմանային ամէն հաստատացեալք, հրաշքներու դէմ եղող ամէն նախապաշարումները շուտով կը դադրէին։ Բայց հիմայ ինչ բանի կը ծառայեն անհատաններուն այնչափ մեծամեծ ընդդիմութիւնները։ Ուրիշ բանի չէ, բայց եթէ նոյնպիսի գժուարութիւնները հանդիպելուն անվիտ չարակամութիւնը յայտնելու։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

Խօսող անդաններ եւ մարդնիականութիւն։

Ա. Ան նիւտերուն մանանակից ըլլալն ինծի գէշ բան մը չ'երեւար։ — Բ. Ատոնցմէ հետ ամէն դաշնակցութիւն կը մերժեմ։ — Գ. Ինք պինքս ջերմեռանդական բաներով պատսպարած եմ։ — Դ. Կրնայ գիտցուիլ թէ արդեօք օրինաւոր է մագնիսականութիւնը եւ մինչեւ ո՛ր։

Նախընթաց գլխոյն մէջ բաւական է ցուցընելու, թէ հրաշքներն ամենեւին եղանակաւ մը չեն կրնար մեկնուիլ խօսող անդաններու եւ մագնիսականութեան նոր պորձքերովը. բայց բաւական չէ հեռացընելու այնպիսի վատնապատար ու մեղանչական փորձերէն նաեւ անոնցմէ շատերը, ուրոնք գէշ քրիստոնեայ չեն համարուիր։ Ատոնք իրենք զիրենք կ'արդարացընեն ըսելով թէ գէշ բան մը չեն համարիր ան նիւտերուն ներկայ գտնուիլը, թէ բան սորվելու եւ պարզապէս հետաքրքրութեան համար ներկայ կը գտնուին, թէ իրենց սրտին մէջ՝ դժոխային հոգիներուն հետ որպիսի եւ իցէ նաեւ լռելեայն դաշնակցութիւնը կը մերժեն, թէ իրենց վրայ իրեւ զինք՝ սուրբ բաներ կը կրեն, ինչպէս՝ Քրիստոսի ու սուրբ Աստուածածնայ ու սուրբներուն պատկերները, եւ թէ վերջապէս չեն կրնար կարծել որ գէշ բան մ'ըլլայ ան գործուղութեան մէջ, որ մինչեւ բարեպաշտ կեանք վարելու առաջնորդած է այնպիսի մարդիկներուն՝ որոնք յառաջ իրենց հոգւոյն վրայ չէին մտածեր։ Ատոնք են ընդհանրապէս ան պատճառները, որոնցմով կը համարին թէ կ'արդարանան իրենց եւ ուրիշներուն աչքին առջեւը։ Ըրդ ներեն մեզի որ ատ պատճառները բնչ մը չենենք։

Ա. Նախ՝ ինչ բան մը չէ՛ պետութիւն հոգեւորականութեան հետեւողութեամբ մտածուած ըլլալ, եւ նոյնիսկ կ՛ըլլան բան մը ընելէ առաջ հետաքրքրութիւն հարց: Բայց հոս անմիջապէս աղէկ չհինչեր այն՝ եւ ինչ բան մը չմ՛ պետութիւն ըսելը. ինչու որ եթէ քեզմէ աւելի սրատեսները դէշ տեսնելու ըլլան, դո՞ն պիտի ըլլաս պերապոյն եւ անբողոքելի դատաւորը, որ վճիռ տաս թէ ո՛րն է դէշը եւ ո՛րն է աղէկը: Հետաքրքրութիւնը հաճեցընելը՝ դէշ չէ, բաւական որ մեղանչական չըլլալ. բան ընելէն աղէկ է, բաւական որ համեստ միջոցներով ըլլայ: Արդ՝ ասկէ ամէն թէորիաները կը պահուին արդեօք այն նիւտերուն ներկայ ըլլալու առենդ: Հետեւեալ քանի մը խորհրդածութիւնները քեզի առաջնորդ կ՛ըլլան ասոր վրայ դատաստան ընելու:

Նախ միտքդ դիր որ այնչափ պիտուն մարդիկներու բոլոր փորձերէն ետքը՝ ալ չկրնար տարակուսի տակ ձգուիլ, թէ այն գործողութիւններուն մէջ անդիի աշխարհքի հոգիներուն գործակցութիւնը չգտնուի, այն հոգիներուն՝ որ մեզի հետ չեն, մեզի հետ չեն ապրիր եւ մեզի հետ հասարակ հաղորդակցութիւն մը չունին: Եւ թէպէտ չեմ ուրանար որ երբեմն հասարակ ժողովուրդը կը խարուի ձեռնածուներու խաղերովը, այսու ամենայնիւ ոչ ոք կրնայ երբեք ուրանալ, եթէ չենք ուզեր ամենայն մարդկային հեղինակութեան վրայ հաւատքնիս վերցընել, որ շատ անգամ աս բաներուն մէջ ճշմարիտ հոգիներ կը խառնուին եւ ներկայ կ՛ըլլան: Իրենց ըրած գործողութիւնները, ինչպէս՝ պատահական տալ ամէն տեսակ անձանց, որ առանց յառաջագոյն իրենց մէջ միաբանելու՝ խնդիրներ կը յարուցանեն, զիրենք կանչողներուն անծանօթ եղող լեզուներ խօսիլ, այնպիսի գիտութիւններու վրայ ճառել՝ զորոնք աս կանչողները չեն հասկընար, հեռաւոր տեղեր պատահած դէպքերը յայտնել՝ նոյն իսկ անոնց պատահած տեսնելը, եւ ուրիշ ասոնց նման գործքերը, յայտնապէս կը ցուցընեն նաեւ առողջ փիլիսոփայութեան աչքին առջեւը, թէ իրրեւ աս ամէն բաներուն պատշաճական պատճառ՝ իմացութիւն մը պէտք է ըլլալ. եթէ չենք ուզեր ան այլանդակութիւնն ընդունիլ, թէ կարելի է այնպիսի հանճար մը կազմել, որն որ ամէն կարելի հարցումներուն ըստ պատշաճի պատասխաններ տայ: Ասկից զատ՝ նոյն իսկ աս բաներուն մասնակից եղողներն ալ կը խոստովանին, թէ հոգիներն իրենց գործակից են. ուստի եւ աս է պատճառն ալ, որ աս հոգիներէն առնելով, իրենց դպրոցին անուն տուած են, եւ Հոգեւորական կը կոչուին:

Միտքդ դիր երկրորդ՝ որ անդիի աշխարհքը թէ բարի եւ թէ չար հոգիներ կան: Հոն են բարի հրեշտակները, որոնք Աստուծոյ հաւատարիմ ծնալով, հիմակ Անոր պայծառ տեսութիւնը կը վայելեն: Անոնք ամենամաքուր եւ ամենայն

սրբութեամբ լի հոգիներ են, եւ Աստուած իրենց սպասաւորութիւնը կը գործածէ անոնց ամենուն օգտին համար՝ որոնք փրկութեան ժառանգ պիտ'որ ըլլան: Հոն են անարգուած հոգիներն ալ, որոնք, ինչպէս սուրբ Գիրքը կը զրուցէ, իրենց աստիճանը չպահելով, աստուածային շնորհքը կորսնցուցին, յաւիտենական պատիժներու դատապարտուեցան, եւ ամէն կերպ խաբէական միջոցներով կը ջանան զմարդիկ ալ դատապարտութեան մէջ ձգել: Կան նաեւ հոն տեղը մարմիններէն բաժնուած հոգիներ, այսինքն՝ մեզմէ առաջիններուն հոգիները, որոնցմէ ոմանք երկինքը Քրիստոսի հետ կը թագաւորեն, կամ քաւարանին մէջ կը մաքրուին, բայց սուրբ ու արդար հոգիներ են, ոմանք ալ անարգուած են վերջնական վճռով եւ անդունդներուն մէջ կը տանջուին: Այս ամենուն պայծառ եւ անտարակուսելի է ուղղափառաց համար:

Արդ՝ ահաւասիկ առջեւնիս եղած մեծ խնդիրը: Ան հոգիներն՝ որ ադ նիւտերուն մէջ կ'երեւան, բարի՞ են՝ թէ չար: Ասոր պատասխանը տալը դժուար չէ: Աստուած չի կրնար թող տալ, որ բարի հոգիներն այնպիսի գործողութեան գործակից ըլլան, զորն որ ինք աստիկ արգելած է, եւ Եկեղեցին չէ թէ միայն չ'ընդունիր, այլ նաեւ խստիւ կը դատապարտէ, այնպիսի գործողութեան, կ'ըսեմ, որն որ հաւատոյ շատ ճշմարտութիւնները կ'եղծանէ եւ յայտնապէս վտանգաւոր է: Արդ՝ հոգիները կանչելն այսպիսի բան մ'ըլլալով, ինչպէս կրնան բարի հոգիներն ասոր մասնակից ըլլալ:

Թէ հոգիները կանչելն Աստուծմէ աստիկ արգելուած է, չիկրնար տարակուսի տակ ձգուիլ: Անուղղակի արգելուած է անով՝ որ դիւթութիւնները, հաւահմայութիւնները, հարցուկները, վհուկներն եւ ընդհանրապէս ան ամէն աւելորդապաշտութիւնները արգելուած են, որոնցմով կը գուշակուին ըլլալու դէպքերը: Եւ ահաւասիկ ասս է, որ խօսող սեղաններու միջոցովը կը փնտռուի, ինչպէս Ս. Թողովքը կը զրուցէ. Պարծին երբէք ըսկիզբն էն հմայելոյ ե- ըղծութեան գործել էին: Ուղղակի ալ արգելուած է հոն, ուր աստիկ դատապարտուած է Սաւուղի յանդգնութիւնը, որ մեռած Սամուէլին հոգին կանչել փորձեց:

Այսպիսի հաղորդակցութիւնները բոլորովին անծանօթ են Եկեղեցւոյ: Ասոր վրայ աս խորհրդածութիւնը պէտք է ընել, որ քրիստոնէից՝ անդիի աշխարհքին հետ ընելու ամէն տեսակ կարելի հաղորդակցութիւններուն աւանդապահը, պահապանն ու վարդապետը՝ սուրբ Եկեղեցին է. այնպէս որ բոլորովին ապօրինաւոր է ամէն հաղորդակցութիւն՝ որ իրմէ յառաջ չիգար: Կրօնը, կ'ըսէ ժամանակակից փիլիսոփայ մը, կ'արգելէ իր տորվեցուցածէն դուրս բանի մը հաւատալ. բայց ասոր վրայ պէտք է նաեւ աւելցընել թէ կ'արգելէ իր ըրածէն դուրս բան մ'ընելն ալ: Արդ ատուգիւ աս հաղոր-

դակցութեան արտաքոյ կարգի ձամբուն վրայ Եկեղեցին երբեք չէ խօսած, երբեք հաւատացելոց չէ առաջարկած. այնպէս որ պատշաճ է ըսել թէ երբեք զանիկա չէ ճանչցած, եւ կամ միշտ իր որդւոյն արգելած է: Ո՞վ կրնայ ուրեմն ըսել թէ օրինաւոր է, ապահով է:

Բաց ասկից՝ հոգիներ կանչելն ուղղակի հակառակ է Եկեղեցւոյ վարդապետութեան եւ սկզբունքներուն: Գիտնալու ես, ով ընթերցող, որ ուղղափառ Եկեղեցւոյ մէջ բնութեան զօրութենէն վեր եղած գործքերը՝ բնական պատճառներով ձեռք ձգելն անկարելի կը համարուի: Արդ՝ բնութենէ վեր չէ՞ մի մեզմէ բաժնուած հոգիներուն, հրեշտակներուն, սուրբերուն եւ նոյն իսկ Քրիստոսի հետ հաղորդակցութիւն ունենալը: Ուրեմն այսպիսի նպատակի հասնելու համար բնականօրէն եղանակ մը գտնուիլը, ինչպէս կը հանդիպի մեր դէպքին մէջ, ուղղափառ սկզբունքներէ բոլորովին դուրս բան է: Սաանկ կը զրուցէ յայտնապէս Ս. Ժողովքը բոլոր քրիստոնէութեան եպիսկոպոսներուն խրկած շրջաբերականին մէջ, որուն մէջ դատապարտելով զանոնք՝ որ նոյնը մոգնիսականութեամբ կը փորձեն, ճիշդ աս պատճառը յառաջ կը բերէ: Ցուցամ ինձ որ բնական յորինուածս անբնական ներգործէն, անդ բնա- նոյ անօրէն հերետիկական խաբէութիւն է ե- գոյութիւն ընդդէմ բարոյեցն գիտութեան: Եւ որպէս զի ինքը չկարծէ թէ աս դատապարտութիւնը՝ սարբեր գործքերու դէմ է, չէ թէ խօսող սեղաններուն միջոցովն եղած փորձերուն դէմ, արդէն քիչ մը յառաջ ասոնց վրայ բացայայտ խօսած էր, այսինքն՝ կրօնի վրայ խօսակցելու, մեռելոց հոգիները կանչելու, պատասխան առնելու, անծանօթ եւ հեռաւոր բաները յայտնելու, եւ ուրիշ ասոնց նման սուէլորդապաշտութիւններ գործելու վրայ: Զնոցին կրօնիս ճառ ասիանել, զգիս ճերելոց նոյել, առնուլ պատասխանի, զանձանօթս ե- ցհետուս ճերնալ, ե- զայլ ոչին նման անոփ պղտմանս նայիլ: Եւ ահաւասիկ ճիշդ աս բաներն են՝ որոնք խօսող սեղաններուն միջոցովը կը փնտռուին:

Ա՛ս դատապարտութիւնները նոր բաներ ալ չեն: Աստուածախօսները կը ճանուցանեն թէ այս սուէլորդապաշտութիւններն ուրիշ ատեններ ալ շատ անգամ կատարուած են, թէպէտ եւ այլեւայլ պատահական տարբերութիւններով, եւ միշտ ալ խստիւ դատապարտուած են: Հին եւ նոր սուէլորդապաշտութիւններուն մէջ միայն աս տարբերութիւնը կայ, որ ան ատեններն դաղանի եւ խաւարային սեղուանք կը փորձուէին, որովհետեւ ամէն մարդ Եկեղեցւոյ խորին յարգութիւն ունէր, եւ իր արգելքները չէ թէ միայն առանձնականները հատուածուն կը պահէին, այլ նաեւ կառավարութիւնները ալ, որոնք ուղղափառական հոգւով տոգորուած ըլլալով, իրենց օրէնքներովն ալ նոյները կը պաշտպանէին:

Ասոր համառօտ հիմնական ասելիս, որ բողոքականութիւնը կրօնական պաշտամանն մէջ առանձնական հոգին խոժոռ է, եւ վոլտերականութիւնը կառավարութիւններն ալ ոտնակոծ է, աւելորդապաշտութիւններն անհեթեթութեամբ՝ առանց արդելքի մը ցօրեկուան ասեն ալ կը կատարուին, եւ քրիստոնեայ ժողովրդեան ծանր խայտառակութեամբը՝ Հիւմ ու Գիբոն Եւրոպայի մայրաքաղաքներուն եւ Ամերիկայի արամհետեւութեան մէջ անոնց հրապարակական ներկայացընելն։ Բայց ամէնքն ալ միեւնոյն դործքերն են, նոյն ըղձութիւնները, նոյն կոչմունքները, միեւնոյն վախճաններու համար, ինչպէս որ անոնցմէ յառաջ եկած հետեւութիւնները ալ նոյն են։ Ասոր ուղղափառները, որոնք գիտեն թէ եկեղեցին յանցանք ու դատապարտութեան արժանի չեղած բանը չկրնար դատապարտել, յայտնի կ'իմանան թէ երբ որ յիշուած դործքերուն մէջ անդիի աշխարհքի հոգիներուն մասնակցութիւնը կը գտնուի, աս հոգիներն ի հարկէ անարդեալ հոգիներն ու սատանաները պէտք է որ ըլլան։

Եւ եթէ այս ամենայն բաւական չըլլար համոզելու զանոնք, որ այն զարհուրելի աւելորդապաշտութիւններուն մէջ հաճոյք մը կը գտնեն, ես իրենց աս կ'ըսեմ. միտ դրէք ադ աւելորդապաշտութեանց հետեւութիւններուն, անոնց տուած պատասխաններուն եւ խորհուրդներուն, եւ Քրիստոսի խրատին համեմատ՝ ծառն իր պտղէն ճանչցէք։ Որո՞նք են աս պտուղները։ Լրագիրները՝ որոնք ամէն օր պատահած դէպքերը յառաջ կը բերեն, եւ ծանր հեղինակները՝ որոնք աս խնդիրը քննած են, առջեւնիս կը դնեն աս անօրէն փորձերէն պատճառած բազմաթիւ նոյն իսկ մարմնաւոր հիւանդութիւնները, ինչպէս են ըղեղին բոլորովին կորսուիլը, ջղաց դրգռութեան՝ մինչեւ դրեթէ լուանոտութեան աստիճանը աստականալը, ընտանեաց ներքին խաղաղութեան տակն ու վրայ ըլլալը, եւ մահուան ու նաեւ յանկարծական մահուան բազմաթիւ դէպքերը։ Արդ խաղաղութեան Աստուծոյն սուրբ հրեշտակներն ու արդարոց հոգիներն ատանկ բան չեն ըներ։

Բայց այն հոգիներուն ինչպիսի ըլլալն աւելի եւս կ'երեւայ իրենց տուած պատգամներէն, որոնց մէջ՝ թէեւ երբեմն կը կեղծաւորին, ինչպէս հիմայ պիտ'որ ըսենք, բայց հասարակօրէն ինչ ըլլալնին կը յայտնեն։ Ուղղափառ կրօնին վրայ հարցուած ատեննին, նոյնը կ'անարգեն, իր պաշտամանց եւ Ս. Խորհուրդներուն դէմ կը կատղին։ Չեն կրնար տանիլ Ս. Պետրոսի ահաւոր աթոռը, որն որ իրենց երեսին դիմակը վար կ'առնու, եւ սատանայական սատիկ կատաղութեամբ մը վրան կը յարձակին։ Հանդերձեալ կենաց, վերջինքներուն եւ մեր հաւատքին ուրիշ անտարակուսելի ճշմարտութիւններուն վրայ զարհուրելի այլանդակութիւններ կը խօսին։ Հերետիկոսութիւնը կը վերածուի, եւ մահուան ու նաեւ յանկարծական մահուան բազմաթիւ դէպքերը։ Արդ խաղաղութեան Աստուծոյն սուրբ հրեշտակներն ու արդարոց հոգիներն ատանկ բան չեն ըներ։

Բայց այն հոգիներուն ինչպիսի ըլլալն աւելի եւս կ'երեւայ իրենց տուած պատգամներէն, որոնց մէջ՝ թէեւ երբեմն կը կեղծաւորին, ինչպէս հիմայ պիտ'որ ըսենք, բայց հասարակօրէն ինչ ըլլալնին կը յայտնեն։ Ուղղափառ կրօնին վրայ հարցուած ատեննին, նոյնը կ'անարգեն, իր պաշտամանց եւ Ս. Խորհուրդներուն դէմ կը կատղին։ Չեն կրնար տանիլ Ս. Պետրոսի ահաւոր աթոռը, որն որ իրենց երեսին դիմակը վար կ'առնու, եւ սատանայական սատիկ կատաղութեամբ մը վրան կը յարձակին։ Հանդերձեալ կենաց, վերջինքներուն եւ մեր հաւատքին ուրիշ անտարակուսելի ճշմարտութիւններուն վրայ զարհուրելի այլանդակութիւններ կը խօսին։ Հերետիկոսութիւնը կը

գովեն, սուրբերը կ'անարգեն, եւ Պըրդ անօրէնը՝ որն որ ճի-
նեւրայի մէջ մինչեւ հոգիներուն պատուոյն նոր կրօն մը կազ-
մեց, իր քանի մը անօրէն դիրքերուն մէջ այնպէս կը ձեւա-
ցընէ, որ Ցիսուսի Քրիստոսի ամենասուրբ անձն անանկ սե-
ղաններու միջոցով՝ ամպարշտի մը պէս կը խօսի։ Ա՛ս ասանկ
ըլլալով, ինչպէս որ ամէն օրուան յայտնի գործքերը կը ցու-
ցընեն, ուղղափառաց մէջ կրնայ գտնուիլ մէկը, որուն կամ
ըղձերն այնչափ պակասած ըլլայ, որ պայծառ չտեսնէ թէ այն
ըղձութիւնները ուստի յառաջ կու գան, եւ կամ խղճմտանքն
ան աստիճանի մեռած ըլլայ, որ աս ամէն բան տեսնելէն ետքը՝
դեռ ուզէ անոնց մասնակից ըլլալ։

Այսպէսով չի կրնար օրինաւոր ըլլալ այն նիստերուն
ներկայ գտնուիլը, վասն զի երբեք օրինաւոր չի կրնար ըլլալ
Աստուծոյ թշնամիներուն հետ հաղորդակցութեան մէջ մտնե-
լը, վասն զի օրինաւոր չէ իր ներկայութեամբն ամբարշտու-
թիւն մը յառաջացընելն ու պատուաւոր բան ցուցընելը։ Եւ
թէպէտ կրնայ Աստուծոյ պաշտօնեայ մը ներկայ գտնուիլ՝
երբ իր մեծերէն կը խրկուի եղած գործքերը ստուգելու հա-
մար. բայց երբեք չի կրնար թոյլ տրուիլ մէկու մը, որ պարզ
անձնական հետաքրքրութիւնը հաճեցընելու համար ներկայ
գտնուի։

Աղէկ գիտեմ, որ ոմանք վրաս աղէկ մը պիտի ծիծա-
ղին, որ անդիի աշխարհքի հոգիներուն՝ աս աշխարհքիս
գործքերուն մէջ ներկայ գտնուիլը կարելի կը կարծեմ. բայց
աս ալ գիտեմ թէ այսպէս վրաս ծիծաղելով, ինծմէ ան-
համեմատ վեր եղող իշխանութեան մը վրայ կը ծիծաղին։
Կը ծիծաղին սուրբ Գիրքին իշխանութեան վրայ, որն որ կը
վկայէ թէ աս ներկայութիւնը կարելի է, երբ Սատուղի դեպ-
քին պէս դեպքեր յառաջ կը բերէ. կը ծիծաղին աւետարա-
նին վրայ, ուր այսպիսի անտարակուսելի դեպքեր կը յիշուին.
կը ծիծաղին Եկեղեցւոյ վրայ, որն որ դատապարտելով մե-
ռելահարցութիւնն եւ ուրիշ այնչափ անչափ աւելորդապաշ-
տութիւնները՝ որոնց մէջ այսպիսի ներկայութիւն մը կ'են-
թադրուի, եթէ աս ներկայութիւնն իրօք պատահած չըլլար,
պարապ տեղ օդի վրայ հարուածները զարնելով՝ զուարճա-
ցած կ'ըլլար։ Կը ծիծաղին անթիւ սուրբ վարդապետներու
վրայ, որոնք այնչափ կարելի կը համարին ասիկա, որ ըրած
ազդեցութիւնները կը քննեն եւ կը ցուցընեն թէ ինչ կեր-
պով կրնայ մարդ անկից զգուշանալ. կը ծիծաղին շատ սուր-
բերուն հեղինակութեան վրայ, որոնք՝ ինչպէս իրենց վարքերը
կը վկայեն, աս բաներուն. փորձը շատ անդամ առած են։
Մանաւանդ թէ կը ծիծաղին նաեւ հերետիկոսներուն, հե-
թանոս փիլիսոփաներուն, կռապաշտներուն վրայ ալ, որոնք
երբեք տարակուսած չեն թէ հոգիները ներկայ կրնան ըլլալ,
եւ զանոնք երբեմն ոգի եւ երբեմն սատանայ կը կոչեն։ Արդ՝

այսպիսի ներկայութեան կարեւորութիւնն ուրանալը, չէ թէ միայն, կ'ըսեմ, ուղղափառի գործ չէ, այլ եւ ոչ իսկ խելացի մարդու մը, բանական որ ինք զինքը բոլոր մարդկային ազգէն վեր չհամարի: Ասոր համար ուր Եկեղեցին եւ մեծերուն օրինաւոր իշխանութիւնը եւ կամ ծանր պատճառներ զմեզ կը զգուշացուցանեն, թէ աս կամ ան գործքին մէջ խաւարային հոգիները կրնան գտնուիլ, մեր ապահովութիւնը, բարեպաշտութիւնը, ուղղափառական հնազանդութիւնը, մեր պարտքը զմեզ կը պարտաւորեն յօժար կամօք զգոյշ կենալու:

Բ. Ե՞ր նէրքոսպ ոտքանային հէպ ահնոյն գոլնակցո-ղի՞ն կը մեթիմ, կը պատասխանեն ոմանք: Սատանային հետ ամէն դաշնակցութիւն մերժելը՝ շատ աղէկ բան է. բայց հոս բանական չէ: Երբ որ գործք մը ըստ ինքեան անտարբեր է, այսինքն՝ կրնայ կամ բնական եւ կամ սատանայական ըլլալ, ան ատեն ադ ներքին գործողութիւնդ արժէք մը կ'ունենայ. բայց երբ որ յայտնի պատճառներ, եւ մանաւանդ ուղղափառի մը համար Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը, կը յայտնեն թէ գործքն ըստ ինքեան չար է, ան ատեն ամենեւին յայտարարութիւն մը արժէք չ'ունենար: Պահանջուածն աս յայտարարութիւնը չէ, այլ հնազանդութիւն: Իրօք ալ՝ ինչ կը զրուցեիր եթէ մէկը զքեզ բռնցի ծեծելու, ծոցէդ ժամացոյցդ առնելու ըլլար, եւ միանգամայն յայտարարութիւն տար որ ամենեւին զքեզ ծլ անարգելու եւ ծլ ալ կողոպտելու միտք ունի: Սաանկ վարուողը՝ քեզի տուած ձնասին վրայ՝ թշնամանք մ'ալ աւելցուցած կ'ըլլար: Այսպէս եպիսկոպոսները՝ որոնք քրիստոնեայ ժողովրդեան կառավարիչներն են, Եկեղեցին՝ որ իր ընդհանուր վարդապետն է, քեզի կ'ըսեն թէ ադ բանը գէշ է. իսկ դուն յառաջ կ'անցնիս, Ես նոյնը դարձեալ պիտ'որ ընեմ, կ'ըսես, բայց ներհակ յայտարարութիւն մը տալով: Մինչ քու յայտարարութիւնդ այն գործքին բնութիւնը կը փոխէ՞: Ան եղանակաւ կրնաս տրտնջել, հայհոյել, ընալ եւ սրտիդ ամէն չար բաղձանքները կատարել, եւ եսքէն յայտարարութիւն մը տալով թէ մեղանչելու միտք չունիս, զքեզ անմեղի տեղ դնել:

Բաց ասկից՝ ադ յայտարարութիւնն աս դէպքին մէջ ուրիշ պատճառաւ ալ անզօր է: Սատանայի հետ դաշնակից ըլլալը՝ երկու կերպով կրնայ ըլլալ. մէկը՝ յայտնի, որոշ, բացայայտ. մէկալը՝ գաղտնի, լռելեայն եւ զօրութեամբ իմացուած: Առաջին դէպքին մէջ սատանայի կոչումը բացայայտ ու որոշ է: Երկրորդ կերպը կ'ըլլայ ամէն անգամ՝ որ այնպիսի միջնորդ մը կը գործածուի, որն որ բնականօրէն անբաւական ճանչցուած է դիտուած վախճանին հասնելու: Արդ՝ ով որ անտարակոյս է աս միջնորդին բնութեան վրայ, եւ կը համարի թէ պատշաճօրէն կրնայ ի գործ դնել՝ թէեւ ուրիշ մը կրնայ նոյնը դէշի ալ գործածել, ինք միտքը յայտնելով թէ

կ'ուզէ մինակ այնչափ ի գործ դնել՝ որչափ որ օրինաւոր է, անիկա իր խղճմտանքը կ'ազատէ. բայց ով որ արդէն գիտէ թէ արգելուած է, եւ այսու ամենայնիւ դարձեալ ի գործ կը դնէ, աւետրդապաշտական գործողութեան ճշմարտապէս կը հասանի: Եւ ան ատեն, ինչպէս սուրբերը կը գրուցեն, սատանան սուտիւ գործակից կ'ըլլայ, առանց բանի տեղ դնելու անոր ներհակութիւնը: Եթէ ծառայիդ հետ խօսք ըրած ըլլաս որ զանգակիդ ձայնը լսածին պէս՝ քովդ պայ, իրաւունք չունիս որանջելու թէ ծառադ գալով գլխեզ անհանգիստ կ'ընէ, անոր համար որ զանգակդ հնչեցուցած ատենդ՝ ներքուստ հակառակն յայտնած էիր, որ չգայ:

Գ. Վրա՞ վէրպրան է— ըսէք ասոր նման բաներ կը լսե՞ս: Վարդարանը, խաչը, օրհնած ջուրը, մատունքն ալ ոչ ոք ու օգտակար բաներ են. բայց մեր ներկայ վախճանին համար վերը յիշուած յայտարարութիւնէն աւելի օգուտ մը չունին: Ով որ պատճառն ի գործ կը դնէ, անիկա ի հարկէ անոր հետեւութիւնն ալ պէտք է ունենայ: Երբ որ մէկն աւետրդապաշտական գործողութեան պատճառն ի գործ դրած է, սատանան ալ իր կողմանէ գործակից կ'ըլլայ: Մանաւանդ որ ուղղափառ վարդապետութեան նայելով, մինակ Ս. Խորհուրդները՝ երբ որ արժանապէս կ'ընդունուին, անվրէպ իրենց ազդեցութիւնը կ'ընեն. իսկ այն մէկալ միջոցներն ուրիշ արժէք չունին՝ բաց ի բարեխօս ըլլալէն, եւ թէպէտ սատնք ալ փորձութիւններու մէջ մեզի ազդու օգնութիւններ կ'ընեն, երբ սատանան մեր եռեւէն կ'իյնայ, բայց բոլորովին անօգուտ կրնան ըլլալ, երբ որ մենք մեր հետաքրքրութեամբը սատանաներուն եռեւէն կ'իյնանք: Աստուած մեզի օգնութիւն կու տայ, եւ մեծ յօժարութեամբ կու տայ. բայց միշտ՝ իր իմաստութեան կարգաւը, չէ թէ մեր կիրքերուն ուզածին համաձայն:

Կրնա՞ս ինք զինքդ՝ գողութիւն ու մարդասպանութիւն ընելուդ վրայ արդարացընել, ըսելով որ գողցած ու սպանած առենդ՝ վարդարանը ծոցդ դրած եւ մատունքը վզեդ կախած էիր: Ո՛չ երբեք: Արդ քու ներկայ ու մանակից ըլլալդ ըստ ինքեան ճանրապէս աւետրդապաշտական եւ ապօրինաւոր բան եւ միանգամայն օրինաւոր առաջնորդներէ արգելուած ըլլալով, դուն երբեք քու վարդարանովդ եւ օրհնած ջրովդ չես կրնար ան գործդ օրինաւոր ընել:

Մինչ- դ՞ուն եր ալ եղած են....: Իրաւցընէ չեմ կրնար զարմանքս բռնել ոմանց վրայ, որոնք՝ որչափ որ սրատես են աշխարհքիս բաներուն մէջ, այնչափ ալ անդէտ են հոգւոյ եւ Աստուծոյ բաներուն մէջ: Դնենք թէ Նիւթական մը վերջապէս այնչափ երեւոյթներուն չկրնալով դեմ դնել, հոգիներու գոյութիւնը չկրցած ըլլայ ա՛լ ուրանալ. բայց միթէ չե՞նք գիտեր թէ սատանան, մարդկային ազգին անհաշտ

եւ կառաղի թշնամին, ամենեւին դժուարութիւն չունենար քիչ մը բան կորնչցընելու, որպէս զի էաքէն շատ աւելին վաստըկի։ Աշխարհքիս խորամանկ մարդիկներն ալ խոհեմութիւն կը համարին առեղ մը նետել, որպէս զի գերան մը առնուն. մտածէ ուրեմն թէ անարդեալ հոգին ալ իրեն մեծ շահ մը չհամարիր ըրած կորուստը, երբ որ անոր դիմացը աշխարհքիս վրայ աւելորդապաշտութեան թագաւորութիւնը կանգնէ, մարդիկներն Եկեղեցւոյ հնազանդութեան ճամբէն դարձընել եւ այսպիսի մոլորութեան մէջ գլորենք անշարժութեամբ յամառեցընէ։ Այսպիսիները չեն գիտեր որ Առաքելոյն հեղինակութեան վրայ հաստատուած սուրբերուն վարդապետութիւնն ասն է, թէ դժոխային հոգւոյն սեպհական քաջութիւնն է՝ ծուռ ճամբաներէ երթալ, մարդիկները բարւոյ երեւոյթով խաբել, մէկ խօսքով՝ լուսոյ հրեշտակ կերպարանիլ, որպէս զի գլորենք աւելի եւս ապահովութեամբ մոլորեցընէ։

Ա՛ս ալ չըլլար նէ, կը կարծեմ թէ իրաւցընէ մեծ կրճատ կ'ընէ ատոնցմէ այնպիսի դարձերով։ Հաւատա ինծի որ Նիւթակրօնի մը՝ Հոգեւորականի դառնալովը, ատոնցմէ մեծ բան չիկորսընցըներ։ Մէկ մոլորութենէ մէկալին անցնիլը՝ միշտ ճշմարտութենէ հեռու կենալ է, եւ ճշմարտութենէ հեռու կենալը՝ դատապարտուիլ է։ Այսպէսով ատոնցմէ բան չիկորսընցըներ նոյն դարձերով, բայց զանոնք հաւատացընելովը՝ շատ բան կը վաստըկի։ Ուստի այն մոլորութիւններն արդարացընելու համար այսպիսի դարձերը յառաջ քշելը՝ ճշմարիտ դարձին ինչ ըլլալն ամենեւին չճանչնալէն կու գայ, միանդամայն կը ցուցընէ որ ատ կարծիքն ունեցողը չիգիտեր թէ ինչ ատոհմանի խորամանկ է մեր Հատարակաց թշնամին՝ հոգիները կորնչցընելու համար։

Գ. Այսչափ կրնար բաւական ըլլալ ատ նիւթիս նկատմամբ ունեցած վախճանիս. բայց իրրեւ յաւելուած կ'ուզեմ քանի մը խօսք ալ աւելցընել, պատասխան տալով երկիւղած ու ատուածապաշտ անձինքներուն՝ թէ ատ եւ թէ նախընթաց գլխոյն մէջ ըսածներուս վրայ ըրած հարցման։ Կըսնա՞նք արդեօք, կ'ըսեն, օրինաւոր եղանակաւ մտանակից ըլլալ մտգնիսականութեան եւ խօսոլ սեղաններուս ատ ամէն գործողութիւններուն՝ գոնե մէկ քանի ատոհմաններուն մէջ միայն, չէ նէ՝ բոլորովին ամէն բան արգելուած է։ Ահաւասիկ ատ հարցմունքն է, որուն որոշ պատասխան մը տալ կ'ուզենք։

Ա՛ս ատոր պատասխանս աղէկ իմանալու համար, նախ պէտք է գիտնալ, որ մտգնիսականութիւնը, մինչեւ հիմա նոյն նիւթին վրայ գրուածներուն համեմատ, երեք ատոհմանի կամ վիճակի կը բաժնուի։ Առաջին ատոհմանը կը կազմուի անձի մը քուն բերելու վրայ, ինչպէս կ'ըսուի, անոր սկար զօրու-

թիւնները նորոգելու համար, եւ ասիկա կը կատարուի, կամ ստուգիւ կրնայ կատարուիլ, պատշաճ ու համեստ եղանակներով, եւ կ'ենթադրուի որ ուրիշ բան չըլլայ, բայց եթէ հեղուկի մը բնական փոխադրութիւնը, որ մէկ մարմինէն ուրիշ մարմնոյ վրայ կ'անցնի: Երկրորդ աստիճանն է՝ երբ որ մագնիսացեալ անձը պարզ քնոյ վիճակէն կ'անցնի մէկալ վիճակին, որ զանազան անուններով քնոյացութիւն կամ մագնիսական լուսաւորութիւն կամ պոյտոսոփեսութիւն կը կոչուի: Ա՛ս աստիճանին տակ կրնան կնճռալ հետաւոր բաներ տեսնելու, մարմնոց ներքին տկարութիւնները յայտնելու, գոց աչքով կարդալու, անծանօթ լեզուներ հասկընալու, երբեք չսորվուած գիտութիւններու վրայ խօսելու, խորհուրդ տալու եւ բեւեռները, եւ ուրիշ այնչափ զարմանալիքներ, որոնց վրայ կը խօսին ա՛ս արուեստը բանեցընողները: Վերջապէս երրորդ աստիճան մ'ալ կայ, եւ ա՛ս է՝ որ մագնիսական լուսաւորութիւնն այնչափ կը յառաջանայ, որ չէ թէ միայն քիչ մը յառաջ յիշուած բաները կը կատարէ, այլ նաեւ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէ ուրիշ տեսակ էակներու հետ ալ, այսինքն անդիի աշխարհքին հոգիներուն հետ, անոնցմէ ազդեցութիւններ կ'ընդունի, անոնց հետ խօսակից կ'ըլլայ ու կը տրամաբանէ: Ա՛ս երրորդ աստիճանը՝ գուցէ ան օդակն է, որ ա՛ս գործողութիւնները՝ խօսող սեղաններուն գործողութիւններուն հետ կը կապէ. վասն զի ինչպէս որ հոն հոգիները իրենց ներկայութիւնը կը յայտնեն մագնիսացեալ անձին միջնորդութեամբը, ա՛սանկ ալ հոս կը ցուցընեն իրենց ներկայութիւնը՝ խօսող սեղաններու միջնորդովը, եւ գրեթէ ա՛ռանց անոնց ալ՝ նաեւ ուրիշ աւելի առձեռն պատրաստ միջոցներով:

Ա՛սոնք յառաջադոյն ծանուցանելէն ետքը, ահաւասիկ պատասխանը, զոր որ պատշաճ կը համարիմ տալ՝ մինչեւ հիմայ եկեղեցւոյ հանած վճիռներուն համեմատ: Առաջին աստիճանին նկատմամբ, որ է՝ հեղուկի մը փոխադրութեամբ ուրիշի քուն բերել, ինծի կ'երեւայ թէ նաեւ առանձնականք ալ զանիկա չեն կրնար դատապարտել: Ս. Ծողովքը Յուլիսի 27 թուականով ա՛սանկ հրամանագիր մը տուաւ. Մեկ պէ յիշելով ա՛ն մոլորութեան, հմայութեան, սոփանոյէ լուսոյն ենայոյսնէ խաղտը, մագնիսականութիւնը գործածութիւնը, այսինքն՝ բնական եւ դանդաղային օրինաւոր ձկտումներու պարզ գործածութիւնը, բարոյապէս արգիլուած չէ, բաւական որ սպօրինաւոր կամ արգելք եւ չունի գեղ վնասուն մը ընդդէմ: Արդ՝ որովհետեւ դիտուն եւ բարեպաշտ մարդիկներու կարծեաց նայելով, ա՛ս աստիճանին ըսած ազդեցութիւնը՝ բնութեան զօրութիւններէն վեր չէ, կրնայ համեստ վախճանի համար գործածուիլ եւ բոլորովին համեստ միջոցներով ի գործ դրուիլ, Եկեղեցին ալ մինչեւ հիմա ասոր դէմ վճիռ մը տուած չէ. անոր համար կը

հետեւի որ արդելուած չիկրնար ըսուիլ։ Գիտեմ որ շատերն ասոր դէմ ալ առկում մ'ունին, եւ ես իմ կողմանէս կ'աւելցընեմ որ ասոնք առկումներին ամենեւին չպատկեցընեն. ինչու որ ասոնց ատիճանն ալ առանց ծանր վտանգի չէ։ Ալ ան թէպէտ եւ ստոյգ է որ առանձնական մը իրաւունք չունի առաքելական Աթոռին դատաստանէն յառաջ վճիռ տալու եւ իր համոզումն ուրիշին պատուէր մ'ընելու, այսու ամենայնիւ արդելուած չէ այնպիսի բանէ մը դգուշացընել, ուսկից որ շատ անգամ ամենաճանր բնական ու բարոյական չնաւերու յառաջ գալը տեսնուած է, ինչպէս ասոնց դէպքին մէջ կը պատահի։

Շատ տարբեր պէտք է խօսիլ երկրորդ ատիճանին վրայ, որուն գործքերն են վերը յիշուած քննատածութեան եւ բեւեռմիները։ Ինչ որ ըսած ու գրած ըլլան ոմանք, յայտնի է որ Հռոմէն ասոր արգելքն եկած է։ Լոզանի Եպիսկոպոսը՝ ասոնց գործողութիւններուն տեսնը սովորաբար պատահած ամէն մանաւոր պարագաները, մագնիսացեալ կնոջ վիճակը, հարցմունքներն իրեն ընելու եղանակը, անոր տուած պատասխանները, եւ ամէն անսովոր հանգամանքները, մանաւոր դէպքի մը մէջ ստորագրելէն առքը, հարցուց թէ օրինաւո՞ր է արդեօք ասոնց արուեստին իրրեւ բժշկական դեղ գործածելը, կրնա՞յ արդեօք ամէն ինք զինքն ան վիճակին մէջ դնել, կրնա՞յ թող տալ որ ուրիշ մը մագնիսացեալ կնոջ խորհուրդ տայ՝ իր անձին եւ կամ ուրիշի մը նկատմամբ, նաեւ ամէն ատենապետական դաշնակցութիւններն ու գործակցութիւնները մերժելու զգուշաւորութիւնը գործածելով։ Իսկ Ազգաշխարհութեան արքազան տեսանը Յուլիսի 1ին 1841 պատասխան տուաւ, թէ ապօրինաւոր է մագնիսականութեան գործածութիւնը, ան եղանակաւ՝ ինչպէս որ ստորագրուած էր։ Արդ որովհետեւ ասոնց յիշուած պարագաներուն ամէնն ալ սովորաբար մագնիսականութեան գործողութիւններուն մէջ կը գործածուին, յայտնի է թէ ասոնք գործողութիւնները դատապարտուած են։ Այսպէս պայծառ կը խօսի նաեւ երկու տարի յառաջ Հեռագօսութեան Ս. Ժողովքէն քրիստոնէութեան բոլոր եպիսկոպոսներուն խրկուած Շրջաբերականը, որն որ աւելորդապաշտութեան նոր տեսակ մը կը կոչէ մագնիսականութեան արուեստով ու ըղձութիւններով հետաւոր եւ սպասելի բաները յայտնելու փորձը՝ անարդ կանանց միջնորդութեամբը, որոնք միեսակ մագնիսացընողներուն կամքէն կը կախուին։ Կ'ըսէ թէ հիմակուան աւելորդապաշտները՝ որոնք այսպիսի բաներու հետեւէ ինկած են, կը ջանան խաբել ու գլխէ հանել մարդիկները։ Բ-ոլ-ո-մ յայտնի է որ մարդիկներ գործեն պարբերաբար եւ մարդկային ընտանի արձանել, որպէս թէ գերագոյն եւ հանդերձեալ կեանքի ընդհանուր ուսումնասիրութեան եւ հանդերձեալ կեանքի ընդհանուր ուսումնասիրութեան, հանդերձեալ կեանքի ընդհանուր ուսումնասիրութեան

ամաց մաքնիսացուցչաց խնդիրն է։ Ասկից առնն մարդ կը տեսնէ թէ ալ ասկից եաքը կրնայ արդեօք ինքն զինքը խաբել առ աւելորդապաշտութիւններուն հաւանելով։

Այսպէս եւ աւելի եւս արդելուած են երրորդ առաքինին մէջ նշանակուած աւելորդապաշտութիւնները ալ, եւ հետեւապէս նաեւ խօսող սեղաններու վերաբերածները։ Հոս ալ լաւ կը համարիմ նոյն շրջաբերականին խօսքերը յառաջ բերել։ Ասկից, կ'ըսէ, քնապատծութեան ու պայծառ տեսութեան ըսուած հրապոյրներովը խաբուելով, այն անարդ կանայքը կը խոստանան չտեսնուած բաները տեսնել, եւ յանդգնութեամբ կը համարձակին կրօնի վրայ խօսիլ, մեռելոց հոգիները կանչել, պատասխան առնել, անծանօթ ու հեռաւոր բաներ յայտնել եւ ուրիշ առնց նման աւելորդապաշտութիւններ գործել։ Ասոնք կանայք վտանգեն քնապատծութեան պարագաներէն, եւ պատրանքներէն պարզապէս, սրտէն ասիկա, ... ազնիւ, գանգրատոյն տեսանել զաղափարին, եւ զիրենէ ճար արկանել, զգիտ հետեւոյ կոչել, առնուլ պատասխանիս, զանձանօթս եւ զհեռաւորս յայտնել, եւ զայլ նման ասոյն անոնք պաշտամանս կատարել էլեն հեթանոսութեամբ։ Առ վրայ կ'աւելցնէ թէ ինչպիսի որ ըլլայ ի գործ դրուած արուեստն ու խաբէութիւնը, առնց մէջ բոլորովին ապօրինաւոր, հերետիկոսական եւ պարկեշտ բարուց գոյժ ակղեցուցիչ պատրանք մը կը գտնուի։ Ցայտ ասկնայնէ սրտէն՝ սրտատոփ եւ կեղծիօք եւ վարձին.... գտանին պատրանք անօրէնութեան եւ հերետիկութեան, եւ գայլակղութիւն պարկեշտ բարուց։ Վերջապէս բոլոր ուղղափառ եկեղեցականներուն ու պատրիարքներուն եռանդը կը շարժէ, որ իրենց բոլոր զօրութեամբը ջանան առնձահարել այսպիսի անօրէնութիւն մը, որն որ կրօնի եւ քրիստոնէութեան մահարեր է։ Ի նուաճել հետ զգրութեամբ գայլակէ էլեն անօրէնութեան՝ որ մահաբերն է կրօնից եւ փրկութեան ընկերութեան, հովուական խնամախնդրութեան անկ է պարտական եւ սկել։

Ուղղափառք՝ որ պիտեն թէ ինչ է եկեղեցական ձերուն հնազանդիլ, կրնան առ խօսքերէն իմանալ նախ՝ թէ որչափ պարապ եւ անտեղի են այն փախուստները, որոնց կ'ապաւինին ոմանք՝ որ կը հաստատեն թէ մարդկութեան թեան ամէն ազդեցութիւնները ալ բնական են, կամ կ'ըսեն թէ չիքիացուիր որ մինչեւ ուր կը հասնի բնութեան զօրութիւնը, եւ կամ թէ չեն կրնար համոզուիլ որ առ բաները ապօրինաւոր ըլլան, եւ ուրիշ առնց նման խօսքեր։ Հիմակ ալ քննելու վրայ խօսք չ'ըլլար, եւ ոչ ալ թէ ինչ են առնք բուն բնթեան, եւ թէ մինչեւ ուր կրնայ հասնիլ բնութեան զօրութիւնը, եւ ոչ ալ թէ ինչ է իրենց համարումը. խօսքը՝ միայն պետք ծռելու վրայ է, օրինաւոր իշխանութեան հպատակելու եւ հնազանդելու վրայ։

Երկրորդ՝ կրնան ուղղափառք մնասճել թէ ինչպիսի անամօթութիւն է չաւերուն ըրածը, որոնք ամենեւին բանի տեղ չդնելով օրինաւոր իշխանութեան արդելքները, այսպիսի տեսարաններ ներկայացընելն ու հրապարակական նիստեր ընելը չաւաղ կը տանին, եւ լրագիրներն իրենց կարծեալ պարտէզներուն տեղեկութիւններովն ու պատմութիւններովը կը լեցընեն. որչափ անօրէնութիւն է անոնց ըրածն ալ՝ որոնք չեն դադրիր իբրեւ բնական գիտութիւն մը պաշտպանելէն այն բանը, որն որ սատանայական աւելորդապաշտութիւն է. որչափ անզգոյշ են ան կառավարութիւնները, որոնք այսպիսի ապականութիւններուն աչք կը գոցեն, եւ որչափ խմաստուն՝ անոնց ընթացքը, որոնք իրենց բոլոր իշխանութիւնն ի գործ կը դնեն քրիստոնեայ ժողովուրդը զգուշացընելու։ Հարկաւոր չէ ջերմեռանդութեամբ ուղղուած ըլլալ այսպիսի ծանր անօրէնութիւններէն զարշելու համար. բաւական է մարդկային զգացմունքը բոլորովին կորսընցուցած չըլլալը։

Վերջապէս եթէ շատ ջերմեռանդ ընթերցող մը աշխարհքիս երեսն այսչափ ծանր ամբարշտութիւններու գործուիլը տեսնելով՝ գայթակղելու ըլլայ, իրեն համար հոս քանի մը մեկնութեան ու քաջալերութեան խօսք կ'ուզեմ ասել ցընել։ Աստուածաշունչս վրայ նոր բան մըն է, որ մարդիկ այսչափ աներեսութեամբ իրենք զիրենք այսպիսի ծանր մեղքերու կու տան. բայց ասիկա մեր աստուածային Վարդապետն արդէն յառաջագոյն մեզի յայտնած է, որպէս զի չշփոթինք։ Հազար տարի եառքը, ըսաւ Քրիստոս Ս. Յովհաննէսին բերնովը, սատանան իր բանտէն պիտ'որ արձակուի, եւ երկրիս վրայ ապին անդին վազելով՝ ազգերը պիտի մոլորեցընէ. եւ էյե է՝ Գոգ եւ Մագոգ[1]։ Եւ մոլորութիւնն ան ատենմանի պիտի հասնի, որ ինչպէս ինք Քրիստոս կ'ըսէ, եթէ կարելի ըլլար՝ նաեւ ընտրեալներն ալ կը մոլորէին։ Անօրէնութիւնը պիտի շատնայ, եւ սէրը պիտի յամլի[2]։ Հաւատքը մարածի պէս պիտ'որ ըլլայ[3]։ Մարդիկ պիտ'որ ըլլան անձնասէր, արծաթասէր, հպարտ, հայհոյիչ, ծնողաց անհնազանդ, սրեան ու բնութեան իրաւունքներն անարգող, կարպի եւ խաղաղութեան թշնամի[4]։ Պիտի քամահեն ամէն օրինաւոր իշխանութիւն, եւ հայհոյեն թագաւորական մեծափառութիւնը[5]։ Ան ժամանակները՝ նոր տեսակ եւ չտեսնուած ամբարշտութիւն մը պիտի տեսնուի, որն որ չէ թէ սուտ կրօն մ'ընդունելու վրայ պիտի կայանայ, այլ ամէն տեսակ կրօնական պաշտամունքներն անարգելու, եւ ան ամէն բան ոչինչ համարելու, զորն որ մարդիկ կը յարգեն ու կը պաշտեն։ Մարդիներուն մոլորութիւնները՝ ալ մարդկային մոլորութիւններ պիտի չըլլան, հապա բոլորովին սատանայա-

[1] Յայտ. Ի. 7։ — [2] Մատթ. ԻԴ. 12։ — [3] Ղուկ. Ժ.Ը. 8։
[4] Բ. Տիմ. Գ. 2։ — [5] Յուդ. 8։

կան։ Պիտի անսան մոլորութեան հոգիներուն, եւ սատանաներուն վարդապետութեան։ Հայհոյին յոյսս մոլորութիւնս է վարդապետութիւնս դէմս[1]։ Եւ այսպէս ճամբայ պիտի բանան անոր՝ որուն գալուստը սատանայի գործողութիւններուն համաձայն է[2], եւ նշաններ, կախարդութիւններ, սուտ հրաշքներ ալ պիտ'որ գործէ՝ զմարդիկ խաբելու համար։ Արդ՝ ո՞վ կրնայ զարմանալ, որ յաւիտենական ճշմարտութեան յառաջապահն զրուցածներն երեւալու կը սկսին։ Իր աստուածային խօսքերուն եւ ո՛չ մէկ նշանախեցը եւ ո՛չ մէկ պիճն առանց կատարուելու պիտ'որ մնայ։

Բայց նաեւ մոլորելու վտանգ ալ չկայ արդեօք։ Վտանգը կայ. բայց անկից ազատ մնալն ալ շատ դիւրին է, եւ ատ է՝ որ կ'ըսէի թէ հաւատացեալոց համար շատ մեծ մխիթարութիւն մըն է։ Ի՞նչ կը պահանջուի կատարեալ ապահովութեան համար։ Ուրիշ բան չէ, բայց եթէ անշարժ եւ հաստատուն բռնել անխորտակելի ժայռը՝ որ է Ս. Եկեղեցին։ Ի՛նչ օտար արուեստ, ինչ դիւտ, ինչ կեղծիք՝ որ նորէն նորէն հնարուի, թող ուզողն աղաղակէ, հոս է քրիստոս, հոս է ճշմարտութիւն. մենք ուրիշ բան չունինք ընելու, բայց եթէ ինչ որ սիրալիր որդի մը իր անաստուգութեան եւ տարակուսին մէջ կ'ընէ։ Իր մօրը կը նայի ու աչուքներովը կը հարցընէ, եւ ուր որ պատասխանուղ ակնարկութիւն մը կ'ուշադրէ, ամէն բան իմացած կ'ըլլայ եւ կը հանդչի։ Սատանայ ալ քրիստոնեան՝ Եկեղեցւոյ հարցընելէն առաջ՝ եթէ կը լսէ որ վտանգ չկայ, բոլորովին ապահով է թէ իրօք ալ վտանգ մը չիպտնուիր. եթէ կը լսէ որ երթալու ճամբան ան չէ, բոլորովին անկից հեռանալով՝ մոլորութենէ կը պահպանուի։

Իսկ հաւատացեալոց մէջէն անոնք զո՛հ կ'ըլլան, որոնք անղգուշութեամբ ականջ դնել կ'ուզեն ամէն տեսակ նորութիւններու։ Սոնցմէ շատ աւելի զո՛հ կ'ըլլան այն անուններով միայն ուղղափառները, որոնք Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը չեն ճանչնար եւ գինքը մուիկ չեն ըներ։ Բայց ամենէն աւելի զո՛հ կ'ըլլան ան դժբախտները՝ որոնք բողոքականութեան մէջ են. սոնք ամենեւին սուտգութեան հիմ չունենալով, առջեւնին ելլող ուսուցչին եսեւէն կ'երթան, ինչպես կը տեսնենք Անդղիայի, Պրուսիայի, Պրանդենպուրգի եւ Շուեդիայի մէջ, ուր նոր մոլորութիւն մը քարոզողն անմիջապէս հետեւողներ կ'ունենայ, ժողովուրդ մը կը կազմէ, նոր կրօն մը կը հնարէ, որն որ հետեւեալ օրը կամ տարին կը քակուի, երբ ուրիշ մոլեգնեալ գլուխ մը նորէն ասպարէզ կ'ելլէ։ Աստուածային տայ, որ ուղղափառք գիտնան արժանապէս յարգել իրենց ունեցած գանձը, եւ բողոքականք ալ իրենց մոլորութիւններուն շատութենէն ու ծանրութենէն շարժելով՝ նոյն գանձը ձեռք բերելու յօժարին։

[1] Ա. Տիմ. Դ. 1։ — [2] Բ. Թես. Բ։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ.

Մարգարէութիւններ։

Ա. Մարգարէութիւնները մութ են։ — Բ. Երբեք անոնց վրայ ստուգութիւն չկրնար ունենալ։ — Գ. Մարդուն մէկը քանի մը անորոշ տանդութիւններն իրեն սեպհականեր, ինք զինքն իրրեւ Աստուած հրատարակեր է։

Հրաշքներէն ետքը մարգարէութիւնք, ինչպէս Ցիսուս Քրիստոս իր բերնովը հաստատեց, քրիստոնէական ճշմարտութեան պայծառ վկայութիւն մըն են։ Եւ ինքն աստուածային Փրկիչը, որ կ'ըսէր թէ իր ըրած գործքերը, այսինքն՝ հրաշքները, իրեն համար վկայութիւն կու տան, կը հաստատէր նաեւ թէ բոլոր սուրբ Գիրքերն իր վրայ կը խօսին եւ զինքը կ'աւետարանեն։ Ասոր համար սուրբ Եկեղեցին մարգարէութիւնները միշտ մեծ բանի տեղ դրած է, եւ զանոնք ամէն տեսեն իրեն օգնական առած է, թէ հեթանոս ազգերուն քով՝ որոնց առջի անգամուն քրիստոնէութիւնը կը քարոզէր, եւ թէ հաւատացեալց քով՝ որոնք արդէն նոյնն ընդունած էին, զիրենք աւելի եւս հաստատելու համար։ Բայց ինչ։ Անհաւատները զանոնք ալ ստրակուսի տակ պիտի ձգէին։ Եւ ինչ եղանակաւ։ Ահաւասիկ։

Ա. Մարգարէութիւնները, կ'ըսեն նախ, մշուշիներով լեցուն են. արդ՝ ինչպէս կարելի է մութ բաներուն վրայ ծանօթութիւն առանալ՝ աւելի եւս մութ պատճառներով։ Ա դժուարութեան պատասխան տալու համար, կը հարցընենք նախ թէ ասոնք կատարուելէն յառաջ մութ էին, թէ կատարուելէն ետքն ալ։ Եթէ գոնէ կատարուելէն ետքը՝ պայծառ ու յայտնի ըլլան, այնպէս որ ուրանալը բոլորովին անկարելի ըլլայ, միթէ բաւական չէ՞ն ըլլար ճշմարտութեան վկայ ըլլալու։ Այո. ան աստեն կը տեսնուի որ ժամանակ մը մութ երեւցող եւ միտքերն անորոշութեան մէջ բռնող խօսքերը, պայծառ նշանակութիւն մը ունին, եւ նոյն խօսքերն՝ եղած դէպքերուն հետ համեմատուելով՝ ճշմարտութեան մը յայտարարութիւն կ'ըլլան, եւ ատ ճշմարտութիւնը՝ մարգարէութիւններով վաւերանալով, բովանդակ իր զօրութիւնը կը ստանայ։ Օրինակի համար, մեր նախահարց խնայելէն ետքը՝ օձին ըսուեցաւ թէ կնոջ սերունդն իր գլուխը պիտի ջախջախէ. նմանապէս Աբրահամու, Իսահակայ, Յակոբայ ըսուեցաւ թէ իրենց սերնդեան ձեռքովն ամէն ազգերը պիտի օրհնուին։ Արդ՝ դնենք թէ մինչեւ հոս դեռ պայծառ չհասկնուիր, ո՛չ ան թէ ո՛վ է՝ որ այսպիսի մեծամեծ գործքեր պիտի գործէ եւ ո՛չ ան թէ ինչպիսի կերպով նոյն գործքերը պիտի գործուին։ Սակայն երբ որ Ցիսուս Քրիստոս՝ Մարեմայ որդին, Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակոբայ ցեղէն՝ աշխարհք

եկաւ եւ ամենայն օրհնութեանց աղբիւր եղաւ, այլ անկէ ետքը մարգարէութիւնները ամենապայծառ եւ անժխտելի կ'ըլլան։ Փիլիսոփաները, բանաստեղծները, ճարտարախօսները ամէն օր ոչնչափ գաղտնի, խորունկ ու ծածկուած խօսքեր կը խօսին, որոնք առաջին անգամ լսուած առեններին՝ չեն իմացուիր. բայց ետքէն երբ որ դէպքի մը վրայ կը մեկնուին, ամէն մարդ կը հասկընայ, այնպէս որ ոչ ոք անկից ետքը կը տարակուսի։ Արդ՝ թէեւ մարգարէութիւնները ալ առ կերպով խորհրդաւոր ըլլան, նոյնպէս չեն ցուցըներ արդեօք թէ զանոնք ըսել տուող Հոգին սատուածային է, որովհետեւ առնուցմով՝ հեռաւոր ժամանակներ պատահելու եւ մարդիկներուն բոլորովին անծանօթ եղող բաները կրցաւ նշանակել։

Բայց ճշմարիտն աս է, որ թէեւ քանի մը առ առեալ մարգարէութիւններ ալ գտնուին, որոնք իրենց նշանակած պարծքերուն հետ համեմատութեամբ՝ պայծառանան, սակայն ուրիշ շատ մարգարէութիւններն ալ այնպէս պայծառ են, որ ձեռքն առնողն ու կարդացողը անկարելի է որ չհասկընայ։ Ասոր համար ընդհանրապէս մարգարէութիւնները մութ են ըսելը, ճշմարտութեան բոլորովին հակառակ է։ Օրինակի համար, Յակոբ նահապետը կը հաստատե թէ Յուդայի ցեղէն երկրաւոր տէրութիւնը պիտի չվերնայ, մինչեւ որ չգայ անիկա՝ որն որ պիտի խրկուի։ Մովսէս՝ Հրեից յայտնապէս կ'ըսէ թէ Աստուած իրենց ուրիշ մարգարէ մը պիտի յարուցանէ իրեն նման, որուն եթէ մտիկ չընելու ըլլան, ինք Աստուած վրէժխնդիր պիտ'որ ըլլայ։ Դաւիթ ՃԹ. Սաղմոսին մէջ Մելքիսեդեկի կարգէն քահանայի մը վրայ յայտնի կը խօսի։ ԻԱ. Սաղմոսը սատուածային Փրկչին չարչարանքներն ամէն մանր պարագաներովը երկայն կը նկարագրէ։ Նոյնը կը կրկնէ նաեւ Եսայի ԾԳ. գլխոյն մէջ։ Երկու վերջիններն այնպիսի ճշդութեամբ կը գրեն, որ կարծես թէ երկու աւետարանիչ են, որոնք իրերը կատարուելէն ետքը գրած ըլլան, չէ թէ երկու մարգարէ՝ որոնք այնչափ դարերէ ետքը ըլլալու դէպքերը յառաջագոյն կը մարգարէանան։ Նոյնպէս Մխիթարի մարգարէութիւնէն պայծառ բան կրնայ ըլլալ, որն որ կ'որոշէ թէ Մեսիայի ծննդեան տեղը Բեթղեհէմ պիտի ըլլայ։ Ի՞նչ կրնայ աւելի պայծառ ըլլալ՝ քան զԴանիէլի մարգարէութիւնը, որն որ 490 տարի յառաջ Քրիստոսի մահուան ժամանակը կը սահմանէ։ Կրնա՞ր արդեօք աւելի պայծառ խօսուիլ այն հեզ բնաւորութեան, այնչափ առաքինութիւններուն, այնչափ անչափ հրաշքներուն վրայ՝ զորոնք Յիսուս պիտ'որ ընէր, քան զոր Եսայի յառաջագոյն գրած է։ Անդէս կը գրէ Քրիստոսի տաճար գալը, երբ նոյն տաճարը դեռ շինուելու վրայ էր. Մաղաքիա կը յայտնէ թէ մեր խորաններուն պատարագները՝ հին զոհերուն տեղը պիտի անցնին։ Յիսուսի Քրիստոսի յարութիւնը կը գուշակէ Դաւիթ. Սուրբ եկեղեցւոյ վառքը՝

ետայն։ Այսչափս յիշելը բաւական կը համարինք եւ լռութեամբ կ'անցնինք այնչափ անթիւ անհամար յայտնի, շքեղ եւ վաւերական մարգարէութիւնները, որոնց Փրկչին վերաբերիլը՝ մինչեւ Հրեայք իսկ ճանչցած են։

Եւ ոչ ալ մէկը կարող է ըսել, որ եթէ այնպէս յայտնի ըլլային, Հրեայք ալ կ'ընդունէին։ Վասն զի եթէ Հրեայք ընդունէին, ան ատեն մանաւանդ ճշմարիտ մարգարէութիւն չէին ըլլար։ Որովհետեւ մի եւ նոյն մարգարէութիւնները, որոնք գՅիսուս, իր վարդն ու առաքեալին գործողութիւնները կ'աւետէին, միանգամայն կը ծանուցանէին թէ իր ժողովուրդը զինքը պիտի չընդունի. ասոր պատիժն առնելու համար՝ պիտի անարդուի եւ աշխարհքիս չորս կողմը պիտի ցրուի, առանց տաճարի, առանց սեղանի, առանց քահանայի, առանց զոհի. իր տեղը հեթանոս ժողովուրդը պիտի մտնէ, որն որ գՅիսուս պիտի ընդունի, եւ Աստուծոյ անունը մեծ պիտ'որ ըլլայ հեթանոս ազգերուն մէջ, որոնք անարատ զոհ պիտի մատուցանեն եւ ժողովուրդ Տեառն պիտ'որ ըլլան։ Ա՛ս ամէն մարգարէութիւնները մեծ զարմացմամբ լսուելի եւ պայծառապէս ստուգուած կը տեսնենք։ Այսպէսով կարելի չէ ոչինչ եղանակաւ մերժելի այն ցուցմունքներուն վաւերականութիւնը, որոնք մարգարէութիւններէն կ'առնուին եւ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը կը ցուցընեն։

Բ. Ոմանք ասոր ներհակ կը զրուցեն, թէ Մարգարէութիւններուն վրայ ինչ համարմունք որ առնեցուի, երբեք անոնց վրայ ապուշ չենք կրնար առնել։ Ինչու որ որպէս զի մարգարէութիւն մը ստոյգ մարգարէութիւն ըլլայ, երեք բան կը պահանջուի։ Պէտք է որ ան մարգարէութիւնն անյոմբ լսեմ՝ եղած ժամանակը, պէտք է որ անոր կատարումը տեսնէմ, պէտք է որ ինձի ցուցուի ըն կատարած գործին մարգարէութեան հետ համաձայնիլը ըստ պատահման բան չէ։ Արդ ինչպէս կրնամ ես ասանց ամենուն վրայ ստոյգ ըլլալ, եւ առանց աս ստուգութեան՝ ինչպէս կրնամ մարգարէութեան մը վստահիլ։ Ա՛ս գժուարութիւնը՝ զորն որ շատ անհատներ շատ անգամ իբրեւ անյաղթելի ձեռնարկութիւն յառաջ կը բերեն, իրաւցընէ զօրութիւն մը ունի՞ արդեօք։ Եթէ մէկն ասոր վրայ աղէկ մտածէ, կը տեսնէ որ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ եռապատիկ ստութիւն եւ ամենաճանր ստութիւն։

Որպէս զի, ստոյգ ըլլամ մարգարէութեան մը վրայ, նախ՝ հարկ է որ, կ'ըսեն, ես նոյնն անյոմբ լսեմ՝ եղած ժամանակը. բայց ասիկա բոլորովին ստուտ է։ Վասն զի ամենեւին հարկ չէ որ ես իմ ականջովս լսած ըլլամ. բաւական է որ բոլորովին ստոյգ ցուցումներով ինձի վկայութիւն տրուի թէ իրօք նոյն մարգարէութիւնն եղած է։ Արդ ասոնց մեր դէպքին մէջ, Փրկչին վրայ եղող մարգարէութիւններուն վկայութիւն

կու տայ Հրէից բոլոր ժողովուրդը, որն որ այնչափ ազգերու մէջ ցրուած ու տարածուած էր. նոյն մարգարէութիւնները շատ գրքերու մէջ գրուած ու այլեւայլ բազմաթիւ լեզուներու ալ թարգմանուած էին, մինչեւ հեթանոս ազգերուն ալ ծանօթ էին, եւ այս ամենայն՝ Քրիստոսի աշխարհք գալէն շատ դարեր յառաջ կատարուած էր։ Ուստի առանց իմ ականջներովս լսելու, աւելի սուղ եմ թէ այն մարգարէութիւնները եղած են, քան եթէ ես անձամբ լսած ըլլայի։

Պէտք է որ ես անդամբ պէտքեմ անոր խոստովանիլը. ասալ երկրորդ մեծ ստուգութիւն մըն է։ Ինչու որ մարգարէութեանց կատարուիլը՝ գործք մըն է, եւ գործքերն ինծի հազար ու մէկ բոլորովին անտարակուսելի ցոյցերով սուղ կրնան ըլլալ, առանց իմ աչքովս տեսած ըլլալու. ապա թէ ոչ՝ պէտք կ'ըլլար ուրանալ թէ հին եւ թէ նոր պատմութեանց գործքերը, որոնց կատարուելուն մենք ներկայ եղած չենք։ Իսկ աստուածային Փրկչին վերաբերած գործքերուն նկատմամբ, չէ թէ միայն արբազան եւ արտաքին պատմութիւնները, տաճարը դարերու վկայութիւնն ու ամէն տեսակ յիշատակարանները ունինք, որոնք այն գործքերուն վկայ են, այլ նաեւ մինչեւ մեր օրերը հաստատուն կեցած են այնպիսի ցոյցեր, որոնք յայտնաբարբառ կը խօսին թէ Ինք աշխարհք եկած է, գործք գործած է, Եկեղեցի մը հիմնած է, անոր օրէնքներ տուած ու ծէսեր սահմանած է, եւ կրօնք մ'ալ հաստատած է՝ պատարագներով, խորհուրդներով եւ աստուածային պաշտամանն մանաւանդ գործքերով։ Ասոր համար ամենեւին հարկ չկայ սեպհական աչքով տեսնել այն բանը, որուն այսչափ եւ այսպիսի ցոյցերը կեցած են. ինչպես որ հաւատալու համար թէ Ամերիկա կայ, հարկաւոր չէ սեպհական աչքով երթալ տեսնել, երբ իր գոյութեան այնչափ վկաներն առջեւնիս կեցած են։

Վերջապէս սուտ է ան ալ թէ չիկրնար ճանչուիլ որ արդեօք մարգարէութիւնը՝ ըսք պատահման եղած բան մըն է, թէ նախընտրոզ իմաստութիւն մը։ Ան զի շատ աղէկ կը ճանչցուի, թէ պատահմունքը չիկրնար խելօք գործել, եւ ոչ ալ կրնայ միտեղ բերել յարմարցընել այնչափ իրարու աննման մարգարէութիւններ, ինչպես են Փրկչին վրայ եղած մարգարէութիւնները, որոնք իր ժամանակին, իր գալստեան, ծննդեան, տղայութեան, երիտասարդութեան, իր հրաշքներուն, կենացը, մահուան, յարութեան, Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան եւ ասոնց նման բաներու վրայ ամէն պարագաներով կը խօսին։ Այսչափ խելքով գործող պատահմունք մը՝ յանդգնութիւն աւելի զարմանալի է, քան որպիսի եւ իցէ արտաքոյ կարգի մարգարէութիւնը։

Բաց ասկից՝ անկարելի է որ մարգարէութիւնները ըստ

պատահման կատարուած ըլլան, որովհետեւ անոնցմէ շատերը չէին կրնար կատարուիլ, բայց եթէ բնութենէ բոլորովին վերագոյն, այսինքն՝ հրաշական զօրութեամբ մը. իսկ հրաշքներն աստուածային ամենակարողութեան գործքերն են։ Այնպիսի դէպքեր մարգարէանալ՝ որոնք առանց հրաշքի չեն կրնար կատարուիլ, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ըսել որ Աստուած՝ որոշ ժամանակին իր ամենակարողութեամբը գործակից պիտի ըլլայ կատարելու մարգարէին յառաջագոյն գուշակածը, այսինքն թէ մարդուն գործքն Աստուծոյ գործքին հետ պիտի միանայ։ Եւ եթէ մարգարէութիւնը պարզ մարդկային գիւտ մ'ըլլար, ըսել էր որ Աստուած ալ ժամանակին՝ անիկայ հաստատելու համար, մարդկային չարութեան գործակից պիտի ըլլայ։ Այսու ամենայնիւ անտարակուսելի է թէ Աստուած մարգարէութիւնները շատ հրաշալի դէպքերու գուշակութիւններ կը պարունակեն, ինչպէս՝ թէ Ցիսուս կոյս մօրէ պիտի ծնանի, կոչերուն տեսութիւն, յամրներուն խօսիլ, կաղերուն շիտակ քալել, հիւանդներուն առողջութիւն պիտի շնորհէ, իր մեռելական զօրութեամբը մահուանէ յարութիւն պիտի առնու, երկինք պիտի համբառնայ, եւ ասոր նման բաներ։ Ա՛ս ամէն դէպքերուն մէջ ո՛չ պատահմունք կրնար տեղի ունենալ եւ ո՛չ ալ բնութիւնը կրնար նոյները գործել. վասն զի անանկ գործքեր են, որ թէ՛ մէկուն եւ թէ՛ մէկալին զօրութիւնը կը գերազանցեն. յայտնի ալ կ'երեւայ թէ ինչպէս որ միայն Աստուած կրնար գիտնալ ինչ որ ինք ազատութեամբ պիտ'որ գործէր, նմանակ ալ Աստուած միայն կրնար մարգարէներուն այնչափ յառաջուընէ յայտնել ինչ որ ետքէն պիտի կատարէր։ Ասկից ուրեմն կը տեսնուի, որ հակառակորդներուն այնչափ ապահովութեամբ յառաջ բերած դժուարութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ խմաստակութիւն մը, որն որ մինակ թանձրամիտները կրնայ խաբել։

Գ. Վերջապէս ոմանք ալ ուրիշ բան մը կը հնարեն։ Գալիլիացի մը, կ'ըսեն, տեսնելով որ Հրէից ազգը՝ ժողովրդեան մէջ տարածուած քանի մը աւանդութիւններու նայելով՝ փրկչի մը կը սպասէր, ինք զինքն իբրեւ նոյն փրկիչը ներկայացուց, եւ թանձրամիտ ժողովրդեան մտքին համեմատ՝ սպասուած Փրկչին ունենալու քանի մը յատկութիւններն իր անձին վրայ կատարելով, պատիւ ու յարգ ստացաւ եւ ժողովուրդը խաբեց, որն որ միշտ կը բաղձար օտար իշխանութեան լուծը վզէն նետել։ Ահաւասիկ աս է՝ քրիստոնէական ճշմարտութիւնը ցուցընելու համար՝ մարգարէութիւններէն յառաջ բերուած փաստերուն բովանդակ զօրութիւնը։ Սանկ կ'ըսեն անոնք։ Իրաւցընէ՝ այսպիսի մեկնութիւն մը տալու համար անցած դարուն բովանդակ ամպարշտութիւնը հարկաւոր էր, իսկ նոյնին հաւանելու համար՝ աս դարուս թեթեւամտութիւնը։

Հրէից ժողովրդեան մէջ չանէ մը ատանդոլիններէ ֆայն, որոնք ապագայ փրկիչ մը կը խոստանային։ Բայց ատ ատանդութիւններն ալ կերպաւորած էր։ Այնպիսի ակնկալութիւն մը ասկից եղած էր։ Եւ ինչ կերպով ան աստիճանի հասատուած էր, որ բովանդակ Հրեաստան բռնած էր։ Ինչպես հեթանոսներուն մէջ ալ այնչափ տարածուած էր, որ մինչեւ յոյն եւ հռոմայեցի պատմիչներն ալ կը ճանչնային։ Ինչպես Օգոստոս կայսեր ատենը բանաստեղծները նոյնը կ'երգէին, շողոքորթութեան համար կեսարներուն մէջէն երբեմն մէկուն՝ երբեմն մէկալին վրայ յարմարցընելով։ Այսպիսի ընդհանուր, այսպիսի հռչակեալ բան մը պէտք չէր հիմ մ'ունենալ։ Արտաքոյ կարգի բան մը կ'ըլլար՝ եթէ ըսէինք որ իրաւցընէ մարգարէութիւններ կային։

Բայց ինչպես կրնան ուրացուիլ, երբ Հրէից ժողովրդեան ձեռքն այնպիսի գիրքեր կային, որոնց մէջ մարգարէական հոգւով՝ ապագայ Փրկչին բոլոր վարքը նկարագրուած էր, եւ երբ ատ գիրքերը հեթանոսներուն ալ ծանօթ էին, եւ արդէն Փրկչին գալէն քանի մը հարիւր տարի յառաջ՝ յունարէն թարգմանուած էին։ Ինչպես կրնան ուրացուիլ, նորէն կը հարցընեմ, մարգարէութիւնները։

Յիսուս Քրիստոս էր անոնց յարմարցնող, կ'ըսեն, էր վրայ չէղող մարգարէութիւնները։ Զարմանալի է ատ գիտը։ Եթէ իր անձին յարմարցուց, ուրեմն կային. եւ եթէ կային, ուրեմն մէկու մը վրայ եղած էին, եւ մինչեւ հիմայ անկից զատ՝ ուրիշ մէկը չեղաւ, որ իր վրայ կատարած ըլլայ։ Բայց այնչափ անկարելի բան է, որ ուրիշ մը զանոնք խաբէութեամբ իր վրայ կատարած ըլլայ, որչափ անկարելի է որ մարդիկ աշխարհք գալէն յառաջ՝ գործողութիւն մ'ընեն։ Արդէն նոյն մարգարէութիւններուն մէջ առանձինն նշանակուած են՝ ժողովուրդը, ցեղը, ընտանիքը՝ որմէ պիտի ծնանէր, հայրենիքն ու մայրը՝ որ պիտի ունենար, տղայութեան ատեն Եգիպտոս փախչիլը, իր հալածուելուն եղանակը, յանձն առնելու մահը, յարութիւնը, Եկեղեցւոյ հիմնարկութիւնը, անոր պատերազմներն ու յաղթութիւնները։ Արդ՝ ըսէ ինծի, ինչպես կրնայ մարդ մը իր վրայ առուգել կամ կատարել ատ ամէն պարագաները, որոնք իր կամքէն չեն կախուիր։ Ինչպես կրնայ այնչափ օտար կամքեր իրեն քաշել եւ համոզել որ իր կամքին հետ դառակից ըլլան։ Ցառաջապէս դուշակուած էր որ Բեթղեհէմ քաղաքը, Դաւթի ցեղէն պիտի ծնանէր, եւ պիտի մեռնէր Դանիէլի որոշած շաբաթը, Ցուդայի թագաւորութեան վերջանալէն առաջը, ինչպես Ցակոբ մարգարէացած էր։ Արդ ինչպես կրցաւ մարդ մը իր ծնանելէն յառաջ՝ այս ամենայն մարգարէութիւնները իր վրայ կարգադրել, կամ զինքը մարգարէութիւններուն յարմարցընել, այնպէս որ ամէն բան ճշդութեամբ կատարուի։ Ինչպես կրցաւ դեռ տղայ եղած ժամանակ՝ հե-

բովդէսին հալածանքը տրամադրել, որ կարող ըլլայ Եգիպտոս փախչիլ՝ մարգարէութեան ըստծին համաձայն։ Ինչպէս կըցաւ իր թշնամիներուն խորհուրդ տալ որ զինքը ապաննեն, եւ միանգամայն խաչի վրայ ապաննեն, այնչափ թշնամանքներու, լեղի տալու, զգեստներն իրենց մէջ վիճակաւ բաժնելու պարապանքովը, ինչպէս որ մարգարէութիւնները կը պահանջէին։ Ցիսուսի վարքը գրուած է մարգարէից ձեռքով, այնչափ գարերով յառաջ եւ այնչափ մանր պարագաներով, որ աւելի գործքը կատարուելէն ետքը գրուած պատմութիւն մը կ'երեւայ, քան թէ ապագայի գուշակութիւն մը. եւ աւելի այնչափ վաւերական է, որ եւ ոչ Հրեայք՝ Ցիսուսի Քրիստոսի անհաշտ թշնամիները՝ կրնան ուրանալ։ Արդ կըրնա՞ր Ցիսուս Քրիստոս կեղծել եւ իր վրայ տուգուած ցուցընել այն պարագաները՝ որոնք իր ձեռքը չէին, մարդիկներուն ազատ կամքէն կախուած ըլլալնուն համար, ուր որ մարդիկներէն ամէն մէկուն մտածութիւնն եւ շահը մէյմէկ տեսակ էր։ Իրաւցընէ տասնիկ զօրաւոր հաւատք մը պէտք է ունենայ, ով որ իր վրայ բառական զօրութիւն կը գտայ այսպիսի այլանդակութեան հաւատալու. մենք ուղղափառքս, որչափ որ ալ դիւրահաւատ համարուինք, տասնց հաւատալու զօրութիւն չենք գտար մեր վրայ։

Հեթանոսներուն ցնորքներն տասնց չափ այլանդակ չէին. երբ որ մարգարէութիւններուն վրայ կը խօսուէր, եւ կը տեսնէին որ իրաւցընէ Ցիսուսի Քրիստոսի անձին վրայ տուգուած են, կ'ըսէին թէ մենք քրիստոնեայքս՝ գործքերն ըլլալէն ետքը մարգարէութիւնները հնարած ենք, որովհետեւ եղած դէպքերուն շատ ճշդութեամբ կը համաձայնին։ Իսկ մենք՝ որ անոնց յառաջագոյն գրուած ըլլալուն վրայ չենք կրնար տարակուսիլ, թէ հրէից՝ Ցիսուսի անհաշտ թշնամիներուն եւ թէ հեթանոս փիլիսոփաներուն վկայութեան համար, որոնք Ցիսուսի մահուանէն յառաջ նոյն մարգարէութիւնները կը ճանչնային, մենք, կ'ըսեմ, որ նոյներն ուրանալու հնարքին չենք կրնար դիմել, եթէ խելքով գործել կ'ուզենք՝ չենք կրնար չճանչնալ անոնց հեղինակութիւնը։

Եւ եթէ մարգարէութիւններն այնպիսի ճանրակշռութիւն ունին, որ ամենուն աչքը կը զարնէ, ուրեմն որչափ ապահով է այն հաւատքը, որն որ այնչափ եւ այնպիսի հոչակեալ մարգարէութիւններու նպատատուրութեան վրայ կը պարծի։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ.

Մարտիրոսք: — Հաւատոյ տարածումը:

Ա. Մարտիրոսներուն թիւն ըսուածին չափ չէ: — Բ. Մոլեռանդութեան գործքեր են: — Գ. Ամէն դատ իր մարտիրոսներն ունի: — Դ. Քահանաներուն շահախնդրութիւնն ու հնարքները քրիստոնէութիւնը հաստատուն բռնեցին:

Քրիստոնէական հաւատքին ամենէն գեղեցիկ փառքերէն մէկն է մարտիրոսներուն պսակը, որոնք ամէն հասակի եւ ամէն վիճակի մէջ Յիսուսի քրիստոսի համար արիւննին թափեցին: Բայց քրիստոնէութիւնը հալածողները, հնուցմէ ի վեր աս պսակին գեղեցկութիւնն ու զօրութիւնը տեսնելով, Եկեղեցւոյ կը նախանձէին, եւ ամէն տեսակ նենգութիւն ի գործ կը դնէին մարտիրոսաց յիշատակը քրիստոնէից մտքէն ջնջելու. ուստի եւ անոնց մարմիններն ու մնխիրն իսկ կը ցրուէին, եւ միանգամայն անոնց վրայ չինծու յանցանքներ կը ձգէին, որպէս զի սուրբ հաւատոյ դատին համար մեռած չսեպուին: Վերջին ատեններուն անհաւատութիւնն ալ նոյնը փորձեց ուրիշ փաստերով, եւ կը ջանայ քրիստոսի Եկեղեցւոյն ճակատէն այսպիսի լուսաւոր փառաց պսակը յափշտակել:

Ա. Ուստի կ'ըսեն, թէ մարտիրոսներուն թիւն այնքան մեծ չէ, ինչպես կը պոռթն քաղթոլիկ սրբոց պատմութիւնները. եւ անոր համար ալ մեծ բանի տեղ դնելու չէ: Աս ալաքն ամենէն յառաջ Տըտուէլ բողոքականը նետեց քրիստոնէութեան դէմ. բայց ասով իր դատին աւելի վնաս տուաւ. ինչու որ աս իր խօսքը գիտուններուն միտքը սրեց, որ անոնց թիւը փնտռեն ու իմանան: Աս գիտուններուն մէջէն Ռիւինար՝ ամէն տեսակ յիշատակարաններ ձեռքն առած՝ այնպէս պայծառ եւ յայտնի ցուցուց մարտիրոսներուն բազմութեան անթիւ անհամար ըլլալը, որ այլ անկից եառքը ոչ ոք համարձակեցաւ ասոր վրայ տարակոյս մը հանելու: Ես հոս տեղս չեմ ուզեր կենալ ու ասոնց ամենուն թիւը ժողվել, որն որ աս համառօտ գրքիս սահմանէն բոլորովին դուրս է: Աս միայնակ կ'ըսեմ, որ առաջին երեք դարերուն մէջ՝ տանն անապատն ու գաղանային հալածանքներ՝ արուաքոյ կարգի կատաղութեամբ յարձակեցան Եկեղեցւոյ դէմ, եւ տարածեցան բոլոր Հռոմայեցւոց պետութեան ընդարձակութեան մէջ, որուն տակ կ'երթային Սպանիա, Գաղղիա, Ափրիկէ, Իտալիա, Ասիայի մեծ մասը, եւ գրեթէ ան ատեն ճանչցուած բոլոր աշխարհք. եւ աս ամէն կողմերը բոլոր քրիստոնեայք՝ կեսարներուն, անտիհիւպատոսներուն, պրեսորներուն եւ քրմերուն ձեռքը մատնուած էին, որոնք քրիստոնեաներուն մահն ուզող ժողովրդեան աչքը մտնելու համար, զանոնք սրոյ, կա-

խաղանի, հրոյ, պաղանաց, նեռահարութեան, քարկոծման եւ այն ամէն տանջանքներուն կը դառապարտէին, զորոնք մոլեգնութիւնն ու չարասրտութիւնը կրնային հնարել։

Մինակ գլխենք հալածողներուն անունը՝ այս ամենայն հաստատելու բաւական է. Ներոն, Դոմետիանոս, Կալիգուլա, Մաքսիմիանոս, Կարակալլա, Եղիոգաբաղոս, Դիոկղետիանոս, Լիկինիոս, Դեկիոս, նոյն իսկ անգթութեան անուններն են։ Եկեղեցական պատմիչներն արտաքին պատմիչներուն հետ միաբան՝ մանր եւ երկայն կը պատմեն եղած սոսկալի դաժանութիւնները ու նոյն անգթութեանց անթիւ զոհերը։ Բայց առանց աս վկայութիւններուն դիմելու, նոյն իսկ անհաւատներուն խոստովանութիւնն ունինք, որոնք չյիշելով թէ ուրիշ տեղ սատնց թիւը նուազցընելու ջանացած են, կը հաստատեն թէ առաջին դարերուն մէջ քրիստոնէից մեծ մասն Եկեղեցւոյ հարց քարոզութենէն դրգռուելով, փոխադրական մոլեգնութենէ բռնուածի մը պէս՝ մարտիրոսութեան կը վազէր։ Արդ՝ եթէ մոլեգնութիւնը քրիստոնէից մեծ մասը դրաւած էր, ճվ կրնայ ուրեմն նոյնին ըրած զոհերուն թիւը գտնել։

Բ. Տեսնենք հիմա աս մարտիրոսաց անթիւ բազմութիւնը ժխնելու համար յառաջ բերած պատճառնին։ Մոլեգնութեանն ուրիշ բան չէր, կ'ըսեն, բայց եթէ մոլեռանդութիւն, եւ ասիկա բաւական է այնչափ զոհերուն մեղնութիւնը վասն զի ո՞վ չիգիտեր թէ հալածանքներու հրդեհին մէջ ինչպէս կը գրգռուի ու կը բորբոքուի։ Եւ իրաք ալ ամէն կրօն՝ որչափ որ ալ այլանդակ ըլլայ, պարծենալու չափ մարտիրոս ունի։ Աւելցուր ասոր վրայ, կ'ըսեն դարձեալ, աւելորդապաշտութիւնը հաստատուն պահելէն՝ քահանայից ունեցած շահը, եւ իրենց վարդապետութիւնները չընդունողներուն գլուխը թափած յաւիտենական պատիժներու սպառնալիքնին, եւ կ'իմանաս թէ ինչպէս այնչափ մարդիկ իրենց կեանքը զոհեցին քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու համար եւ թէ ինչպէս նոյն քրիստոնէութիւնը մինչեւ մեր օրերը հաստատուն կը մնայ։

Ա՛ս կերպով խօսողներուն պատասխան տալու համար, նախ առաջին կը հարցընենք թէ ի՞նչ է մոլեռանդութիւնը, որն որ երկրիս վրայ այսչափ հզօր զօրութիւն ունի։ Թող ինչ սահման որ կ'ուզեն տան. միշտ կը պարտաւորին ըսել թէ մոլեռանդութիւնը՝ ուր եւ իցէ կիրքէ մը կուրացեալ հոգւոյն սաստիկ եռանդն է, որով իրաւան բարիք մը կը համարի ան բանը՝ որ անանկ չէ, եւ կ'ուզէ նոյնն ամէն կերպ զոհերով ձեռք բերել։ Արդ ըսէ ինծի մեյ մը, որո՞նք էին՝ որ նախ առաջին Յիսուսի Քրիստոսի սիրոյն այնպէս սաստիկ կուրացան ու մոլեգնեցան։ Սուտիւ միայն անուս ժողովուրդ եւ տգէտ բազմութիւն մը չէր. անոնց մէջ պիտուն փիլիսոփաներ եւ քաջ վարդապետներ ալ կային, որոնք նոր կրօնին

աչխարհքին վրայ երեւալուն առաջին վայրկենէն՝ զանիկա բոլոր սրտանց ընդունեցան։ Մանաւանդ որ ամէն աւուն՝ ամենէն գիտուն եւ ամենէն իմաստուն մարդիկները՝ ամենէն աւելի կրօնասէր եւ եռանդնոտ եղած են, ինչպէս իրենց գրած գիրքերէն ալ կ'երեւայ։ Ի՜նչ զարմանալի մտաց կուրութիւն է ասիկա, որն որ անոնց վրայ աւելի կ'երեւայ՝ որոնք աւելի պայծառ կը տեսնեն։

Բայց ասկից՝ այնպիսի յանկարծական մոլեռանդութիւնն ինչպէս պատահեցաւ։ Մարդիկ՝ որ իրիկունը զգաստ, հանգարտ, խելքերնին գլուխնին՝ իրենց տները հանգչելու գացած էին, հեռեւեալ առտուն ինչպէս աս նոր վարդապետութեան սիրովը խելքերնին թռուցած՝ մոլեռանդն արթընցան։ Եւ աս բանը՝ չէ թէ միայն Հրէաստան, այլ նաեւ Հռոմ, Ասիայի մէջ՝ ինչպէս նաեւ Ափրիկէի մէջ, արեւելք եւ արեւմուտք, թէ քաղաքականացած եւ թէ բարբարոս ազգերուն մէջ պատահեցաւ. եւ որն որ աւելի զարմանալի է, նոյն իսկ անոնք՝ որ այսօր զՅիսուս իրրեւ չարագործ խաչ հանած էին, քանի մը օր ետքը՝ հազարաւոր բազմութեամբ ամենը մէկէն աս մոլեռանդութենէն անանկ մը կը բռնուին, որ հազար անգամ աւելի կ'ուզեն կտոր կտոր ըլլալ՝ քան թէ զՔրիստոս ուրանալ։ Ո՜հ, աս ինչպէս բան է։ Անանկ աեղդ մը՝ որ որոշեալ վայրկենի մը մէջ բոլոր մարդկային ազգը կը պրաւէ։

Գոնէ մեծ պատճառ մը գոնուած պիտ'որ ըլլայ, որ այսպիսի մոլեռանդութիւն մը պրպռած ըլլայ։ Երկրիս վրայ զարմանալի փիլիսոփայ մը, նորանշան մարդ մը երեւցած պիտ'որ ըլլայ, որն որ իր ճարտարախօսութեան կայծակներովը, իր վարդապետութեան հրապոյրներովը, իր անձին ճոխութեամբն ու իր մեծվայելչութեան փայլակներովը, բազմութիւնը յափշտակած, բորբոքած, ամենուն խելքը գարձուցած, իր ետեւէն ձգած ըլլայ. անանկ չէ՞ մի։ Անշո՛ւշտ։ Այսպիսի մոլեռանդութիւն մը պրպռելու համար՝ բաւական եղան քանի մը հոգի, որոնք ո՛չ ազնուական ցեղէ էին, եւ ո՛չ պիտութեամբ անուանի. այլ արուեստով ձկնորս, հայրենեօք հրեայ, առանց համարման, առանց օդնութեան, առանց հարստութեան, առանց ճոխութեան։ Արդ ուր որ ամենէն մեծարոյ փիլիսոփաները, ամենէն մեծանուն իմաստուններն ու ամենէն զօրաւոր կայսրները չկրցան մոլեռանդութեան շարժել, բայց եթէ քանի մը իրենց հետեւողներն ու մտերիմները, ասոնք բոլոր երկրիս երեսը նոյն մոլեռանդութիւնն ան աստիճանի պրպռեցին, որ հեղեղի պէս արիւն թափել տուին իրենց սորվեցուցած ուսմունքը պահել տալու համար։ Մոլեռանդութեան ընդարձակ հրդեհի մը զարմանալի ազդեցութիւնը, որուն բորբոքողն ալ ըլլալը չիտեանուիր։

Բայց դուջէ նոյն մոլեռանդութեան պատճառքն աս նոր

կրօնին վարդապետութեանց մէջ ըլլայ։ Մարդիկ յոժարութեամբ հոն կը վազեն, ուր կիրքերը գլուխնիք կը քաշեն. եւ փորձը կը ցուցընէ թէ դժուարին բան չէ հոգիները գրգռել՝ ոսկի, ազատութիւն եւ հաճոյք խոստանալով։ Ա՛ս սատնկ ցուցուցին Լուտեր եւ ուրիշ աղանդներու հիմնադիրներ, եւ ամէն օր նոյնը կը ցուցընեն այնչափ նոր Կաթոլիկնաները, որոնք անվիտ ամբոխն ապին անդին կը քաշկռտեն՝ ազատութեան, թէեւ միշտ սուտ ազատութեան մը աղաղակաւ։ Մինչ այսպէս ըրին նաեւ Ցխուսի Քրիստոսի վարդապետութեան քարոզիչները։ Դուն ալ, ո՛վ ընթերցող, արդէն գիտես որ չէ թէ միայն այսպիսի բանի ձեռք չզարկին, հապա անոր ներհակ՝ անողորմ եւ չլսուած պատերազմ մը յարուցին աշխարհքիս կրից դէմ։ Մինքը կը պարտաւորէին որ հպատակի, եւ ծանր, դժուարին ու անքննելի խորհուրդներու հաւատայ։ Սիրտը՝ չէ թէ միայն հաճոյքներով չէին հաճեցըներ, հապա ցաւալից զոհերու ալ կը սոխպէին. ուրիշ բանի վրայ չէին խօսեր, բայց եթէ մահացուցման, անձնուրացութեան, եւ մինչեւ ի մահ անդադար խաչակրութեան վրայ։ Քրիստոնէութեան կրթութիւնը մոլեռանդութիւն գրգռելէն շատ հեռու է։ Եւ իրաւցընէ ո՞ր մոլեռանդութիւնը կրնայ բորբոքիլ ծածուկ ու երկայն աղօթք ընելու։ Ո՞ր մոլեռանդութիւնը կը շարժի ներքուստ աս երկրիս բարիքներէն զատուելու։ Ո՞ր մոլեռանդութիւնը կը դրդի ծոմ պահելու, անձին յաղթելու եւ ինք զինքը մահացուցանելու։ Ո՞ր մոլեռանդութիւնը կը բորբոքի իր անձին դէմ երկայն պատերազմ մը բանալու, իր խորհուրդները սանձելու, սրտին փափաքները չափաւորելու, անձնասիրութիւնը նուաճելու, աստելութեան ու բարկութեան ու անառակութեան ու հպարտութեան գաղանի յօժարութիւնները յաղթելու համար, որոնք մեր սրտին մէջ միշտ կը ծլին։

Այսու ամենայնիւ այս մոլեռանդութիւնը մինչեւ ո՛ր աստիճանի չհասաւ, մինչեւ ատացուածք, հայրենիք ու կեանք կորնցընելու, մինչեւ մահուընէ հազարապատիկ աւելի դառն ու անտանելի տանջանքներ ու կոտորածներ կրելու։ Արդ՝ ա՛ս ի՞նչ է։ Արտաքոյ կարգի եւ չլսուած բան մը չէ՞ ա՛ս մոլեռանդութիւնը, որն որ այսպիսի զարմանալի գործքեր յառաջ բերած է։ Ի՞նչ է ուրեմն, նորէն կը զրուցեմ, ա՛ս մոլեռանդութիւնը գրգռել կրցող պատճառը։ Ընթերցող, դուն քեզմէ գատաստան ըրէ, եթէ ինչ աստիճանի մոլեռանդութիւն պէտք է, քրիստոնէութեան տարածումը մոլեռանդութեան գործք համարելու համար։

Գ. Ան՛ն պատ, կ'ըսեն դարձեալ, էր մարգէրտներն ա՛ն է, ըե՛ կոպալներն ա՛ն ըե՛ հերետիկոսներն էրեկոյ մարգէրտներուն վրայ կը պարծին, եւ մինչեւ ապուշ Հնդկաստանցիք իրենց խարէական աստուածութիւններուն վրայ կը մեռնին։

Ի՞նչ վատ է ուրեմն ասիկա, որ թէ մոլորութեան եւ թէ ճշմարտութեան կը ծառայէ։ Ասանկ խօսողն ուրիշ շատ բաներէ զատ՝ ասա ալ կը ցուցընէ, որ չէ իմացեր թէ ի նպաստ քրիստոնէութեան՝ մարտիրոսներէն առնուած վատերն ինչ կերպով յառաջ կը բերուին։ Մենք չենք զլուցեր որ քրիստոնէութիւնը ճշմարիտ է, վասն զի շատերն արիւնին Ցիսուսի Քրիստոսի համար թափած են, այլ վասն զի շատերն արիւն թափած են այնպէս պարտքեա՜ ըլլ, ուր բարոյապէս մարդկային զօրութեամբ կարելի բան չէր արիւն թափելը։ Կը հաւանինք որ մարդու մը վրայ կրնայ կրից բորբոքում գալ, եւ նոյն խեղճն իր անձին դէմ կատղեցընել. մոլեռանդութիւնը կրնայ ընել որ մէկն ինք զինքը ժայռէ մը վար նետէ, եւ կամ կառքի մը անիւներուն տակ ինք զինք ջախջախել տայ. յիմարական վառվռտութիւնը կրնայ ընել որ մէկը զօրքի մը սլաքներուն ու արերուն ճարակ տայ ինք զինքը. կրնայ նաեւ յուսահատութեան աստիճանը հասած անհամբերութիւնը՝ մէկու մը այնպէս տիրել, որ իր կենաց դէմ բռնանալով՝ ինք զինքը սպաննէ։ Ասոնք չենք ուրանար. բայց մեր ի նպաստ քրիստոնէութեան յառաջ բերած վատոն ատկից չէ։ Մեր անժխտելի վատոն՝ ան ամէն պարագաներն են, որոնք քրիստոնէական մարտիրոսութեան ընթացակից կ'ըլլան։ Վասն զի միայն բնութիւնը չկրնար ընել, որ հազարաւոր ու բիւրաւոր մարդիկ մէկտեղ միաբանին ժամանակաւոր կեանքերնին տալու, որպէս զի յաւիտենական կեանքն ընդունին. ձեռնընին եղած ներկան կորսնցընելու, սպասելով անոր՝ զոր չեն կրնար. ատոր եւ ներկայ չարիքները յանձն առնելու, վախնալով հաւատացուած եւ հեռաւոր չարիքներէն։ Միայն բնութիւնն առանձինն չկրնար այս ամենայն կատարել, երբ որ շարժիչ կիրք մը չկայ, որն որ իրեն զօրութիւն տայ, եւ այսպէս ըսելու համար՝ ուժգնութիւն մը զարթուցանէ։ Մինակ բնութիւնը չկրնար այնչափ քաջասրտութիւն տալ այնպիսի մարդիկներու, որոնք ո՛չ բնութեամբ զօրաւոր են եւ ո՛չ կրթութեամբ յանդուգն, ինչպէս են անզօր ծերերը, տկար կանայք, վախկոտ աղջկունք, դեռահասակ տղոք։ Բնութիւնն ինք իրմէ չկրնար ընել, որ չէ թէ միայն կենաց մէջ պատահած սաստիկ չարիքներէն չվախնանք, այլ նաեւ անոնց բաղձանք, անոնց ետեւէն երթանք, զանոնք փնտռենք եւ ամենայն եռանդով ողջախուրենք։ Ստոյգ է՝ կատարելութեան վայրկենական յարձակում մը կրնայ զմէկը մղել, որ ինք զինքը սպաննէ յանկարծական ու մոլեգին մտհուամբ, եւ այնպիսի եղանակաւ՝ որ ալ անկից չկրնար ազատիլ. բայց բնութիւնը մինակ իր զօրութեամբը չկրնար ընել որ այնպիսի զարհուրելի տանջանքներուն մէջ՝ մարտիրոսները, ամբողջ օրեր, շաբաթներ ու տարիներ, կամաւոր յօժարութեամբ մնան, եւ զիրենք միշտ այնպէս գոհ ու այնպէս զուարթ բռնել,

այնպիսի սուրբ ու գերբնական ուրախութեամբ մը, որ նոյն իսկ դահիճներուն սիրտը յափշտակէ, բռնաւորներն ամբոջնէ, եւ ամբողջ բազմութիւնները համոզէ այն Ցիսուսին երեսէն երթալու, որուն համար անոնք կը չարչարուին. ուր որ ամէն րոպէ կրնան մինակ մէկ խօսքով մը տանջանքներէն ազատիլ, մանաւանդ թէ նոյնները փափկութեանց եւ պատիւներու եւ պաշտօններու փոխել, որոնք իրենց կը խոստացուին։ Այս ամենայն չիկրնար բնութիւնն ընել. հարկ է որ բոլորովին գերբնական զօրութիւն մը վրան գայ, որ մարդկային տկարութիւնը զօրացընէ։

Անհաւատները պատմութիւններու մէջէն ամէն տեսակ օրինակները վնտռած ժողված են, որպէս զի ցուցընեն թէ ամէն գաւո իր մարտիրոսներն ունի. բայց ասոր հարկաւորութիւն չկար։ Թող յառաջ բերեն ցուցընեն մեզի միակ ոզջակէզ մը՝ որն որ մեր Ադնէսին, մեր Զիչիլիային հաւասար ըլլայ, եւ ան ատեն ալ մենք ինք զինքնիս յաղթուած կը խոստովանինք։

Ա՛ս ալ բաւական չէ. ըսածներուս զօրութիւնը կ՛աւելնայ, եթէ միտ գնենք ան բազմաթիւ հրաշքներուն, որոնցմով Աստուած աս իր սիրելի ախոյեանները կը պատուէ իրենց մարտիրոսութեան միջոցին։ Վասն զի շատ անգամ կը տեսնենք, որ գազանները զիրենք դիշատելու տեղ՝ յարգութեամբ ոտքերնին կ՛իյնան, վառած փայտակոյտները կը մարին, հալած մետաղները չեն այրեր, սուրերը չեն կտրեր, սրածայր երկաթները չեն խոցեր. մարտիրոսները վառած կրակներու վրայ՝ վարդերու վրայ քալելու պէս կը պտրտին. սուտ աստուածներու տաճարներն անոնց մօտիկցած ատենը՝ հիմէն կը քանդուին, կուռքերն իրենք իրենցմէ կը կործանին կտոր կտոր կ՛ըլլան, եւ իրենց դէմ կատղած բռնաւորները շատ անգամ կուրութեամբ կամ անդամալուծութեամբ կամ մահուամբ կը պատժուին։ Եւ աս ամէն բան մեծ բազմութեան առջեւը կը կատարուի, որն որ կամ կախարդութեան կուտայ տեսածները, եւ կամ քրիստոնէութեան կը դառնայ։ Արդ ինչպէս կարելի է ասոր մէջ չտեսնել գերագոյն զօրութիւն մը, որն որ իրենց կը նպաստէ ու կ՛օգնէ։ Թող անոնք ալ՝ որ կը հաստատեն թէ ամէն գաւո իր մարտիրոսներն ունի, եթէ կրնան՝ այսպիսի բան մը առջեւնիս դնեն, եւ անկից ետքը մեր պատճառներուն դէմ ելլեն. մենք ալ պատրաստ ենք իրենց իրաւունք տալու։ Բայց թէ որ ասիկա չեն կրնար ընել, ձայներնին քաշեն եւ թողուն որ հաւատանք այնպիսի վկաներու, որոնք իրենց կեանքը կը զոհեն՝ դաւանած ճշմարտութիւնները հաստատելու համար։

Դ. կը մնայ հիմայ քննել այն դժուարութիւնը՝ զոր որ յառաջ կը բերեն քահանաներուն՝ էքսորանէսկան աւետարանը պահպանելու մէջ առնուած լսհէն. եւ անոնց

ան աւելորդապաշտութիւնը յատկենական պոռքոյ «պոռնալիֆներով» ժողովրդեան մէջ պաշտպանելէն։ Բայց ան պատճառն ալ նախընթացէն աւելի զօրութիւն չունի։

Ինչու որ նախ եւ առաջ ինչպէս եղած է, որ ոմանք՝ մանաւանդ թէ այնչափ շատ մարդիկ՝ քրիստոնէութեան առաջին ժամանակներն ուզած են քահանայ ըլլալ։ Ինչ որ ըլլայ՝ մարդիկ իրենց սեպհական օգտին վերաբերող բաներուն մէջ այնչափ ապուշ չեն։ Արդ ասոր է՝ որ ան ատեն քահանայութիւնն ուրիշ պտուղ չէր բերեր, բայց եթէ մեծամեծ աշխատութիւններ, խիստ ծանր վտանգներ եւ գրեթէ միշտ կենաց կորուստ։ Անցիր ան ժամանակներուն տարեգիրները, եւ կը գտնես որ առաջին քահանայքն, Հռոմայ քահանայապետէն սկսած՝ մինչեւ ամենէն ստորին կղերիկոսը, քահանաները միշտ ան պատուհասն ունեցած են, որ ամենէն խիստ ու ամենէն անապօրոյն տանջանքները կրեն։ Ըրեք առաջին դարերուն մէջ չեղաւ քահանայապետ մը՝ որ մարտիրոսական մահուամբ ազատի, եւ ոչ երեւելի եպիսկոպոս մը՝ որ նոյնը չկրէ. քահանաներն ալ միշտ մեր հաւատքը հալածողներուն ամենէն հաճոյական ու ամենէն աւելի փնտռած որսերն էին։ Ան ատենուան մարդիկները պէտք էին քիչ մը օտար ճաշակ ունենալ, որ այնչափ մոլեգնութեամբ կախաղան ելլելու եւ կտոր կտոր ջարդուելու եռեւէ ըլլային։

Բայց ասկից՝ քահանայութիւնը հոդեւոր աստիճան մըն է, չէ թէ ժամանակաւոր. եւ թէպէտ յաջորդ դարերու մէջ ժամանակաւոր առաւելութիւններն ալ վրան աւելցան, ի վերոյ այսր ամենայնի ատոնք ան ատեն այնպէս նուազ էին, իսկ ծանրութիւնները այնպէս ծանր, որ չհասկըցուիր թէ ինչպէս այնչափ մարդիկ գտնուեցան, որոնք այնպիսի յօժարութեամբ նոյն պաշտօնը յանձն առին։ Աստուծմէ իրենց հրամայուած կենաց կերպը, երկրաւոր բարիքներէն հեռանալու, ընտանեկան ուրախութենէ հրաժարելու եւ ժուժկալութիւն պահելու պարտաւորութիւնը, աշխարհքիս մարդիկներէն անդադար հալածանք կրելնին, չէին կրնար այնպիսի պատճառներ ըլլալ, որ մարդկօրէն խօսելով՝ կարող ըլլային զիրենք առ այն քաջալերել։

Բայց այս ամենայն թողունք, դնենք թէ այս վիճակը շահաւորութեան համար ընտրած ըլլան. սակայն ինչպէս եղաւ, որ ժողովրդոց առջեւն այնչափ յարգ ունեցան, որ իրենց խօսքը մուիկ կ'ընէին եւ իրենցմէ կը վախնային։ Ան ատենուան մարդիկը՝ գուցէ հիմակուանններէն տարբեր բնութեան մը տէր էին։ Եթէ մեր քովը հնդկաստանէն Բրահման մը, կամ ո՛ւ եւ իցէ կռոց քուրմ մը գալու ըլլար, իրենց այնչափ հաւատք կ'ընծայէինք, որ իրենց խօսքովն երեսներնուս գոյնը նետեր եւ ամէնքս ահու դողու մէջ իյնայինք։ Ինծի անանկ կ'երեւայ թէ ոչչափ ալ աղաղակելու, ապատ-

նալու, դուռալու, երկինք ու երկիր չարժելու ըլլային, ուրիշ պատուղ մը չէին կրնար բաղել, բայց եթէ մեր ծիծաղն ու ծաղրելը։ Բայց թէ հին Հռոմայեցիք ալ մեզմէ տարբեր մոռացութեան չտնէին, կրնաս նաեւ ասկից իմանալ, որ շատ աղէկ գիտէին իրենց մէջ բնակող Հրէից վրայ ծիծաղիլ։ Ինչու համար։ Անոր համար՝ վասն զի ցորչափ որ կրօնի մը ճշմարտութեան վրայ միտքը համոզող պատճառներ չեն բերուիր, ցորչափ որ կրօն մը ատոր չհամարուիր, չկրնար ըլլալ որ ուրիշները նոյն կրօնին վարդապետութիւններէն ու ապառնալիքներէն՝ վախի մէջ կեանան։ Արդ՝ ասա է մեր դէպքին մէջ պատահածը։ Քահանայ մը երբ յարգ կը դտնէ եւ մարդիկներէն մոխիկ կ'ըլլայ։ Երբ որ մարդիկ անոր քարոզած կրօնին կը հաւատան։

Քրիստոնէից համար ասա բանս շատ պայծառ եւ յայտնի է։ Ինչու որ ուսոի կ'առնունք թէ քահանաները մոխիկ ընելու է, բայց եթէ հաւատքէն։ Միայն հաւատքն է, որ մեզի կը սորվեցընէ քահանայից վերաբերած բանները, այսինքն թէ իրենք Աստուծմէ ընտրուած են նոյն բարձր պաշտօնին, թէ նոյն պաշտօնը մանաւոր ձեռնադրութեամբ առած են, թէ առանձին իշխանութիւն մ'ունին հաւատացեալներուն հաստարակութեան վրայ, եւ թէ ով որ անոնց կը լսէ, նոյն իսկ Քրիստոսի կը լսէ։ Եթէ հաւատքը մեզի առաջնորդ ըլլալով՝ ասա ամէն ճշմարտութիւնները յայտնած չըլլար, պատճառ մը չէինք ունենար քահանաները յարգելու եւ իրենցմէ վախնալու։ Ուրեմն քահանաները չեն՝ որ հաւատքը մեծարելի եւ հաւատալի կ'ընեն եւ գանիկա հաստատուն կը պահեն, ինչպէս կը զրուցեն անհաւատք. այլ բոլորովին անոր հակառակը, հաւատքն է՝ որ ժողովրդեան առջեւը քահանաներուն ծանրակշռութիւն եւ իշխանութիւն կու տայ։ Կ'ուզեմ աւելի պայծառ տեսնել։ Հարցուր, քննէ ժողովրդեան առողջ միտքն ու զգացմունքը։ Ի՞նչ կը զրուցէ երբ որ ճամբէ դուրս ելած քահանայ մը կը տեսնէ։ Երբեք չիզրուցեր թէ ասով հաւատքը սուրբ չէ. հապա ասոր ներհակ՝ կը հաստատէ որ թէպետ ան քահանան իր վարքին համար մերժելի է, այսու ամենայնիւ պէտք է զինքը յարգել՝ իր աստիճանին համար։ Կը տեսնես ուրեմն, որչափ ճշմարիտ է թէ քահանան չէ՝ որ հաւատքը յարգելի կ'ընէ, այլ ասոր հակառակ՝ հաւատքն է, որ քահանային յարգ կու տայ։

Նոյնը զրուցելու է մէկալ մասին վրայ ալ, որ կ'ըսեն անհաւատները, թէ քրիստոնէութիւնն երկիւղի ու սպառնալիքներու պաշտպանութեան տակ հաստատուած է։ Ա՛ս անմիտ փաստը, զորն որ անօրէն Լուկրետիոս ընդհանրապէս ամէն կրօններու դէմ հնարած է, ըսելով թէ Երկիւղ ջոջ ջինն ոխերչ յաչխարհի ջատոնաչծ, ասա փաստը, կ'ըսեմ, վերի խորհրդածութեամբ ինք իրմէ կը լուծուի։ Ի՞նչպէս չեն տես-

ներ այնպիսիները թէ առանց նախ աստուածներու հաւատալու, անկարելի է անոնցմէ վախ ունենալ։ Որովհետեւ մարդիկ երբեք կ'անցնէր՝ գողերէն, ժանտամահէն եւ դժբախտութիւններէն վախնալ, եթէ յառաջադոյն գիտցած չըլլար, որ դժբախտութիւններ, ժանտամահներ եւ գողեր կը գոնուին։ Ասոնց մը հետեւութիւնք իրենց պատճառէն եւրը կու գայ։ Հիմա պատճառներն են՝ որ հետեւութիւններէն կը բխեն։ Խոստովանելու է որ սքանչելի բան է քրիստոնէական կրօնը, որ անոր դէմ հակառակելու համար՝ մարդս կը ստիպուի չէ թէ միայն փիլիսոփայութիւնը, այլ նաեւ առողջ միտքն ալ մէկդի ձգել։

Եւ մէկը չըսէ որ բազմութեան վրայ յանկարծական անխորհուրդ վախ մը կրնայ գալ, թէեւ վախնալու հաստատուն հիմ չըլլայ. ինչպէս կռապաշտներուն կը հանդիպի, որոնք կը վախնան իրենց չաստուածներէն, որոնք աչք ունին եւ չեն տեսներ, ձեռք ունին եւ չեն դպչիր։ Վասն զի աս պատասխանն ամենեւին զօրութիւն չունի։ Ասոր պատճառն ան է, որ յանկարծական անհիմն վախ մը չիկրնար այնչափ միլիոն մարդիկ եւ այնչափ սերունդներ կապել կաշկանդել. յանկարծահաս անհիմն վախ մը չիկրնար տեղի գոնել այնչափ իմաստնոց եւ այնչափ փիլոնոց քով, զորոնք մինչեւ ցայսօր ունեցած է եւ ունի քրիստոնէութիւնը. եւ դարձեալ մարդիկ՝ որոնք աստիճ համարած պատիժներնուն վախովն իսկ եա չեն կրնար չարիք գործելէն, ինչպէս եա կը կենային յանկարծական անհիմն վախի մը համար։

Դարձեալ բան մը չ'արժեր կռապաշտներէն բերուած օրինակը, որոնք պարապ տեղ անոնց չաստուածներէն կը վախնան. ինչու որ այնպիսի վախ մ'ունենալը՝ չէ թէ միայն մելորական չէ, հապա իրենց մէջ ճնացած մեծ ճշմարտութիւն է։ Մոլութիւններով բոլորովին չնսեմացած բնութեան լուսովը, եւ առաջին նախահայրներնէն իրենց հասած աւանդութիւններով՝ կ'իմանան թէ Աստուած կայ եւ անոր էնութեանց վրէժխնդիր է. եւ եթէ աս աշխարհքիս վրայ արդարութիւն ի գործ չիդրուիր, անդին աշխարհքը պէտք է որ լիուլի կատարուի։ Արդ՝ ասոր մէջ չէ սխալմունքնին։ Մոլորութիւնն միայն ան էակին վրայ է, ուստի որ պատիժը կը սպասեն, կամ վախցած պատիժներնուն կերպին վրայ, եւ կամ զաստուածութիւնը պատուելու կամ հաշտեցընելու համար բանեցուցած միջոցներնուն վրայ։ Բայց ասիկա ալ՝ մելորութիւն ըլլալուն համար՝ ամենուն վրայ միօրինակ հատարակ չէ. ուստի եա կը տեսնենք որ ամէն մէկ կռապաշտ ազգ՝ աստուածութեան վրայ առանձին գաղափար ունի։ Իսկ ամենուն միօրինակ հատարակ եղող երկիւղը՝ կը ցուցընէ այն ընդհանուր պատմունքը, զորն որ ամէնքն ունին աստուածային արդարութեան վրայ. աս կամ ան պատժոյ երկիւղն

ալ, որն որ ամէն մէկ կառավարչ ազգի մէջ տարբեր տարբեր է, նոյն իսկ աս իր զանազանութեամբը զկառավարչութիւնը կը դառնապարտէ։ Այսպէսով յայտնապէս կը տեսնուի որ աստ է թէ մոլորութիւն մը կարող ըլլայ ամբողջ դարերով՝ ամբողջ բազմութիւններու վրայ տիրել, ուստի եւ անկարելի է որ մոլորութենէ յառաջ եկած ըլլայ մարտիրոսներուն քաջասրտութիւնը, որուն միտակ պատճառ կրնայ ըլլալ երկնից օգնութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Հանդերձեալ կեանք։

Ա. Մենք որ ժեռնինք, ամէն բան կը վերջանայ։ — Բ. Անդիի աշխարհքէն երբեք մէկն եկած չէ։

Բովանդակ կրօնը, մանաւանդ թէ ամենայն մարդկային առաքինութիւններն եղծանելու համար՝ ուրիշ բան այնչափ տհասալի եղանակաւ ազդեցութիւն չ'ըներ, ինչպէս հանդերձեալ կենաց նկատումնամբ հաւատոյ տկարանալը։ Ինչու որ վարձուց ակնկալութիւնը գլխաւորաբար կը քաջալերէ ու կը բորբոքէ սղնուական հոգիները, եւ գիրենք բարձրամիտ թեւերով կ'ամրացընէ. իսկ տհասալի պատժոց սոսկ երկիւղը չիկրնար չսանձել չարագործին յանդգնութիւնը։ Ասոր համար իրենց կիրքերուն մէջ թաղուիլ ուզողներն ասոր դէմ քանի մը սկզբունքներ գտած են, զորոնք իրենց օգնութեան կը կանչեն։

Ա. Մենք որ ժեռնինք, ամէն բան կը վերջանայ. աս է առաջին սկզբունքնին։ Բայց ես կ'աղաչեմ սղնուական ընթերցողները՝ որ աղէկ միտ դնեն։ Թէեւ մենք Աստուծոյ մեծ ողորմութեամբը քրիստոնեայ ծնած չըլլայինք, եւ դեռ մահուան սուերին մէջ ձեացած ըլլայինք, ինչպէս էին մեր հեթանոս նախահարքը, եւ մինչեւ հիմայ են Ովկիանիայի եւ Հնդկաստանի խեղճ վայրենիները, թէեւ, կ'ըսեմ, դեռ աս վիճակին մէջ ըլլայինք, այսու ամենայնիւ ասիկա մեզի անտեսելի մոլորութիւն մը կը համարուէր։ Վասն զի թէ յառաջ եւ թէ հիմա աշխարհքիս վրայ եղող այնչափ ազանդներու, այնչափ մոլորութիւններու եւ սուտ ու խաբեական կրօններու մէջ, եթէ միայն մէկ քանի Եպիկուրեանները դուրս հանելու ըլլանք, եւ ոչ մէկը, որչափ որ յիմարական կամ զեղծ ալ ըլլայ, տարակուսի տակ կը ձգէ հանդերձեալ կեանքը, ուր հոգիներն իրենց բարի կամ չար գործողութիւններուն հատուցարարչի վարձք կամ պատիժ պիտ'որ ընդունին։

Ա. Ձշմարտութիւնը կրնաս պատմութեանց մէջէն քաղել, որոնք մեզի կը տրվեցընեն թէ ամէն ազգ՝ դժոխք եւ

արքայութիւն կ'ընդունէր, թէեւ դնենք որ թանձր մոլորութեանց մէջ ընկղմած ըլլալով, անպատեհ հեշտութիւններու արքայութիւն մը կամ մտացածին պատիժներու դժոխք մը երեւակայած ըլլան։ Հին ժամանակներու ամենէն անուանի բանաստեղծները, ամենէն մտացի փիլիսոփաները, աս բանիս մէջ ամէն ազգաց կրօնական դիրքերուն հետ միաբան են։ Վիրգիլիոս հեթանոսը, հեթանոս Հռոմայի մէջ, դժոխք կը նկարագրէր. նոյնը կը նկարագրէին Եսիոդոս եւ Հոմերոս հնագոյն բանաստեղծները. նոյնին վրայ կը խօսին Հնդկաստանցիները, Ճենացիները, Պարսիկները, Եգիպտացիներն ու երկրիս վրայ եղող բոլոր ազգերը, ամէնքն ալ աս սկզբունքէն կը յառաջանան, ամէնքն ալ կենաց ամէն մեծ խնդիրները նոյնին վրայ կը լուծեն։

Արդ՝ ինչպէս եղաւ որ ամէն ազգերը միաբան աս վճիռը տուին։ Կրնաս այնչափ յանգգնիլ որ աւելի ուշէս դատապարտել ամենայն մարդիկները՝ թէ մեծ եւ թէ փոքր, թէ խմաստուն եւ թէ ոչխա, քան թէ այն սակաւաթիւ յանդուգնները, որոնք այսպիսի մեծ դատի մէջ իրենց ջահը կը փնտռեն հանդերձեալ կեանքն ուրանալով, որպէս զի դժբախտ յաւիտենականութենէ մը վախ չունենան։ Եթէ հարկ ըլլար աս խնդիրը վկայութիւններու զօրութեամբ լուծել, ամէն մարդ կը տեսնէ, որ աս վկայութիւններուն թէ թիւն ու թէ որակութիւնը շատով կը գատապարտէին այն խօսքը թէ Մինչ ոչ-ներ, ոչն բան կը վերջանայ։

Իրօք ալ բովանդակ աշխարհքս ինչպէս ազգու կերպով իր վճիռը տուած է հանդերձեալ կենաց վրայ։ Ոչ ոք կրնայ ըսել թէ մարդիկ դերեզմաններու քովն ալ խնամալ եւ կատակել կ'ուզեն։ Իր սիրելիները կորանցուցած ատեն՝ մարդուս զգացած ցաւը, մահուան՝ մեր մարմինները հասցուցած ողորմելի եւ խեղճ վիճակը, ատոր կարելութիւնն ալ կը վերցընեն։ Արդ ամէն ազգերու մէջ մարդիկ ինչպէս կը վարուին իրենց մեռելներուն հետ։ Անոնց ցուցուցած յարգութիւններին, անոնց հոգիներուն համար ըրած քաւութիւններին, անոնց նկատմամբ ի գործ դրուած ծէսերն, արարողութիւնները եւ մինչեւ աւելորդապաշտութիւնները, կը ցուցընեն այն հաստատը՝ թէ մեռեալք չէ թէ միայն ուրիշ կեանք մ'ունին, այլ թէ նաեւ օգուտ ալ կ'ունենան իրենց համար մեր ըրածներէն։ Շատ երկայն կ'ըլլար ատոնց վրայ մանրամասն գրելը, եւ անօգուտ ալ էր, որովհետեւ պատմութեան քիչ մը տեղեակ եղողը՝ չկրնար ատոր վրայ տարակուսիլ։ Ուստի պէտք է ըսել որ կամ աշխարհքիս ամէն ազգերը մոլորութեան մէջ են, եւ կամ թէ ոչն-ոչ, ոչն բան կ'վերջանայ։

Հարկ ալ չկայ որ ատոր պատճառները մեզի դուրս փնտռենք. արդէն մեր վրայ ցոյցն ունինք որ մեր վերջանալովն ամէն բան չվերջանար։ Վասն զի ինչ է ան յաւիտենա-

կան երանութեան բաղձանքը, որ ամենուն սրտին մէջ խորունկ արմատ ձգած է։ Ասիկա ամենուն վրայ այնպէս ընդհանուր եւ հաստատուն տեսնելով, պէտք է ճանչնանք որ բնութեան ձեռքովն ասա բաղձանքը մեր հոգւոյն վրայ տպաւորուած է։ Արդ՝ բնութեան ձեռքն ինչ է, եթէ ոչ՝ Աստուծոյ ձեռքը։ Եւ Աստուծոյ ձեռքը, որն որ կրնար նոյնը չտպաւորել, միթէ տպաւորելովը՝ զմեզ խաբե՞լ, մանաւանդ թէ բովանդակ մարդկային ազգը ծաղրե՞լ ուզած է։ Չէ, չիկրնար ալ ըլլալ։ Աստահման իմաստութիւն մը դիպուածով չիգործեր, բաղձանք մը չիտպաւորեր, որն որ կատարում պիտի չունենայ։ Ուրեմն ունայն զգածմունք մը չէ անմահութեան զգածմունքը։ Նոյնպէս անդիի աշխարհքին պատիժներուն երկիւղն ալ տպաւորած է մարդիկներուն սրտին մէջ։ Ինչո՞ւ մեղաւորք մահուան մօտեցած ատեննին կը վախնան։ Ինչո՞ւ աս ահ ու դողը նաեւ հեթանոսներուն մէջն ալ կայ, եթէ ոչ՝ վասն զի ամենքն ալ կը զգան որ ո՛չ այնչափ մահուան կը մօտենան, որչափ Դատաւորի մը վճիռն ընդունելու, որն որ համար պիտի պահանջէ կեանց մէջ գործածներնուն վրայ։

Բնութեան ընդհանուր զգածման վրայ կ'աւելնայ ան զգածումն ալ, որ նոյն իսկ Աստուծմէ կը բխէ եւ նոյնը կը հաստատէ։ Ով որ կը ճանչնայ թէ Աստուած կայ, չիկրնար չճանչնալ նաեւ, որ Աստուած արդար է, Աստուած բարի է, Աստուած նախախնամող ու ողորմած է։ Աստուած մը՝ որ այնպէս չըլլար, եւ ո՛չ Աստուած կ'ըլլար, եւ եթէ մէկն այն յիմարութեան չէ հասած՝ որ Աստուծոյ գոյութիւնն ուրանայ, հարկ է որ ընդունի Աստուածութեան արդարութիւնը, նախախնամութիւնը, բարութիւնը, ողորմութիւնը։ Բայց ասիկա հանդերձեալ կեանց գոյութիւնն ընդունելու հետ նոյն է։ Ինչու որ ո՞վ չիտեսներ թէ Աստուած իր անհասանելի վախճաններուն, մանաւանդ մեր հաւատարմութիւնը փորձելու համար, չ'ուզեր հոս երկրիս վրայ ո՛չ բարիներուն իրենց արդիւնաւորած վարձքը տալ, ո՛չ ալ չարերուն արժանաւոր պատիժը։ Երբեմն սուրբերն իսկ ասոր վրայ կը քանքաւին, որ անօրէնը զբարին կը ճնշէ, զօրաւորը զտկարը կը հարստահարէ, հարուստը զաղքատը կը կողոպտէ, ամպարիշտն իր նենգութիւններովը, իր դաւաճանութիւններովը, իր անօրէնութիւններովը յաջողութիւն կը գտնէ. եւ ասոր հակառակ արդարն ոտքի տակ կ'երթայ, եւ արտասուաց ու ցաւերու մէջ ինկած՝ զոհ կ'ըլլայ անոր, որն որ զինքը կը նուաճէ, կը կեղեքէ ու կը հարստահարէ։ Արդ այս ամէն բաներն ինչո՞ւ թողլ կու տայ Աստուած։ Միայն ասոր համար, որ ան հարստահարութիւնը փորձ ըլլայ հաւատարմութեան, առաքինութեան մէջ քիչ մը ժամանակ կրթուելու, եւ միանգամայն բարիները չարերէն ընտրելու։ Բաց ասկից՝ բարի Աստուած մը չիկրնար առաւութեամբ վարձահատոյց չըլլալ բարիներ-

բուն, չիկրնար չարերը խաւտւթեամբ չպատժել։ Ասոր համար պէտք է որ ուրիշ կեանք մ'ըլլայ, ուր այս ամենուն կատարուի ամենայն արդարութեամբ, արդարութեամբ, ողորմութեամբ, բարութեամբ։ Ուստի ինչպէս որ պէտք է որ Աստուած իր աստուածային յատկութիւններն ունենայ, նոյնպէս ալ հարկաւոր է հանդերձեալ կեանքը, եւ այնչափ ալ աւելի է քան Մենք որ գոնինք, ան քան կը վերլանայ։

Ասկից նաեւ ուրիշ խիստ գօրաւոր պատճառ մ'ալ կ'առնուի այն ամպարշտական սկզբունքին դէմ։ Եթէ ուրիշ կեանք մը չըլլար, ուր արդարութիւնը կատարուէր, իրաւունք կ'ունենային անոնք ամէնքը, որոնք անաւտակութեամբ կ'ապրին, երկրիս ամէն զուարճութիւնները, մարմնոյն ամէն հաճոյքը կը վայելեն, եւ խմաստութեան մէջ յիշատակուած ամպարիշտներուն պէս՝ ուրիշ բան չեն մտածեր, բայց եթէ վարդերով պսակուիլ, գինւով արբենալ, անուշահոտ իւղերով օծուիլ, եւ ըղձութիւնքնին ամէն տեսակ անօրէնութիւններու բաժակին մէջ թաթխել։ Իրաւունք կ'ունենային նաեւ անոնք, որոնք տիրապետելով, իշխանութեան զեղծմամբ, զրկելով եւ մինչեւ նաեւ բռնաւորութեամբ, յափշտակութեամբ եւ սպանութեամբ աշխարհքիս բարիքները ձեռք կը բերեն։ Վասն զի աշխարհքս ըստ մեծի մասին անոնց ըլլալով, որոնք զանիկա կը յափշտակեն, եթէ մարդս հանդերձեալ աշխարհքի մը մէջ վախնալու կամ յուսալու բան մը չունի, ինչու համար գոնէ երկրիս վրայ պիտի չվայելէ՝ ինչ որ կրնայ վայելել, պիտի չվայելէ ինչպիսի միջոցով որ ըլլայ։

Նաեւ առաքինութեան ու մեղութեան անուններն ալ երկրիս վրայէն կը վերնային, եթէ հանդերձեալ կեանք մը չըլլար։ Վասն զի առաքինութեան համար ստատիկ աշխատութիւն պէտք է, իսկ մեղութիւնն ստոր հակառակ մեր ապականած բնութեան շատ համաձայն է։ Արդ եթէ մեր բոլոր կեանքը՝ միայն աս աշխարհքիս վրայ է, եթէ առաքինութիւնը յաւիտենականութեան համար անբաւ եւ մեծապէս պատուղ չիրերեր, եւ ստոր ներհակ եթէ մեղութիւնն անդիմի աշխարհք մեզի անմխիթար արկածներ չհատուցեր, ի՞նչ բանի համար այսչափ դժուարութեամբ եւ առանց օգտի՝ առաքինութեան ետեւէ պիտ'որ ըլլանք եւ մեղութենէ պիտ'որ զգուշանանք։ Ասոր համար եթէ մեր հոգիէն ամէն բան վերջանալու ըլլայ, պէտք է ըսել թէ Աստուած զմարդիկ՝ չէ թէ բարւոյն, այլ միայն չարին համար ստեղծեր է, մարդիկներուն մէջ ամենեւին կարգ մը չէ դրած, հապա միայն ամէն բան բախտի դիպուածին թողուցեր է. ոչ առաքինութիւնն ու ոչ մեղութիւնը հոգ կ'ընէ. իր աչքին առջեւը նոյն է թէ բոլոր իր կեանքը դիւցազնական առաքինութեանց զոհերու նուիրողը, թէ կեանքը սոսկալի ոճիրներու մէջ անցընողը. պէտք է ըսել թէ Աստուած ոչ նոխաինամող է, ոչ արդար եւ

ոչ բարի, մէկ խօսքով՝ եւ ոչ ալ Աստուած է։ Անհաւատիկ ուր կ'երթայ կը հասնի վերջապէս այն սպրանդակ սկզբունքը թէ Մենք ոչ մեռնինք, ամէն բան կը վերջանայ։

Բայց մինչեւ հիմա աս սկզբունքը մեր խորհրդածութեան տակ ձգեցինք քրիստոնէական հաւատքին միտ չդնելով. իսկ եթէ նոյնն ուղղափառի մը բերանը դնելու ըլլաս, ան առեն նոյն խօսքը՝ եթէ կարելի է՝ քեզի աւելի եւս զարհուրելի կ'երեւայ. ինչու որ ասիկա բոլոր քրիստոնէութեան կերպարան ուրացութիւնն է։ Կ'աղաչեմ աս առաջարկութիւնս չափազանց զրուցուածք մը մի համարիր՝ աղէկ մը իմանալէդ յառաջ։

Ի՞նչ է քրիստոնէութիւնը։ Կրօն մըն է, որմէ՝ եթէ հանդերձեալ կեանքը վերցընելու ըլլաս, ուրիշ բան չի մնար՝ բայց եթէ սպրանդակութիւններու, յիմարութիւններու, սուտ թիւններու կոյտ մը։ Մեզի խոստացած բարիքները՝ հոգեւոր բարիքներ են, որոնք աս կեանքիս մէջ չեն կրնար տեսցուիլ։ Մեզի երջանկութեան թաղաւորութիւն մը, անսահման ուրախութիւններ, Աստուծոյ երանական տեսցումը, անչափ մեծամեծ բաներ կը խոստանայ. բայց ամէնն ալ հանդերձեալ կենաց մէջ, ամէնն ալ յաւիտենականութեան մէջ կատարուելու բաներ են։ Արդ եթէ մեր մեռնելովն ամէն բան վերջանալու ըլլար, քրիստոնէական կրօնին մեծ նպատակն եղող այնչափ խոստմունքներն ինչ կը դառնային։ Քրիստոնէական օրէնքէն սպառնացուած՝ դէխաւոր, եթէ չըսեմ՝ միակ, պատիժներն են, դժոխքի մէջ անշէջ հուրը, աստանց կրճտելը, խղճմտանքի որդը, Աստուծմէ զրկուիլը. բայց ասոնք ամէնն ալ հանդերձեալ կենաց մէջ են։ Արդ եթէ հանդերձեալ կեանք չկայ, ամենեւին պատիժ մ'ալ չկայ, եւ ինչ յարդ կ'ունենան ան ամէն սպառնալիքները։

Քրիստոնէութիւնը՝ հաւատալ պատուիրած հրամանական վարդապետութիւններուն նկատմամբ, մեր վարուց մէջ բռնուելու ընթացքին նկատմամբ, բոլորովին հանդերձեալ կենաց հաւատքին վրայ հաստատուած է։ Մեր հաւատքին հիմն ու ծխնին, Պօղոս առաքեալին երկայն վարդապետածին համեմատ, Քրիստոսի յարութիւնն ու իր երկինքը վարած փառաւորեալ կեանքն է, որն որ օրինակ մըն է մեր ապագայ յարութեան ու օր մը իրեն հետ վարելու կեանքերնուս։ Ասոր համար ալ մեր հաւատքը մեզի կը տրվեցընէ որ յայտնապէս հաւատանք յոյսիպենոյան ։ Արդ եթէ մեր մեռնելովն ամէն բան վերջանալու ըլլայ, ո՞ւր կը մնայ կենաց յաւիտենականութիւնը. եւ ոչ իսկ կեանք կը մնայ։ Քրիստոնէութեան երկրիս վրայ բերած կատարելութիւնը՝ գլխաւորապար ասոր վրայ հաստատուած է, որ ապագայ բարիքներուն համար ներկայ բարիքներն արհամարհենք, հոգեւորին ու յաւիտենականին համար՝ հոգ չունենանք զգայականին ու երկրաւո-

բին. բայց ամէն մարդ կը տեսնէ որ առանց յաւիտենական կենաց՝ հաւատոյ մեզի տուած ամէն յոյսերն ուրիշ բան չեն ըլլար, բայց եթէ խաբէութիւն ու նենգութիւն: Ամէն քրիստոնէական առաքինութիւնները կ'առաջնորդեն մեզի կամ արտաքին բարիքներն անարգելու, կամ զդայարանաց հրապոյրներուն դէմ կռուելու, կամ մեր հոգւոյն անկարգութիւնները զսպելու. բայց այս ամենայն՝ առանց յաւիտենական կենաց հաւուցման՝ ամենեւին նշանակութիւն մը չ'ունենար: Վասն զի ինչ կ'ըսէիր դուն անոր՝ որ բոլոր ունեցածդ, տուն տեղդ, ստակդ, կարասիներդ, ուսացուածներդ ձեռքէդ առնէր, խոստանալով որ զքեզ գեղեցիկ երկիր մը, հարուստ զարդարուած պալատ մը կը տանի կը բնակեցընէ. ուր որ ոչ անանկ երկիր եւ ոչ անանկ պալատ մը գտնուէր: Ան մարդը մտածիչ կը համարէիր, որն որ ունեցածդ ձեռքէդ առաւ, անանկ բան մը խոստանալով, զորն որ չիկրնալ տալ: Բայց նոյնը կրնայիր ըսել Ցիսուսին համար ալ, որն որ իր հրամայած առաքինութիւններովը՝ զքեզ քու արտաքին բարիքներէդ, մարմնոյդ հաճոյքներէն, հոգւոյդ վայելմունքներէն կը մերկացընէ, անդիի աշխարհք բարիքներու անբաւ առատութիւն մը խոստանալով, առանց կարող ըլլալու խոստմունքը կատարել, վասն զի ամպարիշտներուն ըսածին նայելով, եւ ոչ անդիի աշխարհք կայ:

Բայց ասկից՝ մեր սուրբ հաւատքին բովանդակ առաքելութիւնն ոչ կ'երթար: Մենք կը հաւատանք, վասն զի խիստ հաստատուն շարժառիթներ ունինք հաւատալու, եւ խիստ զօրաւոր պատճառներ զմեզ հաւատալու կը տոիպեն: Ան շարժառիթներն ու պատճառներն ուրիշ տեղ յիշեցինք, եւ իրական, պատմական, բանաւոր ու փորձիւ ցուցուած փաստեր են: Հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու համար՝ Աստուած մարգարէներու, հրաշքներու, մարտիրոսներու եւ մեր կրօնին հրաշալի տարածման ու պահպանութեան միջոցովը մեզի կը խօսի: Ան մեր հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու գործակից կ'ըլլան աշխարհքիս ամենէն մեծ մարդիկներն՝ իրենց հանճարեղութեամբը, հեղինակութեամբն ու խորունկ մտածութիւններովը: Գործակից կ'ըլլայ մինչեւ նաեւ գժոխքն իր կատաղութեամբը եւ յայտնապէս ճանչնալով քրիստոնէութեան զօրութիւնը: Այնչափ որ շատ գեղեցիկ ըսուած է Ս. Գիրքին մէջ, թէ Աստուծոյ մեզի ան բանիս նկատմամբ տուած վկայութիւնները՝ չէ թէ միայն բաւական, այլ նաեւ ապերդ են. Վկայութիւնդ քու արտաքին բարիքներէդ, մարմնոյդ հաճոյքներէն, հոգւոյդ վայելմունքներէն կը մերկացընէ, անդիի աշխարհք բարիքներու անբաւ առատութիւն մը խոստանալով, առանց կարող ըլլալու խոստմունքը կատարել, վասն զի ամպարիշտներուն ըսածին նայելով, եւ ոչ անդիի աշխարհք կայ:

Բայց ասկից՝ մեր սուրբ հաւատքին բովանդակ առաքելութիւնն ոչ կ'երթար: Մենք կը հաւատանք, վասն զի խիստ հաստատուն շարժառիթներ ունինք հաւատալու, եւ խիստ զօրաւոր պատճառներ զմեզ հաւատալու կը տոիպեն: Ան շարժառիթներն ու պատճառներն ուրիշ տեղ յիշեցինք, եւ իրական, պատմական, բանաւոր ու փորձիւ ցուցուած փաստեր են: Հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու համար՝ Աստուած մարգարէներու, հրաշքներու, մարտիրոսներու եւ մեր կրօնին հրաշալի տարածման ու պահպանութեան միջոցովը մեզի կը խօսի: Ան մեր հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու գործակից կ'ըլլան աշխարհքիս ամենէն մեծ մարդիկներն՝ իրենց հանճարեղութեամբը, հեղինակութեամբն ու խորունկ մտածութիւններովը: Գործակից կ'ըլլայ մինչեւ նաեւ գժոխքն իր կատաղութեամբը եւ յայտնապէս ճանչնալով քրիստոնէութեան զօրութիւնը: Այնչափ որ շատ գեղեցիկ ըսուած է Ս. Գիրքին մէջ, թէ Աստուծոյ մեզի ան բանիս նկատմամբ տուած վկայութիւնները՝ չէ թէ միայն բաւական, այլ նաեւ ապերդ են. Վկայութիւնդ քու արտաքին բարիքներէդ, մարմնոյդ հաճոյքներէն, հոգւոյդ վայելմունքներէն կը մերկացընէ, անդիի աշխարհք բարիքներու անբաւ առատութիւն մը խոստանալով, առանց կարող ըլլալու խոստմունքը կատարել, վասն զի ամպարիշտներուն ըսածին նայելով, եւ ոչ անդիի աշխարհք կայ:

Բայց ասկից՝ մեր սուրբ հաւատքին բովանդակ առաքելութիւնն ոչ կ'երթար: Մենք կը հաւատանք, վասն զի խիստ հաստատուն շարժառիթներ ունինք հաւատալու, եւ խիստ զօրաւոր պատճառներ զմեզ հաւատալու կը տոիպեն: Ան շարժառիթներն ու պատճառներն ուրիշ տեղ յիշեցինք, եւ իրական, պատմական, բանաւոր ու փորձիւ ցուցուած փաստեր են: Հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու համար՝ Աստուած մարգարէներու, հրաշքներու, մարտիրոսներու եւ մեր կրօնին հրաշալի տարածման ու պահպանութեան միջոցովը մեզի կը խօսի: Ան մեր հաւատքին մէջ զմեզ հաստատելու գործակից կ'ըլլան աշխարհքիս ամենէն մեծ մարդիկներն՝ իրենց հանճարեղութեամբը, հեղինակութեամբն ու խորունկ մտածութիւններովը: Գործակից կ'ըլլայ մինչեւ նաեւ գժոխքն իր կատաղութեամբը եւ յայտնապէս ճանչնալով քրիստոնէութեան զօրութիւնը: Այնչափ որ շատ գեղեցիկ ըսուած է Ս. Գիրքին մէջ, թէ Աստուծոյ մեզի ան բանիս նկատմամբ տուած վկայութիւնները՝ չէ թէ միայն բաւական, այլ նաեւ ապերդ են. Վկայութիւնդ քու արտաքին բարիքներէդ, մարմնոյդ հաճոյքներէն, հոգւոյդ վայելմունքներէն կը մերկացընէ, անդիի աշխարհք բարիքներու անբաւ առատութիւն մը խոստանալով, առանց կարող ըլլալու խոստմունքը կատարել, վասն զի ամպարիշտներուն ըսածին նայելով, եւ ոչ անդիի աշխարհք կայ:

[1] Testimonia tua credibilia facta sunt nimis.

Եկեղեցին, որն որ երկրիս վրայ միայն անոր համար կը պատերազմի, որ երկնաւոր Երուսաղէմին մէջ յաղթանակէ։ Խորհուրդները դրուած են իրեւ մէյ մէկ միջոց հանդերձեալ կեանց հասնելու։ Աղօթքներնուս մէջ դլխաւորաբար հանդերձեալ կեանքը կը խնդրենք։ Արդ եթէ մեր ջնջելէն առն բան կը վերջանայ, ինչպէս կ'ըսեն ամպարիշտք, ան ատեն պէտք է բոլոր հաւատքը, Եկեղեցին, խորհուրդները, աղօթքները, բովանդակ քրիստոնէութիւնն ուրանանք, պէտք է մարտիրոսները, մարգարէները, առաքեալները, վարդապետները դատապարտենք, իրեւ թէ ամէնքը մէկ եղած՝ զմեզ խաբեցին։ Ձեմ տարակուսիր, որ խելացի ընթերցողն մը, չեմ ըսեր ուղղափառն մը, սոսկում կը բերէ այսպիսի անդունդի մը մէջ կնայելու։ Ի վերայ այսր ամենայնի աս անդունդին մէջ կը ձգէ ինք զինքը՝ ով որ վերը յիշուած անօրէն խօսքը դիտութեամբ կը զրուցէ։

Բայց կը կարծե՞ս թէ նոյն խօսքին կը հաւատան գոնէ զանիկա հնարողները։ Ոչ, ամենեւին։ Նոյն իսկ Վոլտեր, որն որ այնչափ կը ջանար ինք զինքը համոզելու թէ ոչ արքայութիւն կայ եւ ոչ դժոխք, որպէս զի մեկուն յուսալու եւ մեկալէն վախնալու չպարտաւորի, երբեք նոյն նպատակին չհասաւ։ Ինչու որ անգամ մը, երբ իր անառակ ընկերներէն մէկին իրեն կը դրէր թէ վերջապէս յաջողցուցի՝ դժոխքին վախը վրայէս նետեցի, Վոլտեր իր սովորական կծու ոճովը՝ ցուցընել ուզելով որ ապերեկաին խօսքին չհաւատար, պատասխան տուաւ, թէ Դուն ինծմէ երջանիկ ես եղեր, վասն զի ես դեռ չկրցայ աս բանիս վրայ ինք զինքս համոզել։ Եւ կենդանութեան ատենն բաւածը՝ մահուան ժամանակն ալ բաւ, երբ որ խոստովանահայր կանչելու համար մարդ խրկեց. բայց Աստուծոյ արդար դատաստանովը չկրցաւ ունենալ։ Նոյնպէս ըրին այն հռչակաւոր անհաւատներէն շատերը, որոնք մահուան դուռը հասած ատենին, այնչափ հաւատք ունեցան յաւիտենական կենաց վրայ, որ նոյնին համար՝ ուզեցին Աստուծոյ հետ հաշտուիլ։ Մէյն մէկ միջոց կայ՝ ատանց ապաշխին վրայ երկիւղի՝ անապարբերութեամբ մեռնելու, այսինքն՝ բոլոր կեանց մէջ անհնարին չարութեան վրայ աւելցընել անհնարին ապիտութիւն մը այն ամէն բաներուն, որոնք՝ չըսեմ քրիստոնէութեան, այլ նաեւ կրօնական զգացման կը վերաբերին։ Ըսածնին ճանչնան ուրեմն անոնք, որ ան պղտանգակ խօսքը կը զրուցեն։

Բ. Մէկալ առածն ասա է. Երբէք ջեն անդէն աչխարհէն եւոծ չէ, որ ջեղ ըսէ ինչ բաներն ի'երթան։ Վերը զրուցածնիս իմացողը՝ կարօտութիւն չունի այս նոր խօսքերուն մանաւանդ պատասխան առնելու. այսու ամենայնիւ ատոր վրայ ալ քանի մը խորհրդածութիւն ընենք։

Անդէն աչխարհէն երբէք ջեն եւոծ չէ, թող այնպէս

ըլլայ։ Ուրեմն ուրիշ եղանակ մը չկայ հոն ուղղաց բաները դիտնալու, թէեւ անդիի աշխարհքէն ինկին ալ եկած չըլլայ մեզի տեղեկութիւն տալու։ Եւ ինչո՞ւ։ Մինչ մենք՝ որ աս աշխարհքիս վրայ ենք, խելք ու միտք չունինք, որ մեզի շատ բաներ կը յայտնէ, որոնք ո՛չ մեր զդայարանքներուն տակ կ'իյնան եւ ո՛չ ալ ուրիշ մարդիկ վկայած են։ Եթէ մարմնաւոր աչուըներէդ զատ՝ ուրիշի մը հաւատալ չէս ուզեր, պէտք է որ այն ամէն ճշմարտութիւնները մերժես, որոնք մտքով ու տրամաբանութեամբ կը գտնուին։ Տէր Աստուած, այսօրուան օրս բոլոր աշխարհք փիլիսոփայ կորած է, եւ դպրոց գացող տղաք իսկ մեզի փիլիսոփայութիւն կը սորվեցընեն. ի վերայ այսր ամենայնի կ'ելլեն չեն հաւատար այն բանին՝ զորն որ մտաց տրամաբանութիւնը կը սորվեցընէ։ Ինչո՞ւ համար կը հաւատաս, որ երկու անգամ երկուքը՝ չորս կ'ընէ, եւ տասնին վրայ տասն ալ աւելնալով՝ քսան կ'ըլլայ։ Ո՞վ եկաւ անդիի աշխարհքէն՝ ասիկա քեզի սորվեցուց։ Ո՛հ, ասոր համար բաւական է միտք մտաց տրամաբանութիւնը, պիտ'որ ըսես։ Այո՛։ Բայց մտաց տրամաբանութիւնը բաւական չէ՞ նաեւ աս ալ իմանալու համար, թէ Աստուած արդար է, եւ եթէ արդար է, պէտք է որ չարագործները պատժէ, եւ բարիները վարձատրէ։ Եւ եթէ աս աշխարհքիս մէջ չ'ըներ, անդիի աշխարհք ի հարկէ պիտ'որ ընէ։ Բաւական չէ՞ տրամաբանութիւնը ցուցընելու, որ եթէ Աստուած կայ, կրօն մ'ալ պէտք է ըլլայ, եւ եթէ Աստուած նոյնը մեզի յայտնած է, մենք ալ պէտք է որ հաւատանք։ Եւ եթէ ամէն տեսակ հրաշքներն ըրած է քրիստոնէութեան հաստատութեան համար, ուրեմն նոյնը ատոր պէտք է որ ըլլայ. եւ այսպէս յառաջ գնա մտածէ ուրիշ անհամար ճշմարտութիւններուն վրայ ալ։

Իսկ եթէ խօսքն այն ճշմարտութիւններուն վրայ է, որոնք մեր տրամաբանութենէն վեր են եւ հաւատոյ կը վերաբերին, ատոնք է ան՝ որ կ'ըսեն թէ անդիէն ինկին եկած չէ, որ մեզի պատմէ։ Արդարեւ՝ գալու բաները մեզի յառաջապոյն չպատմեցին արդեօք, իրենց լոյսն Աստուծոյ առնելով, որն որ անդիի աշխարհքն էր։ Աստուծոյ Որդին բովանդակ յաւիտենականութեան մէջ Հօր Աստուծոյ ծոցը չէր, եւ մարդ ըլլալով՝ չեկաւ մեզի հոն տեղացը դիտցածները չպատմեց։ Առաքեալք նոյն բաները անոր բերնէն չլսեցին։ Ինք Աստուծոյ Որդին իր յարութենէն յառաջ ու երբը անոնց հետ չխօսեցաւ։ Սուրբ աւետարաններն Անոր խօսքերը չեն, որն որ մանաւանդ անդիի աշխարհքէն եկաւ՝ մեզի սորվեցընելու համար։ Ուրեմն վարդապետ մը կայ, եւ այնպիսի վարդապետ մը, որն որ ամէն իշխանութիւն, ամէն զօրութիւն ունի, եւ Աստուած մըն է. եւ մարդուս միտքը՝ երբ որ աղէկ ու առողջ կը մտածէ, բաւական է համոզուելու թէ այս այսպէս է։ Ուրեմն ի՞նչ նշանակութիւն ունին այն խօսքերը, թէ Անդիէն աշխարհքէն ոչ ոք եկած է։

Բաց ասկից՝ եթէ այն խօսքը մարդկային գործողութեան կանոն ըլլար, բաւական էր զմարդն այնպիսի թանձր տգիտութեան եւ արտաքուստի ապշութեան անդունդ մը ձգելու, որ չիկրնար նկարագրուիլ։ Վասն զի այն խօսքը գործնականապէս ինչ կը նշանակէ։ Ան միայն՝ որ կրօնի վերաբերեալ ամէն բան անստոյգ է, եւ ամէնն ալ կրնայ բանի տեղ չդրուիլ, առանց մէկ ջնաւոր մը։ Ան վախճանաւ եւ ոչ ուրիշ վախճանի համար՝ այն խօսքը կը զրուցեն դոնէ անոնք՝ որ ըսածնին կ'իմանան։ Արդ՝ ասիկա ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հրատարակել որ ամենեւին կրօնական ճշմարտութիւն չկայ, ուստի եւ ոչ ալ բարոյական ճշմարտութիւն մը։ Եթէ կրօնական ճշմարտութիւնը տարակուսական ըլլայ, չեղածի պէս կ'ըլլայ։ Մարդիկ արդէն ստոյգ ու հանդիսաւոր եղանակաւ հրատարակուած եւ խստիւ պահուած օրէնքներուն դէմ կ'ըմբոստանան ու կ'ապստամբին. մնածէ մէյ մը՝ որ արդեօք երբեք կը հպատակէին, երբեք կը հնազանդէին տարակուսական եւ անստոյգ օրէնքներու։ Բայց կրօնական եւ մանաւանդ քրիստոնէական ճշմարտութիւնները՝ մեր տկար բնութեան վրայ այնպիսի ծանրութիւններ կը դնեն, որոնք դիւրութեամբ չեն տարուիր. եւ որովհետեւ մեր կիրքերն այսպիսի ծանրութիւններէն ազատիլ կը փնտռեն, անոր համար եթէ աս ճշմարտութիւնները տարակուսական ըլլային, ամենեւին եւ ոչ մէկը հաստատուն կը մնար։ Ուստի ըսելը թէ Անդէն աշխարհքիս ոչ ոք եկած է, գործնականապէս ըսել է, թէ ամէն մարդկային ու աստուածային օրէնքներէն արձակուած ենք, թէ ամէն մարդ կրնայ իրեն հաճոյ եղածն ընել, եւ թէ մեր կենաց կարճատեւ օրերն անցընելէն եւ աշխարհքիս վայելմունքներն որչափ կարելի է ճաշակելէն ետքը, կը դառնանք նորէն մեր ոչնչութեան՝ ուստի առնուեցանք։

Մեծ բան. Աստուած զմարդ այնչափ բարձրացուց, որ հրեշտակներէն քիչ վար կը մնայ. այսու ամենայնիւ կան մարդիկ, որոնց բոլոր հաճոյքն ան է՝ որ խոզի նման ըլլան։ Պատշաճ է ըսել թէ այսպիսի ազնուական պարծանքի մը բաղձացողը. հարկաւ իր անձին վրայ անոր համաձայն որպիսութիւնները կը գտայ։ Իսկ դուն, ով զգաստ ընթերցող, գիտնալով որ մեր հաւատացած ճշմարտութիւններն Անիկա հրատարակած է, որն որ ի ծոց Հօր է, աս օձերուն ու քարքերուն ձայնէն մի խաբուիր։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

Եկեղեցի:

Ա. Հռոմայ արքունիք: — Բ. Ասիկա միայն քահանաներուն մէկ օրէնքն է: — Գ. Ես Աստուծոյ կը հաւատամ, բայց անդին այնչափ ուրիշ բաներ . . .:

Եկեղեցւոյ հեղինակութիւնը՝ բովանդակ քրիստոնէութեան շինուածքին նեցուկն է. ասկից է՝ որ ամէն անհաւատները, ամէն բողոքականները, Աստուծոյ ամէն թշնամիները, սաստիկ ատելութիւն մ'ունին նոյն Եկեղեցւոյն դէմ: Անոր համար ալ իրենց բոլոր ճիգը կ'ընեն, որ զանիկա յաղթահարեն ու կործանեն: Տեսնենք ան գլխաւոր սկզբունքները, զորոնք անոր դէմ կը հանեն:

Ա. Նախ անոր անուան դէմ կը զարնուին, եւ չեն ուզեր երբեք իր անունովը կանչել: Մենք ուղղափառքս, երբ որ կ'ուզենք նշանակել այն գերագոյն իշխանութիւնը՝ որն որ կրօննիս կը կարգաւորէ, կ'ըսենք Սո՞ւրբ Եկեղեցի, կամ Սո՞ւրբ Աթոռ եւ կամ Առաքելական Աթոռ: Բայց աս բառերն երբեք չես լսեր անհաւատներուն բերնէն: Անոնք չարամիտ ձեւ մը գտած են, եւ Հռոմայէ պապո՞ւթ կը կոչեն: Այսպէս անունը փոխելէն ետքը՝ ալ անոր նկատմամբ ամէն տեսակ ժպիրհ խօսքեր գործածելու կը համարձակին: Ինչպէս՝ Հռոմայէ պահանջո՞ւները, Հռոմայէ լափալանցո՞ւթիւնները, Հռոմայէ արտոնեայ յափշտակո՞ւթիւնները, Հռոմայէ ապերնին հնարքներն ու խաբէո՞ւթիւնները, խորամանկո՞ւթիւնները, եւ այլն, եւ այլն: Արդ՝ պիտ'որ հարցընես թէ աս խօսքերուն մէջ ինչ չարութիւն ծածկուած է: Անհաւատիկ առջեւդ կը դնեմ: Աստվ կը կեղծաւորին իբրեւ թէ մարդիկներուն պակասութեանց դէմ կը խօսին. բայց իրօք նոյն իսկ Եկեղեցւոյ դէմ կը յարձակին: Եւ ասիկա յայտնի բան մըն է. վասն զի նայէ, աս արհամարհած խօսքի ձեւերն ե՞րբ կը գործածեն: Ան ատեն՝ երբ որ Հռոմայէն տրուած կարգադրութիւններուն վրայ կը խօսուի, կամ ընչից կամ վարուց հրահանգներու կամ ծէսերու կամ պրոց արգելման, կամ եկեղեցական վճռելի յառաջադրութիւններու կամ ամուսնութեանց տնօրինութիւններու, եւ կամ ասոնց նման բաներու վրայ: Բայց աս ամէն բաներուն մէջ Հռոմայէ պապո՞ւթն ինչ գործ ունի: Ա՛ս խօսքն ուրիշ նշանակութիւն չունի, բայց եթէ ինչ որ ամէն տեղ Պապո՞ւթ բառը կը նշանակէ, որն որ իշխաններու վրայ խօսք եղած ատեն՝ կը ցուցընէ ծառաներուն, պաշտօնեաներուն, սպասարկներուն, սենեկապաններուն բազմութիւնը, որոնք թագաւորին կը ծառայեն կամ իր քովը կը կենան: Արդ՝ ասոնք եկեղեցական կառավարութեան մէջ ինչ գործ ունին: Ամենեւին: Ուրեմն Հռոմայ արքունիքը հոն գործ մը չունի: Հոն գոր-

ծաղն ալ է. ծայրագոյն հովուին ձայնը, որն որ կամ ինք իր-
մէ ուղղակի եւ կամ իր դրած եկեղեցական սահմանադրութեանց
ու ժողովներուն միջոցով կը խօսի, թէ յաճախ խօսեր է
խնդիր մը որոշելու համար, թէ միայն կարգադրութիւն եւ
հրաման մը տուեր է բովանդակ եկեղեցւոյն ընթացքն ուղ-
ղելու համար: Բայց ան տուեն չիմարութիւն է հոմայէ ար-
գոնէ անուանել այն իշխանութիւնը, որմէ այսպիսի կար-
գադրութիւններ կը բղխեն. որովհետեւ ասիկա է Սուրբ Ա-
ղբօրը, Առաքելական Աթոռը, պետրոսէ հրեշտակապետ
գոսէ ճոխանորդը, Սուրբ Եկեղեցին. եւ հաւատացեալներուն
մէջ ուրիշ կերպ չ'իմացուիր: Ի՞նչ է ուրեմն պատճառը, ո-
րուն համար ատ բառերուն փոփոխութիւնը կ'ընեն: Անհաս-
կնալի բան է: Դեռ շատ գէշ կը հնչեն ուղղափառներուն
ականջին՝ Սուրբ Աթոռին, Ցեղակից հրեշտակապետ ճո-
հաննէս-Ոսկեբերանը, Լափառնացոսկեբերանը եւ այլն, ըսելը: Հո-
լորովին բողոքականութեան չդարձողները՝ կը սոսկային եթէ
այսպիսի բաներ լսէին. ուստի հարկ է ատոնց խստութիւնը
կակղընել եւ ընթերցողներուն միտքը չփոթել, եղանակաւ
մը անանկ հասկցընելով թէ խօսքը մարդիկներու վրայ է,
չէ թէ եկեղեցւոյն վրայ, եւ ցուցընել որ անոնք յանդիմա-
նուելով ալ՝ ասիկա կը յարգուի. ուր որ իրօք ան անուան
տակ՝ սուրբ եկեղեցին կը նախատուի եւ ծաղր կ'ըլլայ:

Պատերազմական հնարք մը, բայց քիչ մը հինցած հնարք մըն է, անանկ երեւցընել թէ մարդս իշխանին կամքը՝ միայն անոր պաշտօնէին կարգաւորութիւնները կը համարի, որպէս զի ազատութեամբ անոնց դէմ դնէ: Բայց հոս ատ բանս չկայծղիր. ինչու որ եկեղեցւոյ մէջ պատահականատու պաշտօնեաներ չկան, որ անոնց վրայ իմնայ յանդիմանութիւնը, որն որ ատով ուղղակի սուրբ եկեղեցին կը վերաւորէ, կամ իր գլխոյն անձին վրայ, կամ անոնց անձին վրայ՝ որոնք ամենայն իշխանութիւն անկից ընդունած են: Ատոր համար ալ վերը յիշուած խօսքը պէտք է որ սոսկում ձգէ անոնց սրտին մէջ, որոնց աչքը կույրցած չէ, եւ կը տեսանեն թէ ատ նենգաւոր խաղին վերջն ուր կը տանի:

Բ. Բայց խօսքերնիս ընդհանուրին մէջ չկորսնցընենք, դառնանք չուտով այն սկզբունքներուն, որոնցմով եկեղեցւոյ բոլոր իշխանութիւնը մէկ դի կը նետուի: Աւելա դոյն էվէլէ-
ցոկան օրէնք մըն է, կ'ըսեն, քահանաներու օրէնք մը. նոյնպէս
նաեւ ես իմ խղճանէս Առաքեալ կը համարմ, բայց ասկէ շա-
տ՝նչէք բաներ.... Ատ երկու սկզբունքները դժբախտութեամբ
շատ տարածուած են, եւ կան մինչեւ իրենք զիրենք ուղղա-
փառ կարծողներէն ոմանք ալ, որոնք ատոնց վրայ հաճու-
թիւն մը կը ցուցընեն: Այսու ամենայնիւ ինչ կը կարծես
ատոնք միայն բաւական են բողոքականութիւնը միշտ ոտքի
վրայ բռնելու եւ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը քանդելու:

Ա-ին- Փաւլոս Եկեղեցական օրէնք մըն է, Յոհաննէս- օրէնք մը: Ա- առածը մանաւորապէս կը գործածուի, երբ որ խօսք կ'ըլլայ ծոմապահութեան, մեղքերէ ժուժկալութեան, մեղքերու արգելման եւ ասոնց նմաններուն վրայ: Արդ՝ ա- նիւթերուն վրայ եղող ամէն օրէնքներն ալ միայն Եկեղեցին տրուած ըլլալով, ո՞վ չիտեաներ որ ատ խօսքերով ուղղակի Եկեղեցւոյ օրէնադրական իշխանութեան դէմ կը զինուի: Անոր համար ընթերցողը քանի մը ճշմարտութիւններ միտքը բերէ, զորոնք աշխարհքիս մէջ շատերը չեն գիտեր, եւ անմիջապէս կը տեսնէ ըսուած խօսքին ամպարշտութիւնը:

Յիսուս Քրիստոս աշխարհք գալով՝ նախ ինք անձամբ իր կրօնը կարգաւորեց եւ հաստատեց, եւ սկսաւ բոլոր երկրիս երեսը տարածել. բայց որովհետեւ իր նախախնամութեան ամէնխմաստ տրամադրութիւնն ան էր, որ ամէն ապագայ ազգաց սերունդներուն մէջ նոյն կրօնը տարածելու համար ինք ի մշտնջենաւորս երեւելապէս աշխարհքիս վրայ պիտի չմնար, եւ սակայն կ'ուզէր որ անոնք ալ ընդունին նոյն կրօնը, ա- նշանաւոր գործքը յանձնեց իր հաստատած մէկ իշխանութեան, որ է՝ Եկեղեցին, որպէս զի իր անուամբը նոյնը շարունակէ:

Բայց ինչ եղանակաւ ապահովցուց, որ երկրիս վրայ Թողուցած ա- իշխանութիւնը կարող պիտ'որ ըլլայ իր պաշտօնն աղէկ կատարել: Անհաւասիկ այսպէս: Յիսուս զանիկա ա- վախճանին հարկաւոր եղող ամէն առանձնաշնորհութիւններով զարդարեց: Զանիկա ժայռի մը վրայ հիմնեց, որն որ երբեք պիտի չկործանի, այսինքն է՝ Պետրոսի եւ անոր յաջորդներուն վրայ, եւ անանկ մը ապահովցուց իր ներկայութիւնը, որ երբեք չկարենայ սխալիլ վարդապետութեան մէջ: Բացայայտ ըսաւ որ ինք միշտ անոր հետ պիտ'որ ըլլայ, եւ իր տուրբ Հոգին անոր վրայ պիտի խրկէ: Եւ ինք իրրեւ ամենուն գերագոյն Տէրն ու Փրկիչը, խօսքը բոլոր աշխարհքիս մարդիկներուն դարձընելով՝ իր կամքը յայտնեց եւ հրամայեց որ ամենայն եղանակաւ հնազանդին իր հիմնած Եկեղեցւոյն, որուն յանձնած է երկրիս վրայ իր սկսած առաքելութիւնը յառաջ տանելու:

Ա- հնազանդութիւնը վերիվերոյ մը միայն չհրամայեց. զմեզ ապահով ըրաւ թէ նոյն Եկեղեցին է մեր վարդապետը, որուն պիտի հետեւինք, ըսաւ որ անիկայ սիւն եւ հաստատութիւն է ճշմարտութեան, հաստատեց թէ ով որ անոր կը լսէ, ա- ով միայն՝ իրեն (Քրիստոսի) լսած կ'ըլլայ, ինչպէս ա- որ ներհակ եկեղեցւոյ եղած անարգութիւնը՝ իրեն եղած կը համարի. եւ անոր համար ալ պէտք ենք բաժնուիլ այն ապստամբներէն, որոնք Եկեղեցւոյն չեն ուզեր հպատակիլ, եւ այնպիսիները հեթանոսներու եւ մաքսաւորներու տեղ դնելու ենք:

Բայց որպէս զի չկարենանք մոլորիլ ճանչնալու մէջ թէ ուր է ատուգիւ աս Եկեղեցին, հատատուն բռնելով անոր վրայ եղած մարդարէութիւնները՝ զանիկա առջեւնիս դրաւ իրրեւ լեռ մը, որն որ ամէն ազգաց աչքին կ'երեւայ։ Զանիկա նշաններով, հրաշքներով, մարգարէութիւններով եւ ամէն տեսակ զարմանալի դէպքերով պայծառացուց. այնպիսի սրտութեան լուսով մը պատեց, որ իր ճառագայթներն ամենուն աչքին պէտք է որ ցոլանան։ Իր պաշտպանութեամբն այնպէս պատսպարեց, որ անոր դէմ եղած հարուածները միշտ առանց իրեն վնաս հասցընելու՝ գետինն իյնան, անանկ որ ճշմարիտ Եկեղեցւոյն ուր գտնուիլը ճանչնալ ուզողը՝ չի-կրնար չիմանալ։

Ա՛ս ասանկ գիտնալով, տես հիմա ինչ է Եկեղեցին։ Եկեղեցին՝ Ցիսուսի երկրիս վրայ ակսած գործքին շարունակութիւնն է. Ցիսուսի իրաւունքներուն օրինաւոր ժառանգը, անոր գանձերուն հաւատարիմ աւանդապահը, անոր վարդապետութիւններուն անսխալ ուսուցիչը։ Եկեղեցին՝ Ցիսուսի իշխանութիւնն ունի, Ցիսուսի Հոգւովը կ'ապրի, Ցիսուսի ներկայութիւնը կը վայելէ, Ցիսուսի անուամբը կը խօսի, կը կարգադրէ, կը հրամայէ, կը շնորհէ, կ'արգիլէ, կ'արձակէ ու կը կապէ, երկինքը կը բանայ ու կը գոցէ. եւ այս ամենայն Ցիսուսի յայտնի կամքովը կ'ընէ։ Ա՛ս է ուղղափառ վարդապետութիւնը։ Արդ աս ճշմարտութեան դիմացը դիր ան դըժբախտներէն մէկը, որն որ սուրբ Եկեղեցւոյն տուած մէկ հրամանին կամ արգելքին առթովը, ակռաներուն տակէն նոյն զարմանալի առածը դուրս կը թափէ. Ո՛հ, ասիկա փոհառնէբոն ֆոյն պոփոէրան է. եւ ասով կը կարծէ թէ անպատիժ կրնայ Եկեղեցւոյ ինչպիսի՛ որ ըլլայ պատուիրանն ոտքի տակ առնել։ Այսպիսին զո՞վ կը թշնամանէ։ Քանի մը քահանանե՞ր կամ քանի մը մարդիկ, թէ զնոյն իսկ Ցիսուս։ Թող ասոր պատասխան տան։ Եթէ ճշմարիտ է որ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը՝ Ցիսուսի Քրիստոսի իշխանութենէն զատ բան չէ, ամէն մարդ կը տեսնէ թէ հարուածն որուն դէմ կ'երթայ։ Իսկ եթէ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը Ցիսուսի իշխանութիւնը չհամարուիր, ան ատեն կ'ըլլանք Անգլիական, Կալուինական, Գուսաքերեան, եւ ուրիշ ինչ որ կ'ուզես, բայց ուղղափառ չենք ըլլար։ Հրաման մը կամ իշխանէն ընդուներ ենք եւ կամ իր փոխանորդէն՝ անոր անունովը, ամէնը մէկ չէ՞ մի։ Եւ փոխանորդին միջոցովն եկած հրամանին չհնազանդիլը, նոյն իսկ իշխանին հրամանին չհնազանդիլ չէ՞ մի։ Արդ՝ նոյնն ըսէ նաեւ Եկեղեցւոյ նկատմամբ, որն որ յանուն Ցիսուսի կը խօսի, վասն զի Ցիսուսէն աս բանիս համար հաստատուած է։

Եւ մէկը չըսէ որ եթէ գիտնայի թէ Եկեղեցին է խօսողը, եւ ոչ թէ մարդ մը, դժուարութիւն չէի ունենար

հնազանդելու. ինչու որ, ճշմարիտն ըսելով, ասով շատ թանձրամիտ մէկն ըլլալը կը ցուցընէ։ Եւ ինչ։ կը կարծես թէ մօտ միայն կամ ի վերացեալն ըմբռնուած եկեղեցին է, որ կը խօսի։ Եկեղեցին կը խօսի, երբ որ կը խօսի իր Գլուխը, որն որ անոր խօսելուն բնական գործարանն է։ Եկեղեցին կը խօսի, երբ որ նուիրական հովիւներն իրենց գլխոյն յարելով՝ ժողովքներու կը գումարուին. Եկեղեցին կը խօսի երբ որ բոլոր աշխարհքիս նուիրական հովիւներն իրենց գլխոյն հպատակելով՝ մի եւ նոյն եղանակաւ բան մը կը սորվեցընեն։ Եւ թէպէտ Ցխուսի փոխանորդն այնչափ հանդիսապէս չխօսիր, երբ որ միայն իր դրած ժողովներուն խօսիլ կու տայ, այսու ամենայնիւ որովհետեւ ասոնք իրմէ առած են ամէն իշխանութիւն, ասոր համար անոնց ալ հաւասար հպատակութիւն եւ հնազանդութիւն պարտական ենք։ Եւ ասով բաւական պայծառ կը տեսնուի վերի խօսքին այլանդակութիւնն ու ամպարշտութիւնը։

Գ. Ասկից պէտք է որ մէկալ խօսքին ստուգութիւնն ալ երեւայ թէ Ե՞ Ա՞ոո՞ծոյ ՝ը հա՞ա՞ոամ, ինչ՞ անդին ո՞րէշ ա՞նլաւ ինա՞ր . . . ։ Ո՛հ, ինչ կ'ուզեն ցուցընել, ո՞րէշ ա՞նլաւ ինա՞ր . . . . ըսելով։ Ստացածնին չեն համարձակիր յայտնի զրուցել. բայց հասկըցողին քիչն ալ բաւական է։ Կ'ուզեն ըսել թէ Աստուծոյ հաւատալէն եւոքը, ա՛լ հարկաւոր չէ ընդունիլ Եկեղեցւոյն սորվեցուցածը, ո՛չ խորհուրդները, ո՛չ պատարագ, ո՛չ ծոմ եւ ո՛չ ուրիշ բան։ Արդ՝ ասիկա բողոքականութենէ աւելի է, բոլոր քրիստոնէութիւնն ուրանալ է, Աստուածականներու աղանդն է։

Ես շատ անգամ աս յիշուած խօսքերը լսած եմ քանի մը անձինքներէ, որոնք անըմբռնելի թեթեւութեամբ մը՝ գուցէ ըսած խօսքերնուն ամպարշտութեան վրայ եւ ոչ կը կասկածէին։ Բայց իրն այնպէս է։ Վասն զի ինչ պատճառ բաւական պիտ'որ ըլլայ միայն Աստուծոյ հաւատալը։ Ուրիշ պատճառ չիկրնար ըլլալ, բայց աս միայն։ Կամ որ ամէն ուրիշ հաւատալիներն Աստուծմէ յայտնուած չեն, եւ կամ որ անկից յայտնուած ալ ըլլան, պարտք մը չկայ որ մարդիկ զանոնք ընդունին։

Առաջինը պաշտպանելու համար՝ պէտք է ըսել թէ մինչեւ հիմա Աստուծոյ վրայ ամէն հաւատացուածն առած պել է եղեր, իր վրայ եղած մարգարէութիւնները չինած են եղեր, եւ խոստացուած Փրկչին գալստեան վրայ եղած քառասուն դարերու ակնկալութիւնը պատրանք է եղեր։ Պէտք է կարծել թէ Ցխուսի ամբողջ վարքը, իր աստուածային առաքինութիւններովը, իր հրաշքներովը, իր յարութեամբը, ամենայն ինչ առասպել է. իր աստուածութիւնը ցուցընելու համար եղած այնչափ անչափ հրաշքները՝ խաբէութիւններ, ձեւացած շուտութիւններ են. մինչեւ հիմա անոր հաւատացող

պէնչափ միլիոնաւոր մարդիկ, ամէնքն ալ ապուշ են, բայց աւելի ապուշ անոնք, որ այսպիսի յիմարական հաւատք մը պաշտպանելու համար՝ արիւննին թափեցին. վերջապէս հարկ է հաւանիլ թէ Ցիսուսի ձեռքովն աշխարհքիս վրայ եղած ամէն փոփոխութիւնները, ընկերութիւնը, բարուց անարատութիւնը, դիւցազնական սրբութիւնը՝ ուրիշ սկիզբ մ'ունեցած չեն, բայց եթէ մեծ խաբէութիւն մը, որուն հաւատարն աշխարհքս ոչ տեսած է եւ ոչ պիտի տեսնէ։

Երկրորդը պաշտպանելու համար հարկ է ուրիշ ենթադրութիւն մ'ընդունիլ, որն որ առաջինէն աւելի այլանդակ է, Այսինքն թէ ճշմարիտ ըլլալով աստուածային յայտնութիւնը, ճշմարիտ է նաեւ որ Ցիսուս խօսած եւ Եկեղեցի մը հիմնած է. բայց անգամ մը անոր հաստատութեան համար աս ամէն բան կատարելէն եւ զմարդիկ անոր դաւիթը ժողվելէն ետքը, ալ ամենեւին հոգ չ'ըներ որ մարդիկ անոր հաղորդակից ըլլան եւ հնազանդին։

Եթէ գոնէ առողջ միտք ունեցողն աս ենթադրութեանց ոչ մէկն ու ոչ մէկալը կրնայ ընդունիլ, պէտք է ուրեմն հաւատալ չէ թէ միայն Աստուծոյ, այլ նաեւ մարդացեալ Աստուծոյ, որ է Ցիսուս Քրիստոս, ուստի նաեւ անոր սորվեցուցածին եւ հաստատածին։ Պէտք է հաւատալ իր հիմնած Եկեղեցւոյն, իր դրած խորհուրդներուն, իր տուած հրամաններուն, իր ըրած արգելքներուն, եւ ան ամէն բաներուն՝ զորոնք Եկեղեցին անոր յանձնած իշխանութեամբը պիտի սորվեցընէ։ Եթէ կ'ընդունուի Քրիստոսի աստուածութիւնը, իր յայտնութիւնը, իր փրկարար գործքերն ու իր հաստատած բաներուն վրայ անտարբեր աչքով չնայիլը, հեռեւութիւնն ալ անժխտելի է։

Ուստի «Նէղէ՞ք ուրէք բաներս» հաւատալ չուզողներն աղէկ կ'ընեին եթէ Աստուծոյ հաստատածն վրայ ալ չպարծէին. ինչու որ ան «Նէղէ՞ք ուրէք բաներս» չհաւատացնին՝ անտարակուսելի նշան մըն է որ ամենեւին բանի մը չեն հաւատար։ Ով որ Աստուծոյ կը հաւատայ, կը նայի ու կը տեսնէ թէ արդեօք Աստուած խօսա՞ծ է. բայց աս ընելէն ետքը, երբ որ տեղը կ'ըլլայ որ իրաւցընէ խօսած է, անոր ամէն բաներուն ընդհանրապէս կը հաւատայ։ Կը նայի որ արդեօք Աստուած առջեւնին խորհուրդներ դրա՞ծ է. եւ անոր խօսքին համար ինքն ալ զանոնք կ'ընդունի։ Կը քննէ որ Աստուած սուրբ խորհուրդներ ալ հաստատա՞ծ է հաւատացեալներուն այլեւայլ կարօտութեանցը համար. եւ ինք ալ նոյն կարօտութեանց մէջ գտնուած ատեն՝ նոյնները կ'ընդունի։ Կը տեսնէ թէ Աստուած զԵկեղեցին մայր եւ ուսուցիչ դրա՞ծ է. եւ ինքն ալ հնազանդ որդւոյ մը պէս՝ զանիկա կը յարգէ, հպատակ աշակերտի մը պէս՝ ըսածները մտիկ կ'ընէ։ Կը քննէ որ արդեօք աս Եկեղեցին իր աստուածային Փեսային իշխանու-

թեամբն օրէնքներ, պատուիրաններ, արգելքներ դրած է. եւ ինքն ալ իր պարտքը կը համարի ամէն բան ամենայն ճշդութեամբ պահելու։ Աստուծոյ հաւատացեալն՝ ասիկա ամէն բան կը պարունակէ. իսկ ով որ կ'աղաղակէ թէ Աւետարանը կը հատատի, բայց չհաւատար Աստուծոյ յայտնածին, այնպիսին զԱստուած եւ զմարդիկ կը ծաղրէ. զԱստուած, վասն զի անոր իշխանութիւնն ոտքի տակ կ'առնէ. զմարդիկ, վասն զի առեղծուած մըն է, որուն վրայ կը պարծի։

Այսչափս բաւական է, կը լռենք այն սիրուն զրուցուածքը, զորն որ արարած մը իր Արարչին հետ խօսքի մտնելով՝ կը զրուցէ ու կը սահմանէ թէ ո՛րչափ բան անոր համար գործելը բաւական է. Աստուծոյ երեսին կը զրուցէ եւ ուրիշներուն ալ կը քարոզէ թէ իրեն համար բաւական է միայն հաւատալ, որ Աստուած կայ։ Ջնջուեցան ուրեմն մարդիկներուն վրայ Աստուծոյ ունեցած ամէն իրաւունքները։ Ա՛լ Աստուծոյ չի'վերաբերիր վճիռ տալ թէ ո՛րչափ բան բաւական է, եւ ո՛րչափ բան բաւական չէ։ Մի'թէ Աստուած մեր վրայ ունեցած իրաւունքները կորսընցո՞ւց։ Իր ամենակարողութիւնը նուազեցա՞ւ, իր իմաստութիւնն ոչընչացա՞ւ, իր բարութիւնը նուազեցա՞ւ, եւ ամենէն աւելի իր իշխանութիւնն ուրիշէ մը յափշտակուեցա՞ւ։ Կամ թէ երբ ինք կը հաճի (որովհետեւ ասիկա իր ձեռքն ի՛նչ զիջուեցի թէ այսպիսին բովանդակ քրիստոնէութիւնը կ'ուրանայ։ Ինչու որ ուղղափառ չըլնել) մեզի հետ խօսելու, զմեզ կարգաւորելու, եւ մեզի մանր մանր սահմանելու մեզմէ պահանջածը, պարզապէս իր անսահման մարդասիրութենէն շարժելով եւ մեր բարւոյն համար. մենք կրնա՞նք արդեօք մեր ն'երքե՞ս առջեւը դնել, կամ իրեն սահման մը քաշել, որ անկից անդին չանցնի իր պատուիրաններով։ Եւ մենք ասոնց մեր վճռոյն զօրութեամբը, օրինակի համար, կրնա՞նք իրեն ըսել թէ մեր կամքը չի'հաճիր զինքը պատուել պատարագ ուեանելով, խոստովանահօր մը առջեւը խոնարհելով, զինքը սուրբ հաղորդութեան մէջ ընդունելով եւ Եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան անսալով։ Տէր Աստուած։ Ասիկա երբեք սատանայական մոքե մ'ալ չանցած, չլսուած յանդգնութի՞ւն չէ՞ մի։ Եթե հպատակ մը՝ իր թագաւորին, կամ որդի մը՝ իր հօրն ըսելու ըլլայ, որ ինծի բաւական է քու անձդ ճանչնալ, եւ հպատակութեան ու յարգութեան ուրիշ ամէն գործքերը զլանայ. միանգամայն կարծէ որ բոլոր իր պարտքը կը կատարէ, այնպիսին հրէշ մը համարելու չէ՞ մի։ Արդ՝ մարդ մը երբ որ անտարբերութեամբ Աստուծոյ երեսին կը զրուցէ թէ բաւական է որ քեզի միայն հաւատամ, եւ իմացընէ որ չ'ուզեր անոր կրօնական պաշտօն մը մատուցանել, ինչպիսի դիներով պէտք է այսպիսի մարդը նկարել։

Առանց պատճառի չզրուցեցի թէ այսպիսին բովանդակ քրիստոնէութիւնը կ'ուրանայ։ Ինչու որ ուղղափառ չըլ-

լալն արդէն յայտնի բան է, որովհետեւ ուր Եկեղեցիէն կախում չկայ, հոն ուղղափառ ալ չիգտնուիր։ Բայց գուցե դոնէ բողոքականն մըն է։ Ա՛ս ալ ինկը չիկրնար ըսել, որովհետեւ բողոքական աղանդները գէթ քանի մը յայտնութիւն կ'ընդունին։ Կրնայ գուցե Հրէի մը նմանցուիլ, որն որ նոյնպէս զԱստուած կը ճանչնայ. բայց այնպիսին Հրեայէն ալ վար է, որովհետեւ Հրեան թէեւ զՅիսուս իբրեւ Մեսիա չիճանչնար, բայց իր ծէսերուն մէջ եղանակաւ մը գոնէ անոր ուրուականը կը հնարէ, եւ որչափ ալ պարապ ըլլայ, այսու ամենայնիւ գեռ անոր կը սպասէ։ Անպիսին Աստուածեան աղանդէն է, որ Աստուծոյ Որդւոյն մարդեղութեան բովանդակ գործողութիւնը մերժելէն զատ, յանձն չ'առնուր որպիսի եւ իցէ պաշտօն մը մատուցանել նոյն իսկ Աստուածութեան։ Ահաւասիկ աս է այն զրուցուածքին վերջին նշանակութիւնը, որն որ այսօրուան օրս ընկերութեանց մէջ բերնէ բերան կ'անցնի, Բա՜ՀԱՆ է Աստծոյ հա՜ՍՊԱՐԻ Բայց ա՜ՐԻՒ.....։

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Նոյն նիւթին շարունակութիւնը։

Ա. Արքայական հաճութիւն։ — Բ. Իշխանութեան զեղծում։ — Գ. Իշխաններն Եկեղեցւոյ բնական պաշտպաններն են։

Եկեղեցւոյ դէմ խօսքով զինելէնետքը, գործքի ձեռք կը զարնեն անկրօնք, եւ կը փորձեն զինքն ամէն իշխանութենէ մերկացընել։ Բայց որովհետեւ ուղղափառ երկիրներու եւ իննեւտասաներորդ դարուս մէջ Դեկոսի ու Դիոկղետիանոսի օրէնքները նորէն կենդանացընելը՝ յաջողելու բան չէ, անոր համար ետեւէ կ'իյնան օրինաւորութեան ճամբաներով նոյն վախճանին հասնելու, սուրբ Եկեղեցւոյ անժխտելի իրաւունքներն աշխարհական իշխանութեան եւ քաղաքական կառավարութեան ձեռքը յանձնելով։ Աստուծոյ արդար դատաստանաւն աս բանս բողոքականներուն գլուխն եկած է։ Ասոնք Եկեղեցւոյ եւ իր երեւելի Գլխոյն քաղցր լուծը մերժելով, իշխանի մը սրոյն, եւ կամ կնոջ մը կամ տղու մը ձեռաց տակն ինկած են։ Բայց աս դատաստանն եղանակաւ մը մկ քանի ուղղափառ երկիրներու մէջ ալ կատարուած է, ուր Եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանութեան հնազանդիլ չուզողները, եթքը ատիկանութեան վերակացուին եւ կամ պաշտամանց պաշտօնէին կամքէն կախուելու կը պարտաւորին։

Այս իշխանութեան փոխադրութիւնն ինչ եղանակաւ եղած է եւ կ'ըլլայ։ Շատ եղանակաւ, բայց գլխաւորաբար հրատարակելով Արքայական հաճութիւնը, Եկեղեցին

պաշտպանելու իրաւունքը, եւ անիրաւ յափշտակութեան դէմ բնական պաշտպանութեան իրաւունքը։

Ա. Արտայոյտն հաճախութեան ու արտայոյտն գործադրութեան հրամանը, այն իրաւունքներէն մէկն է, որն որ այնչափ հռչակուած ու փառաւորուած է, որ զարմանալու բան կ'ըլլայ, եթէ շատ մը ապուշ ուղղափառք նոյնն իրենց երկիրներուն ամրութեան վահանը չկարծեն։ Արդ՝ այս կարծուած իրաւունքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ խիստ ծանր յանցանք մը, եւ սեղանակապուտ յափշտակութիւն մը, զորն որ քաղաքական իշխանութիւնը Քրիստոսի եւ իր Եկեղեցւոյն իրաւանց դէմ կ'ընէ։ Շատերն ատոր վրայ գիրքեր գրած եւ անյաղթելի փաստերով ցուցուցած են, ես երկու խօսքով կը յայտնեմ. եւ ատ երկու խօսքերը բաւական են անոնց, որոնք ճշմարտութեան դէմ ականջնին չեն գոցեր։

Ի՞նչ է ատ կարծուած իրաւունքը։ Է իրաւունք մը (աղէկ միտ դիր) ի կախ պահելու առաքելական Աթոռին՝ իր հաւատացեալներէն առանձին մէկուն, կամ ամբողջ գաւառներու եւ ամբողջ ազգերու խաւրած հրամանները. բաց ասկից՝ իրաւունք մըն է նոյն հրամանները քննելու եւ տեսնելու թէ հաւանութեան արժանի են. եւ ետքը կամ ազատ թող տալու որ ի գործ դրուին, եւ կամ եթէ հաճոյական բաներ չեն, արգելելու, թող չտալու, ջնջելու։ Արդ՝ մինակ ատ մէկ պարզ դիտողութիւնն ըրէ։ Ատ հրամաններն ուստի՞ կը բըղխեն։ Եկեղեցիէն։ Որմէ՞ կը քննուին։ Նոյն իսկ Եկեղեցւոյ որդիքներէն։ Ուրեմն որդիքներն են, որ կը քննեն թէ Եկեղեցին՝ իրենց մայրը՝ ըստ պատշաճի կը հրամայէ, թէ իր հրամաններուն մէջ չափը կ'անցընէ։ Ատ խորհրդածութիւնը միայն բաւական է խնացընելու չէ թէ միայն ամլարշտութիւնը, այլ նաեւ այլանդակութիւնը։

Ատ բանս աւելի պայծառ կը տեսնես, եթէ միտ դնես որ ինչպէս բաներ են ուրբ Եկեղեցւոյ տուած օրէնքները, զորոնք աշխարհական իշխանութիւնը քննութեան տակ կը ձգէ։ Նախ հաւատոյ սահմաններ են, որոնք միայն անսխալ իշխանութենէ մը պէտք են ու կրնան յառաջ գալ։ Արդ՝ աշխարհական իշխանութիւն մը, որն որ գուցէ եւ ոչ խնդրոյն բառերը կը հասկընայ, կառավարութիւն մը՝ որն որ գուցէ ոչինչ կրօն կը դաւանի, պիտի վճռէ թէ արդեօք Եկեղեցին իր իրաւունքներուն չափն անցուցած է, կամ թէ կրնայ հաւատացեալներուն թող տրուիլ, որ Եկեղեցւոյ տրվեցուցածին հաւատան։ Անհաւատալի բան կ'երեւար ասիկա, եթէ մեր աչքովը նորերս տեսած չըլլայինք, որ ինչպէս նոյն տեներնները Սպանիայի մէջ տիրող խիստ պէշ կառավարութիւնն արգելեց Անարատ Ցղութեան վրայ տրուած քահանայապետական կոնդակին հրատարակութիւնը. իսկ Գաղղիայի կառավարութիւնը դէմ նոյն կոնդակն արձանագրել տուաւ, իբրեւ թէ

առանց այսպիսի ծաղրական սովորութեան՝ քահանայապետական կոնդակն իր զօրութիւնը չէր ունենար։

Հռոմայէն տրուած հրամաններուն մէջ շատ անգամ անանկ կարգադրութիւններ կը գտնուին, որոնք միայն բարի վարուց, ծէսերու, աստուածային պաշտամանց արարողութիւններու կը վերաբերին։ Արդ՝ այնպիսի աշխարհական կառավարութիւն մը՝ որն որ մեծ բան մը ըրած կը համարի, եթէ կրօնական գործք մը կը կատարէ, կամ այնպիսի կառավարութիւն մը՝ որն որ կը խոստովանի թէ դաւանանք մը չունի, իր կարծեալ իրաւանց համաձայն՝ կը համարձակի քննել թէ պատշա՞ճ է կրօնական պաշտօնն ասս կամ անդանակաւ չափաւորել, կամ թէ հաւատացեալներուն համար օգտակա՞ր՝ թէ վնասակար է, սուրբ Եկեղեցւոյն անոնց նկատմամբ կարգադրածը։

Սուրբ Եկեղեցին կը խօսի դարձեալ, երբ որ իր պաշտօնեաներուն մէջէն ոմանց իշխանութիւն կու տայ մանաւանդ եկեղեցիները կառավարելու, կամ մանաւանդ եկեղեցիներու մէջ առանձին եկեղեցական պաշտօն մը վարելու. եւ իրաւամբ կը խօսի. ինչու որ եթէ սուրբ Եկեղեցին նուիրապետութիւն մըն է, (զորն որ մինչեւ հիմա ուղղափառներուն մէջէն ոեկը չէր ուրացած,) իր Գլխոյն կ'իյնայ ատորին պաշտօնեաները պաշտօնի մը վրայ դնել։ Այսու ամենայնիւ աշխարհական կառավարութիւն մը՝ որն որ ամենեւին տեղեակ չէ անոնց իւրաքանչիւր պաշտօններուն, կ'ուզէ այնպիսի նիւթերու մէջ Եկեղեցւոյ ըրած դատաստանը քննել եւ տեսնել որ ատոր պատշաճաւոր անձն ընտրած է, թէ սխալած է։

Սուրբ եկեղեցին իր հոգաբարձութեամբը շատ անգամ առանձին ընտրհքներ կ'ընէ իր հաւատացեալներուն. ոմանց իշխանութիւն կու տայ այնպիսի պաշտօններ կատարելու, որոնցմէ հասարակաց օրէնքը զերծնէք դուրս կը հանէր. ոմանց տնօրինում կու տայ՝ որ կարող ըլլան իրարու հետ ամուսնանալ անանկ անձինք, որոնք ըստ ինքեան չէին կրնար օրինաւորապէս. եւ ատ ընտրհքները կու տայ պաղտնի առիթներու եւ անանկ պատճառներու համար, զորոնք իր իմաստութեամբը՝ միայն իր մայրական ծոցն ամիոփելով, արտաքնոց աչքէն կ'ուզէ ծածկել։ Բայց ա՜հաւասիկ աշխարհական կառավարութիւնը կ'երթայ իր աչքը հոն կը խոթէ, ուր պէտք չէր, եւ մարդկային ազատութեանց ամենէն իրաւացին ու խղճմտանքի նուիրական իրաւունքները բռնաբարելով, իր քննութեան առեանը կը հանէ հաւատացելոց պիտոյքն ու սուրբ Եկեղեցւոյ մայրական գթոյն գործքերը, եւ վճիռ ալ կու տայ թէ բաւական է արդեօք բերուած պատճառը, եւ ընտրհք ընելու բան է՝ թէ չէ։

Սուրբ Եկեղեցին երբեմն ալ իր խեղ որդւոցը պատիժներ կը սպառնայ։ Ոչ ոք կրնայ ատ իշխանութիւնը զլանալ

Եկեղեցւոյ, առանց ինք զինքը բողոքական, մանաւանդ Թէ բուլորովին անհաւատ հրապարակելու. ինչու որ այս իրաւունքը ճանչցած եւ իրենց եղանակաւը գործածած են նաեւ բողոքականներուն մեծ մասը։ Ան սպառնալիքներն ու պատիժները կրնայ Եկեղեցին նոյն իսկ կառավարիչներուն անձին դէմ ալ բանեցընել, գոնե ցորչափ որ անոնք իրենք զիրենք ուղղափառ Եկեղեցւոյ որդիք կը դաւանին։ Արդ՝ տես այն Արթոյական հաճոյքն գեղեցիկ գիւտովն ինչ կը պատահի։ Անհնազանդ որդին կ'ելլէ դատաւոր կը նստի, եւ կը քննէ Թէ իր մայրն արդեօք իրաւունք ունի իրեն դէմ սպառնալու եւ կամ նաեւ պատժելու. ապստամբ որդին իր մօրը Թղլատուութիւն պիտ'որ ընէ, եւ անոր ձեռքը պիտ'որ արձակէ, որ կարող ըլլայ գործել։ Ան գիւտը հրաշալի եւ մանաւանդ խելացի բան չէ՞ մի։

Բայց անգամ մ'որ այսպիսի գաղտնիք մը յայտնուած է, ալ անկից ետքը պէտք է զանիկա աւելի եւս տարածել։ Դատաւորներն ու քաղաքական ոստիկանները ստուգիւ յանցաւորներուն, գողերուն, աւազակներուն, մարդասպաններուն վրայ աւելի իշխանութիւն չունին, որչափ ունի Եկեղեցին իր ապստամբ որդւոց վրայ։ Արդ՝ ինչպէս որ Եկեղեցւոյ վճիռները իր ապստամբ որդւոցը քննութեան տակ ձգել կ'ուզուի, այսպէս ալ պատշաճ է որ նաեւ պատժող դատաւորներուն վճիռները նոյն չարագործներուն քննութեան տակ ձգուին։ Ուստի աւազակ մը թիւավարութեան խրկուելէն կամ կախաղան հանուելէն յառաջ, պէտք է անոր քննութեան եւ դատաստանին տակ ձգուի բոլոր իրեն դէմ եղած դատաստանին ընթացքը, եւ անոր Հաճոյքն ապաստի իրեն դէմ ելած վճռոյն գործադրութիւնը կատարելու։ Ասիկա իրաւցընէ քիչ մը նորահնար իրաւագիտութիւն մը կ'ըլլար. բայց Եկեղեցւոյ նկատմամբ ի գործ դրուած իրաւագիտութեան աննման չէր ըլլար։

Արթոյական հաճոյքը, եթէ մէկը յստակ ու պայծառ աստիճան մը տալ կ'ուզէ, ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ուրացում մը Եկեղեցւոյ ամենէն էական իշխանութեան, զոր որ Յիսուս Քրիստոս իրեն յանձնած է։ Յիսուսի Քրիստոսի հանդիսական խօսքերը, որոնցմով կրնանք ըսել, կեանք տուաւ իր մեծ հիմնարկութեան, ասոնք եղան. Գոյէ՛ ե՛ ասրվէցո՛ցէ՛ ամէն ազգե՛րո՛ն. այնպէս որ Եկեղեցւոյ գաղափարը չենք կրնար ունենալ, առանց ուսուցանող իշխանութիւն մ'ըմբռնելու, եւ ան իշխանութիւնն այնպիսի մեծ ճոխութեամբ ի գործ պիտի դրուէր, որ աշխարհքիս բոլոր իշխանութիւններուն, մանաւանդ Թէ նաեւ դժոխքին զօրութեան դէմ ալ անասանելի պիտ'որ ըլլար։ Սանկ ալ իմացան անմիջապէս Առաքեալները, որոնք Հրէից ժողովրդանոցին եւ Հռոմայեցւոց կայսրներուն ասոր դէմ դրած արգելքները բանի տեղ չդրին։

Ասանկ իմացան յաջորդ դարերուն մէջ Հռոմայ քահանայապետները, Պետրոսի յաջորդները, որոնք կամ անձամբ եւ կամ իրենց առաքեալներուն ձեռքովը, ամէն նաեւ բարբարոս ազգերու խօսեցան։ Ասանկ կ'իմանան մեր օրերն ալ նոյն քահանայապետները, երբ ճենացւոց, Հնդկաստանացւոց, Ովկիանոսի եւ ծովու կղզիներուն բնակիչներուն կը խօսին։ Եւ ինչպէս որ Եկեղեցին սորվեցուց՝ ի սկզբան հաւատոյ ճշմարտութիւնները հրատարակելով, նոյնպէս սորվեցուց նաեւ հերետիկոսներուն դէմ անոր մաքրութիւնը պահելով, եւ բարի վարուց հրահանգներն անկարգութեան դէմ պաշտպանելով, եւ նոյնպէս ալ պիտի շարունակէ մինչեւ աշխարհքիս վերջը։ Եթէ մայր է, պէտք է որ իր որդիքը սնուցանէ. եթէ ուսուցիչ է, պէտք է որ աշակերտները կրթէ. մենք սուրբ Եկեղեցին ուրիշ կերպ չենք կրնար ըմբռնել։ Այսու ամենայնիւ վերջապէս գտնուեցաւ որ որդիք իրաւունք ունին եղեր սորվեցընելու եւ ուղղելու իրենց մայրը, աշակերտներն՝ իրենց դաստիարակին կրծկալ կապելու։ Եւ ահաւասիկ աս է Աբէայական հաճոյութեան եւ Աբէայական ֆորթոպրոպիէան հրամանին իրաւունքը։ Դուն, ով ընթերցող, ի՞նչ կը զրուցես աս չքնաղ գիւտին։ Այսու ամենայնիւ ասիկա սուրբ Եկեղեցւոյ ամէն թշնամիներուն կուռքն է։ Մինչեւ այնպիսիներ ալ կը գտնես, որոնք գիշեր ցորեկ ազատութիւն կը հրատարակեն, իրենք զիրենք ամէն տեսակ գերութեանց թշնամի կը խոստովանին, Աղոպոլիոն է՛ս է՛մ, կ'ըսեն. եւ սակայն ամենայն զօրութեամբ այն Աբէայական հաճոյութեան կը փաթթուին, եւ մտքերնին անանկ դրած են, որ Եկեղեցւոյ՝ իրեն հաւատացելոցը հետ ազատութեամբ խօսած օրը, իրենք պէտք է որ խղդուին։ Ասուած տար որ չգտնուէր ուղղափառ մ'ալ, որն որ իր հաւատքը չճանչնալով՝ չերթար անոնց խմբին մէջ չխառնուէր։ Ո՜հ. կ'արժէր արդեօք որ Եկեղեցւոյ իշխանութեան դէմ այնչափ հակառակին, որպէս զի անոր տեղը՝ դրած իշխանութիւնին գնեն։

Բ. Բայց ասոր դէմ պատասխան մ'ունին տալու, որուն իրենք մեծ ծանրակշռութիւն կու տան։ Երբ եկեղեցին իր իրաւունքները կը պահանջէ, կ'ըսեն, է՛ աշխարհական իշխանութեան իրաւունքն վրայ յորդորելով՝ յոխորտելո՛ւ ըլլայ, ան ատեն ի՞նչ ծար պիտի գտնուի։ Իրաւ որ, ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, ժամանակին աղէկ ընտրեր են այս իրենց վախը յայտնելու։ Մեր դարն այնչափ յօժար է սուրբ Եկեղեցւոյ զիջանելու, կառավարութիւններն այնչափ անոր գլուխ կը ծռեն, ժողովրդեան մէջ ալ անանկ չափէ դուրս սաստկացած է իշխանութեան հպատակիլը, որ վտանգ կայ թէ ամէնն հոգւով ու մարմնով իրենք զիրենք գերի ընեն Եկեղեցւոյ։ Փառք Աստուծոյ, որ այսչափ կը հասկնան ամենք աս վտանգը հեռացընելու եւ մարդկային ազգին բարիք ընելու։

Արդէն պիտէի որ աս է օրինականներուն ընելու մեծ առարկութիւնը, վասն զի իրենց առջորութիւնն է՝ Եկեղեցին իբրեւ պազան մը երեւակայել, որն որ միշտ պատրաստ է իշխանաց եւ ժողովրդոց վրայ յարձակելու եւ կտոր կտոր պատռելու։ Իրենց խօսքին որ նայինք, Եկեղեցին կը յորդորէ, կը յորդորէ, կը յանդիմէ, կը զեղծանէ, երբեմն կը փրոթէ ամէն երեսներէն։ Ո՞ւրկէ էր զեղծմունքներուն, պահանջատիրութեան, չափազանցութիւններուն դէմ պէտք է ոտք հանել քաղաքական ափեռանէրը։ ասպա թէ ոչ՝ օր մը աս ճիւաղին ժանիքը՝ ազգերն ու կառավարութիւնները կը ջնջէ։ Այսու ամենայնիւ՝ եթէ կրնան իրենց նախապաշարումներէն ու սոսկումներէն քիչ մը ազատիլ, այնչափ՝ որ կարենան իմանալ մեր պատասխանը, ահաւասիկ։

Նախ ապահով ըլլան, քաջալերուին ու մխիթարուին, որ շատ հեռու է այն վայրկեանը, որուն մէջ Եկեղեցին զիրենք իրենց բոլոր ազատութիւններէն պիտ'որ մերկացընէ։ Հիմակու հիմա Եկեղեցին յանուն իւր կը զրուցէ այն խօսքը, զորն որ իր երկնաւոր Փեսային բերանը կը դնէ. Ու չերկնաւոր ինգնաւորութիւն պոյ, չերկրաւորն ոչ յափշտակէ։ Եկեղեցին՝ իրեն հարկաւոր եղող ազատութեան ու անկախութեան համար՝ արքունական աթոռն ալ կը դործածէ. բայց դեռ իր աչքն արքունական դահերուն եւ անոնց խեղճ իրաւունքներուն անկած չէ։ Եկեղեցին հիմնած է Եւրոպայի ամէն գահերը, ինչպէս պիտէ ամէն մարդ, որն որ քիչ մը բան կը հասկընայ. եւ իր ձեռաց գործքերուն չինախանձիր։ Ինք կը համարի թէ անհամեմատ բարձր առաքելութիւն մը որուած է իրեն՝ քան իշխաններուն, եւ թէ ինք անոնցմէ աւելի շքեղ իշխանութիւն մը ունի։ Ինք հարստութիւններ ու գանձեր կը բաշխէ, որոնք երկրաւոր չեն. թագեր ու պսակներ կը բաժնէ, որոնք անթառամ ու յաւիտենական են. եւ այնչափ միայն հոգ կը տանի ժամանակիս ողորմելի դէպքերուն, որչափ որ օգտակար է յաւիտենականութեան ծանրակշիռ գործքերուն համար։ Թող ուրեմն անհոգ ապրին թագաւորներն ու ինքնակալները, մանաւանդ թէ դանուչչիները, Արանտաները, Փերրոնիոսներն ու Վանեափէնները, ինչ աստիճանի եւ մեծութեան մէջ ալ որ են. վասն զի Եկեղեցին չվայփշտակեր իրենց չորս թզաչափ երկիրը, որուն համար աղմուկ կը հանեն, եւ իրենց՝ ըստ հաճոյից քանդելու, կործանելու եւ աղմկելու մեծ իրաւունքն ալ չիրաւնար։

Բայց թէեւ իրենց իրաւունքները յափշտակել ուզեր, չէր կրնար ընել։ Որովհետեւ ասիկա յանցաւորութիւն եւ ծանր յանցաւորութիւն մը կ'ըլլար։ Ինչպէս ուրեմն կրնայ ասոր վրայ կասկածիլ՝ ով որ կը ճանչնայ թէ ինչ է Եկեղեցին, ինչպէս կը կառավարուի, իր օդնականն ով է եւ ինչպիսի խոստումներով։

Եթէ Եկեղեցին մայր է, ուրեմն չիկրնար յանցաւոր

ըլլալ։ Ի՞նչ կը զրուցէիր այն կառավարութեան՝ որն որ օրէնք հաներ թէ մայր եղող ամէն կանայք՝ կը պարտաւորին իրենց վրայ ապահովութիւն մը տալ՝ իրենց զաւակը անուանելու համար ձեռքերնին յանձնուելէն յառաջ։ Ի՞նչ կը զրուցէիր դարձեալ՝ եթէ նաեւ դատաստանական ատեան մ'ալ դնէր կանանց վրայ, որ իրենց զաւկըներուն անիրաւութիւն չընեն։ Ասիկա մարդկային բնութեան նախատինք մը կ'ըլլար։ Բայց չե՞ս գիտեր որ ամէն երկրաւոր մարդ՝ իրենց զաւակներուն ունեցած սէրը, ոչինչ է Եկեղեցւոյ մեր վրայ ունեցած գթոյն քովը, եւ ասոնք երկու սէրերը՝ միայն անոր համար իրարու հետ կը համեմատենք, որովհետեւ ուրիշ աւելի յայտնիչ օրինակ մը չունինք. ուր որ Եկեղեցւոյ սէրն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ցիսուսի մեզի ունեցած գթոյն զեղումը։ Եւ դուն այսպիսի մօրմէ մը կը վախնաս, եւ անոր դէմ ապահովութիւն կը փնտռես։

Բայց ասկից՝ չե՞ս գիտեր որ Հոգին սուրբն է իրեն առաջնորդողը, եւ Ցիսուս Քրիստոս իրեն հոգի ու կենդանութիւն կու տայ։ Արդ ասոնք ամէն բան ալ բաւական չէ՞ գքեզ հանդարտեցընելու։ Ան ասոնց գիտե՞ս ինչ կ'ընես, ադ քու անվստահութիւնդ դարձուր նաեւ ասոնց՝ Ցիսուսի եւ Հոգւոյն սրբոյ դէմ, եւ ինք զինքդ պաշտպանէ։ Ատեաններ դիր քու ապահովութեանդ համար, որ չըլլայ թէ Հոգին սուրբ իր օրէնքներովը գքեզ շղթաներու զարնէ կաշկանդէ, չըլլայ թէ Ցիսուս Քրիստոս իր Ս. Խորհուրդներովն ու իր արեամբը գքեզ թունաւորէ ու սպաննէ։ Եթէ Եկեղեցին կրնայ Ցիսուսի Քրիստոսի առաջնորդութեամբը քու իրաւունքդ յափշտակել, կարելի է նաեւ որ Ցիսուս Քրիստոս անձամբ ալ նոյն յափշտակութիւնն ընէ։ Եթէ կը սոսկաս աս հետեւութիւնները լսելովդ, սոսկացիր նաեւ անոնց պատճառներուն վրայ ալ, եւ ամէնքիր որ որդի մը աս աստիճանի կը հանի եղեր՝ այնպիսի եղանակաւ իր մօրը վրայ խօսելու, որպիսի եղանակաւ եւ ոչ իր անողոքելի թշնամիները կը խօսին։

Գ. Բայց աս ամպարշտութիւնը հասատատելու համար ուրիշ պատճառ մ'ալ պատրաստ ունին։ Իլէաններըը, կ'ըսեն, էրենց փերու-ներուն գէշ եկեղեցւոյ բնական պաշտպաններն են. ուստի եւ իրենց կ'իյնայ անոր արատաբին բարւոյն վրայ հսկել. մանաւանդ որ կրնալով երկու իրաւատութեանց մէջ վէճ ելլել, պէտք է որ իրենք այն հակառակութիւնն իրենց վճռովը դադրեցընեն, որպէս զի չըլլայ թէ յառաջ գոյ Տէրու-ներուն գէշ փերու-ներու մը խանգնելու- սոսկալի խառնակութիւնը։

Ան սկզբունքները՝ որոնք առ հասարակ աշխարհքիս ամէն կողմը կը լսուին, այնչափ զեղծումներու, անիրաւութիւններու, բռնաբարութիւններու եւ անօրէնութիւններու դուռ կը բանան, որ հարկաւոր է քիչ մը լուսաւորելը՝ հասարակաց պատրանքը վերցընելու համար։

Իշխաններըը եկեղեց-ոյ բնական պոլտպաններն են։ Քիչ մը կամաց։ աս քու ամէն պաշտպանութեամբդ շատ յառաջ մ'երթար։ Ա՛ս ատոյգ է նախ՝ որ Եկեղեցին առանց այսպիսի պաշտպանութիւններու ծնաւ. Ցիսուս Քրիստոս զանիկա պաշտպանելու համար Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը խոստացաւ, եւ ոչ թէ իշխաններուն պաշտպանութիւնը։ Մանաւանդ թէ ատոյգ է, որ Ցիսուս Քրիստոս զանիկա հիմնեց եւ ուզեց որ տարածուի նաեւ տաճարին պլխաւորներուն եւ ժողովրդանոցին աշխարհական իշխաններուն դէմ, եւ եղբը նաեւ Հռոմայեցւոց պետութեան հակառակ։ Նոյնպէս ատոյգ է որ զանիկա մայր եւ ուսուցիչ դրաւ նաեւ իշխաններու եւ ինքնակալներու, եթէ չենք ուզեր ըսել թէ ատոնք իրենց մեծութեան պատճառաւ՝ երկնից արքայութենէն դուրս ձգուած են։ Ատոյգ է որ ատոնք ալ՝ աղքատներուն ու ռամիկներուն պէս՝ պարտական են անոր մայրական ու հնազանդ որդիքն ըլլալ, ինչպէս որ իրենց մէջէն ամենէն երեւելիներն եղան իրենց մեծ օգտիւը։ Ատոյգ է որ Եկեղեցին՝ այս պաշտպանութեամբ զօրացած՝ երեք դարերու արիւնալից կռուոյն մէջ, Հռոմայեցւոց կայսրներուն դէմ դիմացաւ, եղբն ալ յաջորդ դարերուն մէջ յաղթանակեց Բիւզանդեան կայսրներուն ու Գերմանացւոց ինքնակալներուն հալածանքներուն ատենը, եւ հետզհետէ ամէն տեսակ թշնամիներուն իրեն հակառակ յարուցած բոլոր ուրիշ հարատահարութեանց դէմ։

Ա՛ս ամէն ճշմարտութիւններուն վրայ չես կրնար տարակուսիլ, եթէ ուղղափառ ես։ Արդ աս այսպէս ըլլալով, ինչ մտքով դեռ կրնայ հաստատուիլ թէ իշխաններուն կ'իյնայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւն ընել։ Մինակ աս մտքով։ Երբ որ Եկեղեցւոյ հակառակորդ կայսրներն իր որդիքն եղան, եւ գլուխնին մկրտութեան խոնարհեցընելով՝ անոր անդամները դարձան, սուրբ Եկեղեցին՝ չէ թէ անոնց հարկաւորութիւն մ'ունենալով, հապա զիրենք պատուելու համար՝ (արդէն ինք միշտ ամէն իրաւունք յարգած է,) հաճեցաւ իրեն վերաբերած քանի մը արտաքին գործքերու մէջ զիրենք գործածել։

Նաեւ երբեմն քանի մը առիթներու մէջ աղաչեց որ ձեռնէրնին ունեցած զօրութեամբը՝ դադրեցընեն իր թշնամիներէն եկած հալածանքներն ու տաղտկութիւնները. ուրիշ անգամներ ալ ուզեց որ նաեւ արտաքին օրէնքներով ամրացընեն իր ամենասուրբ կարգադրութիւնները, զորոնք քրիստոնեայ ժողովրդեան օգտին համար ըրած էր։ Եւ եթէ ասիկա ծառայութիւն մըն էր, զոր իշխաններն Եկեղեցւոյ կ'ընէին, աւելի եւս ծառայութիւն մըն էր, զոր Եկեղեցին իշխաններուն կ'ընէր՝ զիրենք գործածելովը, որովհետեւ զիրենք իր մեծավայելչութեան ճառագայթովը կը զարդարէր, եւ իրենց երկրաւոր իշխանութիւնը կը սրբացընէր՝ զանիկա թագաւորաց թագաւորին հպատակեցընելով ու ծառայել տա-

լով։ Եւ երբ որ իշխանները սիրով ու հնազանդութեամբ Եկեղեցւոյ անձնանուէր կ'ըլլային, Եկեղեցին ալ սիրալիր ազնուականութեամբ մը փոխարէնն իրենց կը մատուցանէր, եւ գրեթէ զիրենք կը փաղաքշէր պովութեան անուններով եւ բարձր առանձնաշնորհութիւններով, այնպէս որ կարծես թէ երբեմն երբեմն զիրենք նոյն իսկ Եկեղեցւոյ արտաքին եպիսկոպոսները կ'անուանէր, իրենց ձեռքն աւանդելով քանի մը արտաքին հոգացողութիւնները, եւ օգնութիւն մը յուսալով իրենցմէ՝ հաւատացեալներուն արտաքին ընթացքին ըստ պատշաճի յառաջանալուն համար։ Ահաւասիկ իրենց արտաքին արժանապատուութեան բովանդակ հիմը։

Ակից յայտնի կ'երեւայ թէ աս պաշտպանութիւնը չեն կրնար ի գործ դնել, բայց եթէ ան աստեն եւ այնչափ, որ աստեն եւ որչափ որ Եկեղեցին իրենցմէ կը խնդրէ. աս պաշտպանութիւնն ան բաներուն վրայ միայն կը տարածի, որոնց համար որ խնդրուած է, եւ կը դադրի ան աստեն՝ երբ որ ալ չ'ուզեր Եկեղեցին, եւ բոլորովին անոր որոշման տակ ինկած է։ Իրաւցընէ ալ ասկից աւելի ինչ բնական բան կրնայ ըլլալ։ Օգնութեան կանչուած պաշտպան մը չի կրնար ուրիշին գործքերուն խառնուիլ, բայց եթէ որչափ կը հաճի սեպհական սէրը։ Շատ հաճոյական պէտք էր ըլլալ քեզի ան պաշտպանը, որն որ քու տունդ մտներ, եւ երբ դուն կը բողոքես թէ անոր օգնութեան կարօտ չես, չես ուզեր, անիկա քու երեսիդ պոռար, գքեզ լռեցընէր, աղաղակէր թէ ինք պէտք է որ գործէ, պէտք է որ խօսի. վասն զի սասանկ կը պահանջէ քու բարիքդ, զորն որ նաեւ քու կամացդ դէմ ինք պէտք է որ յառաջ տանի։

Եկեղեցին այսպիսի պաշտպանութիւն մը չի կրնար հաստատած ըլլալ, որն որ ծաղրական, այլանդակ եւ շատ անպատմ բոլորովին անվաւեր ալ կ'ըլլար. որովհետեւ հաւատացեալները կառավարելու համար՝ մանաւոր առաքելութիւն կը պահանջուի եւ երբեմն նաեւ ձեռնադրութիւն հարկաւոր է, որն որ երբեք երկրիս իշխաններուն տրուած չէ։ Բաց ասկից՝ ինչպէս կրնայ Եկեղեցին իրենց այնպիսի բան մ'ընելու իրաւունք տալ, զորն որ ինք կ'արգիլէ։ Եթէ Եկեղեցին խենթ չէ եւ ինք իրեն հակառակ չիպործեր, այսպիսի պաշտպանութիւն մը կարելի բան չէ։

Այսու ամենայնիւ նոյն պաշտպաններէն շատերուն ըրածն աս է։ Այսպիսի յափշտակեալ իրաւունքի զօրութեամբ՝ կ'ուզեն սուրբ Եկեղեցւոյ իրողութիւնները կարգադրել, այնպէս՝ իբրեւ թէ իրենք անոր բնական մեծաւորներն ըլլային եւ անոր վրայ լիակատար իրաւաբանութիւն ունենային թէ աս մասին մէջ ինչեր պատահած են, ամենուն յայտնի է։ Գտնուած են անանկ կառավարութիւններ՝ որոնք աս կարծուած իրաւունքին պատճառաւ՝ Աստուծոյ Եկեղեցւոյն

ՀՀ այնպիսի բացարձակ իշխանութեամբ հրամայած ու կարգադրութիւններ ըրած են, որ Ս. Պետրոսէն մինչեւ Պիոս Թ. ամենեւին քահանայապետ մը երբեք նմանը գործած չէ։ Ան կառավարութիւններն եպիսկոպոսներուն իշխանութիւնն ընդարձակեցին եւ ամփոփեցին, իրենց շրջաբերականներուն ՀՀ ժողովրդեան սորվեցուցած վարդապետութիւններին քննեցին եւ ուղղեցին, ժողովրդապետութեանց ու բարեբարութեանց նկատմամբ եպիսկոպոսներուն կարգադրութիւնները իրենց հսկողութեան տակ ձգեցին, սուրբ պաշտամունքներուն արտաքին կերպարանքը հաստատեցին ու կարգադրեցին, եւ մինչեւ վճիռ ալ տուին թէ քրիստոնեայ ժողովրդեան ՀՀ ինչ սովորութիւն պէտք է խոթել, ո՛ր զեղծմունքները պէտք է խլել, սահմանեցին թէ երբ եւ ինչպէս պէտք է ըլլալ եկեղեցական թաղումը։ Կրօնաւորաց հաստատութեան ՀՀ ալ մտան, անոնց ստացուածքներուն մատակարարութիւնը ձեռնընին առին. չափ դրին թէ որչափ հոգի կրնայ այն հաստատութեանց ՀՀ մնալ, եւ կրօն մնալ ուղղութիւնն ու կրօնաւորական ուխտ դնողներուն տարիքը սահմանեցին։ Կառավարութիւններ եւ իշխաններ ունեցանք, որոնք երբեմ կ'ընէին թէ քահանայապետին չափ ուղղափառ են, եւ ուզածնուն պէս կրօնաւորական ուխտերը կը լուծէին, անոնց հաստատութիւնները կը ջնջէին, վանական կանոնները կը փոխէին եւ ուզածնուն պէս կանոններ կը շինէին ու կը քակէին, մինչեւ կարգի կը դնէին ներքին կենաց կրթութիւնները, աղօթքները, խղճմտանքի քննութիւնները, խորհրդոց ընդունելութիւնը, խոստովանահարց ընտրութիւնը, եւ իրենց պաշտպանութեան իրաւանց ապաւինելով՝ այս ամենայն այնպիսի համարձակութեամբ կ'ընէին, որ մուքերնուն ՀՀ կասկած մ'ալ չէր ծնաներ, թէ արդեօք իրենց իշխանութեան չափը կ'անցնին։ Եւ կրնայ ՀՀն անոնց վրայ զարմանալ, երբ որ մտածելու ըլլայ թէ եղաւ կառավարութիւն մը, որն որ մինչեւ չափ դրաւ թէ որչափ մոմ պէտք է վառուի խորաններուն վրայ, եւ ծօնի օրերը քանի՛ անգամ զանգակ պէտք է զարնուի։ Բանն ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ ամէն համեստութեան եւ բնական վայելչութեան սահմաններն անցնելով, ուզեց գիտնալ թէ կրօնաւորներն իրենց խորհրդեան ՀՀ ինչ կ'որոշեն, եւ իր մտերիմները քրիստոսի կուսանաց քովը խաւրեց, որ «ընդ-ուն-ի» ընեն, հաստատութեան ներքինը ճանչնան եւ արքատուհիներն ընտրեն։

Արդ՝ կրնայ ՀՀը կարծել որ եկեղեցին երբեք այս ամէն իրաւունքները տայ իշխաններու, եւ ուզէ այս եղանակաւ պաշտպանութիւն ընդունիլ։ Ինչո՞ւ ուրեմն այսր հակառակ կը բողոքէ, այսր դեմ կ'աղաղակէ։ Ինչո՞ւ իր ամէն օրէնքներուն ՀՀ եւ իր բոլոր զօրութեամբը, աղաչանքներով, սպառ-

նալիքներով եւ մինչեւ բանադրանքներով կը ջանայ աս պաշտպանութիւնն արգելել։

Մեր՝ աս ջատագովութիւնը կրնայ մեկը յառաջ բերել, որ չէ թէ Եկեղեցւոյ իշխանութեամբն ու անոր շնորհելովը, հապա բնական իրաւունքով եւ Եկեղեցիէն անկախ, իշխանին կը պատշաճի պաշտպանութիւն ընել, եւ աս պաշտպանութեան պատճառաւ վերը յիշուած ամէն գործքերուն մէջ կը խառնուի։ Բայց աս բանս ըսողը՝ հարկ է որ բողոքականներուն խօսքերն ամբողջ զրուցէ, որոնք կ'ըսեն թէ իշխանը արբազան բաներու վրայ Իրաւունք շնորհեալ[1] եւսւած իրաւունքն ունի, եւ յայտնէ թէ ուղղափառ Եկեղեցին այնպէս կ'ուզէ կերպաւորել, ինչպէս է Անգղիայի մէջ՝ անգղիական աղանդին եկեղեցին, Պրուշի մէջ՝ աւետարանական աղանդաւորներունը, Շուեւտի մէջ՝ լուտերական աղանդին եկեղեցին, ուր ամէն իշխան ու ամէն իշխանուհի կրօնական նիւթերու մէջ կը կարէ ու կը սահմանէ՝ երբ, որչափ եւ ինչպէս որ կը հաճի։ Բայց եթէ ոմանց միտքն աս է, մենք զերեզնք նախ ասոր մտադիր կ'ընենք, որ եւ ոչ այն այլազանդ իշխանները յանդգնած են այնպէս վարուիլ իրենց աղանդներուն նկատմամբ, որոնք ամէնն ալ մորթոյին եւ մանաւանդ փոքրոյկն ընկերութիւններ են, ինչպէս ասոնք Քրիստոսի ճշմարիտ Եկեղեցւոյն նկատմամբ կը պահանջեն. եւ եաքէն իրենց կ'աղաչենք որ հասարակաց ամենուն շինութեան համար իրենց միտքը բացայայտ ըսեն։ Այսինքն ալ չկեղծաւորին, չթաքուցանեն, հապա յայտնապէս զրուցեն թէ Եկեղեցւոյ մէջ հարկաւոր չեն սեպեր ոչ միութիւնը, ոչ նուիրական հովիւներուն նուիրապետութիւնը, ոչ աստուածային առաքելութիւնը, ոչ Պետրոսի աթոռին հետ միաւորութիւնը, ոչ եպիսկոպոսներէն կախում ունենալը. այլ բաւական կը համարին վեր ի վերոյ կարգաւորուած ազգային եկեղեցի մը, կամ օրինական ընկերութիւն մը իբրեւ եկեմտից կամ աստիկանութեան տեսան մը։

Մեր՝ թէ այս ամենայն հաստատել ուզողը՝ պէտք է որ ուղղափառաց միտքերը դեռ դրաւոր քանի մը հին նախատաշարուածներ նախ ջնջէ. ինչու որ ասոնք տակաւին միամտութեամբ կը հաւատան թէ Եկեղեցին մարմին մըն է, որն որ ամբողջապէս գլխոյ մը տակ է եւ անկէ պէտք է որ կառավարուի. փորթ մըն է, որն որ մէկ հովուէ կախում պէտք է որ ունենայ. հոգեւոր թոքսորոնի մըն է, որն որ իշխանէ մը կարգաւորուելու է. նաւ մըն է, որն որ միայն մէկ ղեկավարէ կրնայ կառավարուիլ։ Դեռ կը հաւատան թէ Յիսուսի Քրիստոսի Եկեղեցին մի միայն է, եւ ասիկա Պետրոսի անշարժ վիմին վրայ հիմնուած է, եւ տակաւին չեն պիտեր թէ ուր հիմնուած են այն գաւառական եւ ազգային եկեղեցիները։

[1] Jus circa sacra

կը հաւատան թէ Հոգին սուրբ՝ Եկեղեցին կառավարելու համար՝ եպիսկոպոսները դրած է եւ ոչ թէ գործակալներ, կուսակալներ, վերակացուներ եւ կրօնի աշխարհական պաշտօնեաներ։ Վերջապէս կը հաւատան թէ պարտական են Եկեղեցւոյ հնազանդիլ, եթէ չեն ուզեր հեթանոս եւ մաքսաւոր համարուիլ։ Ա՛ս եւ ուրիշ սոնց նման շատ նախապաշարումներ հարկ է նախ խլել մարդիկներուն մտքին միջէն, եւ այսպէս երկիրը պատրաստելէն ետքը, կրնան զանոնք Հոգւով ու մարմնով ոստիկաններու եւ գործակալներու ձեռք յանձնել, կրօնաւորներն աշխարհականացընել, կուսանքներն աշխարհավարել, ժողովրդապետութիւնները կարգադրել, մուտքերնին գրաւել, եւ եթէ խելքերնին փչելու ըլլայ, նաեւ խոստովանարաններու մէջ նստիլ, որով իրենց ոստիկանութիւնն աւելի աղէկ կրնան կատարել՝ քան թէ պարզ «ՆՐ-ՐՒ-ՆՆԷրով»։

Իսկ եթէ այս ամենայն քիչ մը չափէ դուրս ծանր երեւալու ըլլայ, ան ատեն պէտք է եւս դառնալ եւ սահմանել թէ ինչպիսի կրնայ արդեօք ըլլալ միակ օրինաւոր պաշտպանութիւնը, որն որ կրնայ ի գործ դրուիլ Եկեղեցւոյ մէջ։ Ասիկա ուրիշ բան չէ եւ չիկրնար ըլլալ, բայց եթէ մեծարանաց գործք մը, որով աշխարհական կառավարութիւն մը համոզուած ըլլալով թէ Եկեղեցին՝ ճշմարտութեան միակ ուսուցիչն է, քրիստոսի միակ հարսն է, իր ունեցած արտաքին միջոցներն անոր իշխանութեան տակ կը ձգէ, որպէս զի անիկա այս ծառայութեամբ՝ աւելի եւս դիւրաւ կարող ըլլայ ճշմարտութիւնը յաղթանակել տալ։ Ըէ թէ որ Եկեղեցին կ'ուզէ սուիններով ճշմարտութեան ճամբայ բանալ՝ մարդիկներուն սրտին մէջ, մանաւանդ թէ իր բոլոր զօրութեամբն ասկից կը փախչի. հապա կը բաղձայ որ արդեամբ պահուի իր գործողութեանց ազատութիւնը, զորն որ ըստ իրաւանց Յիսուս քրիստոս իրեն չնորհած է։ Իշխանը պէտք է յիշել որ Եկեղեցւոյ խնդրածէն անդին պէտք չէ որ անցնի, եւ նոյն իսկ իր պաշտպանութեան ծառայութիւնն ըրած ատեն՝ երբեք պէտք չէ մոռնալ, որ իր՝ Եկեղեցւոյ պարտական եղած հպատակութիւնը՝ ամենէն սուրբին հաւատացեալին պարտաւորութենէն պակաս չէ։ Ւսան զի ինք որչափ ալ երեւելի ու բարձր ըլլայ աշխարհքիս աչքին առջեւը, այսու ամենայնիւ յանսահմանս իրմէ վեր է Եկեղեցին, զորն որ Յիսուս քրիստոս իրեն հարս ըրած է իր սուրբ արեամբը, եւ կ'ուզէ որ աշխարհքիս ամէն իշխաններն ու ժողովուրդներն անոր պատուոյն ու փառաւորութեան ծառայեն։

Վերջապէս եթէ Եկեղեցին սա մտքով կ'ընդունի իշխանաց պաշտպանութիւնը, պէտք է գիտնալ որ ասիկա իր կարօտութեան համար չէ, այլ զինքն ու մարդասիրութեան համար, եւ սուր ներհակ իշխաններն են, որ կարօտութիւն

ունին Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան. եւ վայ անոնց, որոնք զինքը որոմեցընելով՝ իրենք զիրենք նոյն պաշտպանութեան անարժան կ՚ընեն։

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

Աղանդներ։ — Բանտարանք։

Ա. Ի՞նչ գէշութիւն ունին գաղտնի ընկերութիւնները։ — Բ. Բարեգործութեան ընկերութիւններ են։ — Գ. Բանտարանքներուն ժամանակն անցած է. ալ ազդեցութիւն չեն ըներ։ — Դ. Գնա մնածէ, եթէ ժամանակաւոր բաներու համար տրուին։

Աստուծոյ արդար դատաստանովը, որն որ մեր օրերը ատեպ կը ստուգուի, ապստամբութեան հոգւով օրինաւոր իշխանութեան մը հպատակիլ չուզողը՝ անգութ իշխանութեան մը տակ կ՚իյնայ, որն որ իր վրայ իրաւցընէ կը բռնանայ։ Կրնայի ասոր խեղ մը նշանաւոր օրինակներ բերել. բայց խօսքը շատ չերկնցընելու համար՝ կ՚ըսեմ, որ աս բանս պայծառ կը տեսնուի անոնց վրայ՝ որոնք գաղտնի ընկերութեանց լծին տակ կ՚իյնան։ Եկեղեցին թողուցին, իր հրամաններուն դէմ տրտնջեցին, իր իշխանութեան դէմ ապստամբեցան, եւ հիմա գերի եղած են Գարպոնարիներուն, Լուսաւորեալներուն, Մարիաննայի աղանդներուն եւ ասոնց նման ուրիշ ընկերութիւններու եւ ժողովականերու. այնպիսի մարդիկներէ կը կախուին, զորոնք չեն ճանչնար, եւ կեանքերնին գաղտնի ու սոսկալի իշխանութեան մը տակ դողալով կ՚անցընեն։ Աւելի չարագոյնն ալ ան է, որ գերի են եւ կը պարտաւորին ըսել թէ ազատ են, հարստահարուած են եւ կը պարտաւորին պարծիլ թէ շատ աղէկ վիճակի մէջ են. եւ անոնք՝ որ կ՚ամբընայեն քրիստոնէի, ուղղափառի, Աստուծոյ որդւոյ անունը կրելու, հիմա չեն ամչնար նոյն աղանդաւորներուն Մէլոմանէրը, Զինովրօֆէրնէրը, Մեծ ու պզտիկ Աբէլէմնէրն անուանելու. որոնք ծիծաղական ու ծանր, տղայական ու անգութ բաներու այնպիսի խառնուրդ մըն են, որ թէ ցաւակցութիւն ու թէ սոսկում կը պատճառեն։ Այսու ամենայնիւ կը հաւատա՞ս արդեօք, իբրեւ թէ իրենց դժբախտութիւնը բաւական չըլլար, կը ջանան նոյնն ուրիշ շատերուն վրայ տարածել եւ թոյնն ուրիշ դեռ անարատ ճեաղողներուն ալ հաղորդել։ Ի՞նչ գէշութիւն ունի, կ՚ըսեն, գաղտնի ընկերութեան մը պրուիլը։ Ուրիշ ընկերութեանց պէս՝ աս ալ մարդասիրական ընկերութիւն մըն է, բարեգործութիւն ընելու համար։ Բանտարանքներու տակ իյնալնին՝ փոյթ չեն ըներ, վասն զի ալ ասոնք բանի տեղ չեն դրուիր, ալ աշխարհքս ասոնցմէ չի-

վախնար։ Արդ՝ անզգոյշներն այսպիսի վարդապետութիւններէ պահպանելու համար, հարկ է որ քիչ մը ատոնք քննութեան տակ ձգենք։

Ա. Ի՞նչ բեր-ին-ն-ե-նէ բողոքն ընկեր-ութ-ան մը բր-ե-լը։ Անհատական բերմունքն ան է, որ մարդկային պատիւն ու արժանիքը, եւ քրիստոնեայ ըլլալը կ'ուրացուի։ Թէ ազատութիւնը բարիք մըն է եւ մարդուս արժանապատուութեան կը պատշաճի, ասիկա այնպիսի ճշմարտութիւն մըն է, որ շատ ցոյցերու չի կարօտիր, մանաւանդ հիմակուան ժամանակը, որ ամէն մարդ ամէն կողմանէ նոյնը կ'աղաղակէ։ Ատոր միայն միտ դնելու է, որ ազատութիւն ըսելով՝ չ'իմացուիր այն անասնական անսանձ անառակութիւնը, որուն շատերը նոյն անունը կու տան. հապա անձնական անկախութեան պատշաճաւոր գործածութիւնը, պահելով միշտ թէ մարդկային եւ թէ աստուածային ամէն օրէնքները. եւ այնպիսի ազատութիւնը՝ բարիք մըն է, զոր որ համեստ մարդիկներն ալ պէտք է որ յարգեն, որովհետեւ Աստուծոյ մեզի տուած կարողութիւններուն գործածութիւնն է, եւ հետեւութիւն մըն է այն բանաւորութեան՝ որով Աստուած զմեզ ճոխացուցած է։ Արդ՝ ա՛ս ազատութենէն կը հրաժարի ով որ այն տոկալի ընկերութիւններուն կը գրուի, որովհետեւ ինք զինքը բոլորովին ուրիշին ձեռքը կու տայ, որ ուզածին պէս իր վրայ բռնանայ։ Եւ չէ թէ միայն կը հրաժարի այնպիսին իր ազատութենէն, այլ նաեւ իր սեպհական միտքը կը զոհէ, անանկ որ կը պարտաւորի ուրիշին դատաճին պէս դատել. կը զոհէ իր կամքն ալ, մինչեւ պէտք է որ ան միայն ուզէ, ինչ որ ուրիշը կ'ուզէ. կը զոհէ իր անձնական զօրութիւնները, զորոնք ուրիշին հրամայածին պէս գործածելու է. կը զոհէ իր բոլոր ստացուածքները եւ մինչեւ կեանքը, զորոնք ողջակէզ ընելու է ջնջուցած իշխանութեան մէկ ակնարկութեան, որն որ երբեք չէ թէ միայն իմաստութեան ու բարութեան, հապա եւ ոչ ալ բարեկամութեան կամ բարերարութեան ցոյց մը տուած է։

Մեր օրերը մեծ աղաղակ վրթաւ Ցիսուսեանց ուխտած կոյր հնազանդութեան դէմ, եւ այս հնազանդութիւնն անսանձ ազատականներուն առեներն առջեւը՝ իբրեւ աշխարհքիս ամենէն անպատշաճ բանը դատապարտուեցաւ։ Ի վերայ այսր ամենայնի Ցիսուսեանք, որոնք աս նիւթին մէջ ուրիշ կրօնաւորներուն ըրածէն աւելի բան չեն ըներ, հնազանդիլ կը խոստանան ան բաներուն մէջ՝ ուր ՏԷՆԵ-ին ձեղ չկոչ, ինչպէս որ յայտնի է. այնպիսի մեծաւորներու կը հպատակին, զորոնք կը ճանչնան, որոնք առաքելական Աթոռոյն հպատակ ըլլալով, եթէ բանի մը մէջ սխալին, կրնան շուտով կարկի բերուիլ։ Արդ՝ նոյն անսանձ ազատականներն ինչպէս ձայն չեն հաներ այնպիսի աստանայական ընկերութիւններուն դէմ, որոնց մէջ զարհուրելի երդումներով հնազանդութիւն կը խոս-

ուսցուի չճանչցուած իշխանութեան մը, ան ալ ամէն տեսակ անօրէն գործքերու մէջ։ Ո՞ւր են հոս սեպհական անկախութեան եւ անձնական ազատութեան պատուական իրաւունքները։ Բայց ասիկա թող տանք. աղանդաւոր մ'ըլլալէն ի՞նչ աւելի մեծ անարդութիւն կրնայ ըլլալ բովանդակ մարդկութեան։

Ասիկա աւելի եւս յայտնի կ'երեւայ, եթէ մտածելու ըլլանք որ աղանդաւորը շատ անգամ օրինաւոր ազատութենէն կը հրաժարի հոգւոյն վաստութեան եւ արտին նուաստութեան համար։ Ով որ աշխարհքիս վորձն առած է, դիտէ թէ այնպիսի սատանայական որոգայթներու մէջ բռնուող դժբախտները, միայն անարդ տկարութեան մը զոհ եղած են։ Ինչպէս որ մէկը յանկարծ վայրկենի մը մէջ անօրէն չ'ըլլար, սատանկ ալ իրենք՝ առաջին անգամ իրենց այսպիսի բաներու առաջարկութիւն եղած ատեն՝ կը տոկան կը զարհուրին։ Բայց ետքէն իրենց ընկերներուն առջեւը չարչն ետ քաշուելու կ'ամչնան, կը վախնան որ խղճահար, յետախաղաց, վախկոտ խիղճ ունեցող չհամարուին։ Եւ այսպէս իրենց կամացը դէմ յառաջ կ'երթան, եւ մարդկային նկատման կուռքին կը զոհեն իրենց խաղաղութիւնը, խղճմտանքը, խղճմտանքի խայթերը, հոգին, կրօնը եւ զԱստուած։ Բայց թէ ատոր մէջ ծրչալի վատութիւն կայ, մէկը չկայ որ չտեսնէ։ Սոյգ է՝ վրան ժամանակ անցնելէն ետքը, ատ վատութեան նախատինքէն իրենք զիրենք ազատելու համար՝ կը ջանան ուրիշներուն առջեւն անանկ երեւցընել, իբրեւ թէ իրենց ազատ ընտրութեամբն ու համոզմամբը նոյնն ըրած են եւ կ'ընեն. բայց՝ ինչպէս որ իրենք զիրենք ատոր վրայ չեն կրնար համոզել եւ դիտեն թէ իրենց ներքինն ինչ է, ատանկ ալ չեն կրնար իրենց ընկերներն համոզել, որովհետեւ անոնք ալ իրենց անձէն՝ ատոնց ներքինը կը չափեն։

Նախատանաց վրայ կ'աւելցընեն նաեւ ծնաբը։ Եթէ ուրիշ ծնաբ մը չունենային, բայց եթէ ժամանակաւորը, ասիկա արդէն տոկալի էր։ Ինչու որ աղանդաւորը կը սկսի պարզ մարդկային բարիքներուն մէջէն ամենէն գերագոյնը, այսինքն է կեանքը, վտանգի մէջ դնելու։ Իր ամպարիշտ երդումներովն ինք զինքը կը պարտաւորէ՝ ինչպիսի վտանգով որ ըլլայ, ամէն տեսակ յանցանք գործելու։ Ա՛ս բանս մինակ, եթէ բոլորովին ամպարշտութեան յատակն իջած թաղուած չէ, պէտք է որ զինքը միշտ ահու դողու մէջ ձգէ, որ չըլլայ թէ օր մը պատուէր ընդունի անմեղ մը սպաննելու կամ ուրիշ անօրէնութիւն մը գործելու, եւ կամ իր անձը ծանր վտանգի մը մէջ դնելու։ Ա՛ս մտածմունքը միայն բաւական է իր բովանդակ կեանքը դառնացընելու։

Բաց ասկից՝ անգութ ու քարասիրտ մէկը պէտք է ըլլայ իր սպպականներուն նկատմամբ, որովհետեւ միշտ պա-

որաստ պէտք է ըլլալ իր ընտանիքն ահու դողու մէջ բռնելու, որն որ առանց իր արժանաւորութեան՝ դեռ զինքը կը սիրէ։ Քարասիրտ՝ իր խեղճ ծնողացը նկատմամբ, որոնք իր յանցանքներուն եւ իր պոնուաճ վիճակին համար՝ ժամանակէն յառաջ գերեզման կ'իջնան սրտերնուն կսկիծէն։ Անգութ իր կնոջը նկատմամբ, որ զինքն իր քովը միշտ իբրեւ մարդասպան մը կը տեսնէ, եւ կեանքն արցունքով, վախով ու սոսկալով կ'անցընէ։ Անգութ՝ իր զաւկներուն նկատմամբ, որոնք բոլոր իրենց կեանքին մէջ չեն կրնար պատուաւոր մարդիկներու երեսը նայիլ, որպէս զի չըլլայ թէ երեսին զարնուի սրիկայի մը զաւակներն ըլլալնին։ Մարդկային բնութենէ օտար է, վասն զի յանձն առած է ամէն կերպ յանցանք կամ ոճիր անտարբեր սրտով կատարելու։ Ինձերը, յովազները, բորեաններն ալ մարդս կը փողոտեն, բայց ան առեն միայն՝ երբ կատղած կամ անօթի կ'ըլլան. իսկ աղանդաւորը նոյնը կ'ընէ սկզբամբ, մտածելով եւ կշռելով, առանց միտս մը կրած ըլլալու անկից՝ որն որ իրեն զոհ կ'ըլլայ, մանաւանդ թէ անոր անմեղութիւնն ալ ճանչնալով. եւ այս ամենայն կը կատարէ անհնարին ծանր եղանակաւ, այսինքն՝ դաւաճանութեամբ։ Նոյն իսկ թշնամիները, բաւական որ մարդակեր վայրենիներ չըլլան, իրարու հետ կռուած առեննին՝ տեսակ մը հաւատարմութիւն կը պահեն. իսկ աղանդաւորը չիպիտեր թէ ինչ է հաւատարմութիւն, միայն դաշոյնը, թոյնը, հալածանքները, զրպարտութիւնները, հրաձիգ ռումբերը գործածել գիտէ։

Աղանդաւորի մը վրայ ամենէն աւելի կը տեսնուի չափ դուրս ամպարշտութիւն մը։ Մարմնաւոր մեղքերուն մէջ մարդասպանութիւնն ամենէն ծանրն է, կ'ըսեն վարդապետները։ Արդ՝ ով որ կ'երթայ աղանդաւոր կը գրուի, մարդասպանի մը բոլոր չարութիւնը վրան կ'առնու. ինչու որ թէպէտ իրօք ձեռքն ուրիշին արեան մէջ չթաթխէ, այսու անայնիւ սրտին մէջ նոյնին պատրաստութիւնը պիտ'որ ունենայ. եւ դարձեալ անանկ նենգապարծներուն թիւն աւելցընելով, անոնց աւելի քաջասրտութիւն կու տայ՝ այնպիսի անօրէնութիւններ գործելու։ Եթէ ճշմարիտ է, որ գողն ու գողունին պահողը՝ մի եւ նոյն կարգի մէջ են, ճշմարիտ է նաեւ թէ ով որ մարդասպանի մը սիրտ կու տայ կամ կը պաշտպանէ, ինքն ալ մարդասպան է։ Աղանդաւոր մը՝ ընկերութեան մէջ խառնուածութիւն ձգողներուն բովանդակ չարութիւնն ալ վրան կ'առնու. վասն զի աս աղանդները՝ ամէն օրինաւոր իշխանութիւնները կործանելու եւ աշխարհքիս վրայ ամէն կիրքերու ազատութիւն տալու համար միայն հաստատուած ըլլալով, ով որ անոնց թիւը կ'աւելցընէ, ինքն ալ նոյն յանցանքներուն մասնակից կ'ըլլայ։ Արդ՝ աս յանցանքը, անսահման ազատասէրներն ինչ որ կ'ուզեն ըսեն եւ ինչ անուն որ կ'ուզեն տան, աս յանցանքն այնպիսի ընդարձակութիւն մը ու-

նի, որ չկրնար չափուիլ կամ սահմանուիլ, վասն զի ընկերին ամենաճանր վնասներուն պատճառ կ'ըլլայ, եւ ուրիշ անթիւ ամպարշտութիւններու աղբիւրն է: Պատասխանութիւնները՝ ոմանց ստացուածոց եւ ընչից կորստեան պատճառ կ'ըլլան, ոմանց ալ՝ պաշտօններու եւ գործքերու կորստեան, որոնցմով իրենց ապրուստը կը ճարէին, եւ ամենուն վրայէն կենաց խաղաղութիւնն ու հանգստութիւնը կը բառնան, ոմանց ալ ժամանակէն յառաջ մահուան առիթ կ'ըլլան: Իսկ գործել տուած ոճիրնին անթիւ անհամար են. ինչու որ աստուածային ու մարդկային բաներու այն խառնակութեան մէջ՝ անկրօնութիւնը, հայհոյութիւնը, անտարբերութիւնը միշտ կը յառաջանան, սպանութիւններ ու կոտորածներ կը կատարուին, եւ բոլոր ընկերութիւնն ի հիմանց կը խախտի:

Բայց աղաչեցուորին վրայ գլխաւորապար Աստուծոյ դէմ ծանր ամպարշտութիւն մը կը գտնուի. վասն զի պէտք չենք ծածկել որ աղանդներուն վախճանն է՝ մարդկային օրէնքներուն հետ մէկտեղ՝ աստուածայիններն ալ ջնջել, ինչպէս իրենք ալ թէ խօսքով եւ թէ գրքերու մէջ բացայայտ կը զրուցեն: Ուստի եթէ մեծ յանցանք է՝ պէտք եղած կրօնական մեծարանքն Աստուծոյ չմատուցանել, կամ պատշաճ եղանակաւ չմատուցանել, ինչ ըսելու է նոյնը բոլորովին զլանալու, ուրիշներն ալ արգելելու, եւ ամէն ջանք ընելու վրայ, որ Աստուծոյ պատիւը ջնջուի երկրիս վրայէն, որն որ միայն աստուածային պատուոյն համար ստեղծուած է: Ի՜նչ մեծ յանցանք է Յիսուսի Քրիստոսի դալուստը, իր քարոզութիւնը, իր օրինակները, իր մահը, իր գլուխ հանած փրկութիւնը փուճ եւ անօգուտ ընել: Ի՜նչ սոսկալի յանցանք է՝ երդումով Աստուծոյ ահաւոր մեծվայելչութիւնը վկայ կոչել այսպիսի ամպարիշտ կամք մը հաստատելու համար: Շատ աղէկ կը զրուցէ ով որ զաղանդաւորը՝ երկնի եւ երկրի, Աստուծոյ եւ մարդկան թշնամի կը կոչէ:

Ստուգիւ առաքելական Աթոռը, Հռոմայ քահանայապետները, ասոր ինչ ըլլալն աղէկ ճանչցած են, որ Եկեղեցւոյ բոլոր ջանքերն անոր դէմ կ'արձակեն: Հոս մէկ քանի բան կը յիշեմ, որպէս զի ամէնքն ալ գիտնան: Կղեմէս ԺԲ. Ս. Քահանայապետը կը նզովէ ամէն հաւատացեալները, որ վիճակի, աստիճանի, որպիսութեան, կարգի, արժանապատուութեան եւ բարձրութեան մէջ որ ըլլան, եթէ յանդգնին այսպիսի աղանդներու մէջ մտնել, կամ զանոնք տարածել, օգնել, ընդունիլ, ծածկել, կամ անոնց գրուիլ կամ անոնց ժողովքներուն մէջ գտնուիլ, կամ թղթակ տալ, կամ նպաստել՝ որպիսի եղանակաւ որ ըլլայ օգնութիւն, խորհուրդ զաղտնի կամ յայտնի, ուղղակի կամ անուղղակի պաշտպանութիւն ընելով, եւ այլն[1]: Բենեդիկտոս ԺԴ. մեծ քահա-

[1] Սահմանադր. In eminenti.

Նպատակետը հաւանեցաւ, նորոգեց, հաստատեց իր նախորդին կարգադրութիւնները, մի եւ նոյն բանադրանքներու, եւ սրոյն Պետրոսի ու Պօղոսի բարկութեան պատժովը[1]։ Նոյնն ըրաւ նաեւ Պիոս Է. նորոգելով արդէն յառաջուց հրատարակուած սահմանադրութիւնները, արգելելով նաեւ աս աղանդներուն ձեռագիր կամ տպուած օրինաց մատեանները, գիրքերը, աղանդներուն կանոնադրութիւնները, եւ իրենց պաշտպանութեան համար գրուած ամէն գիրքերը կարդալը կամ քովը պահելը[2]։ Վերջապէս Լեւոն ԺԲ. աւելի եւս հանդիսաւոր կերպով նորէն յառաջ բերելով կղեմէս ԺԲ. Բենեդիկտոս ԺԴ. եւ Պիոս Է. իր մեծանուն նախորդներուն սահմանադրութիւնները, զամէնն ալ նորոգեց եւ նորէն հաստատեց, մեծագոյն նզովից տակ ձգելով զանոնք ամէնքն ալ՝ որոնք եղանակաւ մը աղանդներու ընկեր կը գրուին կամ անոնց կ'օգնեն։ Բացայայտ ըսաւ, թէ ինչպէս որ ամպարշտութիւն մըն է աղանդաւորաց ըրած անօրէն երդումը, այսպէս ալ դարշելի ամպարշտութիւն է նաեւ ինք զինքը նոյնպիսի երդումով կապուած համարիլը. որովհետեւ, ինչպէս ինք Լատերանոս Գ. ժողովքին խօսքերովը կը զրուցէ, պէտք չէ երդո՜մ, այլ մանաւանդ՝ ոտերդնութի՜ւն անուանել այն ամենայն, որն որ է՝ կղէպեսիան բարո՜յն է՜ սո՜րբ Հայրերէն հաստատուած բաներուն դէմ եղած էն[3]։ Ա՛ս ամէն ըսածներէս կ'իմանաս, թէ ինչ պատասխան պէտք ես տալ անոնց, որոնք քեզի կը հարցընեն թէ ինչ չարութիւն ունի գաղտնի ընկերութիւններու գրուիլը։ Զարիքն աս է, որ աղանդաւորն ամէն մարդկային արժանաւորութիւնը կորսընցընելէն ետքը, աշխարհքիս վրայ գործուած ամենէն մեծ անօրէնութիւններով ինք զինքը կը պղծէ, եւ միանգամայն սուրբ Եկեղեցւոյ մէջ ըլլալէն կը դադրի։

Բ. Նորէն կը կրկնեն ոմանք ու կ'ըսեն թէ այս ամենայն չափազանց խօսքեր են։ Գողտնի ընկերո՜ւթեանց վնասներէն բան չէ, բայց երբեմն փոխադարձ սէրոյ փոխադարձո՜ւթե՛ն մը, ե՜ւ երկրա՜ւ օգնելո՜ ընկերակցո՜ւթե՛ն մը։ Այն ըսուած անօրէնութիւններն ու անպիտանութիւնները՝ եւ ո՛չ իսկ երազի մէջ տեսնուած են։ Ընթերցող, աս խօսքը գուցէ շատ անգամ լսած ես, ինչպէս ես ալ լսած եմ. այսու ամենայնիւ քիչ մը մտածէ։ Ի՞նչ կը կարծես, կարելի բա՞ն կ'երեւայ քեզի որ քրիստոնէութեան լուսոյն մէջ, ուղղափառ ընկերութեան ծոցին մէջ, հարկաւոր ըլլայ պահուըտիլ ու ծածուկ երդումներով իրարու հետ կապուիլ, միայն՝ ընկերին բարիք ընելու, իրար սիրելու, իրարու օգնելու համար։ Մի՞թէ Եկեղեցին աս բանն արգելած է. մանաւանդ թէ իր բոլոր բաղձանքը, իր միշտ յորդորածն ու քարոզածն աս չէ՞։ Մի՞թէ կառավարութիւն մը կայ, որ իր հպատակներուն արգելէ մէկզմէկ սիրե-

[1] Սահմանադր. Providas. — [2] Սահմանադր. Ecclesiam a Jesu Christo. — [3] Սահմանադր. Quo graviora mala.

լը, իրարու օգնելը։ Ուրեմն արուն հաւատացընել կ'ուզեն այն իրենց պլանդակութիւնները։

Բայց պիտ է. Ժպրապին քահանայապետն անոնց գաղտնեաց վարպետը կը պատէ։ "Առնոյ վրայ գաւառաման ընելու համար, կ'ըսէ, հարկ չկայ կարծիքներու դիմել։ Ահա են մեզի իրենց ապաց գիրքերը, որոնց մէջ ակիկ ակիկ նկարագրուած է իրենց ժողովքներուն մէջ բռնածնին, մանաւանդ երբ որ բարձր աստիճանաւորները ակնակ կը պահուին։ են իրենց կրօնական վարդապետութիւնները, առհասարակ թիւնները եւ ուրիշ վաւերական ու արժանահաւատ յիշատակարաններ։ Ահա են նաեւ նոյն իսկ անոնց վկայութիւնները, որոնք այն ազանդէն դուրս ելլելով, օրինաւոր գաւառներու առջեւ անոր ամէն խարէութիւնները ու մոլորութիւնները յայտնած են. թէ ինչպէս Գարպոնարիները (աս անուան տակ Քահանայապետն, ինչպէս ինք կը գրուի, կ'իմանայ ամէն տեսակ ազանդները) գլխաւորապար ան կը դիտեն, որ ամէն մարդու ազատութիւն տուէ իր խելքին համաձայն կրօն մը յարմարցընելու, ամէն բանէն յառաջ կրօնական անտարբերութիւն խոհելով, որէ ունէլ վտանգաւոր բան չիկրնար մտածուիլ. թէ ինչպէս իրենց գարշելի արարողութիւններով՝ Ճիսուսի Քրիստոսի չարչարանքները կը պղծեն ու կ'ելդանեն. թէ ինչպէս Եկեղեցւոյ խորհուրդներն ու խորհրդական վարդապետութիւնները կ'անարգեն, անոնց տեղ՝ ամբարշտութեամբ իրենց հնարածները դնելով. թէ ինչպէս ամէն ջանք կ'ընեն առաքելական Գահը կործանելու, որուն դէմ մտնելու աստիճանի մը բորբոքած են, եւ անոր դէմ ամէն տեսակ չարութիւն կը փորձեն, որովհետեւ հոն միշտ Տալիած Ճեսուած է առաքելական ամենայն իշխանութիւնը։

"Բարոյ նկատմամբ ապրելակերպնին ալ անկից բնչ ամբարշտական չեն, ինչպէս նոյն յիշատակարաններէն կը դուրս։ Կը պարծին թէ իրենց հետեւողներէն կը պահանջեն աչք (մու դիր, ընթերցող.) ամէն առաքինութիւններու պարծապրութիւն, ամէն մելութիւններէ փոխչիլ։ այսու ամենայնիւ ամէն անառակ պղծութիւններուն ձեռք կը բռնեն։ Կը սորվեցընեն թէ իրաւ առնէ է մեղցընել պահիկա՝ որն որ վերը խոստած դպրոցները չեպահեր։ եւ թէ պէտ առաքելոց իշխանը կը հրամայէ որ քրիստոնեայք Աստուծոյ համար պէտք է հնազանդին ամէն մարդկային արարածոյ, թէ թագաւորին՝ իբրեւ վերնագոյնի մը, թէ կառավարիչներուն՝ իբրեւ անոր անուամբ ղրկուած մարդերու, եւ այլն. եւ թէպէտ Պօղոս առաքեալն ալ կը պատուիրէ որ ամէն մարդ պերատոյն իշխանութեան հնազանդի. անոնք կը սորվեցընեն թէ օրինաւոր է ապստամբութեամբ՝ թագաւորն եւ ուրիշ իշխաններն իրենց իշխանութենեն մերժելը, զորոնք նաեւ առաջիկ թ-շնամիաւոր բռնաւոր կ'անուանեն։

Եւ եթէ այս ամենայն տակաւին բաւական չ'ըլլար մէկն իր մոլորութենէն ազատելու, Լեւոն ԺԲ. Քահանայապետը նոյն բարձրագոյն իշխանական վճիռներուն վրայ իր կնիքը կը դնէ աս խօսքերով, թէ "Ընդհակառակ կարծուիլ որ սատանան եւ զրպարտութեամբ զրցուած ըլլան այն աղանդներուն վրայ այսչափ չարիքներ. ինչու որ իրենց թէ կրօնի եւ թէ քաղաքականութեան վրայ գրել յանդգնած գրքերը, որոնց մէջ ամէն իշխանութիւն կ'անարգեն, մեծավայելչութեան դէմ կը հպհոյեն, զՅիսուս Քրիստոս՝ գայթակղութիւն եւ յիմարութիւն կը կոչեն, մանաւանդ թէ շատ անգամ Աստուածութեան գոյութիւնն իսկ կ'ուրանան, եւ կը տրվեցընեն թէ հոգին մարմնոյն հետ կը մեռնի, նոյն գրքերը, կ'ըսենք, յայտնապէս կը ցուցընեն վերը զրուցածնիս թէ իրենց ջանքն է՝ թագաւորական գահերը կործանել եւ միանգամայն եկեղեցին հիմէն քանդել"։ Քիչ մը ետքն ալ՝ խօսքը ամէն հաւատացեալներուն դարձընելով կ'ըսէ. "Յոտպ գիտցէք որ այն աղանդներուն մէջ մտնողն ամենամեծ մեղքի յանցաւոր կ'ըլլայ. անոր համար մերժեցէք անոնց խօսքերը, զորոնք զձեզ իրենց աղանդներուն՝ գոնէ ատորին աստիճանները մտնելու հաւանեցընելու համար կ'ըսեն, թէ ան աստիճաններուն մէջ ոչ մոքի եւ ոչ կրօնի դէմ բան կայ, մանաւանդ թէ անոնց մէջ՝ ամենեւին բան մը չխօսուիր եւ չիգործուիր, որն որ ուղիղ, սուրբ եւ անարատ չըլլայ։ Վերը յիշուած ամպարիշտ երդումը՝ զորն որ ատ ատորին աստիճանները պրուտղներուն ալ ընել կու տան, բաւական է ձեզի իմացընելու, որ ամենեւին պէտք չէ որ եւ ոչ ան ատորին աստիճանները մտնէք կամ պրուիք։ Ուստի թէպէտ եւ խիստ ծանր եւ շատ ամպարիշտ բաները՝ անոնց միայն կը յանձնուին, որոնք բարձրագոյն աստիճաններու հասած են, այսու ամենայնիւ յայտնի բան է, որ այն ամենավտանգաւոր ընկերութիւնները իրենց բոլոր զօրութիւնն ու յանդգնութիւնը՝ իրենց ընկերակից պրուտղներուն բազմութենէն եւ հաւանութենէն կ'առնուն, եւ այսպէս իրենց անզգամութեան մեղսակից պէտք են համարուիլ նաեւ ատորին աստիճաններու մէջ ծնացողները։ Այսպիսիներուն համար շատ համաձայն է Առաքելոյն Հռոմայեցիներուն ըսածը թէ Այնպիսի բաներ գործողները՝ մահուան արժանի էն, ե՛ւ ընդ ինքն գործողները, այլ նաեւ՝ գործողներուն համակիր ընդունողները[1]"։ Ա՛ս ծանրակշիռ խօսքերը կը պատասխանեցընեն՝ նոյն աղանդները ջատագովել ու պաշտպանել ուզողներ, եւ բաւական են անոնց՝ որոնք տակաւին իրենց յաւիտենական փրկութեան վրայ հոգ ունին։

Գ. Բայց առջեւնիս նոր դժուարութիւն մը կը հանեն՝ ուրիշ դժուարութիւն մը լուծելու առեն ըսած խօսքերնիս առնելով։ Դուն ալ այնչափ պարզամիտ ես, կ'ըսեն, որ դեռ

[1] Հռ. Ա. 32։

նղովքի հաւատաս եւ վախնաս: Ու՛ր հին՝ նղովքները չէն ազդեր, այլ բլուրի չինութիւն են: Այնպէս նղովքը— ապառնալիքներ եղած, այնպիսին՝ որ նղովէ պակաս բնաւ չեն ազդեր վերջին ատենները. բայց նղովքը խոնարհին հրոշները՝ ու աղքատութեան եւ ողորմելութեան հոգածոյ են: Ա՛ս ամպարիշտ խօսքերն այնչափ անգամ լսած ենք աս վերջին տարիները, որ պատասխան մը տալը՝ շատ օգտակար եւ հարկաւոր է:

Ստոյգ է բանծնին ըլլ ձեր ապրուններէն՝ ու նղովքէն ազգութիւն չունին, բլուրի չինութիւն մը կ՚ընեն պոռնան: Ո՛չ երբեք: Նոյն գէնքերն իրենց բոլոր սրութիւնը պահած են, բթացած չեն, կ՚ուզեմ ըսել՝ բոլոր այն ազդեցութիւնը պահած են, զորն որ ունեցան այն օրէն, երբ Առաքեալը սկսաւ գործածել Կորնթոսի հռչակաւոր ազգապղծին դէմ, բոլոր այն ազդեցութիւնը՝ զորն որ ունեցան յաջորդ դարերուն մէջ, հերետիկոսապետներու վրայ՝ որոնց դէմ արձակուեցան, իշխաններու եւ կայսրներու վրայ՝ որոնք նոյնները գլուխնին ընդունեցան, յամառ հաւատացեալներուն վրայ՝ որոնք իրենց դէմ նոյնները շարժեցին: Այսպէս Յիսուս Քրիստոս իր Եկեղեցւոյն աս իշխանութիւնը տուած է որ ապականած ոչխարներն իր հօտին մէջէն զատէ, եւ անգամ մը տուած իշխանութիւնը՝ երբեք ետ առած չէ. անոր համար ալ Եկեղեցին նոյնն անապատ եւ ամբողջ կը պահէ, ինչպէս որ ընդունելուն առաջին օրն էր: Ուստի Հռոմայ Քահանայապետը կրնայ նոյն իշխանութիւնն ի գործ դնել բոլոր Եկեղեցւոյ վրայ, եպիսկոպոսներն՝ իրենց թեմին վրայ: Ասոր տակ կ՚ինայան բոլոր Եկեղեցւոյ հայրապետները, հարուստն ալ, աղքատն ալ, հայրապետն ալ, իշխանն ալ: Ով որ ուղղափառութիւն կը դաւանի, աս ճշմարտութեան վրայ չիկրնար տարակուսիլ:

Ոմանք անոր համար կը տարակուսին, որովհետեւ կը տեսնեն թէ նղովքի տակ ինկողներուն ամէնն ալ շուտ մը ժամանակաւոր հարուածներով չեն զարնուիր, եւ ասիկա իրենց անանկ կարծել կու տայ, որ Եկեղեցւոյ գէնքերը բթացած ըլլան: Բայց աս բանիս մէջ երկու սխալմունք կայ: Նախ՝ այնչափ ատոյգ չէ, որ Աստուած ժամանակաւոր պատժով ալ չիպատժեր հոգեւոր պատժոյ տակ ինկողները, ինչու որ պատմութիւնն ու փորձը մանաւանդ կը ցուցընեն որ եթէ Աստուած միշտ չիպատժեր երկրիս վրայ, որպէս զի անդիի աշխարհքին վրայ ունեցած հաւատքնիս չպակսի, սակայն շատ անգամ ալ երկրաւոր պատիժ կու տայ: Ա՛ստիկանեան չանթով զարնուած Ս. Եկեղեցւոյ հալածիչներուն չարաչար մահերը բաւական են շատ մատեաններ լեցընելու. իսկ հերետիկոսապետներուն՝ ատոնցմէ վար չեն մնար: Հենրիկոսներն ու Փրեդերիկոսները հռչակաւոր են Եկեղեցւոյ տարեգրութեանց մէջ իրենց նենգաւորութեամբը. բայց աւելի եւս ծանօթ են իրենց մեզի թողուցած եղկելի օրինակովը: Երբ որ գիտս է.

իր համբաւաւոր կոնդակովը[1], առաջին Նաբոլէոնին դէմ բանադրանքը փայլատակեց՝ Եկեղեցւոյ երկիրները յափշտակելուն համար, Նաբոլէոն թէպէտեւ նոյնը բանի տեղ չդնել ձեւացուց, բայց մտքին մէջէն չէր ելլեր, եւ դիշեր ցորեկ զինքն անհանգիստ կ'ընէր։ Իր գլխաւոր ու ամենէն յաջողակ պաշտօնեաներուն մէկուն հրաման տուաւ, որ հին ժամանակներէ վեր սուրբ Ա֊թոռէն տրուած ամէն բանադրանքներուն ցանկը շինէ։ Պաշտօնեան սկսաւ աս գործքին զբաղիլ, բայց առանց շատ փութալու։ Իսկ Նաբոլէոն մեծ անտարբերութիւն ձեւացընելով, երկրորդ անգամ ուզեց բանադրանքներուն ցանկը, զոր որ ներկայացուց իրեն Տը Շանբանեի պարոնը։ Ա֊թոռն եւ հինգ էին ատոնք. առաջինը Ս. Ա֊թանաս տուած էր 398ին Լիբիայի կառավարին դէմ, իսկ մէկալները կարգաւ յառաջ բերուած էին՝ մինչեւ վերջինը, որն որ Յունիսի 10ին 1809ին տրուած էր (Նաբոլէոնին դէմ), բայց ասիկա շողոքորթութեան համար անոնց կարգը դրուած չէր։ Արդ աս ութանուհինգ բանադրանքներուն մէջէն՝ եւ ոչ մէկը պարապ գացած էր, ամէնն ալ շուտ կամ ուշ իրենց զօրութիւնն ունեցած էին։ Վերջինին համար Բապգա կարդինալն իր յիշատակագիրներուն մէջ կը յիշէ, թէ երբ պիոս Է. նոյնը հրատարակեց, Նաբոլէոն կայսրը կ'աղաղակէր որ այն նզովքներով իր զօրաց ձեռքէն զէնքերը չեն խնար. բայց եթէ կարդինալը կ'ազդէ, թէ իրօք ան խօսքերը ատուգուեցան, երբ որ Ռուսաստանի մէջ անոր զօրացը ցրտէն սառած ձեռուըներէն զէնքերն ինկան։

Փորձն աս բանս այնպէս հաստատած է, որ Իտալիայի քանի մը կողմերը, թէ՛նամիզդ մը անէծք տալ ուզողը, սովորաբար կ'ըսէ թէ Եկեղեցւոյ մէկ կղմինարը տունդ մնայ. ասով անկարկելով այն դժբախտութիւնները՝ զորոնք մարդուն դլուխը կը բերեն եկեղեցական ինչքերը յափշտակողներուն համար դրուած նզովքները։ Պետրոս ալ Վ՝ինեը՝ Փրեդերիկոս կայսեր խորագէտ ու չարամիտ խորհրդականը, կայսրմէ վրէժ առնուլ ուզելով, որն որ բարկութեան վայրկենի մը մէջ իր աչուըները փորել տուած էր, անոր խորհուրդ տուաւ որ սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ ելլէ. ինչու որ, ըսաւ եարքէն իր բարեկամներուն, եթէ կայսրն Եկեղեցւոյ ձեռք դպցընելու ըլլայ, անոր չանթերուն տակը կը կորսուի. այնչափ համոզուած էր թէ բանադրանքները նաեւ աս աշխարհքիս մէջ աստուածային պատիժներն անոնց վրայ կը բերեն, որոնք արժանի են։ Ձեմ ուզեր յառաջ բերել առանձնական եւ մեր օրերուն օրինակները. բայց ընթերցողը դիտնայ որ շատ եւ սոսկալի օրինակներ կրնան յառաջ բերուիլ, որոնց մէջ անկարելի է Աստուծոյ ձեռքը չտեսնել։

Բայց ինչ որ ըսուի աս ժամանակաւոր պատիժներուն

[1] Որուն սկիզբն է. Quam memoranda.

վրայ, աս պէտք է գիտնալ երկրորդ, որ նզովքներուն սեպհական ազդեցութիւնը՝ հիւանդութիւն կամ դժբախտութիւն եւ կամ ա՛ր եւ իցէ ուրիշ ժամանակաւոր չարիք մը պատճառել չէ, հապա անարժան քրիստոնեան հաւատացեալներուն մարմնէն կարելն ու եկեղեցիէն դուրս ձգելն է. անանկ որ ալ այնպիսին Եկեղեցւոյ անդամ չէ, եւ սուրբ միրութեամբ ստացած ամէն իրաւունքներէն կը զրկուի: Արդ՝ աս պատիժը ստուգիւ նոյն թշուառներուն գլուխը կու գայ: Ա՛լ անկից եառքը հեթանոսի մը պէս ամենեւին մտանակից չեն ըլլար աստուածային գլխոյն՝ Քրիստոսի ազդեցութեանցը. ալ խորհուրդներէն օգուտ մը չեն կրնար գտնել, անարատ գառին պատարագն ալ իրենց համար չիմաստուցուիր, եւ Յիսուսի անպին արիւնն իրենց վրայ չ՚իջնար՝ մեղքերնին մաքրելու եւ գլուխնին ի յաւիտենական կեանս մնուցանելու: Չեն կրնար ուրացուիլ աս սոսկալի ազդեցութիւնները, որոնք մեր օրերն ալ հաստատուն կը մնան: Եւ վայ իրենց եթէ մահը վրանին հասնի՝ սուրբ Եկեղեցւոյ յամառ անարդիչ եղած ժամանակնին. ինչու որ անոր հետ հաշտուած չըլլալով, եւ Եկեղեցւոյ աստուածային Փեսային առջեւն ելլելու անոր օգնութեամբը պատրաստուած չըլլալով, չեն կրնար ուրիշ բանի մը սպասել՝ բայց եթէ յաւիտենական բաժանման վճռոյն, որն որ հաստատութիւն մըն է աշխարհքիս վրայ Եկեղեցիէն բաժնուելնուն վճռոյն:

Թող ուրեմն ուզածնուն պէս նզովքներն արհամարհեն, ծիծաղին, կատակեն եւ զանոնք յանդգնութեամբ իրենց գլուխը բերեն. Թող Եկեղեցին իր իրաւունքներէն մերկացընեն, քահանաներն իրենց բեմէն զրկեն, կրօնաւորները վանքերէն վռնտեն, եպիսկոպոսներն իրենց իրաւարանութենէն հանեն, եւ Յիսուսի Քրիստոսի Փոխանորդին ձեռքէն իր ժամանակաւոր տէրութիւնն ու իր հոգեւոր գլխաւորութիւնը յափըշտակեն. Թող ատոնցմով չգաւառանալով, խնտան նաեւ սուրբ Եկեղեցւոյ թափած արցունքներուն, ըրած աղօթքներուն եւ սպառնալիքներուն վրայ, եւ իր ոդբերուն ու հեծութիւններուն ձայներն արգելուն: Թող քաղաքական ամուսնութեան, ֆորթոպրօ-ֆիեան հրամանագիրներու, Քրիստոսի քահանաները քաղաքական առեւաններ քաշկռտելու վրայ օրէնքներ տան. Թող Եկեղեցին կարգաւորելու եւ չարչարելու համար՝ իրենց պաշտօնեաները, գործակալները, թագաւորական իրաւանց քարտուղարները, տնտեսները, ժամանակաւոր փոխանորդներն ու գործաւորները դնեն. Թող իրենց վատահութիւնը վանէսիէններու, Դանուչչիներու, Ռիչչիներու, Դամպուբինիներու եւ ճանոնիներու վրայ հաստատուն, եւ Եկեղեցին աւելի եւս թշնամանելու համար՝ յաղթական կամարներ, կոթողներ, յիշատակարաններ, չիրիմներ կանգնեն զանիկա երկայն եւ չարաչար հալածողներուն պատուոյն համար. Թող

ուզածնուն պէս չարաչար գործածեն Եկեղեցւոյ համբերող հեզութիւնը։ Առնցմով Եկեղեցւոյ իշխանութենէն կէտի չափ բան չիպակսիր։ Հաւատոյ անշարժ սկզբունքները, Եկեղեցւոյ պատգամները չեն կործանիր, Ծայրագոյն քահանայապետներուն ձայնը, բոլոր վարդապետներուն աւանդութիւնը գետինը չեն իյնար, որոնք միաբերան սորվեցուցին ու կը սորվեցընեն Քրիստոսի բառնները, թէ ՈՎ ՈՐ ԵՐԿԻՒՂ ՎՐ�այ ԼԸ ԿԱՊՒՒ, ԵՐԿԻՆՔՆ ԱԼ ԿԱՊՒԱԾ ՊԻՏԻ ԸԼԼԱՅ։ Այս զարհուրելի ճշմարտութիւնը երբեք չիտկարանար, թէ ով որ սուրբ Եկեղեցւոյ նզովքներն առած է, աստուածային մեծ վայելչութեան առջեւն ալ կապուած է։

Դ. Բայց, խօսքերնիս բանադրանքի վրայ ըլլալով, ինչո՞, կ'ըսեն ոմանք, ժամանակաւոր բաներու համար ալ կը գործածուին։ Ասիկա իր սեպհական իշխանութիւնը յայտնապէս չարաչար գործածել չէ՞ մի։ Ընթերցողս, հոս տեղս ամենեւին չարաչար գործածութիւն չկայ, աւելի եւս՝ յայտնի ըրջալ գործածուին ամենեւին չիտեանուիր, եւ ատոր աղէկ միտ դիր։ Դուն կ'ըսես. Ծայրագոյն քահանայապետը պէտք չէ ժամանակաւոր բանի մէջ խառնուիլ, մանաւանդ թէ այսպիսի չնչին բաներու համար հոգեւոր պատիժներ տալ։ Շատ աղէկ։ Բայց թէ որ ըսածդ ճշմարիտ է, ատով կը հաստատես թէ ամենեւին եւ ոչ հոգեւոր իշխանութիւն մ'ալ ունի։ Կուզես ատոր համոզուիլ։ քահանայապետը եկեղեցական բարերարութիւններու վրայ վճիռ կու տայ. բայց ա՛ս բարերարութիւնները՝ տներու, երկիրներու, եկամուտներու վրայ են, որոնք նիւթական բաներ են, ուստի եւ իրեն պէտք չէ որ վերաբերին։ Եպիսկոպոսարաններ, ժողովրդապետութիւններ, Առաքելական Փոխանորդութիւններ, եկեղեցական Նուիրապետութիւն կը կանգնէ. բայց ա՛ս տներն ալ, ժողովրդապետութիւններն ալ, Եպիսկոպոսարաններն ալ ժամանակաւոր եւ նիւթական բաներ են. անոր համար իրեն պէտք չէ որ վերաբերին։ Ամուսնութեանց հաստատութիւն կու տայ կամ կը մերժէ. բայց նիւթական բաներ են նաեւ մարդիկ, կանայք եւ զաւակաց ծնունդը, ուստի իր իրաւարանութեան տակ պիտի չիյնան։ Այո՛, պիտ'որ ըսես, այո՛, անանկ է. բայց անոնք Եկեղեցւոյ վճռոյն տակ չեն իյնար՝ իրրեւ նիւթական բաներ, հապա իրրեւ հոգեւոր։ Ծայրագոյն քահանայապետը բարերարութեան մը վրայ վճիռ կու տայ, չէ թէ վասն զի անիկայ մշակելու երկիր մը, պահպանելու շինուածք մըն է. հապա վասն զի վարձատրութիւն մըն է, աննդեան միջոց մըն է, սուրբ պաշտօն մը կատարողին։ քահանայապետը՝ Եպիսկոպոսարանը չիմնաձեր իրրեւ արժանապատուութիւն մը, որն որ նաեւ արտաքին ու ժամանակաւոր է, հապա իրրեւ հաւատացելոց որոշեալ թուոյ մը վրայ հոգեւոր իրաւարանութիւն մը։ Ձիմնաձեր ամուսնութիւնը իրրեւ բնութեան պաշտօն մը, որուն միտ կը դնեն

բնախօսները, բժիշկները, անտեսները, հապա իրեւ Ս. Խորհուրդ մը, որն որ Քրիստոսի իր Եկեղեցւոյն հետ միաւորութեան օրինակն է։

Շատ լաւ, մեծ իմաստութեամբ կը խօսիս, եւ ասոր հակառակն ըսելը՝ ամօթալից տգիտութեամբ երկու իրարմէ զատ բաները մէկտեղ խառնել ու շփոթել կ'ըլլար։ Բայց ան ատեն՝ ինչո՞ւ համար մեր դիպուածին վրայ ալ նոյնը չես զրուցեր։ Ծայրագոյն քահանայապետը բանադրանաց շանթերը նիւթական բարւոյ մը պատճառաւ կ'արձակէ, այո՝ անանկ է. բայց վճիռն առարկային նիւթական մասին վրայ չ'իյնար, իր դատաստանն անոր հոգեւոր մասին վրայ է։ Մէկ խօսքով քահանայապետան անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ ուրիշին սեպհական եղող բանը կը յափշտակէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ զուրիչը կը հարստահարէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ արդարութիւնը կը բռնաբարէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ Եկեղեցւոյն ազատութեան հարկաւոր եղող միջոցը կը վերցընէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ իրեն պատշաճաւոր անկախութիւնը կը վերցընէ. անոր յանցանքը կը պատժէ, որն որ աս ամէն եղանակներով աստուածային օրէնքները ոտքի տակ կ'առնէ։ Ուրդ՝ ո՞ր իրաւունքն աւելի սեպհական է Հռոմայ քահանայապետին, քան վճռելը՝ թէ ուր է յանցանքը եւ որչափ է նոյն յանցանքին ծանրութիւնը։ Եթէ Քրիստոսի Փոխանորդէն աս իշխանութիւնը վերցընելու ըլլաս, իրեն ուրիշ ինչ կը թողուս։ Վերջապէս ծայրագոյն քահանայապետին բովանդակ իշխանութիւնն ասոր վրայ կը կայանայ, որ յայտնէ թէ ինչ բան աստուածային օրէնքին համաձայն է, եւ ինչ անոր դէմ. ասոր համար ինք ամէն ազգերուն ուսուցիչ դրուած է, ասոր համար Յիսուսի Քրիստոսի ներկայութիւնն ունի, ասոր համար Հոգին սուրբ գինքը կը կառավարէ։ Ուրեմն ով որ չ'ուզեր զինքն ամէն հոգեւոր իշխանութենէ մերկացընել, չիկրնար իր վճիռներուն զօրութիւնը տարակուսի տակ ձգել։ Եւ եթէ իրեն կը պատշաճի յանցանքին ու անոր ծանրութեան վրայ վերջին վճիռը տալ, ինչպէս կրնաս իրեն վլանալ յանցանքին պատշաճաւոր պատիժն ալ որոշելու իշխանութիւնը։ Ան միայն կրնայ արդար պատիժ մը սահմանել, որն որ յանցաւորութիւնը կատարելապէս կը ճանչնայ, եւ Պետրոսի տրուած կապելու եւ արձակելու իշխանութիւնը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ դատելու իրաւունք մը թէ խեղճ մեղաւորն իր բարւոյն համար ինչ կապանքներով պէտք է կապուիլ, եւ որոնցմէ՝ պէտք է արձակուիլ։ Ասոր համար կամ հաւատալու է որ Հռոմայ քահանայապետին հոգեւոր իշխանութիւնն առասպել մըն է, եւ ինք՝ Եկեղեցւոյ մէջ անոտի կուռք մը, եւ կամ հաւանելու է՝ որ բանադրանք դնելու անժխտելի իրաւունք ունի։

Եւ պէտք չէ որ խռովիս Եկեղեցւոյ այն խստութեան

վրայ, որով աս վերջին ատեններըը իր նզովքներովը պատժեց ոչ միայն զանոնք՝ որոնք իր երկիրները կը խռովեն ու կը յափշտակեն, այլ նաեւ զանոնք ալ՝ որոնք կը պաշտպանեն, խորհուրդ կու տան, կը յառաջացընեն ու կ'օգնեն յափշտակութեան, կամ նաեւ զանոնք՝ որոնք այս անօրէններուն կողմը կը բռնեն. վասն զի թէեւ այսպիսի վճիռ մը խիստ երեւայ անոնց՝ որոնք միայն մարմնոյ աչքով կը տեսնեն, այսու ամենայնիւ արդար եւ իրաւացի է։ Ծայրագոյն քահանայապետն աս իր կամաց հաստատութեամբը կ'ուզէ պայծառ ցուցընել այսպիսի յանցանքի մը ծանրութիւնը, որն որ Ս. Եկեղեցւոյ ազատութեան ու անկախութեան դէմ է, որն որ այնպէս վնասակար է անոր տիեզերական կառավարութեան, որն որ այնպէս մեծ արհամարհութիւն եւ սրբապղծական անօրէնութիւն մըն է ընդհանուր հաւատացեալներուն սուրբ իրաւունքներուն դէմ, եւ միանգամայն ամէն մարդկային ու աստուածային, առանձնական ու հրապարակական, կրօնական ու ընկերական օրինաց դէմ պատուիրանազանցութիւն մըն է։ Ծայրագոյն քահանայապետը պատժոյն ծանրութեամբը կ'ուզէ այն վախն ու սոսկումը ձգել, զորն որ շատ իրաւացի է՝ որ մարդիկ զգան այսպիսի յանցանքի մը վրայ, որն որ աւելի եռանդնալից հաւատոյ ժամանակները Եւրոպայի մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը կը զարհուրեցընէր, եւ որն որ հիմակուան ապականեալ քաղաքականութեան ատենը, մոլորութեամբ ապականած ու մոլութիւններով թալկացած այնչափ սրտերու եւ ոչ մէկ ջիղը կը ցնցէ։ Հռոմայ քահանայապետն այսպիսի ապիրատ դաւաճանութիւններու հաւանութիւնն ալ պատժելովը, կ'ուզէ զմեզ հաստատուն բռնել այն անդնդին եզերքը, որն որ առջեւիս բացուած կը սպառնայ. ինչու որ խօսքով հաւանելու, եւ խորհրդով, գործքով, պաշտպանութեամբ գործակից ըլլալու մէջ շատ պզտիկ է անցքը։ Կը պատժէ վերջապէս նաեւ հաւանութիւնը, ինչու որ միայն հաւանութիւնն ալ զօրաւոր դործակցութիւն մըն է այսպիսի զարհուրելի յանցանքի մը։ Եւ իրաւցընէ ինչ կը կարծես, ինչ պատճառաւ այնչափ խրոխտ, այնչափ յանդուգն են այն ամպարիշտները, որոնք մինչեւ իր գահուն վրայ Քրիստոսի Փոխանորդին դէմ կը յարձակին։ Վասն զի կը տեսնեն որ շատերն իրենց գործքերուն կը հաւանին, իրենց պէս կը մտածեն եւ իրենց պէս կը խօսին։ Ասոր համար ալ կը կարծեն թէ ընդհանուր պաշտպանութիւն մը գտած են, եւ այսպիսի խաբէական երեւոյթներով՝ օրէ օր աւելի յանդուգն, աւելի աներկիւղ կ'ըլլան։ Ուր որ ինչպէս դիւրաւ ասոր հակառակը կը պատահէր, եթէ իրենք զիրենք այնպէս անարգուած ու նախատուած տեսնէին, ինչպէս որ արժանի են։ Այն երեսէ ձգուելնին՝ զիրենք աւելի զգուշաւոր կ'ընէր, եւ իրենց գործքերն անարգողներէն ունեցած երկիւղնին՝ զիրենք բռնած ճամբա-

ներնէն ետ կը դարձընէր։ Մեծապէս արդար է ուրեմն՝ որ իր հաւանութեամբն ուրիշին յանցանքին մասնակից եղողը, անոր պատժոյն ալ մասնակից ըլլայ։ Աղէկ գիտեմ որ դժուար բան չէ աս վարդապետութիւններն անարգելը. բայց գիտեմ նաեւ որ դիւրին բան մըն է բովանդակ յաւիտենականութեան մէջ դատապարտուիլն ալ։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Ծոմապահք։

Ա. Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ թալկանալս. իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ։ — Բ. Ինչ որ բերնէն կը մտնէ, ան չէ որ մարդը կը պղծէ։ — Գ. Ծոմապահութիւնները մարդկային կարգադրութիւնք են։ — Դ. Չիս մեղքէն կերակուրներն աւելի կը մահացընեն։ — Ե. Ես ուրբաթ օրերը պահք պահեմ։

Ով որ Եկեղեցւոյ ինչ ըլլալը չհասկնար, այնպիսին անոր օրէնքներն ալ աղէկ չիկրնար պահել։ Ան է պատճառը՝ որ մեր օրերը օրէնքներն այնչափ կ'անարգուին։ Այսու ամենայնիւ ընդհանրին վրայ խօսիլը զանց առնելով, եւ խօսքերնիս միայն անոնց վրայ դարձընել ուզելով, որոնց պատուիրանազանցութիւնն աւելի հասարակ է, կ'ըսենք որ գլխաւորաբար երկու օրէնք կան, որոնք ուղի տակ կ'առնուին. Ծոմապահութեան ու պահքի օրէնքը, եւ մոլորեցուցիչ գրքերու արգելքը։ Հոս առաջինոյն վրայ կը խօսինք, իսկ երկրորդը յաջորդ գլխոյն կը թողունք։

Ծոմապահութեան նկատմամբ ամէն կողմ պտըտող սուտ սկզբունքները՝ տեսակ տեսակ են։ Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ թալկանալս. իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ։ Ինչ որ բերնէն կը մտնէ, ան չէ որ զմարդ կը պղծէ։ Ասիկա մարդիկներէն հնարուած օրէնք մըն է. ուստի թող հնարողը պահէ։ Մինչեւ քանի մը աւելի չափաւորեալներ ալ նոյն պատուիրանազանցութիւնը կ'ընեն, ըսելով թէ ինծի համար աւելի ապաշխարանք է մսեղէն ուտելը, ինչու որ ինծի աւելի հաճելի են պահքի կերակուրները։ Այսպէսով մէկն ան՝ մէկալն ան պատճառաւ, ոչ ոք օրէնքը կը պահէ։ Տեսնենք ուրեմն մէկիկ մէկիկ ասոնց ամէն գեղեցիկ պատճառները։

Ա. Աստուծոյ ի՞նչ հոգն է իմ ընթրիքս, իրեն ի՞նչ պատիւ կ'ընէ։ Եթէ ասոնց գժուարութիւնները հանողը՝ անաստուած մը, անհաւատ մը, ամպարիշտ մ'ալ ըլլար, որ ոչ Ս. գրոց ճշմարտութիւն եւ ոչ աստուածային յայտնութիւն մ'ընդունէր, այսու ամենայնիւ կրնայինք իրեն հարցընել. եթէ Աստուծոյ ամենեւին հոգը չէ, ինչո՞ւ ուրեմն երկրիս ամէն ազգերը ծոմապահութիւնն իբրեւ գործ գրած են զԱստուած հաշտեցընելու, մեղմացընելու, իր օգնութիւնը խնդրելու եւ շնորհքներն

ընդունելու համար։ Միթե սույգ չէ՞, որ հին ժամանակներէն մինչեւ մեր օրերը, թէ Ասիա եւ թէ Եւրոպա, ամէն ազգերը՝ բարբարոս եղեր են, քաղաքականացեալ եղեր են, առ հասարակ աս վախճանաւ ծոմապահութիւն կ՚ընէին, ինչպէս առանձին հատորներով ցուցուցին մեր օրերը զանազան դրագէտներ։ Արդ՝ ուստի՞ յառաջ կու գայ աս հասարակաց զգաճմունքը, թէ ոչ՝ նոյն իսկ բնութենէն, որն որ մեզի կ՚ազդէ թէ կամաւորապէս Աստուծոյ առջեւը տրտմիլն ու վշտանալը՝ զինքը հաշտեցընելու միջոց մըն է. թէ ինք զինքն օրինաւոր բաներէն ալ զրկելը՝ Աստուածութեան աչքին առջեւը բարոյական հատուցում մըն է՝ այնչափ ապօրինաւոր եւ անարժան հաճոյից տեղը։ Մեկնեն ուրեմն աս սովորութեան՝ բոլոր մարդկային ազգին մէջ այսպէս ընդհանուր եւ հաստատուն ըլլալը, եւ եթէ չեն կարծեր որ միայն իրենք մարդկութիւն ունին, եւ գոնէ քաղաքավարութեան համար՝ ուրիշ մարդիկներուն ալ քիչ մը մարդկութիւն կը շնորհեն, պէտք է որ հաւանին թէ ծոմապահութիւնն այնչափ այլանդակ բան չէ։

Բայց մէկ դի ձգելով այսպիսիները, եւ խօսելով՝ չեմ ըսեր՝ ուղղափառներու, այլ քրիստոնեաներու հետ, կը հարցընեմ իրենց, եթէ Աստուծոյ փոյթը չէր մեր թալկանալը, ինչո՞ւ այնչափ անգամ նոյնը հրամայած է։ Ով որ քիչ մ՚ալ ըլլայ՝ կը ճանչնայ տուրբ Գիրքը, գիտէ որ մարգարէք Աստուծոյ անուամբը հազար անգամ նոյնը պատուիրած են, յանձնած են ծոմապահութիւն ընել, խօսքով ու թղթով ալ։ Բայց ասկից՝ Աստուած ծոմապահութիւնը՝ զարմանալի շնորհքներով վարձատրած չէ՞ մի. այնչափ որ տուրբ Հարք աս գիտողութիւնն ալ կ՚ընեն, թէ Աստուած իր ժողովրդեան երբեք աւելի արտաքոյ կարգի մեծ շնորհք մ՚ըրած չէ, քան զոր ըրած է տուրբ ծոմապահութեան միջոցովը։ Եթէ Աստուծոյ պատիւ չէ մեր թալկանալը, ինչո՞ւ ուրեմն նոյնը կը հրամայէ, ինչո՞ւ նոյնը կը վարձատրէ։ Ո՛հ. ինք՝ որ աւելորդապաշտութիւնն այնչափ կը դատապարտէ, նոյնը յառաջացընե՞լ պիտ՚որ ուզեր։ Երկուքին մէկը. կամ բոլոր տուրբ Գիրքին հաւատքնիս զլանալու ենք, կամ չէ նէ՝ պէտք ենք հաւանիլ որ Աստուած ծոմապահութեամբ կը յարգուի։

Բայց աւելի բան մ՚ալ կայ։ Ծոմապահքը չէ թէ միայն հին օրէնքին մէջ միշտ հրամայուած ու յարգի եր, այլ նաեւ հանդիսապէս Քրիստոս ալ պատուիրեց։ Քիչ չերն ասիկա կ՚իմանան կամ կ՚ուզեն իմանալ, այսու ամենայնիւ Քրիստոս յայտնապէս ըսաւ եւ սորվեցուց, որ կան տեսակ մը սատանաներ, եւ տուրբ Հարց վճռոյն համեմատ՝ անպարկեշտութեան սատանաներն են, որոնք չեն հալածուիր, եթէ ոչ աղօթքով եւ ծոմապահութեամբ. մեզի աս ազդարարութիւնն ալ ըրաւ, թէ երբ որ իր առաքեալներուն քովէն փեսան հեռանալու ըլլայ, այսինքն է՝ երբ որ իր մարմնաւոր ներկայու-

Թիւնն անոնցմէ պահանջելու ըլլայ, ան առեն Ծոմապահութիւնին պիտ'որ ընեն. Ցոյնէսմ պոհէոցէն: Եւ ասոր պարտքն ենթադրելով, սորվեցուց նաեւ պահք պահելուն եղանակը. այսինքն թէ պէտք չէ որ Փարիսեցիները ըսեն, որոնք ունայնասիրութեան համար դէմքերնին կը ճերմկկցընէին եւ երեսներնուն գոյնը նեուած կը կեղծաւորէին, որպէս զի իրենց Ծոմապահութիւնը մարդիկներուն ցուցընեն: Եւ իրր թէ այս ամենայն բաւական չըլլար, տուած պատուիրանն իր աստուածային օրինակովը հաստատելով, թողուց մարդաբնակ տեղերը, անապատ քաշուեցաւ, եւ հոն քառասուն օր ու քառասուն գիշեր խիստ Ծոմապահութիւն ըրաւ, եւ ասկից վերջը հրաշք մ'ալ գործեց:

Ա՛ս օրինակն ու ասոր հրամաններէն առջեւնիս ունենալով, իրաւունք չունինք բերաննիս բանալու եւ սուրբ Ծոմապահութիւնն անարգողներուն ըսելու. Դուք կ'ըսէք թէ Աստուած մեր Ծոմապահութեամբը չհպատուիր, ինչո՞ւ ուրեմն Ցիսուս Քրիստոս՝ իր Հայրը Ծոմապահութեամբ կը պատուէ: Եթէ Աստուծոյ հոգը չէ մեր թալկանալը, ինչո՞ւ նոյնը կը յարգէ իր Միածնին վրայ: Ստուգիւ ինքն աշխարհք եկաւ Աստուածութեան կատարեալ պաշտօն մը մատուցանելու, եւ իր օրինական ատոր կատարեալ եղանակը մեզի ալ սորվեցնելու: Եթէ ինք ատանկ ըրաւ, ո՞վ ես դուն՝ որ անոր հակառակ աթոռ կը կանգնես, կամ արժանի չես համարիր անոր օրինակին նմանելու: Մեղք՝ որ այնպէս խիստ Ծոմապահած առեն քովը չէիր, որ գինքը յանդիմանէիր, իրեն բան սորվեցընէիր, եւ գինքը մինչեւ ⁂ ֆոյդ ֆուրյու-ֆէօն բարձրացընելով՝ իրեն հասկցընէիր, որ Աստուծոյ փոյթը չէ մեր թալկանալը:

Ուստի ահաւասիկ քու պատասխանդ, եթէ մէկն ասկից ետքը քեզի ըսելու ըլլայ, որ ինչ հոգն է Ցիսուսին մեր թալկանալը: Իրեն այնչափ հոգն է, պէտք է պատասխանես, որչափ աղէկ վարդապետի մը հոգն է, որ աշակերտն իրմէ առած դասն ի գործ դնէ: Աւետարանին բոլոր գիտութիւնն ասոր վրայ կը կայանայ, որ մարմիննիս զսպենք, որպէս զի հոգւոյն հպատակ ըլլայ, եւ որովհետեւ Ծոմապահութիւնը՝ մարմինը սանձելու գլխաւոր միջոցներէն մէկն է, անոր համար ալ հարկաւոր է որ զանիկա ի գործ դնենք:

Ցիսուսին ինչ հոգն է մեր թալկանալը: Այնչափ հոգն է, որչափ աղէկ բժշկի մը հոգն է, որ հիւանդը դեղ առնու: Մեր ամենէն ծանր հիւանդութիւններն են ցանկութիւնը, զգայականութիւնը, զգալի հաճոյքներու սէրը: Իսկ Ծոմապահութիւնն ասոնց դէմ ամենէն պատշաճ դեղն է:

Ցիսուսին ինչ հոգն է մեր թալկանալը: Այնչափ հոգն է, որչափ աղէկ զօրապետի մը հոգն է, տեսնել որ իր զինուորները քաջութեամբ կը պատերազմին: Ծոմապահութիւնը մեծ զէնք մըն է, կ'ըսէր Մեծն Անտոն անապատական,

որն որ բոլոր սատանաները կը հալածէ. վասն զի ինչպէս որ յաղեցուԹիւնը հազար անմաքուր կիրքեր կը ծնանի, այսպէս ալ սուր հակառակ ծոմապահուԹիւնը ողջախոհ սուրբ խորհուրդները կը անուցանէ, միտքն առ Աստուած կը բարձրացընէ, եւ պատրաստ ու ժիր կ'ընէ ծր եւ իցէ անօրէնուԹիւն մերժելու։

Ցիսուսին ինչ հոգն է մեր թալկանալը։ Այնչափ հոգն է, որչափ որ օրէնադրի մը հոգն է օրէնքներու պահպանուԹիւնը, որչափ որ Աստուծոյ հոգն է, որն որ հնազանդուԹիւն կը պատուիրէ իր արարածներուն։

Ուրեմն չէ Թէ Ցիսուսի հոգն է մեր թալկանալը, հապա մեր հոգեւոր առողջուԹիւնը, մեր զօրուԹիւնը, մեր պատերազմները, մեր յաղԹուԹիւնները։ Բայց մէկդի Թողունք պլտրանուԹիւնները. Ցիսուսի հոգն է մեր հոգեւոր օգուտը, մեր յաւիտենական փրկուԹիւնը. եւ որովհետեւ ծոմապահուԹիւնն ասոնց համար մեծ միջոց մըն է, անոր համար իր հոգն է մեր ծոմապահուԹիւնը։

Բ. Ի վերայ այսր ամենայնի Ցիսուս Քրիստոս ըսած է. Ինչ որ բերանէն կը մտնէ, անիկա զմարդը չպղծեր. հապա ինչ որ անկից դուրս կ'ելլէ, այսինքն՝ անէծք, հայհոյուԹիւն, սիրոյ դէմ խօսքեր։ Այո, ատոր պէս է որ Ցիսուս ասս խօսքերն ըսաւ. բայց ատոր չէ այսպիսիներուն ան խօսքերուն տուած նշանակուԹիւնը. Ցիսուս մեզի պէս՝ իր մէկ խօսքովը մէկալ խօսքին հակառակը չիջուցեր, եւ ասս վճռովն ամենեւին ծոմապահուԹիւնը վար չգարկաւ, հապա միայն Հրէից գլխէն իրենց մէկ ապուշ նախապաշարումը հանեց։ Ատոնք կը կարծէին Թէ քանի մը տեսակ կերակուրներ՝ որոնք իրենց արգելուած էին, (ինչու որ հին օրէնքին մէջն ալ Աստուած ժուժկալուԹիւններ հրամայած էր,) հոգին նիւԹապէս կը պղծեն, իբրեւ Թէ հոգին՝ որն որ ոգեղէն է, կարենար պղծուիլ կերակուրներով կամ խմելիքներով, որոնք նիւԹական են։ Արդ Տէրն մեր զիրենք ասս մոլորուԹենէն ազատելու համար՝ իրենց կը սորվեցընէ, Թէ ինչ որ կ'ուտուի՝ նիւԹապէս չիպղծեր. հապա հոգին պղծողն են՝ ամպարշտական յօժարուԹիւններն ու արտի չար կամքերը։ Ասիկա ճշմարիտ է. բայց ինչ յարաբերուԹիւն ունի ծոմապահուԹեան հետ։

ՄինԹ երեք ուղղափառներ գտնուած են, որոնք սորվեցուցած ըլլան՝ Թէ կերակուրները հոգին նիւԹապէս կ'արատաւորեն։ Ասիկա ինչպէս կարելի է, երբ որ իրենք ալ մի եւ նոյն կերակուրներն ուրիշ օրեր առանց խիղճ ընելու կ'ուտեն, եւ նոյները պահքի օրերն ալ հիւանդներուն կու տան։ Ծոմն ու պահքն սուրբ մէջ հոգին արատաւորը՝ կերուած կերակուրը չէ, անհնազանդուԹիւնն է, որով մարդ Ցիսուսի Քրիստոսի եւ Եկեղեցւոյ կամացը կը հակառակի. չգոհանալուԹիւնն է, որով մարդ կ'ըմբոստանայ այն պաշտօնարուԹիւնն ընելու,

զորն որ իր վրայ դրած է օրինաւոր իշխանութիւն ունեցողը. աննմանութիւնն է այն Քրիստոսի վարուցը, որն որ ինք զինքը մեզի օրինակ ձգած է: Ասկից կը տեսնես թէ ինչ պատասխան տալու ես անոնց, որոնք կը քարոզեն թէ ինչ որ բերնէն կը մտնէ՝ հոգին չի պղծեր. պետք ես ըսել, թէ ինչ որ Աստուծոյ խօսքը հակառակ, Յիսուսի անհնազանդ ընելով, եկեղեցւոյ դէմ ապստամբութեան հոգւով՝ բերնէն ներս կը մտնէ, այո, հոգին կը պղծէ, եւ այնչափ կը պղծէ, որ յաւիտենական դժոխքի արժանի կ'ըլլայ:

Գ. Մինչեւ հիմա ըսուածներով՝ պատասխան կը տրուի նաեւ մէկալ խօսքին որ կ'ըսեն թէ պահք ու ծոմ՝ հոն ուր հարկաւոր իրութիւններ են: Թէեւ ծոմն ու պահքը միայն եկեղեցւոյ կարգաւորութիւններ ըլլային, ի վերայ այսր ամենայնի պարտական էինք պահելու. որովհետեւ, ինչպէս ըսած ենք, եկեղեցին՝ մեզի հրամայելու օրինաւոր իշխանութիւն ունի. բայց աս պատուիրանը Յիսուսի Քրիստոսի տուած պատուիրանն է, ուստի եւ աստուածային է, եւ պէտք է որ իբրեւ աստուածային ճանչցուի:

Գուցէ կը բաղձայիր իմանալ թէ ինչո՞ւ նաեւ եկեղեցական պատուիրան կը կոչուի: Ահաւասիկ պատճառը: Յիսուս Քրիստոս ընդհանրապէս հրամայեց որ ծոմ ու պահք բռնուի, եկեղեցւոյ թող տալով որ տառապարագայքը որոշէ թէ ո՛ր աւուն եւ ինչ եղանակաւ պէտք է ի գործ դրուի: Իսկ եկեղեցին կարգադրեց որ մեծ պահքը, նոյնպէս յիսնակաց պահքն եւ ուրիշ քանի մը ծոմապահութիւնները աւելի խստութեամբ պահուին, որոշուած կերակուրներ եւ որոշուած չափով ճաշակելով. իսկ ուրիշ աւուրներ, ինչպէս են ուրբաթ եւ շաբաթ (արեւելք՝ չորեքշաբթի) օրերը բոլոր տարւոյն մէջ, կերակրոյ չափը մեր գտնման թող տալով, միայն տեսակ մը կերակուրները, այսինքն՝ մսեղէնները, կ'արգիլէ:

Եկեղեցին տա իր կարգադրութեանց մէջ կը ցուցընէ միանգամայն իր բոլոր իմաստութիւնը, որովհետեւ տա պատուիրանները խիստ պատշաճաւոր աւուններու համար տուած է, ինչպէս են մեր կրօնին մեծ հանդէսներուն նախընթաց օրերը. նոյնպէս պահելու եղանակն ալ մեծ գթով կը պատուիրէ, որովհետեւ ամէն մէկ երկրի բերքերուն, օդին խըստութեան, հաւատացելոց սովորութեան նայելով՝ իրենց կարօտութեանց համաձայն իր հրամաններն ալ կը մեղմացընէ:

Ուստի որոնք որ ծոմն ու պահքը՝ միայն մարդկային կարգադրութիւն է, կ'ըսեն, եւ միայն եկեղեցւոյ կարգադրութիւնը կ'ուզեն իմանալ, մէկ խօսքով՝ երկու սխալ կը գործեն: Ձեն ճանչնար տուրը ծոմապահութեանց ճշմարիտ հիմնադիրը, որ է՝ Յիսուս Քրիստոս. կը համարին միանգամայն թէ եկեղեցւոյ իշխանութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մարդկային իշխանութիւն, ուր որ նոյն իսկ Յիսուսի Քրիստոսի

իշխանութիւնն է։ Ասոր համար եթէ քեզի ալ հանդիպի երբեմն, ինչպէս ինծի շատ անգամ հանդիպած է, որ դիմացդ ելլեն ոմանք ու քեզի մեծ համարձակութեամբ ըսեն թէ պահք չեն պահեր, ծոմ չեն բռներ, բայց ասոր համար խիղճ ալ չեն ըներ. դուն ալ անոնց հետևսար համարձակութեամբ ըսէ թէ խիղճ ըրեր են՝ չեն ըրած, ասիկա իրենց ունեցած պարտաւորութիւնն ամենեւին չփվերցըներ, ասիկա Ցիսուսի Քրիստոսի ու Եկեղեցւոյ հրամանները չփփոխեր, եւ ոչ ալ աս իրենց սուտ ազատութիւնն Աստուծոյ առջեւը պատուիրանազանցութիւն մ'ըլլալէն կը դադրի։ Այսպիսիները պէտք են մտածել, որ մենք անանկ ժամանակ ծնած ենք, երբ օրէնքն արդէն տրուած է, եւ մենք իշխանութիւն չունինք զանիկա փոխելու։

Պատուաւոր մարդ մը աս վերջին տարիները ճամբորդութեան մէջ ուրբաթ օր մը պանդոկ մը իջած էր եւ միայն ձկնեղէն կ'ուտէր, ուր որ իր շորս կողմը քանի մը անձինք նստած՝ դիրուկ հաւեղէններով կը պարարէին։ Ատոնք իրենց պատուիրանազանցութեամբը գոհ չըլլալով, սկսան բարձր ձայնիւ ծիծաղիլ իր աւելորդապաշտութեան վրայ։ Իսկ անիկա քիչ մը ատեն համբերութեամբ մտիկ ընելէն ետքը, հատարակաց սկաւառակին մէջէն խոշոր կտոր մը միս առաւ, եւ երբ մէկալներուն կը կարծէին թէ զինքն ալ իրենց դարձուցած ըլլան, անիկա շուտ մը նոյն մսի կտորը՝ սեղանին բոլորտիքը պտըտող յաղթանդամ շան մը առջեւ նետելով, աս խօսքերն ըսաւ. Եկեղեցւոյ օրէնքները շներուն համար տրուած չեն։ Եւ սեղանէն ելաւ դնաց։ Անհաւասիկ խիղճ ընելու պարտաւորութիւն չունեցողները։

Դ. Վերջապէս ոմանք, որոնց մէջ նաեւ չարաշրած չեղող անձինք ալ կը գտնուին, իրենք զիրենք ջատագովել ուզելով, կ'ըսեն թէ երէց հոմոր սէրիէ պոչէորքոն է մեղքը, քահանան ինչ պահէ ինչ չպահէ, ինչ ընէ ինչ չընէ երէցի հոմորհէլլո հոմար չէն ընէր, հապա ինչո.... եւ ասով կը կարծեն թէ պարտքէն կ'ազատին։ Բայց եկուր յայտնի խօսէ։ Հիւանդութիւն մը ունինս, որուն համար ծանր անհանգստութիւն մը տան քեզի ծոմը կամ պահքը։ Կամ անանկ աղքատութեան մէջ ես, որ դուն քեզմէ չկարենաս ընտրել կերակուրդ, հապա ուրիշին տուածն ուտելու պարտաւորիս։ Կամ այնպիսի աշխատանքից դործքերու մէջ ես, կամ անանկ քիչ է կերակուրդ, որ չկարենաս պահք կամ ծոմ պահել։ Մէկ խօսքով՝ ունինս այն պատճառներէն մէկը, որոնց համար սուրբ Եկեղեցին սովորութիւն ունի տնօրինելու։ Եթէ ունիս, հանդիստ եղիր, եւ ուզածդ կեր։

Իսկ եթէ աս պատճառներէն մէկը չունիս, ինչ օգուտ ունի՝ արհամարհելու համար չընելդ։ Ա՛ս կը պակսէր, որ մեղաւորը գործած չարիքներուն մէջ՝ ուղղակի զԱստուած

թշնամանելու եւ արհամարհելու դիտաւորութիւն ունենային. ասիկա՝ սատանայական եղանակաւ մեղանչել կ'ըլլար: Արդէն Աստուծոյ արհամարհութիւնը կայ անոր մէջ, որ չես ուզեր իրեն հնազանդիլ: Ինչ կը զրուցեիր դուն ան ծառային, որն որ տիրոջն ամենեւին չհնազանդեր, եւ ինք զինքն արդարացըներ՝ ըսելով թէ ըրածն արհամարհելու համար չէ, հապա իր դիւրութեան համար: Արհամարհութիւնն արդէն անոր մէջն է, որ իր կամացը հաճեմատ գործել կ'ուզէ, իր տիրոջը կամացը հակառակ, որն որ իրաւունք ունի իր ուզածն անոր հրամայելու: Նոյնն ըսէ աս խնդրոյս մէջ Աստուծոյ նկատմամբ:

Եւ ոչ ալ օ–էւէ ապաշխարանէ համար ըսուած պատճառը բան մը կ'արժէ: Վասն զի ո՞վ չիգիտեր թէ օրէնքները մանաւանդ դէպքերու չեն նայիր, այլ ընդհանուրին: Արդիւնքերուն մեծ մասին համար ճշմարիտ զրկում մըն է որոշեալ օրեր մեղքերէ ժուժկալել, եւ որոշեալ օրեր ծոմ պահել. ուսոի անոնց համար մահացուցման եւ ապաշխարանքի կրթութիւն մըն է: Անոր համար Եկեղեցին ընդհանուրին նայելով, կարգադրած է որ առանկ ըլլայ: Արդ՝ մասնաւոր մէկը չիկրնար ինք զինքն ընդհանուր օրէնքէ մը ազատ ընել իր առանձնական իշխանութեամբը: Իշխան մը, օրինակի համար, կ'արգելէ տեսակ մը զէնք կրելը կամ տեսակ մը վտանգաւոր խաղի տեղեր բանալը. աս արգելքով կ'ուզէ իր երկիրը սպանութիւններէ եւ կործանիչ կորուստներէ ազատել: Իսկ միամիտ մարդուն մէկը, որն որ ամենեւին վրէժխնդրութեան հոգի եւ շահու ցանկութիւն ալ չիզդար. կրնա՞յ այն զէնքերը կրել կամ այն խաղի սեղանները կանգնել: Ոչ երբեք: Օրէնքն ամենուն համար տրուած է, եւ ոչ ոք կրնայ իր առանձնական իշխանութեամբն ինք զինքն օրինաց պարտաւորութենէն ազատել: Նոյնպէս սուրբ Եկեղեցին մեղքերէ ժուժկալելու օրէնք սուած է, եւ հարկ է որ ամէն առանձնական մարդ այն օրէնքը պահէ:

Մանաւանդ որ նոյն գործքն երբեք առանց օգտակար նպատակի մը չ'ըլլար: Քեզի համար մեղքերէ ժուժկալելն ապաշխարանք չէ՞: Բարի է. հնազանդութիւն գործք կ'ըլլայ: Եւ միթէ այսպիսի գործք մը քիչ արժէք ունի: Կ'ըլլայ քեզի նաեւ եղբայրասիրութեան գործք մը, թէ օրէնքը պահելովդ՝ ընկերին գայթակղութիւն չտալուդ պատճառաւ, եւ թէ օրինապահութեամբդ՝ տուած բարի օրինակուդ: Հիմակուան աւեններըը, որ այնչափ պարծանք կը համարուի քաղաքական քաջասրտութիւնը, եւ այնչափ կը նուազի քրիստոնէական քաջասրտութիւնը, Աստուծոյ առջեւը պզտիկ արդիւնք մը չէ՝ ինք զինքը սուրբ Եկեղեցւոյ օրէնքներուն մէջ անյողդողդ ցուցընելը:

Ա՛ս ալ կրնաս աւելցընել, որ շատ անգամ այն օ–էւէ ապաշխարանէ համար ըսուածն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ հնարք

մը՝ որով մարմնասիրութիւնը կը ծածկուի։ Տեսակ մը քա-
ջեր կ'ըսեն թէ չեն ուզեր իրենց ախոյեաններուն դէմ կռուի
ելլել, որովհետեւ իրենց նախատինք մըն է այնպիսի վատ
ախոյեաններու հետ կռուիլը. բայց յայտնի է թէ վախն է՝ որ
զիրենք ետ կը կեցընէ, որպէս զի չըլլայ թէ դիմացնին ելլողն
աւելի զօրաւոր բրդի։ Այսպէս ասոնք ալ՝ անանկ կը ձեւա-
ցընեն, թէ ապաշխարանքի վախը չէ, որ զիրենք պահքէն կը
հեռացընէ. հապա բանաւոր պատճառ մը կամ փիլիսոփայու-
թիւնը, որ զիրենք անանկ կը համոզէ. բայց ստոյգն ան է,
որ այն քիչ ապաշխարանքն ալ իրենց մարմնասիրութեան
անտանելի կու գայ։

Ե. Ուրիշներ ալ կ'ըսեն. Ես ուրբաթ օրերը պահք կը
բռնեմ, բայց չաբաթ (շաբաթ+չաբիկ) օրերը ձեռ կ'ուտեմ։ Եթէ
այնպիսի երկիր մը չես գտնուիր, ուր սուրբ Եկեղեցին չա-
բաթ օրերը պահք պահելէն ազատ է, դուն ինչ իշ-
խանութեամբ մինակ ուրբաթ օրերը կը պահես, երբ Եկեղե-
ցին երկու օրերն ալ պատուիրած է։ Եթէ առողջութիւնդ
անանկ տկար է, որ չես կրնար երկու օրերն ալ պահել, գնա
օրինաւոր իշխանութենէն ազատուիր առ. ասիկա ի կարգի
է. բայց թէ որ աս պատճառը չկայ եւ ազատուիր չես ա-
ռած, շաբաթ օրուան օրինազանցութիւնդ այնպէս է, ինչպէս
ուրբաթ օրուանը կ'ըլլար։ Ինչու որ միշտ մի եւ նոյն պատ-
ճառը կը գործէ, թէ պատուիրանն օրինաւոր իշխանութենէ
տրուած է։ Հազար դահեկան գողնալը՝ ատուգիւ աւելի մեծ
գողութիւն է, քան թէ հինգհարիւր դահեկան գողնալը. բայց
հինգհարիւր դահեկան գողցողն ո՞վ գող չի համարիր։ Այս-
պէսով Եկեղեցւոյ հրամանին դէմ ծանրապէս կը մեղանչէ ով
որ ո՛չ ուրբաթ եւ ո՛չ շաբաթ (արեւելք՝ չորեքշաբթի)
պահք կը պահէ. բայց մինակ շաբաթ (չորեքշաբթի) օրերը
չպահողն ալ առանց մեղքի չ'ինար։ Դժբախտութեամբ շա-
տերը կը գտնուին, որոնք իրենք իրենց օրէնքներ կը շինեն,
եւ զանոնք կը պահեն. բայց գէշն ան է, որ այնպիսի ժամա-
նակ ծնած ենք, երբ օրէնքներն արդէն սրուած են, եւ մեզի
միայն անոնց պահպանութիւնը կը մնայ։ Թող աղէկ մտածէ
ասոնց վրայ, որուն որ հարկ է մտածելը։

Վերջապէս սուրբ Եկեղեցւոյ աս պատուիրանին վրայ
երկու բան ունիմ յիշելու անոնց՝ որոնք քիչ մը Աստուծոյ
պատուղն եռանդն ունին։ Աս մոլորութեան եւ անհաւատար-
մութեան դարուս մէջ, նոյն օրէնքը պահելը՝ ամենէն աւելի
օգտակար քրիստոնէական ներգործութիւնն է. ինչու որ ու-
րիշ բանով այնչափ աղէկ չենք կրնար մեր հաւատքը դաւա-
նիլ, եւ բողոքականութեան դէմ ունեցած սոսկումնիս այն-
չափ աղէկ ցուցընել, ինչպէս ասով. որովհետեւ պահք պա-
հելը՝ գրեթէ զուղղափառն այլադաւանդներէն զանազանող փոր-
ձաքարն է. վասն զի ուրիշ պատուիրանազանցութիւն մը այն-

պէս դիւրաւ հաւատոյ դէմ մեղանչելու չիտանիր, ինչպէս աս պատուիրանն ոտքի տակ առնելը։ Ի սկզբան մարդս պահքը կ'աւրէ մարմնական հաճոյից կամ մարդկային նկատման համար. ասիկա թէեւ ծանր մեղք մըն է, բայց հաւատքն անարատ կը թողու. սակայն շուտով բանը յառաջ կ'երթայ, եւ յանցանքն արդարացընելու համար կը զրուցուի թէ ասիկա միայն Եկեղեցւոյ օրէնք մըն է, որով անոր օրէնք տալու իշխանութիւնն ալ ուրանալով՝ հաւատոյ մէկ ճշմարտութիւնն ոտքի տակ կ'առնուի։ Արդ՝ աս երկու պատճառները բաւական չեն զմարդ համոզելու որ օրէնքը մեծ հաւատարմութեամբ պահէ։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ.

Գրոց արգելում։

Ա. Եկեղեցին գրքերուն խառնուելու չէ։ — Բ. Գրոց արգելումը տկարներուն համար է։ — Գ. Ես իմ վրաս փորձեցի, ինծի վնաս մը չտուին։ — Դ. Ճշմարիտն ու սուտը ինչո՞ւ պիտի չճանչցուի։

Ծոմապահութենէ ետք՝ ուրիշ եկեղեցական օրէնք մ'ալ կայ, որուն հարկաւորութիւնն եւ աւելի եւս գործադրութիւնը՝ մեր օրերը քիչերը կը ճանչնան. եւ ասիկա է գէշ գիրքերն արգելելու օրէնքը։ Ուստի շատ եղանակաւ ասոր պարտաւորիչ զօրութիւնը տկարացընել կ'ուզեն. ոմանք աւելի յանդգնութեամբ՝ Եկեղեցւոյ այսպիսի նիւթերու մէջ դատաւոր ըլլալու իրաւունքը մերժելով. ոմանք աւելի գաղտնութեամբ՝ ըսելով թէ այսպիսի արգելքներն ազէկ են միայն տկարներու եւ տգէտներու համար, որոնց մէջ փառք Աստուծոյ՝ մենք չենք գտնուիր. վերջապէս ոմանք ալ ծաղրելով Եկեղեցւոյ աւելորդ վախկոտութիւնը, իբր թէ այնչափ քիչ վտանգութիւն ունենայ ճշմարտութեան վրայ, որ վախնայ եւ որպիսի եւ իցէ խմաստակութիւն բաւական ըլլայ երեսին գոյնը նետել տալու։ Տեսնենք հիմա աս պատճառներուն ներքին արժէքն ու ծանրութիւնը։

Ա. Եկեղեցին երբեմն վրայ չկրնար գալ ստելով, որովհետեւ ինչո՞ւ։ Մանաւանդ թէ ուրիշ ամէն նիւթերէն աւելի սուրբ մէջ խառնուելու իրաւունք ունի։ Եթէ դժբախտութեամբ քրիստոնէութեան գաղափարը կորսուած չըլլար, հարկաւորութիւն չէինք ունենար ամէն օր նորէն նորէն կրկնել քանի մը ճշմարտութիւններ, որոնք ըստ ինքեան կրօնի այբուբեններն են։ Գիտնաս որ Եկեղեցին՝ ուսուցանող իշխանութիւն մըն է, եւ այնպիսի եղանակաւ, որ թէեւ զինքն ուրիշ իրաւունքներէն կարող ըլլայիր մերկացընել, երբեք իրմէ չէիր կրնար յափշտակել աս իշխանութիւնը, որն որ իր կեանքն է։

Եկեղեցին ուսուցիչ դրուած է, եւ պէտք է որ սորվեցընէ։ Առաջնորդ դրուած է, եւ պէտք է որ առաջնորդէ։ Ճշմարտութեան անբաւ գանձերուն տնտես է, եւ պէտք է որ զանոնք բաշխէ. Ճշմարտութեան նեցուկն է, եւ պէտք է որ ցուցընէ թէ ուր է նոյն Ճշմարտութիւնը. Ջահ է, եւ պէտք է որ լուսաւորէ. աւետան է, եւ պէտք է որ խնդիրները լուծէ ու վճիռ տայ։ Կրնաս զինքը շղթայի զարնել, ցմահ հալածել. բայց ինք միշտ կը խօսի, միշտ Ճշմարտութիւնը կ'աւետարանէ։ Ցիսուս զինքն ասանկ հիմնեց, ասանկ ալ պիտի մնայ. երկրաւոր իշխանութիւն մը չկրնար փոփոխել Ցիսուսի դրած կարգադրութիւնը։ Եւ ուղղափառք այս ամենայն հաւատքով կը դաւանին, երբ կ'ըսեն Հաւատամք ի մի Սուրբ Եկեղեցի։ Արդ՝ ինչպէս կրնայ կատարել աս ամէն պաշտօնները, որոնք իր բնութեան եւ հիմնարկութեան էական են, եթէ չկրնար ըսել թէ աս գիրքին վարդապետութիւնն ուղիղ է, աս գիրքինը՝ թիւր է, եթէ չկրնար հաւատացեալներուն արգելել արօտ մը, զորն որ ինք վտանգաւոր կը համարի։

Բողոքական մը՝ որն որ Եկեղեցւոյ իշխանութիւնը չճանչնար, կրնայ իր սկզբունքներուն համաձայն՝ փոյթ չընել Եկեղեցւոյ հրամաններուն. բայց ով որ ինք զինքն ուղղափառ կը խոստովանի, այնպէս չկրնար Եկեղեցւոյ աս իրաւունքը զլանալ, ինչպէս որ չկրնար ինք իրեն հակառակ խօսիլ։

Իրօք ալ սուրբ Եկեղեցին իր հիմնարկութենէն սկսեալ՝ մինչեւ մեր օրերը առանց ընդմիջելու՝ միօրինակ աս պաշտօնն ի գործ դրած է։ Գործք առաքելոցին մէջ կը յիշատակուի թէ ինչպէս առաքեալք մոլորեցուցիչ ու թիւր գիրքերը հրապարակաւ այրեցին. հետեւեալ դարերուն մէջ՝ կը տեսնենք որ ամէն հերետիկոսապետներուն գիրքերը հրատարակուելէն ետքը՝ մէկիկ մէկիկ կ'այրէին։ Տրիդենդեան ժողովքն իր ժամանակուան ամենէն աւելի թունաւոր գրքերուն ցանկը շինեց, եւ յաջորդ քահանայապետները հաւատամքեամբ հետզհետէ արգելեցին թունաւոր արօտները, ինչպէս որ հիմակուան անօրէնութեանց յառաջելուն պատճառաւ ատեպ ատեպ կը տեսնենք։ Այսպէս թէ գործքով եւ թէ իրաւամբ Եկեղեցւոյ աս իշխանութիւնը կը հաստատուի. ո՞վ կրնայ ուրեմն ասոր վրայ տարակուսիլ։

Բ. Եւ ոչ ալ ճշմարիտ է ոմանց զրուցածը թէ Անօրէնը՝ գոյն պղծութեան եւ պիղծութեան համար դրուած է։ Եկեղեցին երբեք աս զանազանութիւնն ըրած չէ. միշտ անանկ խմացած է, որ ամենուն համար ալ արժէ. ուրեմն ուր որ ինք չիզանազաներ, եւ ոչ մենք կրնանք զանազանել։ Այլ օրէնքներուն, մանաւանդ թէ վայ աշխարհքիս, եթէ աս պատճառը բաւական ըլլար օրինաց պարտաւորութենէն ազատ ըլլալու։ Ա՛լ ոչինչ անկարգութիւն կը զսպուէր, որովհետեւ ո՞վ

է՝ որ չիկարծեր թէ ինք բաւական խելք ունի՝ ինք իրմէ իր պարտուցը սահմանին մէջ ճնալու, առանց օրինաց հարկաւորութիւն ունենալու։

Ա՛ս թողունք. սակայն է արդեօք որ մոլորական գիրքերը կարդալու մէջ վտանգ չկայ։ Այնչափ մեծ վտանգ կայ, որչափ մոլորեցընելու անբաւ հնարքներուն մէջ, չիգտնուիր մէկը՝ որն որ գժբախտութեամբ ատոր չափ յաջողութիւն ունենայ, ինչպէս փորձն ամէն օր կը ցուցընէ։ Հաւատոյ եւ կրօնի դէմ գրուած գրքերուն վրայ խօսելով, ո՛րչափ որ դիւրին է իմաստակութիւն մը յառաջ բերել, նրբութիւններ հնարել, գործք մը սուտ ձեւացընել, այնչափ ալ դժուար է այնպիսի անձինք գտնել, որոնք մտաց բաւական սրութիւն, գիտութիւն, տրամաբանութիւն եւ այն ամէն տեղեկութիւնները ունենան, որոնք հարկաւոր են դժուարութիւնները լուծելու։ Իսկ բարոյականի դէմ գրուած գրքերուն նկատմամբ, որովհետեւ մարդկային սիրտն արդէն իր կիրքերն ունի, որոնք ինքն այնչափ կը խռովեն, եթէ դրսէն մղում մ'ալ ունենայ, ալ անկից ետքը պատերազմը մեծապէս վտանգաւոր կ'ըլլայ եւ ամէն մէկ քայլին մէջ անկուճները կը շատնան։

Եւ եթէ ա՛ս վտանգն ամենուն համար ալ կայ, աւելի եւս այն անձինքներուն համար կործանիչ է, որոնք այնչափ անժոյժ յօժարութիւն մ'ունին ամէն տեսակ գիրքերը կարդալու, եւ ատոնք հասարակօրէն քիչ սորված եւ ուղեղնին պակաս երիտասարդները, կամ բոլորովին աշխարհքիս ունայնութիւններուն մէջ կորսուած կանայք են, որոնք չեն գիտեր ծանր մտածել ու ծանր գործել։ Արդ՝ այսպիսի անձինք մոլորական գիրքերուն բովանդակ թոյնը ծծելու ամէն պահանջուած հանգամանքներն ունին. ինչու որ կրօնական բաներու վրայ խորունկ տեղեկութիւն, բարուց նկատմամբ ալ անարատութիւն մը չունենալով, չեն կրնար ո՛չ մոլորութենէ ազատիլ եւ ո՛չ ալ ապականութենէ զգուշանալ։

Գ. Ինչ է ա՞րիւ ա՞րիւներս ձէզ ֆորձն ըրած է՛, է՞նդէ ձա՞ մը չէն փա՞ած։ Ես ալ կը շնորհաւորեմ քեզի նախ սուրբ Եկեղեցւոյ ունեցած հլու եւ խոնարհ հնազանդութիւնդ, եւ ետքը կը պատասխանեմ որ թէեւ այն գիրքերը քեզի հոգեւոր ընթերցուածներու չափ օգուտ ըրած ըլլան, եւ աշխարհքիս ամենէն մեծ բարիքները պատճառած ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի եթէ Եկեղեցին ծանր մեղաց պարտաւորութեամբ արգելուած ըլլալնին գիտնալով՝ կարդացիր, ծանր մեղք գործեր ես։ Եւ ամէն անգամ որ նորէն կը կարդաս, նորէն ալ կը մեղանչես։ Մանաւանդ թէ քու տեղեկութեանդ համար հոս անցողապէս կը զգուշեմ որ ծանրապէս կը մեղանչես կարդալովդ, ծանրապէս կը մեղանչես քովդ պահելովդ ալ, որովհետեւ քովդ պահելն ալ սուրբ Եկեղեցին արգելած է. ծանրապէս կը մեղանչես ուրիշներուն փոխ

տալովդ ալ, ինչպես որ ծանրապես կը մեղանչեն՝ կարդալու հրաման չունեցողին ծախողներն ու տուողներն ալ։ Եւ բերած պատճառդ՝ թէ քեզի միայն չեն ըներ կամ օգուտ ալ կ'ընեն, զքեզ ամենեւին չ'արդարացըներ, որովհետեւ միշտ ծանր անհնազանդութիւն կ'ընես Եկեղեցւոյ հրամանին դէմ, որն որ օրինաւոր իշխանութեամբ կ'արգելէ։ Պիտ'որ ըսես թէ ասիկա խստութիւն է, անհանդուրժողութիւն է.....։ Ըսէ ինչ որ կ'ուզես, սուրբ Եկեղեցւոյ հրամանն է, Եկեղեցիէն ուրիշ մէկը չիկրնար զքեզ անօրինել, եւ եթէ ուղղափառ ես, հարկ է որ ասոր գլուխ ծռես։

Դ. Բայց ինչո՞ համար սուրբ Գիրքէն չ'ուզէր որ բոլոր ա՛ռ ըլլը, ճշմարտութի՛ւնն ա՛ մոլորութի՛ւնը ճանչնա՛ք։ Մինթէ կը վախնայ որ ճշմարտութեան լոյսն այնպես դիւրաւ խաւարի։ Շատ անգամ լսած եմ ատ առարկութիւնները, որոնք այնպիսի վստահութեամբ մը յառաջ կը բերուին, որ մարդուն խղճալը կու գայ նոյնն ընող գժբախտներուն մոլորութեան վրայ։ Բայց պատասխանը շուտով կ'առնուա։

Նախ միտ դիր ան յանդգնական խօսքին թէ, Ինչո՞ համար Գիրքէն չ'ուզէր. որով Եկեղեցիէն իր հրամաններուն պատճառը կը պահանջեն։ Ուրեմն եթէ ատոր պատճառ չգըտնուելու ըլլայ, անոր համար հնազանդութենէն ազա՞տ պիտ'որ ըլլանք։ Ո՛հ. ուղղափառնե՛րն ալ ասկից եառքը բողոքականներուն պէս՝ պիտ'որ ուզեն իրենց խելքին անսալ, եւ ոչ թէ օրինաւոր իշխանութեան։

Այսու ամենայնիւ բազմաթիւ ու ծանր պատճառներ յայտնի կեցած են։ Ինչպես վերն ըսինք, մոլորելու իրական եւ ճշմարիտ վտանգ կայ։ Եկեղեցական պատմութիւնները այնչափ հռչակաւոր մարդիկներու անկումը կը յիշատակեն, որոնք իրենք իրենց վրայ վստահանալով՝ ամէն տեսակ մոլորութեանց մէջ գլորեցան։ Եւտիքէս՝ որն որ յառաջ հասատոյ քահանայ էր, եառքէն հերետիկոսապետ եղաւ Մանիքէական գրուածք մը կարդալով։ Բարսումա Ասորին, որն որ իր աստուածպաշտութեամբն եւ ուղղափառ հաւատքով՝ բոլոր հաւատացեալներուն զարմանալի եղած էր, քանի մը ամպարիշտ գիրքեր կարդալով՝ Վաղենտինեան աղանդին չարաչար տարածողն եղաւ։ Ալիտոս սուրբ երէցը՝ Ս. Հերոնիմոսի աշդարարութիւնները բանի տեղ չդնելով, Որոգինեսի մոլորութեանց մէջ թաղուեցաւ ինաց, անոր քանի մը գրութիւնները կարդալով։ Պրիսկիլլիականաց գիրքերը Սպանիա ու Բորդուկալ ապականեցին, ինչպես Ս. Հերոնիմոս կը գրուցէ։ Վիկղեփ՝ իր գրքերովը բովանդակ Բոհեմիա ապականեց։ Իսկ Լուտերի եւ իր ընկերներուն՝ վեցտասաներորդ դարուն մէջ, նոյնպես համօրէն ուսմանց մատենագիրներուն[1], ութեւտասներորդ դարուն մէջ պատճառած չարիքներն ըսա բաւա-

[1] Encyclopédistes.

կանին ողբալու համար՝ յորդ արտասուքները բաւական չեն։ Արդ երբ սիւներն ինկան կործանեցան, ինչպէս պիտի չսոսկան եղէգները։

Երկրորդ՝ սուրբ Եկեղեցին ամենեւին չիվախնար որ ճշմարտութեան լոյսը մոլորութեան սուտ կայծերէն նուազ յստակ երեւայ. միայն անկից կը վախնայ, որ մենք առողջ աչք չունենանք, որ կարող ըլլանք մէկը մէկալէն որոշել։ Մանաւանդ որ սուտ է, թէ մոլորականը կարդացողը՝ ճշմարիտն ալ կարդալու յօժարի։ Մոլորութիւնը ոսկի բաժակով մը առջեւնիս կը դրուի, որով դիւրաւ կը հրապուրէ. հասարակօրէն զուարճալի եւ հաճոյական գրուածներով կը տարածուի, ընտանեկան զրոյցներով, պատմութիւններով, բանաստեղծութիւններով, վէպերով (romanներով) կը գունաւորի ու կը զարդարուի, կը կենդանանայ ոճին գեղեցկութեամբը, բարակ բարակ հեգնութիւններով, եւ ամենէն աւելի՝ ամէն կիրքերու արուեստական հրապոյրներովը, որոնք մարդկային սիրտը սաստիկ կը բորբոքեն։ Ասոր հակառակ ճշմարտութիւնը ծանրութեամբ, զգաստութեամբ, ամօթխածութեամբ կը յառաջանայ, եւ առ եղծեալ ու ապականեալ աշխարհքիս համար չունի այն հրապոյրները, զորոնք կը գործածէ մոլորութիւնը։ Ուստի եւ շատ անգամ կը պատահի որ գրեթէ առանց իմանալու՝ ժամերով թունաւոր եւ թիւր գիրքեր կարդացողը, հոգեւոր կամ բարեպաշտական գիրք մը ձեռքն առածին պէս, վրան քուն կը կոխէ։

Դարձեալ թէեւ մարդ՝ մէկն ալ մէկալն ալ հաւատալէս կարգալու ըլլայ, կը կարծե՞ս որ թէ մէկն ու թէ մէկալը հաւասարապէս հասկընայ։ Առարկութիւն մը, դժուարութիւն մը հասկընալու համար՝ տկար միտք մ'ալ բաւական է. բայց ճշմարիտը առնէն զանազանելու համար՝ հարկաւոր է մտաց սրութիւն, զոր որ Աստուած ամենուն տուած չէ, հարկաւոր են ընդարձակ տեղեկութիւններ, զորոնք ամէնքը չունին, հարկաւոր են խորունկ քննութիւններ, զորոնք ամէնքն ըրած չեն կամ չեն ըներ։ Այսպէս մէկ կողմանէ ամենայն դիւրութեամբ թոյնը կը ծծուի, բայց մէկալ կողմանէ չկայ այն սոսմոքսը՝ որ դեղթափը վերցընէ։

Բայց դնենք թէ միեան այն սոսիճանի հասած չըլլայ, որ բոլորովին հաւատքը կործանէ. կը կարծե՞ս որ գոնէ մշուշով մ'ալ պատած չէ։ Դժբախտութեամբ ասոր փորձն ունին անոնք, որոնք իրենց հոգւոյն վրայ քիչ մը կը մտածեն, թէ ինչպես երբեմն մտածմունք մ'ալ բաւական կ'ըլլայ ձանձրութիւն բերելու եւ սրտի խաղաղութիւնը վրդովելու։ Արդ՝ սուրբ հաւատքն այնպիսի բարիք մը չէ՞, որուն համար արժանի է՝ որ այն ամէն առիթները հեռացընենք, որոնք եղանակ մը կրնան իր կենդանութեան ու յստակութեան միեաս հասցընել։ Նոյնը պէտք է ըսել վարուց պարկեշտութեան

համար ալ, որն որ ապակւոյ մը պէս՝ ամէն բիծէն կը նաեմանայ. միթէ վարուց պարկեշտութիւնը չէ՞, որ հաւատքին հետ միանալով՝ մեզի մեծագոյն յոյս կու տայ մեր յաւիտենական վրկութեան: Ի՞նչպէս կրնայ ուրեմն մարդ այսպիսի մեծագին բարիքները վտանգի մէջ դնել:

Ասիկա ինծի վերջին եւ աւելի ազդու պատճառ մ'ալ կու տայ՝ քեզի ցուցընելու, թէ աղէկն ալ գէշն ալ կարդալը թոյլ որուած չէ, ինչպէս դուն կը զրուցես: Ինչու որ դնենք թէ ճշմարիտը սուտին հետ համեմատելով՝ միասս կրած չըլլաս. բայց երբեք թոյլ տուեաձ է՝ որ ինք զինքդ վտանգի մէջ դնես անկից միասս կրելու: Օրէնքը՝ որն որ չարը կ'արգելու, կ'արգելու նաեւ առանց մեծ հարկի՝ ինք զինքը նոյն չարեաց վտանգին մէջ ձգելը. արդ՝ եթէ մոլորական գիրքերը կարդալու մէջ իրական ծանր վտանգ կայ, որուն վրայ իմաստուն մը չիտարակուսիր եւ ամէն օրուան փորձը կը ցուցընէ, ինչպէս կրնայ թոյլ որուիլ որ մէկն ինք զինքը նոյն վտանգին մէջ ձգէ: Զարմանալի բան. ժամանակաւոր վտանգներու մէջ աս պատճառը մէկէն ամէնքը կ'ընդունին. իսկ երբ որ յաւիտենական վտանգներուն կու գանք, ոմանք չեն կրնար համոզուիլ: Ո՞վ չիհաւանիր կառավարութեան՝ թոյն ծախելն արգելելուն: Ո՞վ ամէն կերպով չիջանար հիւանդութեան մէջ չհինալու: Միթէ շատ զօրաւոր դեղթափիներ, առողջարար սպեղանիքներ, գիտութեամբ հռչակաւոր բժիշկներ չունինք ամէն տեսակ հիւանդութեանց դարման տանելու համար: Ի վերայ այսր ամենայնի մինչեւ հիմա այնչափ անխելք մը չէ գտնուած, որ ինք զինքը թունաւորելու, սրով զարնուելու եւ մեռնելու վտանգի մէջ ձգէ, վստահութիւնը՝ դեղթափիի, սպեղանիքներու եւ բժշկի վրայ դնելով: Արդ՝ ինչո՞ւ համար նոյնպէս չիմտածուիր, երբ որ հոգւոյն վրայ կը խօսուի, ինչո՞ւ համար վտանգաւոր գիրքեր կարդալով՝ ինք զինքնիս վտանգի մէջ պիտի ձգենք՝ հոգինիս մոլորութեան, տարակուսի, անհաւատութեան եւ կիրքերու բորբոքման վէրքերով վիրաւորելու, աս պատճառանքով՝ որ աղէկ գիրքեր ալ ունինք, որոնք վէրքերնիս կրնան նորէն առողջացընել: Ուրեմն Եկեղեցւոյն՝ գէշ գիրքերն արգելելուն պատճառն ան չէ՝ որ վախ ունի ճշմարտութեան լսա ինքեան դեղեցիկ ըլլալուն վրայ, հապա ան է՝ որ կը վախնայ թէ չըլլայ որ անոր լոյսը մեր աչքին չծագէ. եւ մեզի խիստ մեծ ոեր կը ցուցընէ, երբ որ մեզի մահ պատճառել կրցող բանը մեզի կ'արգելէ:

ԳԼՈՒԽ ԻԶ.

Հետազօտութիւն:

Ա. Ի՞նչ է: — Բ. Բանտեր, Աւդոյ-տա-ֆէ (*Հաւատոյ ներգործութիւն*): — Գ. Սպանիական հետազօտութիւն:

Եկեղեցւոյ օրէնքները ստգտանելէն ետքը, կարգն անոր վարմունքին կու գայ: Ի՞նչպէս կրնաս, կ'ըսեն ոմանք, քանի մը դէպքերու մէջ Եկեղեցւոյ վարմունքն արդարացընել, որոնց մէջ չափաւորութեան, խոհեմութեան, արդարութեան եւ սիրոյ սահմանն այնչափ սասկութեամբ անցուած է: Հետազօտութիւնը, օրինակի համար, ի՞նչպէս կրնայ արդարանալ: Սիրելի ընթերցողս, քիչ մը ատեն բարկութիւնդ զսպէ, հոգւոյդ պլպլլութիւնը հանդարտեցուր, որպէս զի կարող ըլլաս հանդարտութեամբ խօսակցիլ. եւ կը տեսնես որ սատանան այնչափ տգեղ չէ ինչպէս որ կը նկարուի: Կատակը մէկդի թողունք. ապահով եղիր՝ որ սուրբ Եկեղեցին այս ամենայն ամբաստանութիւններուն մէջ ամենեւին կարմրնալու եւ չփոթելու բան մը չունի: Տեսնենք կարգաւ:

Ա. *Հէթոլօթո-ՙի-ն:* Ի՞նչ բան է հետազօտութիւնը: Եկեղեցական ատեան մըն է, որուն պաշտօնն է գտնել, դատել ու դատապարտել ուղղափառաց մէջէն այնպիսիները, որոնք հաւատքը կ'եղծանեն ու կը խանգարեն, կամ քրիստոնէական բարքը կ'ապականեն: Թէ սա կարգաւորութիւնն ըստ ինքեան անիրաւ չէ, դուն քեզմէ հազարումէկ պատճառներով կրնաս իմանալ: Եթէ ամէն ընկերութիւն իրաւունք ունի իր պահպանութեան վրայ հսկելու, ունի նաեւ իրաւունք իր անդամներուն մէջէն այնպիսիները զսպելու, որոնք բոլոր ընկերութիւնը կը խռովեն եւ կը կործանեն: Արդ՝ Եկեղեցին ալ անտարակոյս ընկերութիւն մըն է, եւ չի կրնար նոյն իրաւունքները չունենալ: Իսկ այս զսպումը, որով հետեւ մարդիկներուն համար է, չի կրնար ի գործ դրուիլ՝ բայց եթէ մարդկային միջոցներով, որոնք թէ հոգւոյն ու թէ մարմնոյն վրայ կարող ըլլան ազդել. վասն զի մարդն երկուքէն կազմուած է: Ուստի սա ատեանը յայտնի հետեւութիւն մըն է, թէ Եկեղեցւոյ՝ որն որ ընկերութիւն մըն է, եւ թէ մարդուն՝ որն որ չէ թէ միայն հոգի է, այլ նաեւ մարմին կազմուած է:

Բաց ասկից՝ Եկեղեցին ուրիշ զօրաւոր պատճառաւ ալ իրաւունք ունի ուղղափառի մը վրայ: Ուղղափառը կամաւորապէս եւ ազատութեամբ՝ Եկեղեցւոյ զաւակ ըլլալն ընդունած կ'ըլլայ, երբ որ իր ընթացքովը կը հաստատէ այն խոստումները, որոնք իր անուամբը տրուած էին, երբ ինք դեռ ինք իրմէ չէր կրնար խոստանալ: Ա՛ս ընդունելութեամբ՝ իր կողմանէ ալ յանձն առած է զսուրբ Եկեղեցին մօր պէս

յարդելու, անոր հաւատոյ վարդապետութիւններն ընդունելու եւ մինչեւ մահն անոր հնազանդ որդին ըլլալու։ Եկեղեցին ալ այս հպատակութեան հատուցում ընելու համար՝ առաքելական անոր շնորհեց իր Փեսային՝ Յիսուսի Քրիստոսի ամէն դանձերը։ Իրեն սորվեցուց հաւատոյ ճշմարտութիւնները, սուրբ խորհուրդներուն մասնակից ըլլալու համար հարկաւոր եղած բաներուն մէջ կրթեց, եւ եօքն ալ ժամանակին նոյներն իրեն մատակարարեց։ Իր մեղքերն արձակեց, շնորհքներով նորոգեց, արքունեամբ զարդարեց՝ Յիսուսի Քրիստոսի հետ միացընելով, միշնորդ եղաւ Հոգին սուրբ ընդունելու, եւ իսկ ատեն որ երբեք զինքը չմերժէ ո՛չ կեանդանութեան եւ ո՛չ մահուան առեներ, հապա իր աղօթքներովն ու օգնութիւններովը նպաստէ։ Այսպէսով գրեթէ վոխարկի դաշինք մը դրուեցաւ Եկեղեցւոյ եւ հաւատացեալին մէջ։ Հաւատացեալը կը ճանչնայ եւ կ՚ընդունի Եկեղեցւոյ գերագունութիւնը, եւ զինքն անոր իշխանութեան կը յանձնէ։ Եկեղեցին իրաւունք եւ պարտք կ՚ունենայ՝ հաւատացեալին վրայ հսկելու եւ անոր փրկութեան հարկաւոր եղող ամէն միջոցներն իւ գործ դնելու։ Իսկ եթէ սորվեցընելէն, խորհուրդ տալէն, առաջնորդելէն, խոստմունքներէն, շնորհքներէն զատ, աս միջոցներուն կարգը կը համարուին նաեւ սպառնալիքներն ու պատիժները, ասիկա մարդկային բնութեան մէկ հետեւութիւն է, որն որ պէտք է որ նաեւ աս տեսակ միջոցներով գործադրի, եւ ով որ միայն ի հարկէ եւ ցաւակցելով այսպիսի միջոցներու կը դիմէ, անիկա չարաչարութ պէտք չէ համարիլ։

Բայց ասկից՝ ամէն ընկերութեան մէջ հարկաւոր է հաստատուն բարւոյն մեծ փոյթ ունենալ, եւ ճշմարիտ գթութիւն է՝ մանաւորաց վրայ անմիտ ցաւակցութեամբ մը այնպիսի գործքեր չընել, որոնք շատերուն վտանգաւոր կրնան ըլլալ։ Արդ՝ ինչո՞ւ համար սուրբ Եկեղեցին ալ նոյն փոյթը պիտ՚որ չունենայ։ Ի՞նչ գթութիւն կ՚ըլլար իր գութը, եթէ մանաւանդ անձ մը չվշտացընելու համար՝ զինքը ժամանակին չյանդիմանելով, չպատժելով ու իր մարմնէն չմերժելով, թողուր որ անիկա բոլոր հասարակութեան վնաս հասցընէ։ Գովութեան արժանի՞ կը համարէիր ան քաղաքապետը, որն որ գթալով քանի մը յոգնած ճամբորդներուն վրայ, որոնք նաւահանգիստը կը հասնին, թողուր որ քաղաք մտնեն, թէպէտ եւ ժանտամահի հիւանդութիւնը վրանին կրէին։ Գովութեան արժանի՞ կը համարէիր Եկեղեցին ալ, եթէ թողուր որ քանի մը մանաւանդ անձինք այնպիսի ամպարշտական աերմներ եւ անկարգութիւններ ցանեն տարածեն, որոնք ամբողջ քաղաքներու եւ գաւառներու մէջ խռովութիւն կը յարուցանեն։ Սուգիւ Աստուած հին օրէնքին մէջ շատ աղէկ յայտնած էր, թէ աս բանիս մէջ ինչ է իր կամքը։ Պատուէր տուած էր որ ամէն մարդ, մարդարէ եղեր է՝ թէ հարազատ

եղբայր, որդի կամ կին, ով որ ըլլայ, եթէ ջանացած է մէկը համոզել կամ խորհուրդ տալ որ ճշմարիտ Աստուծմէ հեռանայ, միայն աս յանցանքին համար դատաստանի կանչուի, եւ եթէ յանցանքը ստուգուելու ըլլայ, բոլոր ժողովուրդը՝ զինքը քարկոծէ։ Արդ՝ ինչո՞ւ համար Ցիսուսի Քրիստոսի Եկեղեցին, որն որ Հրէից ժողովրդականոցէն շատ աւելի դիմած է, աւելի վոյթ եւ խնամք պիտ՚որ չունենայ իր զաւկընները մոլորութենէն ազատելու։

Այսպէս վարուիլն ալ իր մայրական դիմութեան վնաս մը չի բերեր. վասն զի չկայ ընտանիք մը, որուն մէջ ամենէն աւելի դիմած հայրն ու ամենէն գորովական մայրն ալ՝ իրենց խոստումներուն, պարգեւներուն հետ նաեւ սպառնալիքներ եւ պատիժներ չխառնեն, որպէս զի իրենց զաւկընները պատշաճ չափին մէջ պահեն եւ անոնց ի բարին առաջնորդեն։ Ցայտնի բան է թէ որչափ աւելի է սէրը, այնչափ ալ աւելի պէտք է ըլլայ զիրենք աս վտանգներէն եւ չարիքներէն ազատելու հոգատարութիւնն ու պնդութիւնը։ Հեզ եւ բարեսիրտ սուրբն Օգոստինոս աս նիւթիս վրայ խիստ գեղեցիկ խօսք մը կը զրուցէ, զորն որ դուն ալ կրնաս ըսել Եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն ամէն աւրօղներուն վրայ։ „ Դոնատեանք, կ՚ըսէ, այնպիսի խառնվարար մարդիկ են, որ զիրենք զսպելու եւ ուղղելու համար՝ հարկ է այն իշխանութեան միջոցին դիմել, որն որ Աստուծմէ դրուած է կարգաւորութիւնը պահպանելու համար։ Եթէ զիրենք միայն վախցընելու ըլլայինք՝ առանց կըրթելու, կրնայիր բռնաւորութիւն մը համարիլ. բայց թէ որ միայն կրթէինք՝ առանց զիրենք երկիւղիւ մ՚ալ արթընցընելու, մահաբեր թմրութիւն մը զիրենք եւս կը կեցընէր փրկութեան ճամբան մտնելէն։ Դուն կ՚ըսես թէ շատերը կ՚ընդդիմանան։ Ուրեմն ամէն դեղ ու դարման մէկդի՞ ձգելու է, վասն զի անբժշկելի հիւանդութիւններ ալ կը գտնուին։ Կ՚ըսես թէ հալածանքը չարերուն զէնքն է։ Ըսէ՝ չարերուն եւ բարիներուն։ Չարերը նոյնը կը գործածեն անիրաւութեամբ, անագորոնութեամբ, ինչպէս որ կիրքերն իրենց կը թելադրեն. բարիները կը գործածեն արդարութեամբ, չափաւորութեամբ եւ գթով։ Հրեաներն են՝ որ զՑիսուս Քրիստոս ձաղկեցին։ Այո՛. բայց Ցիսուս Քրիստոս ալ Հրեաները ձաղկեց„։ Աստանկ կը զրուցէր այն մեծ սուրբը։

Ա՛ս իրաւունքին վրայ՝ միայն անիկա կը տարակուսի, որն որ չ՚իմանար թէ որչափ մեծ վնաս կը կրէ հաւատքը կորսընցընողը, եւ որպիսի կործանմունքներու պատճառ կ՚ըլլայ ուղղափառ կրօնը վրդովողը։ Ա՛ս դարուս մէջ, որ անտարբերութիւնը, հեշտասիրութիւնը, ընդհանուր հանդուրժողութիւնը, անկրօնութիւնը կը տիրեն, որ շատերը կը համարին թէ միայն զբօսանք ընելու համար աշխարհք եկած են, աշխարհին պոցած՝ մահկանացուներուն վրայ Աստուծոյ ունեցած

իրաւունքները չեն տեսներ, ամենեւին չեն իմանար թէ ինչպէս ոչինչ է երկրաւորը երկնաւորին քովը, ժամանակաւորը՝ յաւիտենականին քովը. աս դարուս մէջ, որ մարդիկ այնպէս կ'ապրին, իբրեւ թէ անանուններէն տարբեր վախճան մը չունենան, իբրեւ թէ չինծու բան մ'ըլլայ արքայութիւնն ու դժոխքը. տարակոյս չկայ որ աս դարուս մէջ շատ դժուարին է այնպիսիներուն հասկըցընել, թէ որչափ մեծ գթութիւն կը գտնուի Եկեղեցւոյ այն առերեւոյթ խստութեան մէջ, եւ որչափ քաղցրութիւն՝ իր մայրական սաստկութեան մէջ: Բայց բանը չհասկընան ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի անանկ է, եւ միշտ ալ անանկ պիտ'որ ըլլայ. եւ ով որ աչուըներն աբեւին դիմացը չիգոցեր, ասոր պէտք է որ համոզուի:

Ասկից զատ՝ ան ալ կը զրուցեմ որ եւ ոչ իսկ հերետիկոսները կրնան մերժել աս սկիզբը, թէ սուտ եւ խռովայոյզ վարդապետութիւններ հանողները, մանաւանդ կրօնական նիւթերու մէջ, պէտք է դատապարտուին: Ասոնց՝ ընկերութեան տուած վնասն ամենէն ծանրն ու չարագոյնն է: Ինչու որ կրօնն ամէն գործողութեանց հիմն ըլլալով, երբ որ աս հիմը մոլորական կ'ըլլայ, հարկ է որ ամէն գործք ամպարշտական ըլլայ: Բոլոր Եւրոպա աս սկզբունքին ճշմարտութիւնը ցուցուց, երբ որ ութերորդ դարուն մէջ Արաբացիները, եւ երկոտասաներորդ ու երեքտասաներորդ դարերուն մէջ Այլազգիներն այնչափ ուժգնութեամբ վռնտեց. եւ երբ որ նաեւ նոյն դարուն մէջ Մանիքեցւոց վարդապետութիւնները ջնջեց, որն որ Ալպիկեան, Վալտեան եւ ուրիշ անարգ աղանդներու միջոցով՝ նորէն նորէն կը կենդանանար: Աս սկզբունքին ճշմարտութիւնը կը ցուցընեն նոյն իսկ հերետիկոսները, թէպետեւ նոյնն իրենց վրայ անպատշաճ կերպով կը յարմարցընեն: Ինչո՞ւ համար Շուետի, Նորուեգիայի, Դանիայի մէջ այնչափ կատաղութեամբ կը հակառակին ու կը հալածեն ուղղափառ կրօնը: Ինչո՞ւ համար Անգղիայի մէջ երեք դար ուղղափառներուն դէմ այնպէս խիստ հալածանք կ'ըլլար: Ինչո՞ւ Մխաբանեալ նահանգներուն մէջ վերջին տեսնները զօրքով ու զէնքով Մորմոնները կը զսպուին: Նոյն սկզբունքին զօրութեամբը, զորն որ թէպետ երբեմն անպատշաճ կերպով կը գործածեն, բայց ամէնքն ալ իրբեւ ճշմարիտ կը ճանչնան, պահինքն թէ մոլորական վարդապետութիւններ տարածողը՝ բռնութեամբ կրնայ զսպուիլ:

Եթէ հոս՝ տեղն ըլլար երկայն ցուցընելու, կրնայինք բողոքականներուն մէջէն ամենէն հռչակաւորներուն վճիռները յառաջ բերել, Լուտերէն ու Կալվինէն սկսելով, եւ անկից Անգղիական եկեղեցւոյն անցնելով՝ մինչեւ Քրեմէր, Լաթիմեր, Ռիտլի, եւ մինչեւ մեր ժամանակները Շուեսացւոց օրէնսդիրները գալով, որոնք ամէնն ալ միաբերան հրատարակեցին մոլորութիւնները զսպելու իրաւունքը, եւ կրցած ա-

տեննին՝ այնպիսի դաժանութեամբ եւ յամառութեամբ ի գործ դրին, որ անոնց քովը կրնան զուարճութիւններ եւ զբօսանքներ երեւալ այն երեւակայուած զարհուրելի տեսարանները, որոնք Հետազօտութեան վրայ կը նետուին։

Վերջապէս եթէ այսպիսի զսպուձն օրինաւոր չէ, դատապարտելու ես նաեւ այն քաջասրտութիւնը, զօրութիւնն ու հաստատութիւնը, զորն որ ցուցուցին՝ հիմակուան հասարակականաց եւ ընկերականաց դաւաճանութիւնները ցրուողներն ու անոնց կատաղութիւնները նուաճողները, որոնք՝ մինակ նոյն սկզբունքին զօրութեամբն այս ամենայն գործեցին։ Բայց չեմ կարծեր թէ նոյն կուպրով ներկուած սակաւաթիւ մարդիկներէն զատ՝ գոնուի մէկը, որն որ համարձակի ըսել թէ ընկերութիւնը պարտականութիւն ունի իր կործանումը յանձն առնելու, որպէս զի ուրիշին իրաւունքը պահպանէ՝ ուզած չարութիւններն ապահովութեամբ յառաջ տանելու։ Ուրեմն ալ չհամարձակի մէկը դատապարտել այն սկզբունքը, որուն համար Հետազօտութիւնը դրուած էր։

Բ. Բայց աս ամէն խօսքերուն վրայ, կրնայ մէկը համբերութիւնը կորսընցընել եւ ըսել թէ դատապարտուածը սկզբունքը չէ, հապա անոր զեղծումը, ի գործ դրուած անգթութիւնները, գետօրէն թափուած անմեղ արիւնները։ Փառք Աստուծոյ, որ նոյն իսկ Հետազօտութեան տեսանին հիմնարկութիւնն անիրաւ չէ եղեր։ Խօսինք ուրեմն անոր զեղծումներուն վրայ, եւ տեսնենք թէ Եկեղեցին ասոր մէջ յանցանք ունի՞։

Եւ նախ առաջին՝ պէտք է որ ասոր դիւրաւ հաւանիս, որ եթէ հիմնարկութեան մը մէջ պատահած մէկ քանի զեղծմունքներուն համար բոլոր հիմնարկութիւնը ջուտ մը դատապարտել հարկ ըլլար, ան ատեն մարդիկներու մէջ գտնուած ամէն հիմնարկութիւնները պէտք էինք դատապարտել, կրօնէն սկսեալ՝ մինչեւ հեռագիրներն ու երկաթուղիները։ Ինչու որ աշխարհքիս վրայ չկայ հիմնարկութիւն՝ որուն մէջ զեղծում մը չկարենայ մտնել եւ իրօք ալ մտած չըլլայ։ Աշխարհքիս երեսէն մարդն ալ կնջէ. ինչու որ մարդն ամէն բանէն յառաջ ինք իր անձին, մարմնոյն եւ հոգւոյն նկատմամբ կը զեղծանի։

Հիմնարկութիւն մը ան ատեն ներքուստ գէշ է, երբ որ զեղծումները՝ չէ թէ ըստ պատահման, հապա ըստ ինքեան եւ բուն հետեւութեամբ իրմէ կը ծնանին, եւ այնպէս յառաջ կու գան՝ ինչպէս որ գործք մը իր բնական պատճառներէն կը ծագի։ Արդ միթէ Հետազօտութեան տեսանէն՝ իր հիմնարկութեան ներքին որպիսութեամբը անիրաւութիւններ կամ անգթութիւններ յառաջ կու գային։ Ահաւասիկ հոս կը դնեմ ան եղանակը, որով առաքելական Աթոռը կարգադրած էր որ յանցաւորներուն դէմ վարուի. եւ կ'աղաչեմ որ կըր-

ցողը՝ քահանայապետաց կոնդակներուն մէջէն՝ ըսածներէս տարբեր բան մը չառաջ բերէ։ Քահանայապետներն ասիկա սահմանած աւեննին՝ պատուիրած են, որ ամենեւին մէկը բանի չդրօե, առանց չառաջադրելու իր յանցաւորութեան վրայ փոփոփանական ներով ցոյցեր ունենալու. ամբաստանեալներն աղէկ հոգացուին, դատաւորներն երկայն չձգուի՝ որ չտառապին. վկաներն ամենայն փութով լսուին, եւ սուտ վկաներն ուրիշ դատերուն մէջ եղածէն մեծագոյն խստութեամբ պատժուին. կարող են ամբաստանեալները վճիռ տրուելէն ետքը Սուրբ Պաշտօնին առեանը բողոքել. իրենց առարուածքներն իրրեւ աւանդ պահուին. վճիռ տրուելէն չառաջ թեմական եպիսկոպոսին խորհուրդ հարցուի. եւ առնցմէ զատ հազար ու մէկ ուրիշ մանր պղտութիւններ ալ կան ի նպաստ ամբաստանելոյն եւ անոր օրդուցը։ Բայց դէպ խաւոր բանն աս է, որ միշտ թողութիւն կը տրուէր կարգուբացութիւններին եւ ուրացողութիւններին որոշեալ ժամանակի մը մէջ յայտնողներուն։

Իսկ Հետազօտութեան բանտերը նոյն իսկ Լորենդէին վկայութեամբը, որն որ աս բանիս մէջ կասկածելի չնկրնար ըլլալ, Հանդիստ, լուսաւոր եւ բաւական ընդարձակ էին, ուր որ բովանդակ Եւրոպայի մէջ բանտերը՝ դեռ վերին աղբանոցներ ու գերեզմաններ էին, որոնց մէջ յանցաւորները կենդանի կենդանի կը թաղուէին։ Հետազօտութեան բանտարկեալներն առանց շղթայի, առանց ձեռնակապի, առանց անրոյ, բոլորովին ազատ էին. Լորենդէ միայն մէկ դէպք գտած է, որուն մէջ Հետազօտութիւնը զամբաստանեալը երկաթի զարնել կուտար, եւ էր՝ անձնասպանութիւնը խափանելու համար։ Եւ թէպէտ Եւրոպայի բոլոր քաղաքական դատաստանարաններուն մէջ ութեւտասներորդ դարուն վերջերը դեռ խոշտանգանքը գործածութեան մէջ էր, Հետազօտութիւնն արդէն շատ ժամանակէ վեր ալ չէր գործածեր։

Բայց Ա–ո – ռ – ֆէնէրը պզտիկ բաներ կ'երեւան քեզի։ Ո՞վ գիտէ քանի՛ քանի՛ ընթերցողներ աս բառը լսած առեններին, կը սոսկան կը զարհուրին։ Բայց գիտե՞ն արդեօք թէ ինչ է ասիկա. Ա–ո – ռ – ֆէն՝ հաւատոյ ներգործութիւն, հաւատոյ դատանութիւն մըն էր, զորն որ ամբաստանեալները կ'ընէին՝ երբ որ բանտէն կ'արձակուէին եւ ազատ թող կը տրուէին։ Ասիկա ընթերցողները խաբել մըն է, կրնայ ըսել մէկը, կրակիկները՝ կանթեղի տեղ ձախել մը։ Աղէկ, եթէ ինձի չես հաւատար, հաւատա Լորենդէին՝ Հետազօտութեան մեծ թշնամւոյն, որն որ քեզի կ'ըսէ, թէ թանձր ապիտութիւն մըն է Ա–ո – ռ – ֆէն այն պատժոյն հետ չփոթելը, որն որ յանցաւորի մը կը տրուէր, երբ որ յանցաւոր ըլլալը կը ցուցուէր։

Իսկ այսպիսի յայտնի յանցաւորներուն տրուած պա-

սիժներն ի՞նչ էին։ Հեռագօռութեան առեանը՝ նոյնը կ'ընէր ան ժամանակը, ինչ որ հիմա Երդուեալները կ'ընեն։ Վճիռ կու տար թէ արդեօք ամբաստանեալը յանցաւոր է, եւ թէ ինչ աստիճանի է յանցաւորութիւնը, եւ եռքը յանցաւորն աշխարհական դատաւորներուն ձեռքը կու տար, ամենայն եղանակաւ յանձնելով որ անոնց հետ քաղցրութեամբ ու գթով վարուին։ Իսկ եթէ անոնց որուած պատիժը՝ մեզի իրաւացի երեւցածէն աւելի խիստ կ'ըլլար, ասիկա երկու պատճառէ յառաջ կու գար, որոնք մեծ մտադրութեան արժանի են։

Ամենէն յառաջ՝ նոյն Բոբբոռոռո-ՌԷռ առեւնները, մարդկան կշռոյն մէջ Աստուածութեան պատիւը՝ քանի մը ցորենահատ աւելի կը ծանրանար, քան թէ հիմակուան ժամանակները։ Դեռ ան առեն հայհոյութիւնը, ուրացութիւնը, ամենաստուրը բաները սոսկալի սեղանակատարութեամբ պղծելը՝ ոչինչ բանի տեղ չէին դրուեր. դեռ կը հաւատային թէ ամենամեծ չարիք մըն է ուրիշներն ալ այս անկարգութեանց մէջ ձգելը. աս ակարութիւնն ունէին որ բովանդակ ընկերութեան թշնամանք կը համարէին անոր ընդհանուր Տիրոջն եղած անարգութիւնը եւ իր ոտքի տակ առնուիլը։ Ցայտնի է որ աստնք հիմակուան առենս հինցած բաներ են, որոնց այնչափ միտ չդրուիր. բայց ան առեններըը մարդիկ սաստիկ կը մտածէին, եւ աս մտածութիւններէն չկրնալով հեռանալ, իրենց գլխուն համաձայն ալ կը գործէին։

Մեկալ պատճառն է, որ Եւրոպայի մէկ ծայրէն մեկալ ծայրը՝ պատժական օրէնքները հիմակուընէ շատ աւելի խիստ էին՝ ամէն տեսակ յանցանքներու համար, որովհետեւ դեռ այն խաղութեան մէկ մասը կը պահէին, զորն որ Եւրոպայի երեսը սարսափելի բարբարոս ազգերէն առած էին։ Ուստի մարդիկ իրենց ժամանակին եւ իրենց կրթութեան համեմատ մտածելով, չէին կրնար ուրիշ կերպ վարուիլ։

Գ. Այսու ամենայնիւ, կրնայ մէկը նորէն պնդել, թէ աս չես կրնար ուրանալ որ Սպանիոյ մէջ Հեփտզօռռո-ՌԷ-ն ողջակէզ սրդոյ ահռելն անցած ըլլայ։ Ես ալ կը խոստովանիմ որ ամենահաստատ է, եւ ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ։ Ամէն անգամ՝ որ իշխաններն իրենց չվերաբերած բաներուն մէջ ձեռք կը խոթեն, միշտ սասկ կը պատահի։ Սպանիայի մէջ Հեռագօռութիւնը քաղաքական առեան մը դարձաւ, Հռոմայի Սուրբ Պաշտօնին իշխանութեան տակէն դուրս հանուեցաւ, եւ ուրիշ շատ դատերու վրայ դատաստան ընելու որոշուեցաւ, որոնց համար որ չէր սահմանուած։ Ասկից յառաջ եկան այն զեղծմունքները, որոնք ուրիշ տեղեր անծանօթ էին։ Բայց սատ մէջ Ս. Եկեղեցին ինչ յանցանք ունի։ Իր յանցանքն աս միայն եղաւ, որ Սրբազան Քահանայապետներն ամէն եղանակաւ, առանձին թղթերով ու հրապարակական Սահմանադրութիւններով, շատ ջանացին

անոր խստութիւնը մեղմացընել, եւ իրենց ջանքը պարապ տեղ չկնաց, որովհետեւ այն վեհ ազգը բարեպաշտութեան մէջ երեւելի էր։

Ահաւասիկ քիչ խօսքով՝ Սպանիական Հետազօտութեան զեղծմունքներն արգելելու համար քահանայապետութեան ըրած ջանքը, ինչպես որ Լորենդէի գործքերէն կը քաղէ Թիւպինկէնի Հեֆելէ ուսուցիչը։

1. Իակզբանէ վեր Սիքստոս Դ. քահանայապետը Սպանիական Հետազօտութեան վրայ այնպէս ժժգոհ էր եւ այնպիսի խիստ բողոքներ ըրաւ, որ երկու արքունիքն իրարու հետ թշնամացան, երկու կողմանէ ալ իրարու դեսպանները բանտարկեցին, եւ Փերդինանդոս բոլոր իր հպատակները Հռոմէն կանչեց։ Սիքստոս Դ. վերջապէս զիջաւ, եւ 1478ին, Նոյեմբերի 1ին կոնդակը տուաւ. բայց եղբէն Ս. Ամբոռը Սեւիլեայի Հետազօտութեան վերակացուներուն ըրած խստութեան վրայ քանի մը բողոքներ ընդունելով, նոյն կոնդակն ետ առաւ, եւ ուզեց որ ա՛լ վերակացուք առանց եպիսկոպոսներուն չկարենան դատաստան ընել, եւ դեմ կեցաւ ուրիշ գաւառներու մէջ ալ նոյն առեանը հաստատելու, որովհետեւ ան տեղուանքն արդէն եպիսկոպոսներու հասարակ առեաններ կային. եւ երբ որ քիչ մը եղբը Եղիսաբեթ թագուհին բաղձանք ցուցուց որ ետ առնուի Հետազօտութեան առենին մէջ եպիսկոպոսներուն խառնուելու հրամանը, Սիքստոս Դ. ստոյգ է՝ շատ քաղաքավարութեամբ, բայց միանգամայն հաստատութեամբ զլացաւ։

2. Մանաւանդ թէ տարիէ մը եղբը քահանայապետը Սփակայի Հետազօտութեան խստութիւնը մեղմացընելու համար, Սեւիլեայի Մանրիպ Արքեպիսկոպոսը՝ բողոքման քահանայապետական դատաւոր անուանեց, որուն պիտի դիմէին Հետազօտութեան առեաններէն չափազանց խստութիւն կրողները։ Եւ իրեն անանկ երեւալով, որ նոյն իսկ արքեպիսկոպոսն ալ բաւական դիմութեամբ չիվարուիր, ուզեց որ Հետազօտութեան վճիռներուն դէմ բողոքողներն ուղղակի իրեն դիմեն. շատ դատեր ջնջեց, շատ պատիժներ մեղմացուց, ուզեց որ աւելի մարդասիրութեամբ վարուին հերետիկոսութեան վրայ զղջացողներուն եւ նոյնը մերժողներուն հետ, եւ թէ թագաւորն ու թէ թագուհին ի սէր Քրիստոսի երդուընցուց, որ աւելի ողորմած ըլլան մոլորութեան մէջ ինկած հպատակներուն վրայ։ Բայց Փերդինանդոս թագաւորն ու եղբը կարծես Ե. կայսրը կը ջանային արգելել որ ամենեւին հառմ չբողոքուի։

3. Դարձեալ քահանայապետներն ամէն ջանք ըրին, որ դատապարտուած յանցաւորներուն՝ քաղաքական պատիւն ու ժամանակաւոր ինչքերն ետ դարձուին, նոյնպէս աւելի եւս փութով ջանացին որ անոնց որդիքը՝ ոչ պատուոյ եւ ոչ ըն-

չէր կրնար՝ մեռաս մը կրեն։ Զղջացեալ հերետիկոսներուն նկատմամբ ալ՝ առաքելական Աթոռն այլեւայլ հնարքներ կը փնտռէր իրենց խնայելու համար. քահանայապետները շատ անգամ հեռագնութեան վերակացուներուն կը յանձնէին որ զանոնք գաղտնի արձակեն, որպէս զի քաղաքական պատիժներէն եւ հրապարակական նախատինքներէն ազատ մնան։ Իրօք ալ 50 այսպիսի անձինք ծածուկ արձակուեցան 1486ին փետրուարի 11ին որուած քահանայապետական հրամանաւ. նոյնչափ մ'ալ երկրորդ օրը. դարձեալ նոյնչափ անձինք Յունիսի 30ին որուած Համառօտագրով արձակուեցան. եւ եթէ նորէն Յուլիսի մէջ ուրիշ խել մը անձինք, որոնց ծրչափ ըլլալը չիգրուցեր Լորենդէ, որն որ այս ամենայն դէպքերը կը պատմէ։

4. Յուլիոս Բ.ին եւ Լեւոն Ժ.ին քահանայապետութեան ատենն ալ Հռոմ բողոքելը կը շարունակուէր։ Եւ նոյն Լորենդէին պատմութենէն գիտենք, որ շատ մը դէպքեր կը պատահէին, որոնց մէջ աս քահանայապետները բողոք ընողներուն համար առանձին դատաւորներ կը սահմանէին, որպէս զի հեռագնութեան ձեռքէն ազատեն։ Շատ անգամ քահանայապետներն իրենց յայտնի կամքը հեռագնութեան դատաւորներուն կը յայտնէին, որ թեթեւ յանցանքի տէր եղողներն արձակուին։ Քահանայապետը շատերն ալ Սանկտ-Նէոյ կամ ապաշխարութեան քուրձ հագնելու պարտաւորութենէն կ'ազատէր, իրենց գերեզմաններուն վրայ դրուած պատժոյ նշանները վերցընել կու տար, եւ այլն։ Քահանայապետներուն ըրած աս ամէն դիւրութիւնները՝ շատ անգամ ազդեցութիւն կ'ունենային, շատ անգամ ալ չէին ունենար. վասն զի Սպանիայի թագաւորները՝ սպառնալիքներով կը վախցընէին հեռագնութեան դատաւորներուն տեղը խաւրուած դատաւորները, եւ կամ թող չէին տար որ քահանայապետական Համառօտագիրներն ի գործ դրուին եւ չէին ուզեր հնազանդիլ քահանայապետին։

5. Շատ անգամ ալ կը պատահէր որ քահանայապետը կամ իր նուիրակը համար կը պահանջէին հեռագնութեան դատաւորներէն, անոնց դէմ նզովք կը սպառնային՝ Հռոմ բողոք ընողները հալածած ժամանակնին, եւ շատ անգամ իրօք ալ նոյն դատաւորները նզովեցին։ Օրինակի համար Լեւոն Ժ. քահանայապետը նզովեց Դոլետոյի հեռագնութեան դատաւորները, Կարոլոս Ե.ին կամացը հակառակ։ Բայց ասկից՝ քահանայապետները որուած եւ կամ արդէն կէս մը ի գործ դրուած վճիռներն ալ ջնջեցին։ Այսպէս Կարոլոս Ե.ին Վիրուէս անունով քարոզիչը, որն որ Լուտերականութեան կասկածի մը համար վանքի մը մէջ պիտ'որ բանտարկուէր, Պօղոս Գ. քահանայապետէն՝ անմեղ հրատարակուեցաւ, մանաւանդ թէ կանաչեան Կղզիներուն եպիսկոպոս անուանուեցաւ։

6. Լեւոն ժ. 1519ին ուզեց Սպանիական Հետազօտութիւնը լոլորովին փոխել, որովհետեւ անիկա իր շնորհաց շատ թղթերը բանի տեղ չէր դրած, եւ աս նկատմամբ քահանայապետը խիստ իմաստուն կարգադրութիւններ ըրած էր։ Բայց կարօտ ես. ամէն միջոց բաներեցուց քահանայապետին խորհուրդը պարապի հանելու եւ անոր տուած երեք համառօտագիրներուն գործադրութիւնը խափանելու։ Քահանայապետը վախցընելու համար Սպանիայի դեսպանը կարօտ ես.ին խորհուրդ տուաւ որ մինչեւ դրսանց Լուտերին կողմը բռնէ։ Այսու ամենայնիւ Լեւոն ժ. չդադրեցաւ յայտնելէն թէ Սպանիական Հետազօտութիւնը շատ չարեաց պատճառ կ'ըլլայ։

7. Յաջորդ ժամանակներուն մէջն ալ քահանայապետներն իրենց ջանքը յառաջ կը տանէին Հետազօտութիւնը մեղմացընելու, ինչպէս կը պատմէ Լորենդէ։ Պօղոս Գ. մանաւորապէս խիստ կը տրտնջէր Սպանիայի տէրութեան Հետազօտութեան վրայ, եւ կ'օգնէր անոնց՝ որոնք նոյնին Նեապոլսոյ մէջ հաստատուիլը կ'ուզէին խափանել։ Պիոս Դ. կարօտ ես Պորրոմէոս սուրբը կարդինալին հետ միաբան կը ջանար որ նոյնը Միլանի մէջ չդրուի. եւ Լորենդէ յայտնի կը խոստովանի թէ Սպանիական կառավարութիւնն իրեն պարտք կը համարէր Հետազօտութեան դատաւորներուն կողմն ելլելը, ամէն անգամ որ Հռոմ այնպիսի բան մը կը հրամայէր՝ որն որ իրեն հաճոյ չէր։

Ա՛ս ամէն եւ ատոնց նման խորհրդածութիւններէն հեռ ֆելէ իրաւամբ կը հետեւցընէ, թէ Սպանիական Հետազօտութեան պատմութեան մէջ Հռոմայ Աթոռը մեծ պատուով կը տեսնուի, իբրեւ հալածուողներու պաշտպան՝ ինչպէս որ ամէն տեղ եղած էր։

Այսու ամենայնիւ ով որ չ'ուզեր անիրաւ ըլլալ, եւ նոյն ազնուական թագաւորութեան վիճակը կը մոռնայ եւ կ'իմանայ թէ եօթը հարիւր տարի Արաբացւոց դէմ ըրած պատերազմներուն ու կռիւներուն մէջ ինչեր կրած էր, ամբողջ գաւառներու աւարառութիւնները, հարիւր անգամ իրարու ձեռքէն յարձակմամբ առնուած քաղաքներու աւերուածները, ժողովրդոց անապօրէն կոտորածները, գարերով գերութիւնը, այն ամէն չարիքները՝ որոնք այնպիսի բարբարոսներու հարստահարութեան տակ կը պատահէին, ալ իրեն զարմանալու բան մը չ'երեւար որ նոյն ժողովուրդն եւ իր իշխանները քիչ մ'աւելի վրէժխնդիր եղած ըլլան իրենց հաւատքին, եւ ուզած չըլլան նորէն վտանգի մէջ ձգել՝ այնչափ արցունք եւ այնչափ արիւն թափելով անարատ պահելէն եաքը։ Ամենայն արդարութիւն կը պահանջէ որ աս պարագաներուն միտ դնէ Սպանիական Հետազօտութեան վրայ դատաստան ընել ուզողը։ Բայց ինչ։ Ժամանակիս մարդասիրականներն իրենց գօրովախառն գթոյն մէջ զարմանալի համա-

կրօնքին ուներ։ Եթէ հրապարակական չարիք մը խափանելու համար՝ այնպիսի անզգամի մը արիւնը թափուելու ըլլայ, որն որ Աստուծոյ, թագաւորին ու ընկերութեան դէմ ելած է, ամէնքը բոլորովին գութ կը կորին, կու լան կ'ողբան, կը զայրանան, եւ հեծութեան աղաղակներին աշխարհքիս չորս անկիւնները կը հնչեցընեն. իսկ եթէ այն անզգամին խնայուելով՝ բոլոր ընկերութիւնը հրոյ եւ սրոյ տակ կ'նայ, շուտ մը աչուըներնուն արցունքը կը չորնայ, հեծութիւններին կը դադրի, մեռնողները կը թաղուին, եւ ալ անկից ետքը ոչ ոք աւոր վրայ պէտք է բերան բանայ։

Ով որ արիւնէն ճշմարտապէս կը սոսկայ, ով որ հաւատացելոց վրայ ճշմարիտ սէր ունի, անկարելի չի կրնար չտեսնել որ Հետազօտութիւնը՝ իր հաստատուած երկիրներուն մէջ հաւատոյ միութիւնը պահպանելովը, աւելի արիւնհեղութիւն, կուռքած ու աւերում խափանած է, քան թէ բոլոր աշխարհքիս միապետները։ Շատ հետաքրքրական բան կ'ըլլար լսելը, կ'ըսէ Տը Մէսթրը, թէ ինչ պատահան կու տայ Հետազօտութեան սաստիկ թշնամի մը, եթէ Սպանիացի մը իրեն աս խօսքերս ըսելու ըլլայ. Քու աչքդ շատ կարճատես է, եւ միայն մէկ կողմը կը տեսնես. աւոր ներհակ մեր օրէնադիրները բարձրէն նայելով՝ շատ բաներ մէկտեղ կը տեսնէին։ Վեշտաստաներօրդ դարուն սկիզբը բոլոր Եւրոպա հրդեհի մէջ տեսան, եւ այն հրդեհէն իրենք զիրենք ազատելու համար՝ Հետազօտութիւնն իրրեւ գործնական միջոց ձեռք առին. այսպէսով հաւատոյ միութիւնը պահեցին եւ կրօնական պատերազմներուն առջեւն առին։ Դուն մեր վրայ մոռդիր չես եղած. բայց թող փորձառութիւնն ըլլայ մեր գործքերուն դատաւորը։ Ահա աչքիդ առջեւն է Գերմանիայի երեսուն տարուան պատերազմը, որն որ Լութերին հրապարակախօսութիւններէն, կրկնակնունքներուն եւ գեղացիներուն կատաղութիւններէն բորբոքեցաւ. ահաւասիկ Գաղղիայի, Անգղիայի, Ֆիանտրայի պատերազմները, Ս. Բարթողիմէոսի կուռքածը, Մերինոսի կուռքածը, Սեւենի կուռքածը, Մարիամ Սդուարդին, Հենրիկոս Գ.ին, Հենրիկոս Դ.ին, Կարոլոս Թ.ին, Օրանիայի իշխանին մահը, եւ ասոնց նմանները։ Ձեր նորադանդներուն թափած արեան վրայ՝ եռայարկ նաւեր կրնան նաւարկել։ Աւոր համեմատութեամբ Հետազօտութեան թափածը, մէկ քանի հոգւոյ արիւնը կրնայ ըսուիլ։ Ի՞նչ պատահան կրնայ տրուիլ այսպիսի պատճառներով խօսողի մը։ Թող ընթերցողը մոռածէ, եւ անտեղի հրապարակախօսութիւններն արհամարհէ։

ԳԼՈՒԽ ԻԷ.

ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏ:

Ա. Քահանայապետաներուն մելութիւնները: — Բ. Իրենց արքունեաց զեխութիւնը:

Մինչեւ հիմայ յիշուած առաքինութիւնները եկեղեցւոյ դէմ թափելէն ետքը, ալ բոլոր բարկութիւններու նպատակը կ'ըլլայ Հռոմայ քահանայապետը: Անոր վրայ մելեդնութեամբ կը յարձակին բողոքականները, անաստուածները, անհաւատները, ստահակներն ու յեղափոխականները, եւ ասոնք ամէնքն ալ բան մը կը գտնեն իրեն դէմ խօսելու, պատճառ մը կ'ունենան իր վրայ յարձակելու: Իրենք խոնարհ, մահացեալ, աւետարանական աղքատութեան վրէժխնդիր ըլլալով, չեն կրնար տանիլ որ Քրիստոսի փոխանորդը գահու պերճութիւն եւ արքունեաց զեխութիւն ունենայ. իրենք անարատ սկզբունքներով եւ անարատ վարքով մարդիկ ըլլալով, կը գայթակղին Հռոմայ քահանայապետներուն մոլութեանց վրայ. իրենք հասարակաց բարիքը սիրելով, կը ցաւին որ քահանայապետական իշխանութիւնն Իտալիայի երջանկութեան մըշտնջենաւոր արգելք կ'ըլլայ. ուստի ամէնքն ալ միաբան ձեռք ձեռքի տուած՝ կը ջանան զինքն աչքէ հանել, անարգել եւ այնպիսի վիճակի մէջ ձգել, որ ալ երկրաւոր բաներու մէջ չխառնուելով՝ աղօթք ընէ, օրհնէ, իբրեւ Լատերանու Եկեղեցւոյն պարզ աւագերէցը: Քննենք իրենց ասոնց բարի բարի բաղձանքները, նախ ասոնց գլխուոյս մէջ քահանայապետին անձին վերաբերեալ բաներուն կողմանէ, իսկ հետեւեալ գլխոյն մէջ՝ իր ժամանակաւոր տէրութեան նկատմամբ:

Ա. Առաջին բանը, որն որ ծայրագոյն քահանայապետին վրայ աչքերնին կը զարնէ եւ գայթակղութիւն կ'ըլլայ, ան մելոդիաններն են, որոնցմով իրօք ըսենք ապականած են քահանայապետները: Որովհետեւ ադ գայթակղողներն աստուածային փառաց համար աստիկ նախանձով լեցուած են, անոր համար չեն կրնար տանիլ այսպիսի ամօթն ու նախատինքը: Հոս՝ ինչպես կը տեսնես, ընթերցող, ստահակներու հետ կառուելու բան չունինք. այլ միամիտները քալաքերելու եւ գայթակղութիւններու դէմ զիրենք զօրացընելու ենք: Այսու ամենայնիւ կը հարցընենք նոյն ստահակներուն. Ան ինչ է, որ այնչափ կը նեղանան Ս. Պետրոսի աթոռին վրայ տեսած ամէն անկարգութիւններնուն վրայ, եւ ետքը կ'երթան ամէն տեղ ամէն քար կը շարժեն կը փնտռեն որ բսած անկարգութիւններնին գտնեն ու աշխարհքիս աչքին առջեւը դնեն: Ո՛չ եկեղեցականներն են եւ ո՛չ բարեպաշտ հաւատացեալները, որ անամօթ քամին պէս իրենց հօրը խայտառակութիւնը կը յայտնեն. իրենք են՝ որ բոլոր եկեղեցական պատմու-

թեան թերթերը դարձընելով, անարժան գործք մը կը փընտռեն, եւ բան մը գտած՝ պէս՝ լսել ուզողին եւ չուզողին ականջը կը լեցընեն, անով վէպեր կը շինեն, կատակերգութիւններու մէջ կը ներկայացընեն, եւ բանը մեծցընելով, չափազանց կերպարանք տալով՝ աղէկ մը թունաւորելէն ետքը, ծաղրելու համար բազմութեան առջեւը կը հանեն գիրքերու եւ թատրներու մէջ։ Արդ՝ ինչ եռանդ է ասիկա, եւ որո՞ւն կը հասկըցընեն թէ այնպիսի անկարգութիւններն իրենց անհաճոյ են։ Ասիկա միայն բաւական չէ՞ իրենց կեղծաւորութիւնն ու չարամտութիւնը յայտնելու։

Այսու ամենայնիւ իրենց դէմ առ դէմ պատասխան տալ ուզելով, ասո՞ղ է ըսածնին թէ քահանայապետներուն մէջէն ոմանք այնչափ արժանի չգտնուեցան այնպիսի ամենաբարձր արժանապատուութեան։ Այո՛, եղան ոմանք, վասն զի անոնք ալ հասարակաց հողէն ստեղծուած մարդիկ ըլլալով, կրցան իրենց առանձնական կենաց մէջ օրինազանց գտնուիլ։ Աստուած ուզեց աշխարհքիս աս մշտատեւ տեսարանը ցուցընել, որ իր Եկեղեցին միշտ մարդու մը կառավարութեան տակ ձնայ. բայց ուզեց միանգամայն իր կարողութիւնը ցուցընել աս մէկ տկար եւ մեղաւոր մարդուն վրայ, պահելով զանիկա անսխալ վարդապետութեան մէջ, թէպէտ եւ սխալական իր վարուցը մէջ։ Ասով ցուցուց երկու աչքով կույրերուն ալ, թէ ո՛րչափ զօրաւոր է իր ներկայութիւնը՝ զորն որ չիպակեցըներ իր Եկեղեցւոյն վրայէն, որով եւ անոր չեն կրնար յաղթել, չէ թէ միայն անոր դէմ ի գործ դրուած ամէն չարահնար նենգութիւնները, այլ եւ ոչ նոյն իսկ քահանայապետներուն մոլութիւնները։

Բայց քանի՞ քահանայապետներ իրենց աստիճանն անարգեցին։ Հրաշքի պէս բան կ'երեւայ, որ երկու հարիւր վաթսունուերկու քահանայապետներու մէջէն, որոնք սուրբ Պետրոսէն սկսեալ՝ մինչեւ Պիոս Թ.երորդ կը համրուին, վեց կամ եօթը հոգիէ աւելի այսպիսիներ չեն գտնուիր։ Անոնց ալ այնչափ ապիրատ երեւնալուն պատճառն աս էր, որ այն աթոռին վրայ նստած էին, ուր ամենայն բիծ ամենաճանր կ'երեւայ, ուր որ եթէ ժամանակաւոր իշխաններ ըլլային, իրենց յանցաւորութիւնը եւ ոչ իսկ աչքի տակ կ'ինար։ Կը հարցընեմ անոնց, որոնք քիչ շատ պատմութեան տեղեկութիւն ունին, թէ արդեօք այն վատանուն քահանայապետներուն մէջ գտնուեցա՞ւ մէկը, որ չըսեմ հաւասար, հապա նման վարք մ'ունեցած ըլլայ՝ Մեծին Հենրիկոսի, Մեծին Լուդովիկոսի եւ Մեծին Պետրոսի վարուցը։ Արդ ինչպէս կ'ըլլայ՝ որ անոնք իրենց անառակութիւններովը, անիրաւութիւններովը եւ Մաքքիաւելեան քաղաքականութեամբը, եւ ոչ իրենց Մեծ անունը կորսընցընեն, ուր որ քանի մը քահանայապետներ՝ անոնցմէ շատ նուազ պակասութիւններով՝

այնպէս անարգ համարուին։ Ասիկա ատոր է՝ մէկ կողմանէ կը ցուցընէ թէ ուրչաի մեծ կ՚ըլլայ արատը՝ այնպիսի ամենաբարձր արժանաւորութիւն ունեցողին վրայ. բայց կը ցուցընէ միանգամայն թէ ուրչաի նաեւ անիրաւ է այնպիսի գառն եղանակաւ իրենց վրայ գատապարտելը այն բանը, որն որ ուրիշ իշխաններուն վրայ անտարբերութեամբ կ՚անցնուի։

Բայց ասկից՝ ինչ են ան արատները, որոնք քանի մը քահանայապետներու վրայ կը բամբասուի։ Ոմանց այնպիսի յանցանքներ կը տրուին, որ իրենց քահանայապետութեան առնելը գործուած չեն, հապա յառաջագոյն, երբոր դեռ քահանայապետութեան աստիճանը հասած չէին. ոմանց ալ յանցանք կը համարուի ան բանը՝ որն որ ատուգիւ իրենց խիստ մեծ գովեստ է, ինչպէս՝ առաքելական Աթոռին իրաւունքները պաշտպանելու մէջ ունեցած հաստատութիւննին, յարատեւութիւննին։ Մեծ քար գայթակղութեան կ՚երեւայ ոմանց, քանի մը քահանայապետներուն՝ իրենց ազգականներուն վրայ չափէ դուրս հոգ ունենալը. բայց չեն մտածեր որ ասիկա աւելի դիւցազնական քաջութեան պակասութիւն է, եւ ոչ թէ հասարակ առաքինութեան պակասութիւն մը, ինչու որ ազգականներէն բոլորովին զատուիլը՝ աւելի աւետարանական կատարելութիւն մըն է, քան թէ բնական առաքինութիւն։

Եթէ քանի մը աւելի յանցաւոր քահանայապետներ այն վեհափառ աթոռն ելան, ասիկա ե՞րբ պատահեցաւ։ Երբ որ աշխարհական մարդիկ եւ իշխաններն իրենց անձնական կիրքերէն չարժելով՝ նոյն ընտրութեան մէջ կը մտնէին, ան ատեն այնպիսիները յառաջ քշուեցան, որոնց աչք դոցուելով՝ որպէս զի հերձուածի եւ պատերազմի մեծագոյն չարիքները հեռացուին, եղէն քահանայապետական աստիճանին նախատինքն եղան։ Ասոր համար ատ բանիս մէջ սուրբ Եկեղեցին բամբասողները պէտք էին քիչ մը ձեռուընին կուրծքերնին դնել եւ քննել թէ գայթակղութիւնը ո՞ր աղբերէն բխած է։

Այսու ամենայնիւ թէ եւ կը ընդունինք որ մէկ քանին այնչափ արժանաւոր գտնուած չըլլան այն աթոռին, բայց միանգամայն պէտք ենք զրուցել որ շատերն ամէն կատարելութիւններով զարդարուած էին. որով եւ նոյն աթոռն իրաւամբ իրրեւ տիեզերաց մէկ զարմանալիքը կը փայլի։ Աւետարանը հրաւարակած է որ քրիստոնէի մը գործել կրցած ամենէն բարձր դիւցազնական սիրոյ ներգործութիւնն է՝ իր սեպհական ոչխարներուն եւ Քրիստոսի համար կեանքը զոհե-

լը. արդ՝ քահանայապետներուն մէջէն վաթանէն աւելին այս դիւցազնական գործողութիւնը կատարեցին։ Ոմանք խորաններու վրայ պաշտօն ընդունելու արժանի եղան՝ բոլոր աւետարանական առաքինութեանց կատարելութիւնն ունենալնուն համար։ Ոմանք առաքեալներու կարգը դրուեցան՝ բարբարոս ազգերու եւ երկիրներու մէջ աւետարանին քարոզութիւնը տարածելու եռանդներնուն համար։ Ոմանք եկեղեցւոյ վարդապետներն ըսուեցան՝ իրենց իմաստութեան պատճառաւ. ոմանք մարտիրոս եղան՝ հալածանքներուն մէջ անյողդողդ հաստատութիւն ցուցընելով։ Հռոմայ քահանայապետներուն ամենէն դիւցազնական առաքինութիւններն ալ դրեթէ զարմանք չեն պատճառեր. վասն զի աշխարհքս վարժած է անոնց վրայ նոյներն իրբեւ սովորական բան մը նկատելու. իրենց աղքատասիրութիւնը, անձին օգուտը չփնտռելը, եռանդուն աստուածպաշտութիւնը, վարուց սրբութիւնը, ընկերասիրութիւնը, հաւատացեալ հօտին վրայ հսկողութիւնը, անդադար աղօթքը, եւ ասոնց նման անբաւ առաքինութիւններ։ Մխոքդ բեր մէյ մըն՝ մեր օրերն ու մեր հարց աւեններէը վաստիկան նստող քահանայապետները, եւ նայէ որ կրնաս գտնել ուրիշ իշխաններու յաջորդութեան մը մէջ իրենց քովը դնելու մարդիկ։ Ո՞ր արքունիքն ունեցած է, ուրիշ բան չեմ ըսեր, Պիոս Զ.ի պէս չարակրութեանց մէջ անյաղթ ախոյեան մը, Պիոս Է.ի պէս քաղցրաբարոյ եւ եռանդուն աստուածպաշտ մը, Լեւոն ԺԲ.ի պէս փոյթեռանդ եւ արիասիրտ մը, Գրիգոր ԺԶ.ի պէս ծանր եւ իրաւասէր մը, Պիոս Թ.ի պէս եռանդուն հրեշտակ մը։ Մեկնէ ի չարն, կրկսէ, ծաղրէ որչափ կ'ուզես, գործքերուն պատմութիւնը կեցած է. ծաղրելով, չարախօսութիւններով չի՛ննջուիր։ Եւ եթէ աս ասանկ է, ինչպէս որ իրօք ալ անուարակուսելի է, ինչ մեծ անիրաւութիւն է չտեսնել այնչափ լսահերը՝ որոնք բոլոր աշխարհքիս լուսաւորութեան համար կը վառին. եւ միայն քանի մը աղօտ բիծերուն առջեւը կենալ եւ միայն անոնց վրայ խօսիլ։

Բ. Ընդհանուր ամբաստանութիւններէն ետքը՝ մասնաւորները կու գան, եւ անոնց մէջ ամենէն յառաջ քահանայապետական արքունեաց զեխութիւնը յառաջ կը բերուի։ Ինչո՞ւ, կը հարցընեն, Յայրոփոյն քահանայապետը, կորընոս ներն ու եկեղեցւոյ Աստղորդները այնչափ ընտիր ու այնչափ պերճ-ընթն կը ցուցնեն. ասիկա աւետարանական աղքատութեան հետ կը միաբանի՞, ինչու այն ստակն աղքատներուն չի բաշխուիր։ Հետեւեալ գլխուն մէջ քահանայապետին ժամանակաւոր տէրութեան վրայ խօսելիքնիս աս հարցման ընդարձակ պատասխանը կու տայ, այսու ամենայնիւ հոս քանի մը խօսք ըսուցելն անօգուտ չէ։ Ինչու համար, ես ալ նախ կը հարցընեմ, ինչու համար աս օրտունքը չեն ըներ այլաղանդներուն գէխութեան դէմ այն աւետարանական աղքատութեան

վրէժխնդիրները։ Վասն զի ամենուն ծանօթ է որ միայն անդղիական կղերը, որն որ այնչափ սակաւաթիւ է, շատ աւելի եկամուտ ունի՝ քան թէ բովանդակ ուղղափառ Եկեղեցին մէկանց առնելով։ Գոպպէդ բողոքականն եւ ուրիշ շատերը ճիշդ հաշիւները ձեռնարկին՝ասիկա յայտնի ցուցուցած են։ Եւ իրաւ ըլլալէ տրտունջն ալ անիրաւ չէր ըլլար, ինչու որ աս եկամուտներն ըստ մեծի մասին դժբախտ Իրլանտայէն կու գան, ուր ուղղափառ ժողովուրդը բռնութեամբ կը պարտաւորի այլազանդ կղերի մը թոշակ վճարելու. այս եկամուտները կը մսխուին բողոքական պաշտօնեաներուն եւ հովիւներուն կանանց եւ աղջկանց ամբարտաւան շռայլութեան. աս եկամուտներն ամենեւին վախճան մ՝ալ չունին, ինչու որ բողոքական կղերը եղեալ աստուածաշունչի մեկնաբար ընթերցուած մը ժողովրդեան առջեւը դնելէն զատ՝ ուրիշ հոգեւոր ծառայութիւն մ՝ըրած չունի։ Արդ՝ ինչպէս կ՝ըլլայ, նորէն կը հարցընեմ, որ աս գեղծման դէմ խօսող եւ դադրեցընելու ջանացող մը չիգըտնուիր։

Բայց մէկդի թողունք ասիկա. քահանայապետներն ու կարդինալներն ինչպէս կը գեղծանին իրենց եկամուտներովը, ինչ է ըրած գեխութիւննին՝ որ այնչափ գայթակղական կը համարուի։ Հռոմայ քահանայապետին եկամուտքն այնչափ քիչ է, որ չկայ ուրիշ իրեն հաւասար վեհապետ մը, որ անոր ունեցածին կրկինէն շատ աւելին չընդունի իր տերութենէն։ Ձորս միլիոնով կը հոգայ իր արքունիքը, կարդինալներուն ժողովքը, իր նուիրակները՝ որոնք իր բարձր իշխանութեան պատճառաւ բազմաթիւ պէտք են ըլլալ, եւ միանգամայն ձեռքն ալ միշտ բաց է թէ առանձնական եւ թէ հրապարակական դժբախտութեանց անսպառ գթով օգնելու։ Իսկ կարդինալներուն ընդունած եկամուտքը որչափի կը հասնի։ Ասիկա գիտեն ամէն գիտնալ ուզողները։ Սուրբ Եկեղեցւոյ իշխանի մը եկամուտքը՝ շատ նուազ է գաղղիայի Ծերակուտին մէկ անդամին եկամուտքէն, որն որ ուրիշ պաշտօն չունի, բայց եթէ տարին քանի մը անգամ Այո՛ մը ըսել. խիստ նուազ եկամուտք ունի քան զԱնգղիական պաշտօնեայ (երէց) մը, որն որ երկու կամ երեք հասոյթներով դիւրութեամբ իր եկամուտքը կը դիզէ, եւ ոչ ալ հոգ կ՝ընէ հոն բնակելու, ուր իր պաշտամունքը կատարելու կը պարտաւորի։ Արդ՝ որ է այն մեծ գեխութիւնը, որուն դէմ այնչափ կ՝աղաղակեն։ Հազիւ թէ կարող են իրենց աստիճանին վայելչութիւնը պահել չափաւոր սեղանով մը, ճշդելով իրենց սփոփանքը եւ չունենալով ամենեւին այն խնջոյքներու, կաքաւներու, թատրներու եւ ուրիշ զբօսանքներու համար եղած ծախքը, որով աշխարհասէրք իրենց ունեցածը կը վճաչըննեն։

Իսկ աղքատներուն նկատմամբ՝ ինչ կ՝ուզես որ ըսեմ։ Ա՛ս մոռածութիւնը գիտե՞ս առջի անգամ ո՞վ գտաւ։ Յուդայ,

որ՝ որ համարեցաւ թէ Պապդաղենացին չափէ դուրս շռայլութիւն կ՚ընէր, երբ որ թանկագին իւղոյ մեծ անօթ մը Ցիսուսի պատուոյն կը գործածէր, ուր որ աւելի աղէկ ըլած կ՚ըլլար, կ՚ըսէր, եթէ նոյնը ծախէր ու դինն աղքատներու բաշխէր: Եւ ինչպէս որ այս խօսքը Ցիսուսի դէմ գործածուած էր, նոյնպէս շատ եւ շատ անգամ կը գործածուի Ցիսուսի հարսին սուրբ Եկեղեցւոյ եւ իր Փոխանորդին Յայրապետին քահանայապետին դէմ: Բայց Ցիսուս Քրիստոս մատնիչին այն մտածութիւնը չէ թէ միայն չհաւնեցաւ, այլ նաեւ տհաճեցաւ, յանդիմանեց, եւ անոր հակառակ գովեց Պապդաղենացւոյն շռայլութիւնը՝ իրրեւ բարի գործ մը, եւ իրեն նաեւ ժամանակաւոր վարձք տուաւ, այն գեղեցիկ յիշատակը ըսլոր Եկեղեցւոյ մէջ:

Արդ՝ նոյնը կրնանք ըսել նաեւ այն վայելչութեան համար, որով սուրբ Եկեղեցւոյ հովիւները կը վարուին, եւ զորն որ իր թշնամիներն իրրեւ զեխութիւն կը յանդիմանեն: Վասն զի ինչպէս որ սուրբ տաճարները մեծ շքեղութեամբ կը զարդարուին, որպէս զի անոնց արտաքին փառաւորութիւնը մտքերնիս առ Աստուած բարձրացընէ, օգնէ մեր աստուածպաշտութեան եւ ծառայէ մեր ջերմեռանդութեան. ասանկ ալ սուրբ Եկեղեցին իր նուիրական հովիւներուն արտաքին փառաւորութիւնը կը պահպանէ, որպէս զի արտաքին շքեղութիւնը մեզի դաղափար մը տայ իրենց ամենամեծ իշխանութեան՝ զորն որ Ցիսուսէն ընդունած են, եւ այն յարգութեան՝ զորն որ իրենց պարտական ենք: Երկրիս իշխաններն իրենց իշխանութիւնն ու աստիճանը ցուցընելու համար՝ ամէն միջոց ձեռք կ՚առնուն. իրենց գովը բազմաթիւ պաշտօնեաներ կը ժողվեն, շքեղ պալատներ կը բնակին, եւ մեծ փառաւորութիւններու ցոյց կու տան. իսկ սուրբ Եկեղեցւոյ առաջնորդները, որոնք երկրաւոր վեհապետներէն այնչափ աւելի բարձր իշխանութիւն ունին, որչափ որ հոգին մարմնէն գերազանց է, պէտք չէ՞ն արդեօք զանիկա եղանակաւ մը արտաքուստ ցուցընել: Կամ թէ ունայնասիրութիւն պէտք է որ համարուի ան բանը, որ թէ Ցիսուսի փառացը համար է, որն որ այնպիսի իշխանութիւն տուած է մարդկան, թէ ի պատիւ սուրբ Եկեղեցւոյ՝ որ այսպիսի մեծութեան հասած է, եւ թէ յօգուտ հաւատացելոց, որոնք արտաքին փառաւորութենէն շարժելով՝ աւելի եւս յօժար սրտով կը յարգեն, կը մեծարեն Յայրապետն քահանայապետն ու Եկեղեցւոյ Առաջնորդները եւ կը հպատակին անոնց իշխանութեան: Եւ ի՞նչ: Հին օրէնքին մէջ նոյն իսկ Աստուած չէ՞ր, որն որ հրամայեց որ մեծապէն եւ փառաւոր զգեստներ շինուին քահանայապետին եւ Ղեւտացւոց:

Վերջապէս կ՚ուզե՞ս յայտնի իմանալ թէ ինչ պատճառաւ աղանդաւորներն ու իրենց նմանողները այնչափ խօսք կը հանեն Յայրապետն քահանայապետին եւ Առաջնորդաց ար-

տաքին փառաւորութեան վրայ։ Զիրենք շարժողը՝ ոչ աւետարանական աղքատութեան նախանձաւորութիւնն է, ինչու որ առանց զիրենք զրպարտելու, դուն քեզմէ գիտես որ այսպէս խօսողներն ու աղաղակողները՝ առաքինութեան ամենէն եռանդուն բարեկամները չեն։ Ո՛չ աղքատաց հոգն է, որովհետեւ ամենէն աւելի աղքատասէր ըլլողներն ամենէն աւելի Եկեղեցւոյ ըրածները կը յարգեն։ Հապա ասոր հակառակ զիրենք անդադար խռովողն է մոլեգին բաղձանք մը, որով կ՛ուզեն Եկեղեցին աշխարհքիս երեսէն ջնջել եւ իր ազդեցութիւնը ոչնչացընել։ Կը տեսնեն որ քահանայապետին եւ Առաջնորդաց արուաքին վայելչութիւնը աքանչելի եղանակաւ կ՛օգնէ յարգութիւն ու հպատակութիւն տպաւորելու մարդկան վրայ, որոնք զպայարանքներով կը կառավարուին։ Կ՛իմանան որ անոնք այսպէս յարգելի եւ պատկառելի ըլլալով, մեծագոյն ազդեցութիւն կ՛ունենան ժողովրդոց վրայ՝ զիրենք ըստ հոգւոյ լաւագոյն կերպով կառավարելու։ Արդ որովհետեւ կ՛ուզեն անոնց իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը բոլորովին ջնջել, ասպատճառաւ սաստկութեամբ կը հակառակին ան ամեն բաներուն՝ որոնք նոյներն աւելի կը հաստատեն։ Այսպէս կը վարուին նաեւ աշխարհային իշխաններուն հետ. անոնց խորհուրդ կու տան որ ժողովրդեան սիրելի ըլլալու համար թողուն իրենց արուաքին վեհափառութիւնը, քաղաքացւոյ կերպարանքով փողոցներն ու հրապարակները պտըտին, որպէս զի ամէն արուաքին փառաւորութենէ մերկացած ըլլալով, իրենց իշխանութեան յարգն ալ նուազի. վասն զի մէյ մ՛որ ասիկա պակսելու ըլլայ, ա՛լ դիւրին կ՛ըլլայ իրենց դէմ ժողովուրդը գրգռել ու ապստամբութիւն հանել։ Այսպէս ալ եթէ կարող ըլլային քահանայապետն ու իր պաշտօնեաները աղքատ քահանայից վիճակը հասցընել, ան ատեն կրնային յուսալ կամաց կամաց բազմութեան առջեւ զինքն արհամարհելի երեւցընել, եւ ասով նոյն բազմութիւնն անոր հոգեւոր իշխանութեան հպատակութենէն պաղեցընել։ Անհաւասիկ պատճառը՝ որուն համար այնչափ դառնութեամբ իրեն դէմ կը խօսին, մինչեւ նաեւ գլուխնին կախած՝ աւետարանական վարդապետութեան նախանձաւորութիւն կեղծաւորելով։

Ասոր համար է, որ չեն կրնար տանիլ (հոս հարեւանցի խօսելով) քահանայապետին այնչափ արուաքին մեծարանքներով պատուիլը, եւ հաւատացեալներուն զինքը յարգելու համար՝ մինչեւ ոտքը պագնելը. ասոր համար է՝ որ չեն դադրիր պոռալէն, թէ ինք ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ առաջին եպիսկոպոսն ու մեզի պէս մարդ մը։ Սուրբ Եկեղեցւոյ դէմ ունեցածնին բարակ ատելութիւն մըն է։ Արդ՝ դուն պէտք ես այսպիսիներուն պատասխան տալ, որ չէ թէ միայն առաջին Եպիսկոպոսն է, այլ նաեւ բոլոր եպիսկոպոսներուն վրայ ճշմարիտ իշխանութիւն ունի. մեզի պէս մարդ է, բայց այնպիսի

ժրժանապատուութիւն մը ունի՝ որ մենք չունինք. այո՛, մարդ մըն է, բայց անանկ մարդ մը՝ որուն Ցիսուս Քրիստոս յաւիտենական ճշմարտութիւնն իր ներկայութիւնը խոստացաւ, որպէս զի ճշմարտութիւնը սորվեցուցած աւետն՝ չսխալի. մարդ մըն է, այո՛, բայց իր վրայ Ցիսուս Քրիստոս իր Եկեղեցին հիմնած է. մարդ մըն է, բայց իր ձեռքն ունի երկնից արքայութեան բանալիները, զորոնք Ցիսուս իրեն տուած է. մարդ մըն է, այո՛, բայց իշխանութիւն ունի երկրիս վրայ ամէն բան արձակելու եւ կապելու, որուն Քրիստոս խօսք տուած է թէ ինչ որ երկրիս վրայ ընելու ըլլայ, նոյնն ինքն ալ երկինքը կ'ընդունի. մարդ մըն է, այո՛, բայց բովանդակ Եկեղեցւոյ կեդրոնը, գլուխը, դասպաթը, վէմը, հիմն է, ան ձայնն է՝ որով Ցիսուս ամէն հաւատացեալներուն կը խօսի: Ուստի թէեւ ամէն տեսակ պատիւներն ու յարգութիւնն իրեն մատուցանելու ըլլանք, աստնք ամէնն ալ մեր ունեցած պարտաւորութենէն շատ նուազ են: Եթէ մինչեւ իր ոտքը պագնելու կը հասնինք, չենք խոնարհիր իր առջեւը՝ վասն զի մարդ մըն է, հապա վասն զի աստուածային իշխանութիւն ունեցող մարդ մըն է, եւ ասիկա է՝ որ կ'ուզենք ճանչնալ եւ յարգել այնպիսի պատիւներով: Ասիկա կրնայ չափէ դուրս հպատակութիւն եւ բեւնալ ան դժբախտներուն, որոնք մարմնոյ աչքէն ուրիշ աչք չունին, եւ հոգւոյ աչքով բոլորովին կոյր են. բայց աստնոնց՝ որոնք Աստուծոյ գթութեամբը բաներն ուղիղ կ'իմանան, բոլոր այն հպատակութիւնը՝ ոչինչ մը կ'երեւայ: Ինչ որ ըլլայ, թող նախ ցուցընեն թէ քահանայապետը Ցիսուսի Քրիստոսի փոխանորդը չէ, եւ եաքը դատապարտեն իր արքունիքը, իր զեխութիւնը, իր մեծութիւններն եւ ուղղափառ աշխարհքին անոր անձին վրայ՝ աստուածային իշխանութեան մատուցած պատիւները:

ԳԼՈՒԽ ԻԸ.

Ժամանակաւոր Տէրութիւն:

Ժամանակաւոր տէրութիւնը քահանայապետին հարկաւոր չէ:

Ան դարուս մէջ ուղղակի Հռոմայ քահանայապետին հոգեւոր իշխանութեան դէմ բացուած պատերազմը՝ աստուածեւ մեծ եւ անագորոյն է. բայց ասկից վար չկրնար այն պատերազմին ալ, որ անուղղակի իրեն դէմ կը բացուի, ամէն ջանքն ընելով զինքը նուաստացընելու եւ ընկճելու, որպէս զի ալ կարող չըլլայ երկրիս վրայ իրեն յանձնուած բարձր պաշտօնն ի գործ դնել: Դաւաճանութեան գլխաւոր մեքենաներն ասոր ուղղուած են, որ զինքը ժամանակաւոր տէրութենէն կամ իշխանութենէն մերկացընեն. որովհետեւ հոգեւոր իշխանութեան թշնամիները կը կարծեն թէ մէյ մ'որ Հայրապետին քահանայապետն ա-

ռանձնական մարդու մը վիճակ հասցընելու ըլլան, բաւական յաջողցուցած կ'ըլլան զինքն իշխանութենէն գրեթէ բոլորովին մերկացընելու։ Ասոր համար ալ իրենց բոլոր իմաստութեան ու դիտութեան ոյժը թափած են որ համոզընեն, թէ աշխարհքիս վրայ Հռոմայ Քահանայապետը հարկաւորութիւն չունի երկրաւոր տէրութեան, թէ այն երկու իշխանութիւնները իրարու հակառակ են, եւ կարելի չէ միաբանելը, թէ հաւատքը միաս մը չիկրեր՝ եթէ Քահանայապետը Ս. Պետրոսի վիճակը դառնալու ըլլայ, մանաւանդ թէ բարոյական իշխանութեան կողմանէ աւելի եւս կը վաստկի, թէ նոյն իսկ Ս. Գիրքը կը դատապարտէ այս այլանդակ միաւորութիւնը, եւ թէ քաղաքականութիւնն ու բարոյականութիւնը միաբերան նոյնը վար կը զարնեն. ուստի եւ ամէն փոյթ ու ջանք ի գործ դնելու է Քահանայապետին աս ամէն արդելքներէն ազատելու, զորոնք անցեալ դարերուն բրտութիւնն իր վրայ դիզած է։ Ա՛ս ծանր պատճառաբանութիւններուն եւ վճիռներուն վրայ միախորհուրդ միաբանած են Գերմանիայի եւ Անդղիայի բողոքականները, բոլոր Եւրոպայի անաստուածներն ու անհաւատները, ամէն դաշտնի ընկերութիւններու մասնակիցները, ամէն կողմնակցութիւններու յեղափոխականները, եւ որն որ անհաւատալի կ'երեւայ, բայց ճշմարիտ է, նաեւ աստից հետ միաբանած են խել մը ուղղափառներ եւ քահանաներ, որոնք կամ ան աստիճանի անօրէնութեան հասած են՝ որ Աստուծոյ եւ Եկեղեցւոյ թշնամիներուն հետ ամէն նկատումով կը միաբանին, կամ այնչափ ապուշ են՝ որ անոնց իմաստակութիւններէն կը խաբուին։ Ասոր համար եթէ կայ մեղքութիւն մը՝ զորն որ հարկ է առհասարակ ամենուն աչքը բանալու համար՝ իր բոլոր գարշելի մերկութեամբն երեւան հանել, ահաւասիկ աս մեղքութիւնն է։ Բարեբախտութեամբ աս նիւթին վրայ վերջին տեսնները այնչափ եւ այնպիսի գրութիւններ հրատարակուեցան, որ բաւական է միայն զանոնք համառօտել՝ յառաջ բերուած առարկութիւններուն պատասխանները տալու, որպէս զի ճշմարտութիւնն իր լուսովը պայծառանայ։ Մինակ աս կ'աղաչեմ իմ ընթերցողիս, որ ուղիղ միտք ունենայ եւ ամէն նախապաշարումները մէկ դի ձգելով՝ անկեղծութեամբ միայն ճշմարտութիւնը փնտռէ. վասն զի ով որ արդէն իր վճիռը տուած է, եւ աս իր վճիռն անփոփոխ հրատարակած, ալ անիկա ճշմարտութիւնը ճանչնալու ընդունակութիւն չունի։

Արդ՝ նախ կը զրուցուի թէ հռիւոր չէ ձայրագոյն քահանայապետին երկրաւոր տէրութիւն մը ըլլալ ուր ալ ըլլայ։ Ա՛ս վճիռը՝ կերպով մը բովանդակ խնդրոյն ամենէն ծանր մասն է, եւ անոր հիմն ու ծխնին։ Միտ դիր տալու պատասխանիս։ Կ'ըսուի թէ ձայրագոյն քահանայապետին՝ արքունական դահ հարկաւոր չէ. բարի է, ըսենք թէ հարկաւոր չըլլայ. ուրեմն ասոր համար

պէշ կ'ըլլայ, ուրեմն պէտք կ'ըլլայ յարիշտակել։ Ո՛րչափ բաներ կան՝ որ հարկաւոր չեն, այսու ամենայնիւ ունենալը պէշ չէ։ Քահանայական բարձրագոյն արժանապատուութիւնը՝ հին օրէնքին մէջ այնչափ անդամ թագաւորական արժանապատուութեան հետ միացած էր, եւ այն հին օրէնքը՝ քրիստոնէական օրինաց օրինակն էր, եւ պատճառ մը չիտեսնուիր, թէ ինչու համար հիմայ մէկը մէկալին հետ չկարենայ միաբանիլ։ Եւ իրաւցընէ տասը դար ոչ ոք աս ընդդիմութիւնը գտած էր. իշխաններ, ազգեր, գիտուններ, տպեաներ, եթէ քանի մը առանձնական ձայներ դուրս հանուի, ամէնքն ալ ամէն ժամանակ Եկեղեցւոյ Գլխոյն հետ նաեւ երկրաւոր իշխանութիւնը միացուցին, առանց ամենեւին կասկած մ'ունենալու թէ մէկուն ու մէկալին մէջ ամենափոքր հակառակութիւն մը կը գտնուի։

Բայց ասկից՝ ըողոքական ու հերձուածող երկիրներուն մէջ, ով է որ Եկեղեցւոյն գլուխը կ'ըլլայ։ Նոյն իսկ իշխանները, թագաւորները, թագուհիները, կայսրներն են։ Այսպէս է Պրուշ, Շուէտ, Դանիա, Ռուսիա եւ Անգղիա։ Եթէ արքունական գահուն պայծառութիւնն իրօք Եկեղեցւոյ գլխոյն պաշտօնին հակառակ է, ինչպէս կ'ըլլայ որ այն երկիրներուն մէջ աս դժուարութիւնը չիտեսնուիր։ Ինչպէս կ'ըլլայ որ ուղղափառ Եկեղեցւոյ անհաշտ թշնամիներէն մէկն ալ չ'երթար նոյն իշխաններն այսպիսի անհանդուրժելի անկարգութեան մը համար չխայտիմաներ։ Այսու ամենայնիւ անոնց վրայ գահուն պայծառութենէն զատ՝ ուրիշ բան ալ կայ, որ նշանակելու արժանի է։ Այն գահերուն բոլորտիքը չէ թէ միայն պալատներու եւ կառքերու փառաւորութիւնները կան, այլ նաեւ թատրներու, կաքաւներու եւ խնջոյքներու շքեղութիւնները. հոն միայն իշխանին զեխութիւնը չէ, այլ նաեւ ամուսնոյն եւ զաւկըներուն զեխութիւններն ալ կան որոնց վրայ չարամիտներէն ոմանք նաեւ հացկատակներն ու անառակ կանայքը կ'աւելցընեն։ Ի վերայ այսր ամենայնի ոչ ոք անոնց դէմ խաչակիրներ կը հանէ, ոչ ոք կ'աղաղակէ, ոչ ոք այն երկու պաշտօններուն անհամաձայնութիւնը յառաջ կը բերէ։ Ինչպէս կ'ըլլայ ուրեմն, կը հարցընեմ, որ միայն ուղղափառ Եկեղեցւոյ գլխոյն համար իր ժամանակաւոր իշխանութենէն վար առնուիլը հարկաւոր կը համարուի։ Եթէ մէկն ըսելու ըլլայ, որ աս բորբոքած նախանձաւորութեան առակ՝ ուրիշ խորհուրդներ ծածկուած են, իրաւունք չ'ունենար արդեօք։

Բայց ասիկա մէկդի ձգելով, ատոնք է արդեօք որ թագաւոր քահանայապետին համար ժամանակաւոր տէրութիւն հարկաւոր չէ։ Մանաւանդ թէ ասոր հակառակը ատոնք է։ Ինչ է ծայրագոյն քահանայապետը բոլոր աշխարհքիս հաւատացելոց աչքին առջեւը։ Ընդհանուր Եկեղեցւոյ գլուխն է,

օրինաւոր եւ հաւատարիմ ուսուցիչն է ան բաներուն՝ որոնց պէտք է հաւատալ, ան բաներուն՝ որոնք պէտք է որ գործուին յաւիտենական փրկութեան հասնելու համար: Ի՞նչ բան հարկաւոր է աս ազնուական պաշտօնն ի գործ դնելու: Նոյն իսկ իր յաջողակիչներն ալ կը խոստովանին, թէ կը պահանջուի որ կաթոլեալ ազատութիւն ունենայ իր պաշտօնը կատարելու: Այսինքն թէ կարող ըլլայ ազատութեամբ սորվեցընել ինչ որ ճշմարիտ է, ազատութեամբ դատապարտել ինչ որ սուտ է, ազատութեամբ զանազան երկիրներու մէջ նուիրապետութիւն հաստատել, ազատութեամբ կարող ըլլան ամէն ազգերն ու ժողովուրդները իրեն դիմել՝ իրենց տարակոյսներուն նկատմամբ, ազատութեամբ ալ պատասխանն առնուլ, եւ ինք սոր համար կարող չըլլայ դատապարտուիլ անոնցմէ՝ որոնք իրեն չեն ուզեր հնազանդիլ, սոր հակառակ ինք կարող ըլլայ դատապարտել եւ մերժել Եկեղեցւոյ հաղորդութենէն զանոնք ամէնքը՝ որոնք կամ մոլորութեամբ եւ կամ անհնազանդութեամբ իրմէ կը բաժնուին: Քողբական մը, հեթանոս մը կրնայ ուրանալ Քահանայապետին Եկեղեցւոյ գլուխ ըլլալը. բայց ուղղափառ մը՝ որ զինքն Եկեղեցւոյ գլուխ կը ճանչնայ, ուրիշ կերպ չիկրնար հակառակիլ նոյն ազատութեան գործածութեան, բայց եթէ անհանճար այլ անդակութեամբ մը: Արդ՝ եթէ կրնաս, պոիր աշխարհքիս հիմակուան վիճակին մէջ՝ արքունական գահէն զատ ուրիշ միջոց մը, որ Հայրապետին Քահանայապետին իր իշխանութեան ազատ գործածութիւնն ապահովցընէ:

Հռոմայ Քահանայապետին կ'ինայ սահմանել ամէն կրօնական հրամանական հաւատոյ ճշմարտութիւնները, ամէն կրօնական բարոյական ճշմարտութիւնները. որ է ըսել՝ օրէնք տալ մտաց հաւատալու նկատմամբ եւ օրէնք տալ խղճմտանաց գործելու նկատմամբ: Բայց ըսէ ինծի, եթէ զինքն ուրիշ իշխանի մը հպատակ ընելու ըլլաս, որովհետեւ հպատակ կամ ինքնիշխան ըլլալու մէջ ուրիշ միջին բան չկայ, կրնա՞յ արդեօք ազատութեամբ խօսիլ: Եւ եթէ այն վճիռները կամ բարոյական կանոնները, զորոնք իր պաշտօնին զօրութեամբը կը պարտաւորի հրատարակել, հակառակ ըլլան ան իշխանին կամ ան խորհրդանոցին մտացը, շահուն եւ քաղաքականութեան, որուն ձեռաց տակն ինկած է, կարծե՞ս որ հպատակ Քահանայապետ մը կարող է քրիստոնէութեան օգտին համար տուած հրամանագիրները քաղաքին պատերուն վրայ կպցընել տալ: Ենթադրութիւն մը ընենք: Դիր որ Քահանայապետն օր մը ելլէ իրեն պարտք համարի վճիռ տալ, թէ անմիջականութեան սկզբունքը յայտնապէս աւետարանական սրբոյ սկզբան եղծում մըն է, որն որ չէ թէ միայն առանձնականները, հապա նաեւ ազգերն ալ կը պարտաւորէ. կարծե՞ս որ աս վճիռը թող կու տան հրատարակելու անոնք, որ նոյն

անմիջականութեան սկզբան հովանաւորութեան տակ իրենց ամէն դաւաճանութիւնները կը բանեցընեն։ Դիր որ թագաւոր քահանայապետն ուրիշ օր մ'ալ ուզէ հրատարակել, թէ ժողովրդեան վեհապետութիւնը՝ պօղոս առաքելոյն հրամանները կ'եղծանէ, նենգութիւն մըն է, քրիստոնէութեան հակառակ սկզբունք մըն է. կրնա՞նք հաւատալ որ մոլեգնեալ խորհրդանոց մը չիպոցեր՝ ժողովրդեան ըսուած վեհապետութիւնը դատապարտող քահանայապետին բերանը։ Եւ եթէ ուրիշ անգամ մ'ալ (միշտ էնթադրութեամբ կը խօսինք) նզովքով արգելելու ըլլայ Եկեղեցւոյ ու Տէրութեան իրարմէ բաժնուիլը, եւ կամ ուզէ վճռել որ ազգայնութեան սկզբունքն իրաւունք չիտար ուղղափառի մը ազգերն ու ժողովուրդները ոտք հանելու, արքունական աթոռները կործանելու. եւ կամ ասոր նման ուրիշ տեսական ու գործնական ճշմարտութիւններ հրատարակելու ըլլայ, կը կարծե՞ս որ այնպիսի սկզբունքներով տոգորուած մարդիկ թող կու տան որ իրենց հպատակ քահանայապետն այսպիսի ճշմարտութիւնները աշխարհքիս մէկ ծայրէն մէկալ ծայրը հրատարակէ։ Եւ կառավարութիւն մը, օրինակի աղագաւ, որուն պաշտօնեան թուվընել մըն է, որ քահանայապետին կը զրուցէ թէ յամառ է, ըսածը չիպիտեր, հոգեւորը ժամանակաւորին հետ կը խառնէ, կը կարծե՞ս թէ այնպիսի կառավարութիւնը ասոնք աւ չ'ունենար՝ քահանայապետին դլխէն յամառութիւնը վերցընելու եւ չիտացածը տրվեցընելու։ Կը յուսամ որ ընթերցողներուս մէջ չկայ այնպէս ապուշ մը, որ այս ամենուն աղէն չիմանայ։ Ո՞ր կը մնայ ուրեմն թագաւոր քահանայապետին անկախութիւնը, ո՞ր այն ազատութիւնը, զորն որ ամէնքն ալ իրեն հարկաւոր կը համարին։

Քահանայապետին կ'ինայ բոլոր եկեղեցական Նուիրապետութիւնը հաստատել ու կարգաւորել, նոյնպէս նաեւ եկեղեցական հրահանգը կանոնաւորել։ Ա՛ս երկուքն ալ շատ զգուշանալի բաներ են, թէ՛ այն արտաքին ազդեցութեան համար՝ զորն որ պէտք է ունենան եպիսկոպոսները, եւ թէ՛ ան պատճառաւ՝ որ կրօնական արարողութիւնները նաեւ արտաքին բաներ են։ Անոր համար ալ շատ անգամ քահանայապետը՝ որպէս զի զԱստուած հաճէ, մարդկան անհաճոյ ըլլալու է։ Արդ՝ եթէ քահանայապետը սոսկական կամ հասարակ մարդու մը վիճակի մէջ գտնուելու ըլլայ, ձեռնարկները բաւական ազատ կ'ըլլա՞ն իր պարտքը ճշդիւ կատարելու։ Անցած տարիները քահանայապետը հարկաւոր համարեցաւ Անդղիայի եւ Հոլանտայի մէջ եկեղեցական Նուիրապետութիւն հաստատել, եւ անանկ ալ ըրաւ։ Բայց թէ որ այնպիսի տէրութեան մը հպատակ ըլլար, որն որ այն երկու ազգերուն հաճոյական բան մ'ընելն իրեն շահաւոր համարէր, կը կարծե՞ս թէ դեսպանապիտութիւնը, որն որ այնչափ այլայլած էր,

վայրկենի մը մէջ նոյն երկու նշանաւոր գործքերը՝ դեռ չծնած չէր խղդեր։

Հաւատացեալք եւս առաւել եւս եպիսկոպոսներն իրաւունք, եւ երբեմն նաեւ պարտք ունին Առաքելական Աթոռին խորհուրդ հարցընելու, որպէս զի անկից՝ իբրեւ աստուածային աղբերէ՝ վարդապետութիւններն ընդունելով, կարող ըլլան թէ զկրեննք եւ թէ իրենց հովտաբարձութեան յանձնուած ժողովուրդը կառավարել։ Ասոր համար երկնից տակ՝ որ ազգէ որ ըլլան, ազատ պէտք է ըլլան իրեն մերձենալու։ Բայց ամէն աստեն կ'ընդունի՞ զկրեննք այն կառավարութիւնը՝ որուն մայրաքաղաքին մէջ կը կենայ Ծայրագոյն Քահանայապետը։ Մինթէ տէրութեան նախանձաւորութիւններ, քաղաքական պատճառներ մէջ չէն մտներ զկրեննք արգելելու կամ իրենց վրայ հակելու կամ զկրեննք հեռացընելու։ Անցած տարի չորս Օրինաւորականք Հռոմ ընդունելութիւն գտնելնուն համար՝ պատճառ տուին հզօր ազգի մը կառավարութեան բողոքներ ընելու. մտածէ թէ կրնայ ըլլալ պատերազմի աստեն, մտածէ թէ կրնայ պատահիլ եթէ քահանայապետը պատերազմաներ իշխանի մը հպատակ է, եւ թէ դեսպանական թուղթ մը թէ կրնայ տալ քահանայապետին ազատութեան։

Հարկ է որ քահանայապետը կարող ըլլայ սպառնալ, պատասխան տալ, եւ Եկեղեցւոյ հաղորդութենէն կտրել իշխաններն ալ, թագաւորներն ալ, կայսրներն ալ, եթէ անոնց գործքն ատ պատժոյն արժանաւոր է։ Ասիկա՝ եթէ կ'ուզես ըսել, խիստ հարկաւորութիւն մըն է, բայց միշտ հարկաւորութիւն մըն է, եւ ոչ ոք կրնայ ուրանալ, բաւական որ չուզէ ըսել թէ քահանայապետը հոգեւոր իրաւաբանութիւն չունի անոնց վրայ, կամ ան պատճառաւ՝ որ իշխանները Ցիսուսի Քրիստոսի ոչխարները չեն, կամ թէ անոնց մէջ երբեք խենթ ոչխարներ գտնուած չեն, հապա ամէնքն ալ անսխալութիւն ունին՝ հաւատալու, եւ անմեղանչականութիւն՝ գործելու նկատմամբ։ Արդ՝ ինչպէս կրնար ատ իր անկողոպտելի իրաւունքներն ու պարտքերը նոյնպիսի անձանց վրայ գործադրել, եթէ իրենցմէ անկախ չէր ըլլար, եւ անոնք կարենային զինքը բռնել, բանտ դնել եւ ամէն ատեն իր վրայ բռնանալ։ Բանտերու մէջ արդարութեան համար մարդ վիշտ կը կրէ. բայց բանտերու մէջէն արդարութեան պաշտօնը չի կրնար կատարել։

Երբ որ քահանայապետին հոգեւոր կառավարութեան, ազատութեան ու անկախութեան վրայ կը խօսուի, կ'ըսէ Ցը լա Մոթ, միայն իր անձին վրայ չէ խօսքը, հապա բոլոր ան բազմաթիւ ժողովոյն վրայ, որն որ կը բաղկանայ Եկեղեցւոյ բարձրատեաճան անձինքներէն, ամէն կարգի պաշտօնակալներէն ու պաշտօնեաներէն, որոնք հարկաւոր են իր այնչափ եկեղեցական հիմնարկութիւններուն ու անսահման գործ-

քերուն, բովանդակ երկրագնեխս հետ ունեցած յարաբերութիւններուն, հոգեւոր կառավարութեան մեծութեան ու փառաւորութեան համար: Արդ՝ եթէ Հռոմայի մէջ իշխող աշխարհային կառավարութիւնը կարող է իրաւարանութիւն բանեցընել քահանայապետին արքունեաց եւ պաշտօնեաներուն վրայ, եթէ կարող է զանոնք ուղղակի կամ՝ անուղղակի նեղել, եթէ կարող է հակառակիլ կամ արգելել անոր կարգադրութիւններուն հրատարակութիւնը, եթէ կարող է իր սեպհական շահուն համար կամ ուրիշներուն շահախընդրութեան օգնելու վախճանաւ՝ ոեբութեան սահմաններուն վրայ կեցընել քահանայապետին եկող ու գացող անձինքներն ու գրամները, քահանայապետին թղթակցութիւնները ու կարգադրութիւնները արգելել, ան ատեն քահանայապետը Հռոմի մէջ եւ ոչ այնչափ անկախութիւն կ'ունենայ, որչափ ունի ինք եւ իւր դեսպան, որն որ եւրոպական իրաւամբք ազատ է իշխանի մը բոլոր երկրին մէջ, որուն քովը դեսպան իրկուած է: Կոստանդիանոս աղէկ ճանչցաւ որ ալ ինք չի կրնար իր թագաւորական իշխանութիւնը գործածել քահանայապետին նաւած տեղը, թէպէտ եւ ան ատեն Եկեղեցին այնչափ տակաւաթիւ էր, եւ քահանայապետական գործողութիւններն ալ այնչափ քիչ էին. ինչպէս կրնայ ուրեմն հիմա իշխան մը նոյն թագաւորական իշխանութիւնը հոն բանեցընել, երբ որ Հռոմ այնչափ քրիստոնեայ ազգերու գործքերը պիտ'որ տեսնէ, եւ դեռ մեղորութեան ու կառավարութեան խաւարին մէջ թագուած աշխարհքիս կէսին աւետարանական վարդապետութիւնը քարոզելու միջոցները պիտ'որ հոգայ: Ով որ կը ճանչնայ թէ իշխանութեան նախանձաւորութիւնն ու ատելիճանի կը հանի, անիկա կը տեսնէ միանգամայն թէ հարկաւոր է որ քահանայապետն անկախ աթոռի մը վրայ ըլլայ:

Բայց ասկից՝ մեծապէս հարկաւոր է, որ բովանդակ Եկեղեցւոյ ապահովութիւն տրուի, թէ ինքը կառավարողը ձշմարտապէս իր քահանայապետն ու Հայրն է. ասոր համար հարկ է նաեւ որ ընտրութեան ազատութիւնն ամէն կերպով ապահովուի: Բայց երբ որ կառավարութիւն մը ընտրութեան ժողովքը (Գոնկլավէն) իր ձեռաց տակը կ'ունենայ, ընտրութեան մէջ իր ազդեցութիւնը բանեցընելէն ետ կը կենայ արդեօք: Մէկալ ամէն տէրութիւններն ալ չէ՞ն ուզեր հաւասար ազդեցութիւն մ'ունենալ: Ցորչափ որ մարդիկ իրենց մարդկային կիրքերը մերկացած չեն, ուրիշ կերպ չի կրնար ըլլալ. այն կողմնակցութիւններուն օրինակները՝ որոնք ժամանակ մը իրարմէ յափշտակել կ'ուզէին քահանայապետն անուանելու իրաւունքը, աս պատճառաւ Եկեղեցին պատակոտոր հերձուածները, նոյնպէս առաջին Նաբոլէոնին՝ աս բանիս վրայ ունեցած խորհուրդները, յայտնապէս կը ցուցընեն թէ ար-

չափ իրաւացի է մեր աս վախը։ Մինչեւ հիմա կարդինալնե-
րուն նուիրական ժողովը՝ դէհաւորաբար Իտալացիներէն բաղ-
կացած էր, եւ ըստ մեծի մասին Հռոմայ քահանայապետն ալ
Իտալացի մը կ'ըլլար, եւ աս բանս ուրիշ տէրութիւններուն
նախանձը չէր պատճառեր, մանաւանդ թէ ամենուն նախանձը
կը խափաներ, ինչու որ ոչ ինք կրնար ուրիշի մը տէրութեան
վրայ յարձակիլ, եւ ոչ ալ ուրիշ տէրութիւն մը զինքը գործիք
մը կրնար ընել, չեմ ըսեր՝ ուրիշին վրայ յարձակելու, հապա եւ
ոչ իսկ ազդեցութիւն մը բանեցընելու։ Բայց երբ որ բոլոր Ի-
տալիա միակ իշխանի կամ միակ խորհրդանոցի մը ձեռք կ'ըլլայ,
անվերջանալի նախանձ մը չի'պրդռեր միայն մէկ ազգէ մը առ-
նուած կարդինալներուն մեծագոյն մասը, եւ ուրիշ ազգերն ալ
չե՞ն պահանջեր որ քահանայապետն իրենցմէ ընտրուի։ Ա-
սանկով հարկ կ'ըլլայ որ քահանայապետը զկարդինալներն
անուանէ՝ ինչպէս որ կ'ուզեն ու զինքը կը պարտաւորեն այլ-
եւայլ արքունիքները, եւ նոյն իսկ այլակրօն իշխաններն ալ՝
իրենց տէրութեան մէջ եղող ուղղափառ ժողովրդեան պատ-
ճառաւ նոյնը կը պահանջեն։ Ասոր եւ ամէն անգամ քա-
հանայապետ ընտրելու ժողով ակաւ առնելը՝ անսպառ տա-
րաձայնութիւններ պէտք է որ ելլեն եւ խրտչքանչիւր ոք
պէտք է որ ջանայ իր ուզած մարդը քահանայապետ դնել
տալ։ Եւ երբ որ վերջապէս անուանուելու ըլլայ, անկից ետքն
ալ ազատ կ'ըլլայ։ Եթէ Իտալացի մ'ըլլայ, Իտալիայի թա-
գաւորին հետ դժտութիւն մ'ունեցող ազգերն իր վրայ վըս-
տահութիւն չեն ունենար. իսկ եթէ օտարազգի մը ընտրուի,
ան առնն զինքն իր տէրութեան մէջ ունեցող Իտալիայի թա-
գաւորը կը սկսի կասկածի մէջ ինկնալ։ Ո՛րչափ այսպիսի, չեմ
ըսեր՝ կարելի, հապա հարկաւ պատահելու դէպքեր կան, ո-
րոնց նախատես չ'ըլլար մեր ժամանակին թեթեւսութիւնը։
Ապա ուրեմն աստուածային նախախնամութիւնն ու դարերը՝
բաները աքանչելի եղանակաւ կարգի դրած են. եւ եթէ նա-
խախնամութեան չինածն աւրուելու ըլլայ, անոր տեղն ինչ
պիտի դրուի։ Վերջապէս հիմա քահանայապետն ի հարկէ
խաղաղասէր իշխան մըն է, որովհետեւ հաւատացելոց ընդհա-
նուր Հայրն է. բայց անկարելի բան չէ, որ այն կառավարու-
թիւնը՝ որուն հպատակ պիտ'որ ըլլայ, պատերազմ հրատա-
րակէ ուրիշ տէրութեան մը, կամ թէ ուրիշ մէկ տէրու-
թեան հետ պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշնա-
դրութիւն մը դնէ՝ ուրիշ տէրութեան մը հակառակ. ան ա-
տեն ինչ պիտ'որ ընէ Ծայրագոյն քահանայապետը՝ որ կա-
րող ըլլայ չէ թէ միայն ազատ, այլ նաեւ գործակից հաղոր-
դակցութիւն ունենալ այն իշխաններուն եւ այն ազգերուն
հետ, որոնց նաւահանգիստները գոցուած եւ ամէն հաղոր-
դակցութիւն արգելուած է՝ պատերազմի եւ թշնամութեան
պատճառաւ։ Ո՛րչափ անկարգութիւններ եւ ինչպէս ծանր։

Բայց սակայն լսենք թէ ա՛ս ամէն դէպքերն անկարեւ
լի բաներ ըլլան, եւ քահանայապետին ազատութիւնը, չեմ
լսեր՝ Աստուծոյ, այլ յեղափոխութեան մէկ հրաշքովն ամ
րողջ եւ անխախտ պահուի։ Ասիկա բաւական է Հռոմէական
քահանայապետութեան։ Բաւական չէ, ինչու որ քահանայա
պետին համար բան մը չ'արժեր գործքով անկախ ըլլալը, եթէ
արտաքին երեւութովն ալ անկախ չէ։ Ցորչափ ուրիշի մը սե
րութեան տակն է, կրնայ բողոքել՝ որչափ որ կ'ուզէ, թէ տուած
օրէնքներն իր ազատ կամքովը որուած են. ի վերայ այսր ա
ռնային որոնք որ իրենց շահատուր կը տեսնեն անոր չհնա
զանդիլը, երբեք չեն հաւատար որ այն օրէնքները՝ նոյն կա
ռավարութեան դրդելովն եղած չեն, որուն հպատակն է քա
հանայապետը։ Ինչ կ'լսէին 1849ին ամէն ազատամբները,
երբ որ քահանայապետը Կայեդա կը փախուէր։ Թէպէտ եւ
յայտնի կը գիտցուէր թէ հոն քահանայապետն ինք իրեն
տէր էր եւ կատարեալ ազատութիւն ունէր, վասն զի զինքը
հիւրընկալող Թագաւորին բարեպաշտութիւնն ու յարգու
թիւնը մեծ էր. սակայն եւ այնպէս անօրէնները բարձրաձայն
կ'աղաղակէին թէ քահանայապետին հրատարակած ամէն
հրամանագիրներն ալ Նեապոլսոյ Թագաւորին եւ իր համա
խոհներուն գործքն են։ Մեր օրերը չկարդացի՞նք Գաղղիայի
կառավարութեան քահանայապետին տուած յանդիմանու
թիւնը, իբր եթէ աւելի Աւստրիայի՝ քան թէ մեծ ազգին
կողմը միտած է։ Սակայն քահանայապետը դեռ ազատ էր,
եւ ինչպէս իմաստուն մուածողները կը տեսնեն, այն կար
ծուած միտումն ալ պարզապէս երեւակայութիւն մըն էր։
Արդ դուն քեզմէ դատաստան ըրէ որ ինչ կրնայ պատահիլ
եթէ քահանայապետն ուրիշ իշխանի մը հպատակն ըլլար եւ
ճշմարտապէս անկից կախում ունենար։ Ո՞վ կրնար համոզել
դէմ դնելու շահ ունեցողները, թէ քահանայապետին հրա
մաններն ուրիշին դրդմամբը տրուած չեն։ Ո՞վ բացատրութիւն
ներ չէր ըներ անոր արդելքներուն նկատմամբ, մանաւանդ՝ եթէ
ծանր բաներ լսէին. ո՞վ իր տուած պատիժները յանձն
կ'առնուր, թէեւ հոպեւոր լսէին։ Իշխաններն առաջին նա
խանձախնդիրները կ'լսէին, եւ ժողովուրդն անոնց ետեւէն
կ'երթար, եւ անպամ մ'որ այսպէս իշխանութեան յարգը
կ'եղծանէր, ալ հնազանդութիւնն ալ կը վերնար, եւ հնա
զանդութեան տկարանալովը՝ Ս. Եկեղեցին շփոթութեանց ու
հերձուածներու դաշտ մը կը դառնար։

Ասիկա անանկ յայտնի է, որ մարդկային բաներուն
վրայ մտքով եւ ոչ թէ կիրքով դատաստան ընողները՝ պայ
ծառ կը տեսնեն, եւ շատ ծանօթ են ան խօսքերը՝ զորոնք
առ բանիս վրայ ըսաւ Նաւոլէոն Ա. երբ որ դժբախտութեանց
մէջ նորէն առաջաւ այն իմաստուն մուածութիւնը, զորն որ
բարեբախտութեանց մէջ կորսընցուցած էր։ «Քահանայապե

սին իշխանութիւնը, կ'ըսէր, կրնա՞ր այնպէս զօրաւոր ըլլալ, եթէ օտար երկրի մէջ եւ օտար սերունդեան մը աչքին առջեւն ապրելու ըլլար: Քահանայապետը Փարիզ չէ, եւ ասիկա բարիք մըն է: Մենք իր հոգեւոր իշխանութիւնը կը յարգենք առանձինն սուր համար, վասն զի ինք ո՛չ Վիեննա է եւ ո՛չ Մատրիտ, նոյնպէս թէ Վիեննա եւ թէ Մատրիտ աս պատճառները կ'արժեն: Մեզի բարիք մըն է, որ ինք ո՛չ մեր քովը եւ ո՛չ մեր հակառակորդներուն քովը կը նստի, այլ հին Հռոմայի մէջ, հեռու Գերմանիայի կայսրներուն ձեռքէն, հեռու Գաղղիայի եւ Սպանիայի թագաւորներուն ձեռքէն, ուղղափառ թագաւորներուն մէջ հաւասար կշիռ բռնելով. թէեւ քիչ մը հզօրագունին կողմը հակելու ալ ըլլայ, շուտով մը անոր վրայ ալ կը բարձրանայ՝ երբ որ անիկա բռնաւորութեան ձեռք զարնէ: Անիկա պարբերական փորձ մըն է, եւ պիտի շինուած է. հոգւոց կառավարութեան համար ասկից աւելի իմաստուն, ասկից աւելի օգտակար հիմնարկութիւն մը չկրնար մտածուիլ»:

Ա՛ս ամէն պատճառները՝ որոնք անցած ժամանակները կ'արժէին, մեր օրերն անանկ նոր զօրութիւն մը ստացան, որ եթէ Նապրապոն քահանայապետը միւնչեւ հիմա արքունական աթոռ մ'ունեցած չըլլար, պէտք էր մանաւանդ մեր ժամանակներուն համար նոյնը կանգնել: Ասոր վրայ բերել կըսցած շատ պատճառներուս մէջէն, կը շատանամ միայն երեք պատճառ յառաջ բերելով, որոնք անժխտելի են: Ով որ անկեղծ է, եւ աշխարհքին վրայ ապրելով՝ աշխարհքին մէջ պատահածներուն վրայ տեղեկութիւն ունի, չկրնար չգիտնալ թէ Եւրոպայի այլեւայլ ազգերը որչափ ներքին տարաձայնութիւններով իրարմէ կը բաժնուին կը պառակտին: Լեզուաց զանազանութեամբ, տարբեր տարբեր շահախնդրութիւններով, կենաց բազմատեսակ սովորութիւններով, այլեւայլ ցեղերով, բնաւորութիւններով, կրօններով, եւ եթէ կ'ուզես՝ գրգռուած ազգայնութիւններով, ազգ ազգէ, ժողովուրդ ժողովուրդէ անանկ սաստիկ բաժնուած են, որ փոխադարձմէկզմէկ կ'ատեն, իրարու կը նախանձին, մէկը մէկալէն ամենեւին չ'ուզեր կախում մ'ունենալ, թող թէ իրարու հպատակ ըլլալ: Ուստի որչափ աւելի խորունկ են տարաձայնութիւնները, այնչափ աւելի հարկաւոր եղած է, որ Թագաւոր Քահանայապետը՝ գահու մը վրայ նստի, եւ այսպէս ըսելու համար՝ աւելի ազատ մթնոլորտի մը մէջ շունչ առնէ, որ կարող չըլլայ ո՛չ ոմանց կասկածելի ըլլալ, եւ ո՛չ ալ մէկալներուն գործերուն խառնուիլ, ի վնաս անոնց՝ որոնց հոգւոյն հայր պիտ'որ ըլլայ: Մէկ խօսքով՝ այն հակառակութիւնն ու նախանձը՝ որոնցմով իրարմէ կը պառակտին Անգլիա ու Գաղղիա, Աւստրիա ու Բրուսիա, Իտալիա ու Աւստրիա, Ռուսիա ու Լեհաստան, Սպանիա ու Բորտուկալ, Հոլանտա ու

Բելգիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն հարաւային ու հիւսիսային կողմերը, եւ ասոնց նմանները՝ համրէ որչափ որ կ'ուզես, այնպիսի քահանայապետ մը կը պահանջեն, որ ա-ժենեւին տեղ մը կասկածելի չըլլայ, թէ աւելի միտում ունի մէկ կողմնակցութեան՝ քան թէ մէկալին, կամ թէ աւելի կը հակի մէկ ազգի՝ քան թէ անոր հակառակորդին կողմը:

Մէկալ պատճառն է տէրութեանց մէջ հաստատուել ուզուած քաղաքականութեան ու կարգադրութեանց կերպը: Հրապարակական եւ հանդիսաւոր յիշատակարաններու մէջ եւ ամէն տեսակ գործքերով հրատարակուած է, որ պահանջուած կարգադրութիւններն Եկեղեցւոյ հետ չեն միաբանիր: Գաղղիայի կառավարութիւնը՝ չէ թէ միայն քահանայապետին, այլ նաեւ եկեղեցական օրինաց կու տայ յանցանքը, որ պահանջուած կարգադրութիւններուն գործադրութիւնն անկարելի եղած է: Պոլոնիայի մանաւանդ հանդիսապէս հրատարակեց, թէ ուզուած նորոգութիւններն այնպիսի բաներ են, որ քահանայապետ մը երբեք չի կրնար ի գործ դնել: Գաղղիացւոց օրագիրները յայտնի կը գրեն թէ հիմակուան կարգադրութիւնները չեն կրնար կատարուիլ՝ առանց ի հիմանց չափաւորելու Եկեղեցւոյ ազատութիւնը: Վերջին ատենները հրատարակուած անթիւ գրութիւններ բացայայտ կը ցուցընեն որ ուզուած բաները՝ հաւատոյ վարդապետութեան, բարոյականի եւ Եկեղեցւոյ հրահանգներուն դէմ են: Ինչ աւելի կ'ուզես: Իտալիայի գլխաւոր պաշտօնեան, ըսած խօսքերուն պատասխանը տալու համար Աստուծոյ առջեւն ելլելէն քանի մ'օր յառաջ, նոյն իսկ խորհրդանոցին հաճութեամբը, իրեն եւ այն խորհրդանոցին արժանի անամօթութեամբ, խոստովանեցաւ որ քահանայապետն երբեք չի կրնար իրմէ պահանջուած բաներուն հաւանիլ՝ առանց քահանայապետական պաշտօնին դէմ գործելու: Յայտնի է ուրեմն, որ բաղձացուած կարգադրութիւններուն հոգեւոր որպիսութիւնը՝ բնականապէս չի կրնար համաձայնիլ ուղղափառ վարդապետութեան հետ: Տեսակ մը տպուչներ՝ որոնք Իտալիայի ապագայ երջանկութեան եւ աչխարհքիս զարմանալի յառաջադիմութիւններուն մոլեգնութեամբ մը զարնուած են, կրնան այս ամենայն արհամարհել կամ տարակուսի տակ ձգել. եւ զարմանալու բան չէ, վասն զի այսպիսիներն անոնցմէ են, որոնք ականջ ունին եւ չեն լսեր, աչք ունին եւ չեն տեսներ, ձեռք ունին եւ չեն շօշափեր: Բայց ով որ ամէն կողմանէ ծագող լուսաւորութեան մէջ բոլորովին կուրացած չէ եւ հիմակուան կարգադրութիւններն այնպէս կ'ըմբռնէ՝ ինչպէս որ են, ալ չի կրնար տարակուսիլ. եւ ան ատեն կը տեսնէ թէ վերջին ատենիս հարկաւոր է որ Ծայրագոյն քահանայապետն իր անկախութիւնը պահելու համար արքունական գահ մ'ունենայ: Ինչու որ առանց ասոր՝ ընդհանրին ինչ է: Ան է, որ այն կառավարութիւնը՝ որուն հպա-

տակ է քահանայապետը, օրինակի համար, քաղաքական ա-
մուսնութիւնը պիտ'որ հրատարակէ. իսկ ատ կառավարութեան
հպատակ եղող քահանայապետը պիտի պարտաւորի նոյն հրա-
մանագրին քովէն ուրիշ հրամանագիր մը հրատարակել, որն որ
կը ծանուցանէ թէ տէրութեան տուած հրամանագիրն անօրէ-
նութիւն մըն է։ Կառավարութիւնը՝ կրօնաւորական հասարա-
կութիւն մը պիտ'որ լուծէ. եւ քահանայապետը ժամ մը եռքը
ի խղճէ պարտաւորուած՝ անոր դէմ պիտ'որ բողոքէ։ Կառավա-
րութիւնը քրիստոնէութեան հակառակ սկզբունք մը պիտի
հրատարակէ. եւ նոյն տէրութեան հպատակ եղող քահա-
նայապետը պիտի պարտաւորի բանադրանքով պատասխանը
տալ։ Ա՛ս դէպքերը՝ դուն ալ կը հաւանիս որ կարելի բաներ են,
եթէ չես ուզեր հաստատել որ ամէն կառավարութիւններն ալ
անսխալական եւ անմեղանչական են։ Ա՛ս միայն կը մնայ որ ըսես
թէ ան առեն քահանայապետը խոհեմութեամբ վարուի . . . ։
Բայց գիտե՞ս թէ ի՞նչ կը նշանակէ այն՝ խոհեմութեամբ վա-
րուի, ըսելը։ Ո՛հ, շատ աւելի բաներ կը նշանակէ, քան զոր
թեթեւամիտները կրնան իմանալ։ Կ'ուզե ըսել թէ ա՛լ Ցիսուս
Քրիստոս՝ մարդկան պէտք չէ խօսի, որովհետեւ ինք որոշած է
որ մարդիկներուն հետ ուրիշ կերպ չխօսի, բայց եթէ իր փոխա-
նորդին բերնովը. կ'ուզե ըսել թէ ճշմարտութիւնը եւ գլխաւո-
րաբար կրօնական ու բարոյական ճշմարտութիւնը, որմէ կը
կախուի բոլոր մարդկային ազգին յաւիտենական վիճակութիւնը,
պէտք է գերի ըլլայ, եւ զանիկա քարոզող ձայնը պէտք է համր
ըլլայ։ Կ'ուզե ըսել թէ ամէն եպիսկոպոսունք, զորոնք Աստու-
ած դրած է իր Եկեղեցին կառավարելու համար, ա՛լ պէտք չեն
լսել անոր ձայնը, որն որ սաստիկ պարտաւորութիւն ունի զի-
րենք ճշմարտութեան մէջ հաստատելու։ Կ'ուզե ըսել թէ եր-
կուհարիւր միլիոն հաւատացեալք ա՛լ պէտք չէ որ ունենան
այն կանոնը՝ որ միայն կրնայ իրենց առաջնորդել, եւ ճնացած
ութհարիւր միլիոնները պէտք չէ ունենան իրենց ջահը, որ մի-
նակ կրնայ զիրենք լուսաւորել։ Կ'ուզե ըսել թէ հնեթանոսական
թանձր խաւարը, որն որ առեն մը բոլոր աշխարհքս ծածկած
էր, նորէն տարածի երկրիս երեսը։ Ահաւասիկ ատ է ան խոհե-
մութիւնը, որ կը յանձնուի քահանայապետին։

Վերջապէս որպէս զի ա՛լ քահանայապետը չթափաւո-
րէ, մեր օրերս ուրիշ միջոց չկայ, բայց եթէ բռնութեամբ իր
աթոռէն հալածել։ Արդ՝ գիտե՞ս ան առեն աշխարհքիս վրայ
ինչ կը պատահի։ Իր խնալովը՝ պէտք է որ կործանին ամէն ի-
րաւունք, իշխանութիւն, արդարութիւն, կրօնական եւ ընկե-
րական սկզբունք, որոնք խեղճ մարդկութեան նեցուկներն ու
պահապաններն են։ Սակայն որչափ որ հարկաւոր է որ՝ մարդ-
կային ընկերութիւնն անասուններու խմբէն զատուելու համար՝
կարգի եւ արդարութեան հիմանց վրայ հաստատուի, այնչափ
ալ հարկաւոր է որ իր մէջը վեհապետութիւնը յարգուի։ Զար-

մանալի, բայց միանգամայն ստոյգ բան մըն է։ Աստուած այնպէս ըրած է, որ քահանայապետական գահուն հաստատութեան գործակից ըլլան ան ամէն իրաւունքները՝ զորոնք Իշխան մը կըրնայ ունենալ, ան ամէն իրաւունքները՝ որոնք ստացուածքի սեպհականութեան հարկաւոր են. այնպէս որ չկրնար նոյն գահուն ձեռք պպցուիլ, առանց նոյն իրաւունքները կործանելու, որոնք առանձնական ու հրապարակական կենաց եւ կրօնական ու քաղաքական ընկերութեան հաստատուն հիմն են։

Եւ իրօք ալ ի սկզբան անդ՝ որ քահանայապետը կը մտածէր արքունական գահ ելլել։ Ո՞վ իրեն ձամբայ բացաւ։ Հազիւ թէ քրիստոնէական հաւատքը քարոզելով՝ Յիսուսի Քրիստոսի փոխանորդն ու մահկանացուաց քով անոր Տեղապահը, ընդհանուր հօտին հովիւը, երկնից արքայութեան փականքներուն պահապանը, անտեսանելի Աստուածութեան տեսանելի գործարանը ճանչցուեցաւ, որ իր առջեւը չէ թէ միայն փոքր արժանապատուութիւնները, այլ նաեւ նոյն իսկ կայսրներուն վեհափառութիւնն աներեւոյթ եղաւ. եւ ասոնք անձամբ զգալով թէ ուր որ Աստուած իր Փոխանորդը դրած է, հոն ուրիշ Իշխան մը չկրնար տիրել, հռոմ իրեն թողուցին։ Բայց միթէ ան ատեն քահանայապետները մեծ փափաքով նետուեցա՞ն ձեռք առնելու իրենց տրուած արքունական պատիւը։ Ինչպէս եղաւ, որ վերջապէս ընդունեցան։ Զկրցան դէմ դնել Աստուծոյ կամացը, որն որ նոյն իշխանութիւնն իրենց գգեցուց։ Երբ որ կայսրները քաշուեցան եւ հռոմ ամէն տեսակ բարբարոս ազգերու աւարառութեան մատնեցաւ, հռոմայեցիք աչուընին ամենէն մեծ անձնաւորեալ իշխանութեան, քահանայապետին, վրայ դարձուցին, անիշխանութենէ ու բարբարոսութենէ ազատելու համար։ Նոյն իսկ բնական օրէնքը, որ ընկերութեան գլխաւոր կը ցուցընէ այն անձը՝ որն որ միայն ընկերութեան փրկիչը կրնայ ըլլալ, արքունական գահուն վրայ հանեց Լեւոնները, Գրիգորները, Յովհաննէսները, Զաքարիաները, որոնք միայն կարող էին ատելահարել Աստիղանները, Գենսերիկոսները, Գիսոլֆները, Լուիտպրանտները, Ագիլուլֆները։ Ճշմարիտ սէրը՝ որն որ ոչ միայն հոգեւոր եւ յաւիտենական բարիքները, այլ նաեւ ներկայ կենաց բարիքներն ալ կը դիտէ, քահանայապետներուն վրայ այս պարտաւորութիւնը դրաւ։ Քողովկոդոց հաւատնութիւնը՝ որն որ շինծու բան մըն է, երբ հաստատուած ու կարգաւորեալ ընկերութեան մէջ օգնութեան կը կանչուի, ուր արդէն ստացուած իրաւունքներ կան, բայց արդար եւ ի-

բաւացի է՝ երբ ընկերութիւնը նոր ակաւճ է կամ անիշխանութեան մէջ կը գտնուի, գՔահանայապետներէն իրենց կամացը դէմ առիպեց աս բանս յանձն առնելու. եւ վերջապէս մեծ հարկը՝ որն որ առանց գԱստուած եւ զընկերը վշտացընելու՝ չէր կրնար զանց առնուիլ, վերջին կնիքը դրաւ այս նոր իշխանութեան վրայ որ կը հաստատուէր։ Ակից աւելի ինչ իրաւունք կ'ուզես, եւ ո՛րչափ բարձր է ուրիշ ամէն իրաւունքներէն։

Այնպիսի իրաւունք մըն է, որ մինակ բաւական է միշտ եղծանելու իրեն դէմ յառաջ բերուած ամէն խաբեական ձեռնարկութիւնները, եւ աղէկ կ'ըլլար, ընթերցող, որ հրաշակաւոր մատենագրի մը հետ աս խորհրդածութիւնն ընէիր։ Առաջին Նաբոլէոն կ'ըսէր թէ ինք Մեծն Կարոլոսի յաջորդն ըլլալով, կրնայ ետ առնուլ ան բանը՝ զորն որ իր նախորդը պարգեւած էր. սակայն յայտնի է որ Մեծն Կարոլոս նոյն իրաւունքը նորէն հաստատեց, բայց ինք չտուաւ, որովհետեւ իրմէ յառաջ ալ կար։ Նաբոլէոն Գ. կը զրուցէ թէ համաժողով մը կրնայ եղծանել՝ ուրիշ համաժողովի կանգնածը, արդ՝ ատ է թէ համաժողով մը կանգնած ըլլայ այն գահը՝ որն որ արդէն Աստուծմէ կանգնուած էր։ Եւ ոչ իսկ ան ամէն պատճառանքներէն մէկը հոս տեղի կը գտնէ, որոնցմով ամէն մէկ կառավարութիւն կը ջանայ արդարացընել իր տէրութեան մէջ Եկեղեցւոյ ստացուածքներէն ըրած յափշտակութիւնը։ Չեն կրնար ըսել թէ այն քաղաքական օրէնքները՝ որոնք Քահանայապետներուն ստանալու իրաւունք տուին, կրնան նոյնն իրենցմէ վերցընել. չեն կրնար ըսել թէ տէրութեան երկիրները վեհապետին բարձրագոյն իշխանութեան տակն են, եւ ասոր համար իրեն կ'ինայ իրաւասութեան իրաւունքը կամ կրնայ նոյնը պահանջել Հռոմէական Եկեղեցւոյ երկիրներուն վրայ։ Քրիստոնեայ ազգերն ու վեհապետները չկանգնեցին ո՛չ սուրբ Աթոռը եւ ո՛չ անոր ժամանակաւոր տէրութիւնը. արդէն զանիկա կանգնուած գտան, որովհետեւ իրենց ամենէն ալ հին է։ Կարող եղան նոյնը ճանչնալ՝ օտար յափշտակողներուն ձեռքէն ազատելով, ինչպէս ըրին Պեպինոս, Մեծն Կարոլոս, Մադիլտէ. բայց իրենք անոր հիմը չդրին։ Կարող եղան զանիկա աճեցընել պարգեւատուութեամբ յանուն Ս. Պետրոսի. բայց ասով աճեցուցին նախնական բունը, եւ ոչ թէ նոր իրաւանց սկիզբ եղան։ Կարող եղան դաշինքներու փառաւորութեամբ անոր պայծառութիւն ու վայելչութիւն տալ. բայց չէին կրնար դաշանց զօրութեամբ ո՛չ ջնջել եւ ո՛չ ալ ջնջել տալ։ Նոյն իսկ դարերու յաջորդութիւնը նախադրութեամբ անոր աւելի շքեղութիւն տուաւ. բայց հարկաւորութիւն չունեցաւ անոր պակասաւոր սկզբնաւորութիւնը կարգի դնելու (բժշկելու)։ Ուրիշ իրաւունքներու ամէն շքապատակներն եկան, այս առաջին իրաւանց՝ հպատակութիւն ընե-

ծայեցին եւ նոր պայծառութիւն տուին. բայց այն իրաւունքներէն եւ ոչ մէկն իրեն կը հաւասարի, որովհետեւ այն ամենայն հաստատութիւններէն յառաջ՝ արդէն ծաղկած եւ անշարժ հաստատուած էր։ Անոր համար եթէ ան իրաւունքն անգօր ու ոչինչ է, եւ նոր իրաւունքը կարող է նոյնը ջնջել, ան ատեն մկալ իշխաններուն իրաւունքներն ամէնն ալ անատոյգ են, անատոյգ են նաեւ առանձնականաց ստացուածքները, եւ աշխարհքս աւար մըն է զօրաւորապունին, խորամանկապունին եւ յանդգնապունին, որն որ խաբէութեամբ, բռնութեամբ իր կամքն ուրիշին կրնայ կատարել տալ։

Այս ամենայն քիչ խօսքի մէջ ամփոփելու համար՝ կ'ըսենք թէ Ցիսուսի Քրիստոսի Փոխանորդին ժամանակաւոր իշխանութիւն ունենալու պէտքը եւ սուրբգրական պատճառը, քանի մը ակարամիտներուն մտածածին պէս, քահանայապետական աստիճանին չքեղութիւնը չէ։ Թէպէտեւ ասոր ալ արքունական գահուն վեհափառութիւնը շատ օգտակար է, վասն զի աւելի դիւրաւ կը յարգուի իշխանութիւնը, երբ որ արքունեաց մեծապոյն պայծառութիւն մը զանիկա կը պատէ. սակայն ուրիշ մեծամեծ եւ խիստ խորունկ պատճառներ կան, որ նոյնը կը պահանջեն։ Հիմակուան աշխարհքիս պարագաներուն եւ որպիսութեան նայելով, Եկեղեցւոյ միութիւնը ժամանակաւոր տէրութիւն մը կը պահանջէ. որովհետեւ առանց ասոր՝ Եկեղեցին ամբողջ ազգերու բաժանմանց եւ հերձուածներու վտանգի մէջ կ'ինար։ Նոյնը կը պահանջէ այն անկախութիւնը՝ զոր որ Հռոմայ քահանայապետը պէտք է որ ունենայ հաւատացելոց հարկաւոր պատուիրանները տալու, գիրենք ուղղելու եւ խրատելու. եւ ասանկ անկախութիւնն իրօք չիկրնար կենալ եւ ոչ ալ կեցած կրնայ երեւնալ, եթէ քահանայապետն իրմէ վեր իշխան մը կամ խորհրդանոց մը ունենայ, որն որ կարենայ իրեն օրէնք տալ կամ ձեռքը կապել։ Նոյնը կը պահանջեն ուղղափառ ժողովրդոց ամէն տեսակ կարօտութիւնները, որոնք ինչ ազգէ որ ըլլան՝ պէտք է որ կարենան Ս. Պետրոսի աթոռին մերձենալ, առանց արգելուելու տէրութեանց նախանձաւորութենէն եւ խստութենէն։ Ասոր, դուն ալ, ընթերցող, հարկաւորութիւն ունիս. վասն զի դուն ալ իրաւունք ունիս որ գքեզ մկկը չարգելէ Ս. Պետրոսի աթոռէն շնորհք մը կամ նպաստ մը խնդրելու, եւ խնդիրներդ իր քննութեան տակ չձգէ։ Նոյնը կը պահանջէ քահանայապետական պաշտօնին բնութիւնը, որուն պարտքն է՝ յանդիմանել, պատժել, եւ մինչեւ հաւատացելոց մարմնէն կտրել՝ ոչ միայն երկրիս հզօրները, այլ նաեւ բարձրագոյն տիրապետներն ալ, եթէ ճշմարիտ է, ինչպէս ամենաճշմարիտ է, որ անոնք ալ չեն դադրիր հոգեւորին մէջ իր հպատակն ըլլալէն։ Նոյնը կը պահանջեն ընկերութիւնները, որոնք մեծ կարօտութիւն ունին, որ չէ թէ

միայն չտկարանան, այլ մանաւանդ աւելի եւս զօրանան առաքնութեան, կարգաւորութեան եւ արդարութեան սկզբունքները ժամանակիս մոլորութիւններուն դէմ։ Նոյնը կը պահանջէ աշխարհքս, որ որչափ երկիտ եւ կասկածոտ է, այնչափ ալ չիկրնար տանիլ որ իր կառավարչին բացարձակ անկախութիւնը կասկածի տակ իյնայ։ Նոյնը կը պահանջեն ամէն նկատմամբ բուռն եւ ամէն կողմ տարածուող կասկածելի, ամպարիշտ եւ խաբէական վարդապետութիւնները, որոնց դէմ պերապդին Ուսուցիչն ազատ պէտք է ըլլայ մերկ եւ ամբողջ ճշմարտութիւնը հրատարակելու։ Նոյնը կը պահանջէ երկիրս, որն որ դեռ բան մեծի մասին մոլորութեան եւ անհաւատութեան խաւարին մէջ թաղուած ըլլալով, կարօտ է մէկու մը՝ որն որ կարող ըլլայ ընդարձակ եւ զօրաւոր միջոցներ ի գործ դնել աւետարանն իրեն քարոզելու համար։ Նոյնը կը պահանջէ Եկեղեցին, որն որ կարօտ է երկրի անկեան մը, ուր առանց արգելուելու անկրօն կառավարութիւններէ՝ կարող ըլլայ ի գործ դնել այն կարգաւորութիւնները, զորոնք Ցիսուս Քրիստոս թողուց աշխարհքիս։ Նոյնը կը պահանջէ երկինքը, որն որ պիտի կարենայ իր կամքը մարդիկներուն յայտնել, առանց իր խօսքերն ստուգութեանց, արքունի գործակալներու, կրօնի աշխարհական պաշտօնեաներու քննութեան տակ ձգելու։ Ատոնէ ուրեմն որ հասած է արդեօք ժամանակը թագաւոր քահանայապետէն յափշտակելու այն տէրութիւնը, որն որ աստուածային նախախնամութենէն ահմանուած է այսչափ եւ այսպիսի բարեաց համար։ Մանաւանդ ասոր հակառակը՝ ամենաստոյգ է որ եթէ աս ժամանակաւոր տէրութիւնը չըլլար, մեր աեններուն համար շատ հարկաւոր էր փնտռել գտնելը։

ԳԼՈՒԽ ԻԹ.

Քահանայք։

Ա. Քահանաներուն մոլութիւնները։ — Բ. Իրենց ոտնձգութիւնները։ — Գ. Իրենց կշտամբութեան ճշմարիտ սպրիւրները։

Ա. Եթէ անկրօնք այնչափ կը չարչարեն քրիստոնեական քահանայութեան պապաթը, Ցիսուսի Քրիստոսի Փոխանորդը, մնաձէ մէյ մը թէ պարզ քահանաները, ժողովրդապետներն ու մատրանապետներն անոնցմէ ինչեր պիտի՝որ կրեն։ Իրենց մէջ ամենէն չափաւորները բաւական կը համարին քահանաներն իրրեւ պարապորդ, ապահ, ապականեալ մարդիկ նկարել. իսկ աւելի չափն անցընողները՝ զիրենք աւելորդապաշտութիւն տարածող, բռնաւորութիւնը պահպանող, թէ հասարակաց եւ թէ առանձնական երջանկութեան յայտնի

թշնամիները կը հրատարակեն։ Երբ որ քահանաներու վրայ խօսք կ'ըլլայ, չեն կրնար առանց այլայլելու լսել, եւ անոնց վրայ առանց կատաղութեան չեն կրնար խօսիլ։ Ասոր համար պապիսներն իրենց մելորութենէն ազատելու փորձ ընելը՝ անկարելի գործքի մը ձեռք զարնել է, ցորչափ որ աւելի բանաւոր պատճառներ չեն ունենար։ Իսկ այնպիսի ընթերցողի՝ որ կրնայ քահանաներու դէմ նախապաշարում մ'ունենալ, բայց դեռ առողջ մտածութիւնը կորսընցուցած չէ, պիտ'որ ցուցնեմ թէ իրաւցնէ անկարելի բան է, որ քահանաներն այնպիսի անօրէնութեան հասած ըլլան, ինչպես որ իրենց վրայ կը խօսուի։

Եւ նախ ո՞վ են իրենք զիրենք քահանայութեան նուիրողները։ Ձեր ազգականները, ձեր բարեկամները, ձեր խնամիները, ձեր եղբայրները, ձեր որդիներն են. անոնք էն, որ այնչափ տարի ձեր ընտանեաց գիրկը մեծցած են, ձեզի հետ հասարակ նոյն հայրենիքը, նոյն տունը, նոյն սոսացուածքը, նոյն արիւնն ունին։ Ի՞նչպես ուրեմն յանկարծ ձեր մէջէն պապիսի անբնական մարդիկ կ'ելլեն, որ ընկերութեան այնչափ չարիք հասցընեն՝ թէ իրենց եւ թէ ձեր անգարմանելի վնասով։ Երբ որ սոնք քահանայական վիճակի մէջ մտնելու իրենք զիրենք կ'որոշէին, դուք արդէն նոյնը կը գուշակէիք տեսնելով որ աշխարհքէս կը քաշուին, բարեպաշտական բաներու մեծ հակում եւ կրօնական եռանդուն մտածութիւններ ունին։ Արդ՝ ինչպես կ'ըլլայ որ ամենէն աղէկ մարդիկներն այսչափ չարանան։ Ո՞վ զիրենք յանկարծ մերկացուց այն բարի զգածմունքներէն՝ զորոնք ունէին, եւ զիրենք մէկէն այնպէս ագահ, հպարտ, անժուժկալ, յափշտակող, ընկերասեաց, ընկերութեան թշնամի ըրաւ։ Ի՞նչպես կ'ըլլայ որ ամենքն ալ սա ելքն ունենան։ Ցառաջ անցիր, մեկնէ ինծի սա երեւոյթը։

Պէտք է ըսել թէ զիրենք քահանայութեան հասցընելու համար սրտաճ կրթութիւնն է, որ զիրենք այնպէս բոլորովին կ'ապականէ։ Ընդհանուր հետեւութիւն մը՝ ընդհանուր պատճառ մը կ'ուզէ. բայց, կ'աղաչեմ, երբ որ չինծու առասպել մը ծախել կ'ուզես, այնպիսի եղանակաւ մ'ըսէ, որ գոնէ արտաքուստ ճշմարտութեան կերպարանք մ'ունենայ, ու հասարակաց ըմբռնման եւ ուղիղ մտքի դէմ չըլլայ։ Վասն զի թող ասանք անիկա, որ երիտասարդներէն շատերն եկեղեցական պաշտօնի կը կրթուին իրենց հայրենի տան մէջ, դիտնալ ուզողին ան ալ յայտնի է թէ ինչ կրթութիւն կը տրուի կղերանոցներու մէջ։ Կղերանոցներուն մէջ կրթուող հարիւրաւոր երիտասարդներ, որոնք շատ անգամ իրենց հայրենի տունը կը դառնան, մարդկային ազգէն այնպէս հեռու, այնպէս բաժնուած չեն, որ ըրածնին չգիտցուի. մանաւանդ թէ գիրենք չէ թէ միայն պիտութենէն, այլ նաեւ աստուած-

պաշտուԹեան, բարեկիրթ կենաց եւ քրիստոնէական առաքինուԹեանց գործադրուԹեան մէջ կրԹելու համար ի գործ դրուած ամէն ջանքերը ձանօթ են։ Կղերիկոսաց կրԹուԹեան առաջնորդող հիմնական օրէնքները՝ սուրբ կանոններն ու պըլեխաւորաբար Տրիդենդեան ժողովքին կարգադրուԹիւններն են։ Ձկայ այնչափ մոլեգնեալ բողոքական մը, որն որ այսօրուան օրս Եկեղեցին ապականուԹեան մայր անուանէ։ Ասոր համար կը հարցընեմ ես, ինչպէս կ'ըլլայ որ այս եղանակաւ կրԹուած կղերն այն աստիճանի դէշ ըլլայ։ ուր որ աշխարհքիս մէջ կըլըԹուած երիտասարդները, որոնք շատ անգամ անզգաստ ընտանեաց գիրկը, եւ այնպիսի համալսարաններու մէջ անած ու զարգացած են, որոնք ստուգիւ զպաստուԹեան դպրոցներ չեն, քահանաներէն այնպէս աղէկ ու ընտիր ըլլան։ ԵԹէ ըսելու ըլլայիր որ դաշտ մը անոր համար որոմին ու տատասկ կը բուսցընէ՝ վասն զի աղէկ մշակուած եւ աղէկ սերմանուած է, աւելի այլանդակ խօսք մը զրուցած չէիր ըլլար, քան զոր կ'ըսես հատատուելովդ, Թէ բոլոր քահանայք անգգամ են։

Բ. Բայց այնպէ՞ս կը թեանէ, որ՝ ըարհ՝ըէլէ ֆայլ՝ակը՝ըի՝անէր կո՝ գան։ Ո՛հ. ես ալ ատոր կը ապասէի։ Ա՛յ, կը գանուին երբեմն գայԹակղեցուցիչ քահանաներ, եւ ես ալ քեզի հետ եւ քեզմէ աւելի այնպիսիները կ'ողբամ. բայց աշխարհքիս վրայ գայԹակղեցուցիչ քահանայի մը պատճառած մեծ զարմանքէն՝ չե՞ս տեսներ որ ասիկա սովորական բան մը չէ. վասն զի ամէն օր պատահած սովորական բանի մը վրայ ո՞վ կը զարմանայ։ Որչափ որ վիճակ մը դժուարին է, այնչափ ալ անոր մէջ պահպանուԹիւն ընելը դիւրին կ'ըլլայ. որչափ որ անոր պարտքերը ծանր են, այնչափ ալ զանոնք կատարելը դժուարին կ'ըլլայ. եւ որովհետեւ քահանայական ամենաբարձր արժանապատուուԹիւնը՝ մարդկային տկարուԹեան վրայ կեցած է, անոր համար բնական է, որ նոյն տկարուԹիւնն ունեցող մարդիկներէն ոմանք պահպանուԹիւն ընեն, բայց ատոր համար հաւրկ է որ ամէնքն ալ մեկանց դատապարտուին։ Եթէ օրինաւոր է անմեղները յանցաւորներուն հետ մէկ դատավճռոյ տակ ձգել, ըսե այնպէս։ Իշխաններու մէջէն ոմանք կեանքերնին աւելի վայելմանց մէջ կ'անցընեն՝ քան Թէ իմաստուԹեամբ իրենց ժողովուրդը կառավարելու. ըսե ուրեմն որ ամէնքն ալ դատարկակեաց են։ Պաշտօնեաներուն մէջ կան ոմանք՝ որոնք աւելի իրենց ԹերԹասկալը կամ քսակը կը հոգան՝ քան Թէ արդարուԹիւնը. ըսե ուրեմն որ ամէնքն ալ անձնասէր եւ շահախնդիր են։ Փաստաբաններուն մէջ ոմանք աւելի իրենց անձնական շահուն կը նային՝ քան Թէ իրենց պաշտպանաւորներուն օգտին. ըսե ուրեմն որ ամէնքն ալ գող են։ Բժիշկներէն ոմանք աշխարհքիս երեսէն՝ աւելի հիւանդներ կը պակսեցընեն՝ քան Թէ հիւանդուԹիւններ. ըսե ուրեմն որ ամէնքն ալ դահիճ

են։ Կանանց մէջէն ոմանք աշխարհասէր եւ անառակ են. ուրեմն այնպէս են ձեր ամուսինները, ձեր քոյրերն, եւ պնա յառաջ։ Առաքեալներուն մէջ Յուդայ մը գտնուեցաւ. ուրեմն ամէն առաքեալներն ալ մատնիչ էին։ Եթէ պատճառաբանութիւնդ կ'արժէ քահանայից համար, պէտք է որ արժէ նաեւ բոլոր մարդկային ազգին համար։ Ի՞նչ անիրաւութիւն է ասիկա։

Եթէ քահանայութիւնը բամբասողներուն հետ խօսիլ ուզէի, ուրիշ պատասխան մը ունէի։ Դուք կ'ըսէք թէ դայթակղութիւն տուող քահանաներ կան. այո. բայց դուք չէ՞ք մի, որ զիրենք ան վիճակին կը հասցընէք։ Կ'աղաչեմ ընթերցողիս, որ աս պատասխանիս ճշմարտութեան աղէկ միտ դնէ։ Ըսենք թէ գտնուի քահանայ մը, որն որ իր վիճակին ծանրութիւնը մոռնալով՝ ազատ բերան բանեցընէ, օրինաւոր իշխանութեան դէմ խօսելու յանդգնի, սուրբ բեմին անարգութիւն ըլլայ, քիչ մը աշխարհքիս կիրքերը տաճէ. ըսէ ինծի, այն անսասան ազատասէրները, այն աշխարհասէրները, այն քահանաներու մշանջենաւոր բամբասողները՝ շուտ մը այնպիսի քահանան մինչեւ երկինք չե՞ն բարձրացըներ, ամէն կողմ չե՞ն հրատարակեր թէ անիկա ժամանակիս բարեբարոյութեան հասած է, թէ իր ընկերներուն պէս նախապաշարմունքը գերին չէ, եւ իրեն չե՞ն ներեր քահանայական զգեստ կրելուն աննշանութիւնը։ Ա՛ս ինչ է ուրեմն, ասիկա դայթակղութիւնը քալելու ու յառաջացընել չէ՞։

Նոյնն ուրիշ կերպով աւելի եւս ուղղակի կը գործեն։ Կղերին շատ կամ քիչ աղէկութիւնը, ինչպէս որ փորձը կը ցուցընէ, ցոլացում մը, հայելի մըն է այն ընկերութեան շատ կամ քիչ աղէկութեան, որուն մէջ կ'ապրի. այնպէս որ մէկ կողմանէ նոյն ընկերութեան լաւագոյն մասը կ'ըլլայ, բայց մէկալ կողմանէ իր վրայէն ալ քիչ մը կը բուրէ այն հոգին՝ որով ընկերութիւնը առաքուած է։ Եւ բնական է, որ ատանկ ալ ըլլայ. վասն զի որչափ որ ալ մարդս փոյթ տանի՝ վատառողջ օդ ունեցող երկրի մը մէջ իր մարմինն առողջ պահելու, ի վերայ այսր ամենայնի կարելի բան չէ ծծած օդին ու վիճնոլորտին ազդեցութիւնը բոլորովին խափանել։ Այսու ամենայնիւ իրրեւ թէ բաւական չըլլար՝ աշխարհքիս փոխադրական օդը ծծելէն գլուշանալու համար քահանայից յանձն առած ջանքն ու մրցութիւնը, քահանաներուն տուած դայթակղութիւններուն դէմ ամենէն աւելի աղաղակողները՝ առջինները կ'ըլլան նոյն դայթակղութիւնները գրգռելու եւ յառաջացընելու։

Եւ ո՜հ, որչափ եղանակներով նոյնը յառաջ կը տանին։ Եկեղեցականաց անկարգութիւններուն առաջին լուցկիքն է, աւորին հովիւներուն՝ իրենցմէ բարձրագոյններուն պարտաւոր հպատակութիւն չընելը, որով բոլոր եկեղեցական

նուիրապետութիւնը տակնուվրայ կ'ըլլայ։ Արդ անոնք ուրիշ բան չեն ըներ, բայց եթէ քահանաներն իրենց եպիսկոպոսներուն, եւ եպիսկոպոսները՝ Հռոմայ քահանայապետին դէմ գրգռել, առ պատճառանքով՝ իբր թէ առորիններուն վրայ կը գթան, եւ կ'արգելեն որ, ինչպէս կ'ըսեն, «–ին ոչ մը անոնց իրաւունքը չյափշտակէ։ Եկեղեցականաց մէջ ամէն բարիքներուն աղբիւրն է աշխարհական եւ կրօնաւոր կղերին միաբանութիւնը, որոնք մի եւ նոյն բանակին՝ իրարու փոխոխակի օգնելու համար սահմանուած՝ երկու խմբերն են։ Արդ՝ ասոնք երկու խմբերուն մէջ տարաձայնութիւն կը սերմանեն, նախանձ կը գրգռեն, եւ այնպիսի նախանձայուզութիւն կը բորբոքեն, որմէ ծնած առանձնական հակառակութիւններով կը վճռանայ երկու կողման զօրութիւնը, զորն որ հասարակաց թշնամւոյն դէմ պէտք էին գործածել։ Ամէն կարելի գայթակղութիւնները վերցընելու միակ միջոցն է օրինաւոր մեծաւորաց իշխանութեան անեղծ պահպանութիւնը. բայց թէ որ քահանայ կամ կրօնաւոր մը գտնուի, որն որ իր պարտքէն չեղլի, ապահով եղիր որ թէ ՄԿԱՆ ու թէ ՄԿԱԼԸ ամենայն կարեկցութիւն ու դութ կը գտնեն անհաւատ ազատասէրներուն առջեւը, որոնք իրենց պարծանք կը համարին օրինաւոր իշխանութեան դէմ անոնց օգնելն ու պաշտպանելը։ Կը գտնուին երկիրներ, ուր մինչեւ կառավարութիւնները եպիսկոպոսներուն եւ կրօնաւորաց մեծաւորներուն ձեռքը կապած են այնպիսի եղանակաւ, որ ասոնք կը պարտաւորին եղած անկարգութիւնները տեսնել եւ չեն կրնար դարման տանիլ։ Ա՛ս ամէն բանէն եւրքը, եթէ քահանայ մը՝ որն որ իբրեւ մարդ հարկ է որ օրէնքով մը սահմանուի, օրինազանց գտնուելու ըլլայ, կը սկսին բարձրաձայն աղաղակել եւ հրապարակաւ դատապարտել։ Ստուգիւ զարմանալի արդարութիւն։

Բայց տեսնենք թէ ան ալ ճշմարիտ է, որ քահանայք այնպիսի ժանտախտ մըն են, ինչպէս որ կը նկարագրեն, եւ գամ թէ յանցաւորներն այնչափ բազմաթիւ են, ինչպէս որ կը կեղծեն։ Ո՛չ ՄԿԸ եւ ո՛չ ՄԿԱԼԸ։ Որովհետեւ իրենց մէջ բարիներն ընկերութեան ամենէն կատարեալ մարդիկն են. իսկ օրինազանցներն այնպիսի բաներու յանցաւոր են, որոնք աշխարհականներուն մեծ մասին վրայ հիմակուան աստենը բաւնի տեղ չիդրուիր։ Քահանաները շահախնդիր կը համարուին. կը գիջանիմ որ ոմանք կծծի եւ պատշաճ չափէն աւելի բանի գործքի մէջ ըլլան. բայց ան ՄԿԿԻ ձգելով՝ որ գուցէ սուիպուած են ասանկ ընելու, որովհետեւ դուք՝ որ քահանաները կը բամբասէք, ձեր օրէնքներովն ու ուիրապետութեամբը գիրենք մերկացուցած էք. ըսէք՝ յափշտակողները, գողերը, ամէն տեսակ վաշխառութեան, մեղանչական դաշինքներու եւ մենաւաճառութեան մէջ խղդուած մարդիկները՝ քահանաներն, թէ ձեր նմաններուն մէջ կը գտնուին։ Անժուժկալու-

թեան համար կ'ամբաստանուին. թող տանք, որ շատերուն անզգամութիւնն է, որ այսպիսի չարախօսութիւններն ատոնց վրայ կը ծանրացընէ, կը չնորհեմ որ գտնուին քահանայք, որոնք իրենց վիճակին պատիւը պահած չըլլան. բայց իրենց վրայ այնչափ դառնութեամբ յանդիմանած բաներնիդ՝ դուք ամէն օր, բոլոր կեանքերնուդ մէջ չէ՞ք գործեր: Ի՛նչ: Ձե՞նք գիտեր արդեօք կաթաւներու, խօսակցութիւններու, թատրներու, կանանց, ամէն տեսակ անառակ եւ ամօթալից զբօսանքներու ունեցած մոլեգնութիւններնիդ, Ձե՞նք ճանչնար ձեր շռայլութիւնները, թէպէտեւ այնպիսի վիճակի մէջ ալ ինկած ըլլաք, որ ալ դիւրաւ կրնաք ժուժկալել: Կը բամբասուին իբրեւ աչխարհասէր, որովհետեւ քանի մ'անգամ չափէն աւելի զուարթ խնջոյից կամ թատեր մէջ երեւցած են. կ'ամբաստանուին իբրեւ որկրամոլ, որովհետեւ անգամ մը ճաշու ատեն չափն անցուցած են. կ'ամբաստանուին իբրեւ թեթեւ, որովհետեւ հագուստնին վայելուչ ծանրութիւն մը չէցուցըներ: Արդ, նորէն կը զրուցեմ, ասանկարգութիւնները չեմ ջատագովեր, մանաւանդ թէ բոլոր սրտանց կ'անարգեմ, ինչու որ գիտեմ թէ որչափ օտար բաներ են ատոնք այն սրբութենէն՝ զորն որ կը պահանջէ քահանայութեան հրեշտակային արժանապատուութիւնը. բայց միանգամայն կը հարցընեմ ձեզի, ինչո՞ւ ամբաստանութիւններնիդ բերաննիդ չի՞մնար, ուր որ դուք օր չ'անցնիր՝ որ թատրները չյաճախէք, միշտ տեսարաններու, խնջոյքներու, պարերու մէջ կը գտնուիք, եւ ձեր շռայլութեան եւ ընդունայնութեան՝ ունեցածներնիդ աւելի կը մխէք:

Ասոր ալ տարակոյս չկայ որ եկեղեցականներն ամենէն աւելի ամբաստանողներն՝ ատ տեսակ մարդիկ են: Ո՞վ լսած է երբեք որ ճշմարիտ քրիստոնեայ մը այսպէս քահանաները չարչրկած եւ անոնց վրէ արժանապատուութիւնն անարգած ըլլայ: Բոլորովին ներհակը: Բարի քրիստոնեայք՝ երբ որ անոնց տուած գայթակղութիւնը կը տեսնեն, սրտերնուն մէջ կը ցաւին, կ'ողբան, եւ եթէ կարող են՝ կը ջանան դարման տանիլ. բայց անոնց արժանապատուութեան պատճառաւ՝ կը զգուշանան անոնց մոլութիւնը հրապարակաւ քարոզելէն: Ասոր հակառակ ան դժբախտները՝ որոնք ամենեւին կրօնք չունին եւ ամէն տեսակ փտութիւններով լեցուն են, երբեք չեն դադրիր անոնց դէմ չարախօսութիւն ընելէն: Ա՛ս ալ ատ դարուս արժանի արդարութիւն մըն է:

Ցանցառներուն թուղն նկատմամբ, փա՛ռք Աստուծոյ, որ ասիկա ըսածներնէն խիստ քիչ է: Եթէ չատ կ'երեւան, ասոր պատճառն ան է, որ բարիները հանդարտ կ'ապրին, աչխարհքիս աչքին չատ չեն երեւար, ուստի եւ համեմատութեան մէջ չեն մնար: Ժամանակնին բաժնած են եկեղեցւոյ, խոստովանարաններու, ուսման եւ աղօթքի մէջ, աղմուկ չեն հաներ, եւ այսպէս անճանօթ կը մնան աչխարհասէրներուն,

որոնք առանց կրօնի, առանց հոգւոյ ապրելու դաղտնիքը գտած են։ Ասոր հակառակ եթէ մէկն աշխարհային կեանք անցընելու ըլլայ, իր աս վիճակին պատճառաւը չկրնար դաղտնի մնալ, եւ ամենուն աչքին փուշ մը կ'ըլլայ, զանկը կը խայթէ։ Ա՛ս բանիս մէջ ալ կը տեսնուի ան խօսքը՝ թէ կատաքի մը ամենէն գէշ անիւը, ամենէն աւելի կը շառաչէ։

Իրաւցընէ՝ աշխարհքիս մէջ գործուած որ եւ իցէ բարիքն ընողն ինք է։ Մեծ մասը քահանայք են։ Անոնք են՝ որ քարոզութեամբ եւ հոգւոց առաջնորդելով, աստուածպաշտութիւնը կը յառաջացընեն. անոնք են՝ որ ամենայն զօրութեամբ դէմ կը դնեն ամէն տեղ ողողող չարեաց հրապուրանքներուն, խրճիթներէն եւ հիւղերէն սկսած՝ մինչեւ պալատներն ու արքունիքները, որ որ բարեպաշտութիւնը մշակելու, անուցանելու եւ կերպաւորելու բան մը կայ, հոն քահանային ձեռքը մէջն է։ Չկայ կարօտութիւն մը, չկայ թշուառութիւն մը, չկայ դժբախտութիւն մը, որ անոնցմէ մխիթարութիւն չունենայ. ինչպէս որ ալ չկայ առաքինութիւն մը, չկայ բարեգործութիւն մը, որ անոնցմէ քաջալերութիւն չունենայ։ Հասարակ բան մ'եղած է եւ անոր համար ալ ազդեցութիւն մը չ'ըներ այն զարմանալի տեսարանը, որ ուղղափառ քահանայ մը անդադար կ'իշեր ցորեկ հիւանդին անկողնէն չկատուիր, ոչ միայն առանձնականաց քով, այլ նաեւ հիւանդանոցներու մէջ, թէ հասարակ հիւանդութիւն եղեր է եւ թէ տարափոխիկ։ Նոյնպէս ազդեցութիւն մը չ'ըներ, վասն զի սորված ենք տեսնելու, որ քահանայ մը իր ըոլոր կեանցը մէջ զբաղած է կրթելու եւ սորվեցընելու քաղքին ամենէն անարդ ժողովրդեան մէջ, անմարդի անբնակ լեռներու, անձնակ դաշտերու վրայ։ Ո՞վ է՝ որ ժողովրդոց օգտին համար տառաբելական քարոզութեանց մէջ անչափ աշխատելով կեանքը կը վճռացընէ։ Ո՞վ է՝ որ ամէն օր բարբարոս երկիրներու մէջ Յիսուսի Քրիստոսի հաւատքը կը տարածէ, այնպիսի տառապանքներով եւ չարակրութիւններով՝ որ չկրնար պատմուիլ։ Ո՞վ է՝ որ մինչեւ պատերազմի դաշտերուն վրայ մեռնողներուն մխիթարութիւն կը շնորհէ եւ անոնց վրայ քաջալերութեան խոզը կը հեղու, թէ ոչ քահանան։ Ես ալ գիտեմ, որ աս ամէն բան իրենց պարտքն է, եւ քանի որ զիրենք հրաւիրեմ գատարկութեամբ նատելու ժողված դափնիներնուն շքին տակ. ինչու որ գիտեմ թէ քահանայութեան ուրիշ տեղ խաղաղութիւն ու հանգիստ չկայ, բայց եթէ դերեզմանի մէջ. բայց շատ աղէկ կ'ըլլար, եթէ անոնք՝ որոնք աշխարհքիս վրայ կ'ապրին՝ միայն անոր զբաղելով որ ժամանակնին անցընեն (կամ մեռցընեն) ինչպէս իրենք կը գրուցեն, եւ կամ սակ գիզեն կամ կենաց զուարճութիւնները վայելեն, եթէ գոնէ այնչափ տեսնէին քահանայից թէ գործքերն ու թէ առաքինութիւնները, որչափ բաւական է

եկեղեցականները թշնամանելէն ու անարգելէն դադրելու համար։

Գ. Բայց աս ալ կայ որ չեն կրնար չտեսնել, մանաւանդ թէ շատ աղէկ գիտեն եւ կը տեսնեն քահանայից գործածը։ Իրենց աղաղակներուն բուն պատճառը կ'ուզեմ յայտնել։ Մենք աս գարուս մէջ պարտաւորուած ենք այնպիսի տեսարանի հանդիսատես ըլլալ, որուն հաւասարը՝ միայն դժոխքի մէջ կրնայ տեսնուիլ, եւ երբեք ուրիշ ատեն մը եւ ոչ ալ բարբարոսներու մէջ երեւցած է։ Կ'ուզեմ ըսել, որ աչքերնուս առջեւը տեսակ մը մարդիկ ունինք, որոնք սատանաներուն պէս՝ զԱստուած կերպասէս կ'ատեն, ուստի նաեւ ամէն ջանք կ'ընեն մարդիկներուն սրտին մէջէն ուղղակի կրօնը խլելու։ Ասոր փորձերն այնչափ շատ եւ այնպէս յայտնի ու հանդիսաւոր են՝ նոյն իսկ իրենց խօսքերուն եւ գիրքերուն մէջ, որ ամենեւին տարակուսի տակ չ'իյնար։ Ի՞նչ կ'ընեն ուրեմն սատնք իրենց անօրէն վախճանին հասնելու համար։ Կը տեսնեն թէ ցորչափ որ քահանայք ժողովրդեան վրայ ազդեցութիւն ունին, անկարելի է զանիկա խաբելն ու մոլորեցնելը, ուստի միտքն կը պտտան Եւոյտ Բոնապարտէսցւոյ։ Ամէնքը մէկ կ'ըլլան, որպէս զի եթէ կարելի է՝ զիրենք աշխարհքիս երեսէն ջնջեն։ Ասոր համար ամենէն սլլանդակ զրպարտութիւնները կը հնարեն, գայթակղական պատմութիւններ կը ստեղծեն. եթէ ճշմարիտ բան մ'ալ գտնելու ըլլան, կը մեծցընեն, չափազանցութեամբ կ'աւելցընեն եւ փողոցներու վրայ դժոխային ուրախութեամբ կը հրատարակեն։ Եկեղեցին եւ իր պաշտօնեաները՝ վաճառականութիւն մը, անիրաւ շահախնդրութիւն մը, խանութ մը կը համարին. քահանայական ատիճանի յարգութիւն մը ցուցընողները կը ծաղրեն, բանէ չհասկըցող, յետամնաց, խաւարասէր, ֆէլլօ-էրն, ֆէլլօ-էրնաւն կոչելով. ձեռքերնէն եկածին չափ ամենայն փութով կը ջանան քահանայից իշխանութիւնը բոլորովին ջնջել կամ գոնէ նուազցընել։ Կը բաղձան որ ալ օրէնք մը չմնայ, որ զիրենք զսպէ, եւ կը ճդնին ուրի տակ առնել զանոնք՝ որոնք իրենցմէ օրէնքներու պահպանութիւնը կը պահանջեն. հոգի կը նետեն իշխանները մէջտեղէն վերցընելու, եւ ասոր համար կ'ուզեն ջնջել զանոնք՝ որոնք իրենց հպատակութիւն կը քարոզեն։ Սատիկ հարստութիւններու տեսէք կ'իյնան, որպէս զի աւելի եւս դիւրութիւն եւ վայելմունք ունենան, եւ չեն կրնար տանիլ զանոնք՝ որոնք իրենց արդարութիւն եւ եղբայրութիւն կը քարոզեն։ Սրտերնին գլխաւորաբար զպաւական հաճոյքներու վրայ է, զորոնք ամէն կերպով կ'ուզեն հաճեցընել, անոր համար հարկ է որ ազատին անոնց ձեռքէն, որոնք աղջկանց՝ պարկեշտութիւն, տիկնանց՝ ողջախոհութիւն, ամուսնացելոց՝ հաւատարմութիւն կը քարոզեն, անոնց ձեռքէն՝ որոնք դժոխք կը սպառնան այսպիսի նիւթե-

րու մէջ ինկողներուն եւ ուրիշները ձգողներուն։ Քահանան՝ Ցիսուսի Քրիստոսի առաքելութիւնը երկրիս վրայ կը շարունակէ, եւ որովհետեւ Ցիսուս Քրիստոս չեն ուզեր, անոր համար իր պաշտօնեաները կը մերժեն։ Քահանան՝ միջնորդ ու խաղաղարար է Աստուծոյ ու մարդկան մէջ, եւ որովհետեւ Աստուծոյ խօսքը չեն ուզեր լսուիլ, անոր համար քահանայական անունն ալ չեն ուզեր լսել։ Ի՛նչ պատճառաւ որ անխրատ որդի մը իր դաստիարակը կ՛ատէ, դողը դահճէն կը գարշի, ապստամբը զօրքէն կը զզուի. նոյն պատճառաւ ալ անառակին ու ամպարիշտը զքահանան կ՛ատէ. աստիճ ոչ մէկն ու ոչ մէկալը կրնայ տանիլ իր կիրքերուն կատարման ազդու արգելք մը։ Ո՛վ որ ինձի չհաւատար, թող իր աչքին հաւատայ, մտադրութեամբ զննելով թէ որո՛նք են քահանաներուն թերացնամինները, թէ ինչ կրօն եւ ինչ վարք ունին, եւ եառքը եթէ կրնայ, թող ուրանայ ամէն օրուան եւ ամէն ժամու փորձառութեամբ պայծառ լուսոյ մէջ դրուած ու ցուցուած բանը։

Սակայն եւ այնպէս այս ամենայն շատ աղէկ կը յայտղէր, եթէ ամէն բան աս աշխարհքով լմընալու ըլլար, եւ Աստուծոյ ձեռքը մէջ մուած չըլլար։ Բայց ասանկ չէ։ Աստուած յայտնապէս ուզած է որ իր Եկեղեցւոյն մէջ քահանայութիւն մ՛ըլլայ. Ցիսուս անանկ կարգադրած է, որ այն գերագոյն բարիքները՝ որոնց զմեզ մասնակից կ՛ուզէր ընել, քահանայական ձեռքով մեզի տրուին։ Ձենք կրնար Եկեղեցւոյ անդամ ըլլալ, թէ ոչ՝ միրութեամբ. բայց քահանան է միրութեան կարգաւորեալ պաշտօնեան։ Ձոփահաս ըլլալէն եառքը, առանց մեղքերնուս քաւութեան, կենաց հացի՝ սուրբ Հաղորդութեան, եւ կատարեալ երկրպագութեան՝ չենք կրնար ըլլալ. բայց այս ամենայն չենք կրնար ունենալ՝ եթէ քահանան զմեզ չ՛արձակեր, եթէ այն մեծ զոհը (պատարագը) չմատուցաներ եւ հրեշտակաց հացը չկերակրեր։ Ոչ ոք կրնայ յաւիտենական կեանք ունենալ՝ առանց կենաց խօսքերը լսելու։ Արդ՝ Աստուած աս կենաց խօսքերը քահանայական շնորհանց վրայ դրած է, եւ անոնց կ՛ինայ նոյնը բոլոր ժողովրդեան տարածել, տղէն սկսած՝ մինչեւ ծերը, տգետէն մինչեւ իմաստունը, գեղացիէն մինչեւ թագաւորը։ Քահանաներուն կ՛ինայ հոգեվարութեան առեն զմեզ զօրացընել, քահանային կ՛ինայ վերջին օծմամբ զմեզ սրբացընել, քահանա՛ է՝ որ մեզի Ս. Թողակը մեծ ճամբորդութեան համար կը մատակարարէ, եւ մեզի քաւարանին մաքրիչ բոցերուն մէջ պատրագով օգնութեան կը հասնի։ Արդ՝ պատիւ պէտք է ընծայուի անոնց՝ որոնք այսպիսի ազնուական պաշտօններ առած են, կամ որոնց ձեռքովը մեզի այսչափ մեծամեծ շնորհքներ կը տրուին։

Բաւական է ըսելը որ եւ ոչ իսկ Աստուած, իրենց կարելի անարժանութեանց համար, անգամ մը ուսած իշխանութիւնն իրենց վրայէն կը վերցընէ, որով մեզի կը սորվեցընէ թէ

ինչպես պէտք ենք վարուիլ իրենց հետ, թէեւ զնրենք անարժան սեանելու ըլլանք։ Ինչու որ եթէ Աստուած նաեւ անարժան քահանայից գործակից կ'ընլայ երբ որ կը քարոզեն, երբ որ խորհուրդներ կը կատարեն, երբ որ պատարագ կը մատուցանեն, մենք ո՞վ ենք, որ իրենց անարժանութեան պատճառաւ կարող պիտ'որ ընլանք զնրենք թշնամանել։

Վա՛յ այն անիծեալ քամերուն, այն անարգեալ Աբեսողոմներուն, որոնք իրենց հարց պակասութիւններն ակնածութեամբ ծածկելու տեղ, նոյնները կը յայտնեն եւ կը ծանրացընեն։ Բայց շատ շուտով պիտի հասնի այն րոպէն, որ պիտի զգան Քրիստոսի խօսքերուն ճշմարտութիւնը թէ, Որ գետ անուրթէ՝ գէտ անուրթէ։ Ինչու որ եթէ Աստուած իր պատժող ձեռքը կը ծանրացընէ այն քահանայից վրայ՝ որոնք պարտքերնին աղէկ կատարելու փոյթ չտարին, պատիւնին աղէկ չպահեցին եւ ուրիշներուն դայթակղութեան պատճառուին, ստուգիւ նոյն պատժող ձեռքը պիտ'որ ծանրացընէ անոնց վրայ ալ, որոնք զանոնք չյարգեցին։ Աստուծոյ արդար դատաստանն է, որ քահանայի օգնութիւն չունենայ մահուան ատեն այնպիսին՝ որն որ կենդանութեան ատեն զքահանան այնչափ անարգեց։ Անօրէնն Վոլդեր բոլոր կենացը մէջ իրեն խաղալիկ մը ըրած էր Աստուծոյ պաշտօնեաները. վերջին ժամուն մէջ՝ որ բաները շատ տարբեր կը տեսնուին, քան թէ աշխարհքիս յիմարութիւններուն մէջ, մարդ խաւրեց քահանայ կանչելու։ Բայց ինչ։ Նոյն իսկ իր բարեկամները թող չտուին որ քովը մօտենայ, որուն վրայ հայհոյելով մեռաւ յուսահատաբար։ Ա՛ս կերպ օրինակներ ուրիշ անգամներ ալ պատահած են եւ կրնան նորէն պատահիլ։ Արդ, ընթերցող, եթէ աս դէպքս քեզի ալ պատահելու ըլլայ, որ նոյն ատեն կարող չըլլաս քահանայի օգնութիւնն ունենալ, առանց անոր՝ բոլոր աշխարհքս ինչ օգուտ ունի քեզի։ Աշխարհքիս ամէն իշխանները, ամէն պիտուները, ամէն իմաստունները, նոյն ժամուն մէջ կրնան քեզի գանձեր չնորհել, աղօթքներ ու վարդապետութիւններ ընել. բայց քահանան միայն կրնայ հոգիդ մեղքերէդ արձակել, քեզի դժոխքը գոցել եւ արքայութիւնը բանալ. վասն զի ինչ որ անիկա երկրիս վրայ կ'արձակէ՝ երկինքն ալ կ'արձակուի, եւ ինչ որ անիկա կը կապէ՝ կը կապուի։ Դուն քու վրադ մտածէ ուրեմն. ինք զինքդ չես կրնար խաբել, թէ պիտ'որ չմեռնիս, եւ որովհետեւ (եթէ հոգւոյդ փրկութենէն բոլորովին հրաժարած չես,) մահուան անկողնոյ մէջ հարկաւորութիւն ունիս քահանաներուն նպաստաւորութեան, հիմակ այնպէս վարուէ անոնց հետ, որ Ցիսուս արժանի ընէ զքեզ ան ատեն այն մեծ չնորհքն ունենալու, որ անոնց պաշտաման օգնութեամբը յաւիտենական բարիքդ գտնես։

ԳԼՈՒԽ Լ.

Կրօնաւորաց կարգեր:

Ա. Կրօնաւորներուն դասակարգութիւնը: — Բ. Տեսակն կարգեր:

Կրօնաւորական կեանքը՝ բոլորովին բնութենէ վեր եւ հաւատոյ սկզբունքներու վրայ հիմնուած վիճակ մըն է: Ան ժամանակները՝ որ հաւատքը կենդանի էր եւ նոյն սկզբունքները հանդիսապէս ընդունուած էին, հաւատացեալք դժուարութիւն չէին ունենար նոյն վիճակին բարձրութեան վերանալու, եւ նոյն վիճակին մէջ չմնողներն ալ՝ անոր բարձրութիւնն ու գերազանցութիւնն աղէկ կը ճանչնային: Բայց հիմա՝ որ հաւատքը շատերուն սրտին մէջ թալկանալու վրայ է, շատերուն վրայ ալ երթալով կը տկարանայ, զարմանալու բան չէ՝ որ քիչերը նոյնը ճանչնան եւ շատերը հակառակին: Մէկ կողմը ձգելով այս վիճակին ներքին սրբութեան ջատագովութիւնը, որուն վրայ հոս խօսելու տեղը չէ, մինակ ասոր վրայ տարածուած քանի մը առածներու վրայ խօսինք: Ոմանք կրօնաւորները չեն կրնար քաշել, վասն զի կը կարծեն թէ դասարկ կեանք մը կ'անցընեն. ոմանք՝ վասն զի մուրալով հասարակութեան ծանրութիւն կ'ըլլան. ոմանք՝ վասն զի կրօնաւորները կը սպառեն եւ չեն պտղաբերեր. ոմանք ալ՝ վասն զի աւելորդապաշտութիւնը կը տածեն: Տեսնենք թէ այս ամենայն ամբաստանութիւնները իրաւ են:

Ա. Մանաւոր բաներու իմնալէն յառաջ, այսպիսինեբուն ընդհանրապէս կը հարցընեմ: Կ'ընդունիք դուք, որ կրօնաւորական կեանքը Յիսուսի Քրիստոսի Եկեղեցւոյ մէջ հաստատած մէկ հիմնադրութիւնն է: Ուղղափառ ըլլալը չկրնար ասոր բանս ուրանալ: Յիսուս իր հիմնած Եկեղեցւոյն մէջ երկու ճամբայ ուզեց բանալ փրկութեան հասնելու համար. մէկը՝ որուն մէջ բաւական է միայն աստուածպին պատուիրանները պահել, մէկալը՝ որուն մէջ նաեւ կամաւոր աղքատութեան, մշտնջենաւոր ողջախոհութեան եւ կատարեալ հնազանդութեան խրատները կը պահուին: Առաջինը՝ բացարձակապէս հարկաւոր վիճակ մըն է փրկութեան համար, երկրորդը՝ խորհուրդ մըն է աւելի կատարելութեան հասնելու համար: Առաջինը Քրիստոս հաստատեց երբ որ ըսաւ, Եթէ կ'ուզես յաւիտենական կենաց հասնիլ, պահէ պատուիրանները: Երկրորդը հաստատեց երբ որ ըսաւ, Եթէ կ'ուզես կատարեալ ըլլալ, գնա ունեցածդ ծախէ ու աղքատներուն տուր, եւ իմ ետեւէս եկուր: Եթէ կամք կատարեալ լինել, երթ, վաճառեա զինչ ես ե- տուր աղքատաց, ե- եւ գնի ի՛ն: Ա ամէն բան ուղղափառաց համար անհատակուսելի է:

Արդ՝ պէտք է գիտնալ որ Քրիստոսի Եկեղեցւոյն մէջ դրած կարգադրութիւններէն եւ ոչ մէկը պիտ'որ պակսի մին-

չեւ աշխարհքիս կառարածը. ինչու որ ոչ ոք կրնայ փոխել Ցիսուսի Քրիստոսի հաստատած բանը։ Ասկից կը հետեւի որ միշտ կրօնաւորներ պիտ'որ գտնուին, փոյթ չէ թէ ի մասնաւորի ինչ կանոն պիտ'որ առնուն, կամ ինչ պիտ'որ հագնին, եւ ինչ անուն պիտ'որ ունենան. կրօնաւոր պիտ'որ ըլլան, վասն զի աւետարանական խրատներուն եռեւէն պիտ'որ երթան։ Ա՛ս գիտնալէն ետքը՝ յառաջ գայ ով որ կ'ուզէ. եւ ըսէ, օգտակար են՝ թէ անօգուտ, բարի են՝ թէ յանցաւոր, հարկաւոր են՝ թէ աւելորդ. մենք միշտ իրաւունք կ'ունենանք իրենց ըսելու. Եթէ Ցիսուս Քրիստոս զանոնք հաստատած է, եւ կ'ուզէ որ գտնուին իր Եկեղեցւոյն մէջ, եւ եթէ հաւատոյ պատիւը կը պահանջէ որ ըլլան անձինք՝ որ այսպիսի կառարելութեան եռեւէն երթան, ո՞վ էք դուք՝ որ կ'աղաղակէք, կը հակառակիք, կը պարսաւէք, կը հայհոյէք եւ կը համարիք թէ Քրիստոսէն աւելի գիտէք թէ իր Եկեղեցւոյն ինչ պատշաճ է, կամ Եկեղեցիէն աւելի կը ճանչնաք թէ ո՛րն է հաւատացելոց օգտակարը։ Ո՛հ, միթէ Տէրն մեր Ցիսուս կարող չէ՞ սրբացընել իր ծառաները ո՛ր ճամբով որ կ'ուզէ, կամ թէ աշխարհքիս որդւո՞ցը կ'իյնայ Եկեղեցւոյ բան սորվեցընելը։

Եթէ լսելու ըլլաս զինուորներու խումբ մը՝ որ ժամագիրքի վրայ կը վիճաբանէ, գեղացիներու բազմութիւն մը՝ որ աստեղաբաշխութեան վրայ խնդիր կը յուզէ, կամ կոյր մը՝ որ դիներու վրայ վճիռ կու տայ, խնտալէն չես դադրիր. եւ ի՞նչպէս կրնաս ծիծաղդ բռնել՝ երբ որ փաստաբան մը, տնտես մը, ուսուցիչ մը մեծ մեծ կը ջարդէ, վճիռներ կու տայ կրօնաւորական կեանց վրայ, եւ կամ կը սահմանէ թէ ինչ պատշաճ է, եւ ինչ անպատշաճ է հաւատացելոց սրբութեան համար։

Բայց գանք հիմա աշխարհքիս բերանը պոռնաճառներուն։ Ձի՞ կրնար փակել, կ'ըսեն, կրօնաւորներուն անյագ բերանը։ Ա՛ս ամբաստանութիւնն այլեւայլ եղանակաւ կրնայ առնուիլ կրօնաւորներուն վրայ. եղանակ մը անոնց վրայ՝ որ իրենք զիրենք տեսական կենաց տուած են, եւ ուրիշ եղանակ անոնց վրայ՝ որոնք գործնական, կամ տեսականէն ու գործնականէն խառն կեանք մ'ունին։ Թէ ասոնց եւ թէ անոնց վրայ կրնայ վար զարնուիլ կամ կրօնաւորական կեանքն ըստ ինքեան, կամ քանի մը մասնաւորներու զեղծմունքը, որոնք իրենց յանձն առած վիճակին պարտքերը չեն կատարեր։ Թէ որ խօսքն ասոնց եռքիններուն վրայ ըլլար, շատ վիճաբանութեան տեղի չէր գտնուեր. ինչու որ եւ ոչ Ս. Եկեղեցին կը ներէ այնպիսիներուն, որ իրենց յանձն առած վիճակին համաձայն վարք չեն ունենար, եւ ամէն ջանք կ'ընէ անոնց դատարկութիւնն արգելելու։ Ա՛ս դիպուածիս մէջ միայն ան կրնայ աղաչուիլ կրօնաւորաց թշնամիներուն, որ Եկեղեցւոյ քանի մը չնորհք ընեն։

Նախ՝ որ չխառնուին ուր որ պէտք չեն խառնուիլ, առ

առաւելն՝ եթէ եռանդնին այնչափ շատ է՝ որ սրտերնին կը մաշեցընէ կրօնաւորները կարգի կանոնի խոթելու համար, շատոնան միայն անոր դիմելու, որուն կը վերաբերի դարման տանիլը։ Վասն զի դուն ալ կը տեսնես որ եթէ ուրիշին տան մէջ անկարգութիւն մը տեսնելը քեզի իրաւունք տալու ըլլայ անոր մէջ մտնելու եւ ճար մը հոգալու, անատեն հարկ է որ հրատարակես աս իրաւունքդ ամէն առանձնականաց տները, ամէն հրապարակական պաշտօնարանները եւ ամէն կառավարութեանց մէջ մտնելու, ուր բաներն ըստ հաճոյից չեն երթար. բայց նոյնպէս ալ հարկ է որ մի եւ նոյն իրաւունքը տաս ամենուն ալ՝ որ քու տունդ մտնեն եւ քեզի վերաբերած բաներուն մէջ խառնուին ու ճար մը հոգան։ Եթէ ամէն առանձնական իրաւունք ունի կրօնաւորները նորոգելու, ինչո՞ւ ամէն կրօնաւոր ալ իրաւունք պիտի չունենայ առանձնականը կարգի դնելու։ Իսկ եթէ ասիկա քեզի քիչ մը չափազանց կ'երեւայ, ան ատեն ասով շատացիր որ հիմակու հիմա կրօնաւորներն իրենց մեծաւորներուն եւ գլխաւորաբար Եկեղեցւոյ հակողութեան տակ մնան։

Երկրորդ՝ Եկեղեցին աս աղաչանքն ալ կ'ընէ քեզի (գ.քեզ առչորող նախանձաւորութիւնդ տեսնելով) որ դուն առաջին չըլլաս կրօնաւորները հրապուրողը՝ այնպիսի կեանք մը վարելու, որ իրենց վիճակին անպատշաճ է, որ չծախսարես այնպիսիները՝ որոնք իրենց սեպհական պարտքերն ոտքի տակ առնելով՝ աշխարհային եւ քաղաքական գործքերու կը զբաղին, եւ աւելի եւս եւս կենաս տոհակներուն օգնելէն, զորոնք Եկեղեցին իր կանոններուն համեմատ կարգի բերելու կը ջանայ։

Գուցէ անպատշաճ չէ հոստեղս իորհուրդ տալ վանական դատարկութեան եռանդուն թշնամիներուն, որ իրենց եռանդեան մէկ մասն ալ ուրիշ դատարկութիւններուն դէմ պահեն, որոնք նոյնչափ վտանգաւոր են ընկերութեան՝ որչափ քանի մը կրօնաւորներու կամ մայրապետներու դատարկութիւնը։ Թող քիչ մ'ալ պահեն իրենց եռանդը, օրինակի համար, տեսակ մը երիտասարդներուն, որոնք բոլոր կեանքերնին առտուընէ մինչեւ իրիկուն իրենց վրայ զբաղելով կ'անցընեն։ Հազիւ կէս օրուան մօտ անկողնէն կ'ելլեն, ժամերով իրենք զիրենք պճնելու, դեղեցկացընելու, անդուրելու, զարդարելու եւեւէն կ'իյնան. քանի մը ժամ ալ այցելութիւններ ընդունելէն, այցելութեան երթալէն ետքը, բաւական համեղ կերակուրներով պատրաստուած սեղանի կը նստին. իսկ պիէսներուն մեծ մասը թատրներու, կաբաւներու եւ ատոնց նման զբօսանքներու մէջ կ'անցընեն, որուն վրայ երկրորդ օրն ալ նորէն նոյն աշխատելից գործքերուն ձեռք կը զարնեն։ Թող քիչ մ'ալ իրենց եռանդը պահեն նաեւ տեսակ մը տիկիններուն, որոնք իրենց ընտանիքն երեսի վրայ ձգած, օրուան մէջ գոնէ հինգ անգամ մը հագուելու եւ հանուելու մեծ զբաղմունքն ունին, ինչպէս որ կենաց ամէն մէկ գործողութեան համար նորաձեւութիւնը կը

հրամայէ։ Գէշ չէր ըլլար՝ եթէ իրենց եռանդեան մէկ փոքր մասն ալ տեսակ մը պաշտօնասէրներուն հանէին, որոնք իրենց պաշտօնարանները շատ ուշ երթալէն զատ, շատ անդամ ժամանակնին յօրանջելով, խօսակցելով եւ չափէ դուրս դանդաղութեամբ՝ երկայն բարակ գրիչնին կոտրելէն ետքը, քանի մը տող բան կը գրեն, կ'ելլեն կ'երթան. այսու ամենայնիւ առատ թոշակնին կ'առնեն, որն որ տերութեան դանձուն կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ առանձնականաց քսակին ծանրաբեռնութիւն մըն է։ Ասոնք եւ ասոնց նման ուրիշ դատարկասէր անձինք արժանի էին կարծեմ այն եռանդեան մէկ կաթիլն ընդունելու, որ այնչափ առատութեամբ կրօնաւորներուն վրայ կը թափուի։ Բայց թող տանք աս ամէն զեղծմունքները, եւ դառնանք մեր նպատակին։

Կրօնաւորութիւնն ըստ ինքեան դատարկ ու անգործ կեա՞նք մըն է, թէ բազմազբաղ։ Եթէ Եկեղեցւոյ թշնամիներուն ականջ դնելու ըլլանք, կրօնաւորներն ուրիշ բան չեն՝ բայց եթէ պարապորդներու խումբ մը, որոնք աշխարհքիս վրայ անհոգ կեանք անցընելու գաղտնիքը գտած են։ Բայց ով որ կիրքը մէկ դի ձգելով, պատմութեան յիշատակարանները ձեռքը՝ աղէկ մը մտածելու ըլլայ, ուրիշ կերպ պատասխան կուտայ։ Եթէ աչուընիս եռեւ դարձընելու ըլլանք, կրօնաւորներն առջեւնիս կ'ելլեն իբրեւ մարդկային ազգին ամենամեծ բարերարները։ Եթէ միջին ըսուած դարերուն մէջ ամէն մշակութիւն չմարեցաւ, կրօնաւորներուն շնորհակալ ըլլալու ենք, որոնք իրենց աբբայարաններուն ու վանքերուն մէջ նոյնը պահպանեցին։ Այսօրուան օրս տղու մ'ալ յայտնի է, որ անոնք պահեցին մեզի գիտութիւնները, գրագիտութիւնը, հնութեան արուեստները, թէ՛ իրենց օրինակած ամբողջ գրատուններով, թէ՛ իրենց բացած դպրոցներով, եւ թէ՛ իրենց երբեք ձեռքէ չթողուցած ուսմունքներով։ Բայց կրօնաւորները գրագիտութենէ շատ մեծագոյն բան ալ պահեցին. այսինքն՝ պահեցին աստուածպաշտութիւնը, կրօնն ու առաքինութիւնը, բարբարոսները կրթելով, զանոնք քրիստոնէութեան գարձընելով եւ կամաց կամաց այն ազնուականութեան աստիճանը հասցընելով, որուն վրայ հիմա մենք կը պարծինք, մէկ կողմանէ ալ պատճառ եղողներն անարգելով։ Բարոյական քաղաքակրթութեան վրայ նիւթականն ալ աւելցընողներն իրենք եղան։ Գերմանիայի, Գաղղիայի, Իտալիայի, ըսէ նաեւ Եւրոպայի մեծ մասին, անմարդի անապատ կողմերն իրենք հարթեցին, մաքրեցին, ճախիները չորցուցին, եւ այն բարձր աստիճանի մշակութեան հասցուցին, որուն մէջ կը գտնուէին՝ երբ որ հերետիկոսներն ու ապստամբները՝ զանոնք իրենց ձեռքէն յափշտակեցին։ Անգղիացի եւ Գերմանացի երկրատէրներուն ամենէն գեղեցիկ երկիրները՝ ժամանակ մը կրօնաւորներուն մշակած արբայարաններն են։ Աստուային իշխանութեան ա-

տեղը՝ միայն կրօնաւորները մանձ մը կը դնէին հարիւրաւոր պզտիկ երկրաւոտարց հարստահարութեան, որոնք մշտնջ բրօնաւորներ դարձած էին։ Ժամանակ մը՝ երբ որ խռովայոյզ հասարակութիւնները ինքնիշխան կը կառավարուէին, միայն կրօնաւորները ժողովուրդ ժողովրդեան հետ կը հաշտեցընէին, աղմուկները կը հանդարտեցընէին, եւ որչափ կարելի էր՝ սպանութիւններն ու կոտորածները դադրեցընելու ճարը կը գտնէին։ Միայն Ս. Բենեդիկտոս շատ դարերով Եկեղեցւոյ՝ ամենէն խմաւոուն քահանայապետները, պատառներուն՝ ամենէն եռանդուն եպիսկոպոսները, բարբարոս ազգերուն ամենէն գործունեայ առաքեալները, եւ երկինքին՝ ամենէն մեծ սուրբերն ընծայեց։ Ս. Փրանկիսկոս եւ Ս. Դոմինիկոս իրենց սրբութեան օրինակաւն ու իրենց քարոզութեանց եռանդովը՝ բոլոր Եւրոպա նորոգեցին, քաղքէ քաղաք, գեղէ գեղ պտըտելով՝ արեգակի մը պէս, որ ամէն բան կը ջերմացընէ եւ կը կենդանացընէ։

Կրօնաւորաց միաբանութիւնները հին աւեններն ըրածնին հիմակ ալ գործելէն դադրած չեն։ Հիմակ ալ անդադար կ'աշխատին քարոզելու, խոստովանցընելու, խրատելու, յորդորելու, եւ քրիստոնեայ ժողովուրդը մեղաց ու անկարգութեանց սահուն ճամբաներէն հանելու։ Հիմակ ալ զբաղած են նոյն ժողովրդեան առանձինն օգնութիւններ մատակարարելու՝ սուրբ առաքելութիւններով, արտաքոյ կարգի քարոզութիւններով, ինչպէս որ տեղն ու ժամանակը կը պահանջէ։ Հիմակ ալ կը զբաղին քրիստոնեայ ժողովրդոց օգտակար գիրքեր ու գրուածքներ հրատարակելու, թէ զիրենք մոլորութենէ ազատելու եւ թէ բարեպաշտութիւնին աւելի եւս բորբոքելու համար։ Հիմակ ալ հիւանդանոցներու, բանտերու, թիավարութեանց մէջ ընկերին հոգեւոր եւ մարմնաւոր պիտոյքներուն օգնութեան կը հասնին։

Ա՛լ աւելին զրուցեմ. քանի մը դարերէ վեր կրօնաւորաց աշխատութեան դաշտերն աւելի եւս ընդարձակած են։ Վեշտասաներորդ դարէն ետքը գտնուած այնչափ երկիրներու կղզիներ հարկաւորութիւն ունին առաքելական վարդապետաց մեծ բազմութեան եւ ամբողջ գնդերու, որոնց մեծ մասը կրօնաւորաց վանքերէն կ'ելլէ, որոնք որոշուած երկիրներու եւ ժողովրդապետութիւններու կապուած չըլլալով, աւելի ազատ են բարբարոս երկիրներ երթալու քարոզելու։ Լուտերի ժամանակէն վեր Եւրոպայի մեծ մասն անկարգութեան մէջ ինկած ըլլալով, կրօնաւորաց հնարագիտութիւնն ու հսկողութիւնը հարկաւոր է, որպէս զի քրիստոնեայ ժողովուրդը վտանգէն պահուի։ Տղոց խանգարուած կրթութիւնը՝ իմաստուն կրթիչներու կարօտ է. եւ այս բանիս համար կրօնաւորներուն մէջէն ամենէն յարմար անձինք կը գտնուին, ինչպէս փորձը միշտ ցուցուցած է. այն ապականութիւնը՝ զորն որ

հիմակուան քաղաքակրթութիւնը ժողովրդեան մէջ կը տարածէ, հարկաւորութիւն ունի դարմանի ընողներու, արդ՝ կրօնաւորներն են այն աղը, որն որ ապականութենէ կը պահէ. նիւթական վայելմունքներու մէջ խղդուած եւ Աստուծմէ հեռացած աշխարհքիս զբօսանքներն ու թեթեւութիւնը կը կարօտին առանձնութեան օրինակ տուողներու եւ աղօթքով զԱստուած հաշտեցընողներու։

Աղէկ կը տեսնեմ, որ աս խօսքերս լսած ատենին շատերը յօրանջելու պիտ՚որ սկսին, շատերն ալ պիտի զայրանան։ Ա՛ս ինչ է, պիտ՚որ աղաղակեն, ա՛ռ է այն առաւելութիւնները, որոնց վրայ կը պարծիս իննեւտասաներորդ դարուն մէջ։ Ստոյգ է, եթէ կարող ըլլայի զկրօնաւորներն՝ իբրեւ վաճառականութեան, երկաթուղիներու, շոգեշարժ մեքենաներու, հեռագիրներու, տեսակ տեսակ զբօսանքներու եւ վայելմունքներու յառաջացուցիչ ներկայացընել, աշխարհքս զերեսք խնտուամ երեսով կ՚ընդուներ եւ իրենց հետ կը հաշտուէր. բայց առանց ասոնց ալ՝ օգտակար ըլլալու բաներ կը գտնուին։ Եթէ ստոյգ է՝ որ մարդ աշխարհք եկած է աւետարանական օրինաց պահպանութեամբն արքայութիւն ստանալու համար. եթէ ստոյգ է որ մարդ անմահ հոգի ունի, որն որ իր գործքերուն համեմատ՝ կամ յաւիտենական պատիժ եւ կամ յաւիտենական վարձք պիտ՚որ ընդունի. եթէ ստոյգ է՝ որ առաջինէն ազատելու եւ երկրորդը ստանալու համար՝ քրիստոնէական կրօնին պարտքերուն գործադրութիւնը մի միայն միջոցն է. եթէ ստոյգ է որ աս քրիստոնէութիւնը՝ քարոզութիւն, Ս. խորհուրդներ, աղօթք, մեղքէն փախչիլ կը պահանջէ. եթէ ստոյգ է Յիսուսի Քրիստոսի քարոզածը, Ս. Եկեղեցւոյ սորվեցուցածը եւ բոլոր աշխարհքիս տանո՛ւթը դար հաւատացածը. աւելի եւս, եթէ ստոյգ է որ մարդիկ անասուններու խումբ մը չեն, որ քանի մը տարի տիղմերու մէջ գլորելէն ետքը՝ ոչնչութեան պիտ՚որ դառնան. եթէ աս ամէն բան ճշմարիտ է, ան ատեն աս ալ ճշմարիտ պէտք է ըլլայ, որ նաեւ կրօնաւորները՝ որոնք հաստատուած են մարդիկներուն օգնելու, որ անասուններու կեանքէն հեռանան եւ Յիսուսի Քրիստոսի յաւիտենական կենացը մօտենան, չեն կորսընցուցած իրենց օգտակարութիւնը։

Ստորին եւ տգէտ մարդ մը՝ որ բնական դիտութեան թանգարան մը կը մտնէ, այնչափ գործիքներ, մեքենաներ մէկտեղ ժողված տեսնելով, կրնայ կարծել որ տղոց խաղալիկներ են՝ ժամանակ անցընելու համար. բայց ով որ կը ճանչնայ ինչ բանի ծառայելնին, կարծեմ թէ անոնց վրայ ուրիշ կերպ դատաստան կ՚ընէ։ Նոյնը կրնայ ըսուիլ տեսակ մը աշխարհաբերներու համար ալ, որոնք երկնից մտածութիւնն ու հոն հասնելու հարկաւոր եղած միջոցներուն գաղափարն ան ասաիճանի կորսընցուցած են, որոնց հաւատքն այնչափ տկարա-

ցած է՝ եթէ մարած ալ չէ, որ անոնց վրայ խօսք եղած ա-
ռեն՝ միայն ծխծաղիլ ու ծաղրել պիտեն, եւ իրենք զիրենք
գիտուն եւ բարձր աստիճանի իմաստուն կը համարին, վասն
զի ունեցած գիտութիւննին զդայարանաց գարշահոտութենէն
եւ խոհանոցի շոգիներէն վեր չիբարձրանար: Այսպիսիներուն՝
կամաւոր աղքատութեան, անձնուրացութեան, մահացու-
ման, ապաշխարութեան, ողջախոհութեան, եռանդեան, կրօ-
նաւորական կենաց վրայ խօ՞սք կ'ուզես խօսիլ. Ընդ-ո-ր մոլո-
ւ ընդ-ո-ւն ընկ-ո-յն Աստ-ծոյ: Անասնոյ նմանող մարդը չի-
մանար Աստուծոյ վերաբերած բաները, քան յատկական
ճշմարտութիւնը: Բայց ասոր համար իրենց կարծիքը պէտք
են փոխել անոնք, որոնք հաւատոյ սէրն ու զգածմունքը սըր-
տերնուն ու մտքերնուն մէջ կենդանի կը պահեն, եւ կ'իմա-
նան կրօնաւորներուն հոգեւոր աշխատութեանց օգուտը:

Բ. Դուննք թէ, կ'ըսեն ոմանք, աստղ ըլլան ան կրօ-
նաւորներուն վրայ զրուցածներդ, որոնք կերպով մը ընկերին
բարւոյն համար կ'աշխատին. բայց ի՞նչ կ'ըսես անոնց համար,
որոնք փե-ա-կան կեան-ք վարե-ո- ան-ա-մբ՝ օրերնին պա-պա-կու-
ե-ամբ կ'անցընեն: Ի՞նչ ըսեմ: Բան մ'ըսեր, եւ անոնց ազա-
տութիւնը յարգէ: Մինչեւ ցայսօր ոչ ոք իրաւունք ունեցած
է, երթալու անհանգիստ ընելու մանաւանդ անձ մը՝ որն որ
իր եկամուտքովն ապրելով, չ'ուզեր բանի գըտնել: Արդ՝ ին-
չո՞ւ համար անհանգիստ պիտ'որ ըլլան քանի մը անձինք, ո-
րոնք իրենց եկամուտքը հասարակաց ամենուն համարելով,
կ'ուզեն իրենք զիրենք հոգեւոր կրթութիւններու տալ: Ա-
սով ի՞նչ չարիք կը գործեն: Որո՞ւն իրաւունքը կը բռնաբա-
րեն: Եթէ զիրենք իրենց բոյներէն հանել ու ցրուել կ'ու-
զէք, վասն զի իրենց վիճակը ձեզի հաճոյական չէ, ան առեն
ձեր սկզբան համաձայն գործելու համար՝ հրաւարակեցէք աս
իրաւունքը՝ որ պիտի գրաւուի անոնց ամենուն աստացուածքը,
որոնք ընկերութեան մէջ ժամանակին ուզածնուն պէս կը
գործածեն:

Բայց պէտք էք գիտնալ, որ այն կրօնաւորներն ալ
ժամանակին անօգուտ չեն անցըներ: Արդ ստեղծուած է
ուրիշներուն համար ալ, բայց գլխաւորաբար (լսեցէք նաեւ
աս ինքնասիրութիւնը) ինք իրեն համար, իր անձին երանու-
թիւնը ստանալու համար: Ա՛ս է ան երջանիկ ինքնասիրու-
թիւնը, զորն որ աշխարհքս շատ չ'ուզեր իմանալ, բայց հրա-
ւարակուած է Աստիճ, որն որ սորվեցուց թէ ի՞նչ օգո-ո-ո մո-
գո-ո- ըլլալ աշխարհքս ապառնալը, երբ իր հոգին կը կորնչէր:
Արդ՝ եթէ աշխարհքէս հեռանալը, վտանգներէն փախչիլը,
աղօթքով առանձնութեան կեանք վարելը՝ մարդուն վատա-
հութիւն կու տայ իր կեանքը գիւրաւ առանց մեղաց անցը-
նելու, եւ ապահովութեամբ փրկութեան նաւահանգիստը
հասնելու, ասիկա բաւական պատճառ մը չէ՞ որ նոյն վիճակին

ընարէ: Եւ դուն ինչ իրաւունք ունիս զինքն արգելելու: Ազատութիւն, ամէն բանի մէջ ազատութիւն, կը պոռացուի. ազատութեան համար ամէն կարելի ապահովութիւնները կը պահանջուի, մինչեւ դաւաճանութիւն ընելու ազատութիւն, հայհոյելու ազատութիւն կ'ուզուի. ամէն արգելք չղթայ մըն է, որն որ պէտք է կոտրուի, ամէն կապ լուծ մըն է, որն որ պէտք է ցնցուի. այսու ամենայնիւ չ'ուզուիր ուրիշի մը իրաւունք տալ, որ հանդարտ, առանձնացած, անմեղ, աղօթքնեբու եւ միայնութեան մէջ կեանք անցընէ: Ո՛վ կեղծաւորներ, ո՛վ բռնաւորներ: Բայց որչափ անմիտ են ան ուղղափառները, որոնք այսպիսիներուն հետեւելով՝ կրօնաւորներու դէմ կը խօսին եւ կը դատապարտեն:

Բայց ան ալ սուտ է, որ կ'ըսեն թէ օգուտ մը չունին այն ընկերութեան՝ որմէ բաժնուած են: Վասն զի Թող տանք որ այն կրօնաւորներն աշխարհքիս վրայ մէկ ջահերու կը նմանին, որ իրենց առաքինութեան լուսովը չորս կողմը կը լուսաւորեն. Թող տանք նաեւ որ ասոնք ապահով նաւահանգըստի մը նման են, ուր աշխարհքիս մրրիկներէն ալեկոծեալները կը դիմեն. խորին խորհուրդ մ'ալ դիտնալու է, զորն որ աշխարհքս չիճանչնար, բայց անոնց օգտակարութիւնը կը յայտնէ: Ցիսուս Քրիստոս ուզեց որ իր Եկեղեցին մարմին մ'ըլլայ, որուն անդամներն իրարու հետ կապ մը, կախում մ'ունենան, եւ փոփոխակի իրարու երաշխաւորութիւն մը տան: Ըէ Թէ ասով կ'ուզենք ըսել Թէ մէկուն մեղքը կարող է մէկալին հոգին արատել, ասիկա ըսելը մոլորութիւն մը կ'ըլլար. հապա ան՝ Թէ ժամանակաւոր երջանկութիւնն ու նաեւ քիչ կամ շատ ընորհաց անձրեւը՝ որ հասարակութեան մը վրայ կը հոսէ, կը կախուի մանաւորաց աղեկութենէն ու աղօթքէն: Ասանկ կը սորվեցընէ մեզի սուրբ Գիրքը, եւ կը հաստատեն եկեղեցական պատմութիւնները: Ասկից կը հետեւի որ քաղաքի մը, ժողովրդեան մը, ընտանիքի մը համար աւելի օգտակար բան չկայ, որչափ իրենց անդամներուն մէջ քանի մը Աստուծոյ հաճոյական անձինք ունենալ: Ասոնց արդեանց համար Աստուած ամենուն աւելի առատաձեռն կ'ըլլայ իր ընորհքներովը, եւ աւելի եւս կ'ողորմի՝ արժանի եղած չարիքները հեռացընելու: Ուստի ինք զինքը բոլորովին աղօթքի տուող կրօնաւորական հաստարակութիւն մը՝ շատ անգամ բոլոր ժողովրդեան պաշտպանութիւն մըն է եւ ապահովութեան վահան մը, այնպէս որ Աստուած նոյն հաստարակութեան աղօթքովը հաշտուելով, ուրիշներուն արժանաւորաց պատիժները կը ընարհէ: Կրնայ ըսուիլ որ կրօնաւորաց առանձնութիւնն եղանակաւ մը ուրիշներուն ցրուումը կը տուժէ, իրենց աղօթքները՝ ուրիշներուն զԱստուած մոռնալը, իրենց ապաշխարութիւնները՝ ուրիշներուն գթայականութիւնը, իրենց ծոմապահութիւնները՝ ուրիշներուն զեխութիւնը, իրենց ջերմե-

ռանդութիւնները՝ ուրիշներուն ամպարշտութիւնը կը վճա-
րեն, եւ այսպէս եթէ այն կրօնաւորաց հասարակութիւնն Ա-
ստուծոյ առջեւը մեղաց մէջ թաթխուողները չարդարացընելու
ալ ըլլայ, այսու ամենայնիւ երբեմն բարեխօս կ'ըլլայ պատիժ-
նին հեռացընելու եւ առատ շնորհք ընդունելու, որ դարձի
գան: Սոյնպէս է, որ այս ամենայն օգտակար համարելու հա-
մար՝ հաւատալ պէտք է սրբոց հաղորդութեան, աղօթքի աջ-
դեցութեան, երկրիս երկինքի հետ հաղորդակցութիւն ունե-
նալուն, աստուածային յատկութիւններուն, կրօնաւորական
վիճակին ներքին արդիւնաւորութեան, շնորհաց գերբնական
բարւոյն, ապաշխարութեան եւ խստամբերութեան զօրա-
թեան, մէկ խօսքով՝ ուղղափառ ըլլալ պէտք է: Բայց ես
հոստեղս ո՛չ հեթանոսաց, ո՛չ Հրէից եւ ո՛չ հերետիկոսաց
հետ կը խօսիմ, որոնք կամ չեն ճանչնար կամ կ'ուրանան
աս ճշմարտութիւնները. ուստի ուղղափառներու հետ խօսե-
լով՝ կարծեմ թէ իրենց բաւական յայտնի է որ նաեւ սեւա-
կան կեանք վարող կրօնաւորներն ալ չէ թէ միայն դասարկ
չեն, հապա ընկերութեան շահաւոր անդամներ են: Ջիրենք
բամբասողներն ալ այնպէս են: Թող ընթերցողը դատաստան
ընէ:

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

ԳԼ· Ա· Աստուծոյ նախախնամութիւն։
Ա· Ի՞նչպէս նախախնամող է Աստուած՝ երբ որ ոմանք հարուստ, ոմանք աղքատ կ'ըլլան։ — Բ· Բարիները ձնշուած կեցած են, իսկ չարերը երջանիկ կ'ըլլան։ . . 1
ԳԼ· Բ· Աստուածային արդարութիւն։
Ա· Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ առանց մկրտութեան մեռնող մանկունք, որ դժոխքի դատապարտուին։ — Բ· Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափ հեթանոսներ, որոնց հաւատք քարոզուած չէ։ — Գ· Ի՞նչ յանցանք ունին այնչափները՝ որ հերետիկոսութեան մէջ կը ծնանին։ . 11
ԳԼ· Գ· Աստուծոյ գիտութիւնը, նախասահմանութիւնն ու բարութիւնը։
Ա· Աստուած գիտէ թէ պիտի փրկուիմ եա։ — Բ· Կը փրկուիմ՝ թէ որ նախասահմանուած եմ։ — Գ· Աստուած բարի է։ — Դ· Աստուած վրէժխնդիր չէ։ . . 20
ԳԼ· Դ· Կրօնք։
Ա· Ամէն կրօն աղէկ է։ — Բ· Ես ամէն կրօն կը յարգեմ։ — Գ· Կ'ուզե՞ս որ դժոխք երթան անոնք ամէնքն ալ, որ քեզի պէս չեն մոածեր։ 27
ԳԼ· Ե· Կրօնք։
Ա· Ուղղափառները չհանդուրժող են։ — Բ· Սէր չունին։ 36
ԳԼ· Զ· Կրօնական անտարբերութիւն։
Ա· Գործնական անտարբերութիւնն ինչ է։ — Բ· Աբելի յաճախ ուր կը գտնուի։ 42
ԳԼ· Է· Կրօնի արտաքին պաշտամունք։
Ա· Աստուած կարօտ չէ արտաքին պաշտամունքներու։ — Բ· Աստուած օգուտ մը չի քաղեր մեր պաշտամունքներէն։ 50
ԳԼ· Ը· Կրօն։
Ա· Բաւական է բարիք ընել։ — Բ· Ես դողութիւն չեմ ըներ, սպանութիւն չեմ ըներ։ — Գ· Հասեստ մարդ մըն է, միայն քիչ մը կրօնի պակասութիւն ունի։ . . 57
ԳԼ· Թ· Կրօն։
Պատուաւոր մարդը կրօն չի փոխեր։ 62
ԳԼ· Ժ· Կրօն։
Ա· Կրօնն աղէկ է ժողովրդեան համար։ — Բ· Կանանց համար, որոնք կրօնական յուզմանց կարօտութիւն ունին։ 67

ԳԼ· ԺԱ· Ուղղափառութիւն՝
Ա· Կրօնն՝ ընկերութեան արտաքին ընթացքին մէջ խառնուելու չէ՝ — Բ· Խոհեմութիւնը կը պահանջէ որ ճիշդ միջինը պահուի, չափաւորութիւն ունեցուի· պէտք չէ անհաղորդական կամ մերժող ըլլալ՝ . . . 74
ԳԼ· ԺԲ· Հաւատք՝
Ա· Ես չեմ կրնար հաւատալ՝ — Բ· Բնական ճշմարտութիւններն ինծի բաւական են՝ — Գ· Միտքս ուրիշ բանի չի կրնար հաւանիլ՝ 87
ԳԼ· ԺԳ· Խորհուրդք՝
Ա· Միտքս չի կրնար խորհուրդները ընդունիլ՝ — Բ· Անոնց մէջ հակասութիւններ կան՝ — Գ· Ի՞նչ պատճառ կրնայ ըլլալ զանոնք ընդունելու՝ 100
ԳԼ· ԺԴ· Նորաձեւ կրօն՝
Ա· Ինչո՞ւ կրօնը քիչ մը զլխուս չ'ըներ՝ — Բ· Կրօնի մէջ յառաջադիմութիւն՝ — Գ· Ժամանակին պահանջումները՝ 108
ԳԼ· ԺԵ· Գերբնական բաներ՝
Բաւական է միտքը, բաւական է սիրտը՝ 117
ԳԼ· ԺԶ· Հրաշքներ՝
Ա· Հրաշքներն անկարելի են՝ — Բ· Ա'լ հիմայ հրաշք չ'ըլլար՝ — Գ· Մագնիսականութիւն, խօսող սեղաններ՝ — Դ· Անկարելի է ճանչնալ որ գործք մը հրաշք է, թէ չէ՝ 127
ԳԼ· ԺԷ· Խօսող սեղաններ եւ մագնիսականութիւն՝
Ա· Ան նիստերուն մտանակից ըլլալն ինծի գէշ բան մը չ'երեւար՝ — Բ· Սատանային հետ ամէն դաշնակցութիւն կը մերժեմ՝ — Գ· Ինք զինքս չերմեռանդական բաներով պատսպարած եմ՝ — Դ· Կրնա՞յ պիտցուիլ թէ արդեօք օրինաւոր է մագնիսականութիւնը եւ մինչեւ ո՛ւր՝ 139
ԳԼ· ԺԸ· Մարգարէութիւններ՝
Ա· Մարգարէութիւնները մութ են՝ — Բ· Երբեք ասոնց վրայ ստուգութիւն չի կրնար ունեցուիլ՝ — Գ· Մարդուն մէկը քանի մը անորոշ աւանդութիւններն իրեն սեպհականեր, ինք զինքն իրեւ Աստուած հրատարակեր է՝ 153
ԳԼ· ԺԹ· Մարտիրոսք՝ — Հաւատոյ տարածումը՝
Ա· Մարտիրոսներուն թիւն ըստ ածին չափ չէ՝ — Բ· Մոլեռանդութեան գործքեր են՝ — Գ· Ամէն դաւ իր մարտիրոսներն ունի՝ — Դ· Քահանաներուն շահախնդրութիւնն ու հնարքները քրիստոնէութիւնը հաստատուն բռնեցին՝ 160
ԳԼ· Ի· Հանդերձեալ կեանք՝
Ա· Մենք որ մեռնինք, ամէն բան կը վերջանայ՝ — Բ· Անդիի աշխարհքէն երբեք մէկն եկած չէ՝ 169

ԳԼ· ԻԱ· Եկեղեցի՝
Ա· Հռոմայ արքունիք՝ — Բ· Ասիկա միայն քահանաներուն մէկ օրէնքն է՝ — Գ· Ես Աստուծոյ կը հաւատամ, բայց անդին այնչափ ուրիշ բաներ 178
ԳԼ· ԻԲ· Նոյն նիւթին շարունակութիւնը՝
Ա· Արքայական հաճութիւն՝ — Բ· Իշխանութեան զեղծում՝ — Գ· Իշխաններն Եկեղեցւոյ բնական պաշտպաններն են՝ 185
ԳԼ· ԻԳ· Աղանդներ՝ — Բանադրանք՝
Ա· Ի՞նչ զէշութիւն ունին գաղտնի ընկերութիւնները՝ — Բ· Բարեգործութեան ընկերութիւններ են՝ — Գ· Բանադրանքներուն ժամանակն անցած է· այլ ազդեցութիւն չեն ըներ՝ — Դ· Գնա մտածէ, եթէ ժամանակաւոր բաներու համար տրուին՝ 197
ԳԼ· ԻԴ· Ծոմապահք՝
Ա· Աստուծոյ ինչ հոգն է իմ թալկանալս· իրեն ինչ պատիւ կ'ընէ՝ — Բ· Ինչ որ բերնէն կը մտնէ, ան չէ որ մարդը կը պղծէ՝ — Գ· Ծոմապահութիւնները մարդկային կարգադրութիւնք են՝ — Դ· Չիս մսեղէն կերակուրներն աւելի կը մահացընեն՝ — Ե· Ես ուրբաթ օրերը պահք պահեմ՝ 211
ԳԼ· ԻԵ· Գրոց արգելում՝
Ա· Եկեղեցին գրքերուն խառնուելու չէ՝ — Բ· Գրոց արգելումը տկարներուն համար է՝ — Գ· Ես իմ վրաս փորձեցի, ինծի վնաս մը չտուին՝ — Դ· Ճշմարիտն ու սուտը ինչո՞ւ պիտի չճանչցուի՝ 219
ԳԼ· ԻԶ· Հետազօտութիւն՝
Ա· Ի՞նչ է՝ — Բ· Բանտեր, Աւդոյ-տա-ֆէ (Հաւատոյ ներքործութիւն)՝ — Գ· Սպանիական հետազօտութիւն՝ 225
ԳԼ· ԻԷ· Քահանայապետ՝
Ա· Քահանայապետներուն մոլութիւնները՝ — Բ· Իրենց արքունեաց զեխութիւնը՝ 236
ԳԼ· ԻԸ· Ժամանակաւոր Տէրութիւն՝
Ժամանակաւոր տէրութիւնը քահանայապետին հարկաւոր չէ՝ 243
ԳԼ· ԻԹ· Քահանայք՝
Ա· Քահանաներուն մոլութիւնները՝ — Բ· Իրենց տուած գայթակղութիւնները՝ — Գ· Իրենց կշտամբութեան ճշմարիտ աղբիւրները՝ 258
ԳԼ· Լ· Կրօնաւորաց կարգեր՝
Ա· Կրօնաւորներուն դասակարգութիւնը՝ — Բ· Տեսական կարգեր՝ 268

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0666843

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0243388